

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MÜASİR DÖVRÜN
AKTUAL
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 4

BAKI – 2010

Bakı Dövlət Universiteti, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının qərarı ilə (28 sentyabr 2010-cu il, 1 sayılı protokol) çap olunur. dosent **Q.Y.Abbasovann, f.d. O.H.Hüseynlinin** ümumi redaktəsi ilə.

Elmi redaktor: prof.H.Ə.Əlizadə

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 810
tel. 012 438 14 47 www.abbasova.com
E-mail: q.abbasova@mail.ru,

Müasir dövrün aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 4. Bakı, “Turan Nəşrlər evi”, 2010, 342 s.

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər.

Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQİQİKA

ŞƏKƏRLİ DIABET XƏSTƏLƏRİNDƏ KOQNİTİV FUNKSIYALARIN TƏDQIQI

*t.e.d F.N. İsmaylov, ATU-nun Psixiatriya kafedrası,
A.H. Babayeva, magistrant, BDU-nun Psixologiya kafedrası*

Исследование когнитивных функций у больных сахарным диабетом *Ф.Н. Исмаилов, А.Г. Бабаева*

Цель: До настоящего времени вопрос о когнитивных нарушениях у больных сахарным диабетом недостаточно изучен. В задачи исследования входило установление корреляции между клинико-демографическими характеристиками и показателями когнитивного функционирования у больных диабетом.

Методы: В исследование вошли 50 больных сахарным диабетом (35 женщин и 15 мужчин), средний возраст составил $50,9 \pm 16,4$ года. Когнитивные нарушения оценивались с помощью стандартной Шкалы по Деменции. Так же для определения выраженности депрессии использовалась шкала Гамильтона.

Результаты: Различия в когнитивном функционировании во многом обусловлены возрастом больных, типом сахарного диабета и длительностью болезни. Лица с сопутствующими сердечно -сосудистыми заболеваниями и проблемами со зрением обнаруживали более низкие показатели когнитивного функционирования ($p < 0,01$). Установлена корреляция между выраженностью депрессивных расстройств и тяжестью когнитивных нарушений ($p < 0,002$).

Выводы: Диабет значительно влияет на ухудшение когнитивных функций больных и несет в себе риск развития деменции, а депрессия является важным предиктором развития когнитивных нарушений.

Assessment of cognitive functioning in patients of diabetes mellitus

F.N. Ismayilov, A.G. Babayeva

Objectives: The effect of diabetes mellitus on cognitive impairment remains understudied. The research purpose was to establish correlations between demographic and clinical features and cognitive functioning in diabetic patients.

Methods: 50 diabetic patients (35 females and 15 males) were included in the study. The average age of the study subjects was $50,9 \pm 16,4$. Cognitive

impairment was measured with standard Dementia Scale while severity of depression was assessed with Hamilton Depression Rating Scale.

Results: Differences of cognitive functioning in diabetic patients were caused by age, type of illness and its duration. Co-morbid cardiac and eyesight problems were also associated with cognitive impairment ($p < 0,01$). Severity of depression correlated with cognitive decline ($p < 0,002$).

Conclusions: Diabetes significantly influences cognitive functioning and increases risk of dementia. Depression in diabetic patients seems to be an important predictor of cognitive impairment.

Açar sözlər: şəkərli diabet, koqnitiv pozuntular, Altsheymer, Demensiya şkalası, Hamilton Depressiya şkalası.

1. GİRİŞ

Diabet xəstəliyinin koqnitiv pozuntuların inkişafında bir risk faktoru ola bilməsi və diqqət, operativ və psixomotor yaddaş və s. kimi funksiyalarda azalmalara yol açabileceyi düşünülür¹. Həm 2-ci tip diabet xəstəliyi, həm də koqnitiv pozuntular bilavasitə yaş artımı ilə əlaqədar olur. Bununla bağlı olaraq həm diabet koqnitiv pozuntuların yaranması riskini artırır, həm də koqnitiv pozuntular diabetin gedişatına mənfi təsir göstərir². Buna misal olaraq, Rotterdam tədqiqatının nəticəsində insulin müalicəsi alan 2-ci tip şəkərli diabet qadın xəstələrində koqnitiv pozuntuların, xüsusilə də Altsheymer xəstəliyinin daha sıx müşahidə edildiyini qeyd etmişdir^{3,4}.

Hal hazırda demensiya və diabetin qarşılıqlı əlaqəsində bir neçə patogenetik mexanizmlər tədqiq edilmişdir. Bura insulin-rezistent sindrom, insulin homeostazının beyində pozulması, hiperinsulinemiya, insulini dağıdan enzimin saxlanılmasında pozuntu, qlükoza metabolitlərinin yığılması daxildir⁵.

Şübhəsiz, qlükoza metabolizmasında ortaya çıxan pozuntular yaddaş və intellekt funksiyalarını zəiflədir və diabet xəstələrində aparılmış testlər (məs, Mini Mental Vəziyyət Müayinəsi) nəticələrin aşağı olduğunu göstərir. Koqnitiv funksiyaların zəifləməsi həm insulindən asılı olan, həm də asılı olmayan diabet xəstələrində müxtəlif tədqiqatlarda sübut olunmuşdur^{6,7,8}. Bəzi tədqiqatçılar diabet nəticəsində yaranan koqnitiv funksiyaların pozulmasını diabetin müddəti ilə əlaqəli olduğunu qeyd edirlər⁹. Lakin bəziləri isə bunun əksini göstəriblər¹⁰.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, diabet xəstəliyi, yaddaş və intellekt pozuntularının etiologiyasında bəzi ümumi xüsusiyyətlər vardır^{11,12}. Məsələn, hipertoniya, hiperlipidemiya və ürək-damar xəstəlikləri kimi risk faktorları həm diabetə, həm də vaskulyar demensiyaya gətirib çıxara bilər^{13,14}. Bundan başqa, koqnitiv disfunksiyanın inkişafında diabetin birbaşa təsirindən əlavə genetik təsirlər də mövcuddur.

Digər bir nəzəriyyə diabetdə olan koqnitiv pozuntuları müxtəlif neyrotransmitterlərlə əlaqələndirir^{15,16}. Bunlardan ən vacibi asetilxolindir, hansı

ki diabet xəstələrində bunun miqdarı azalır və bu azalmanı insulin müalicəsi ilə də düzəltmək mümkün olmadığı ortaya çıxmışdır^{17,18,19}.

Diabetin müalicəsinin aspektlərindən danışarkən bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, müalicə rejiminə meyilli olmayan pasientlərdə koqnitiv funksiyaların daha da zəifləməsi aşkara çıxmışdır. Həmçinin dərman preparatlarını norma çərçivəsində qəbul etmək və qlükozanı daim nəzarət altında saxlamaq şəkərli diabet xəstələrinin intellektual – mnestik funksiyalarının yaxşılaşmasına təsir edir²⁰.

Şəkərli diabet xəstələrdə koqnitiv funksiyalarla bağlı çoxsaylı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, diabet və demensiyaya ayrı bir problem kimi, yeni bu pozuntulara müstəqil şəkildə baxmaq lazımdır. Amerika Diabet Cəmiyyətinin (ADA-Cure.Care. Commitment) 2004-ci ildə nəşr etdiyi “Şəkərli Diabet və onunla əlaqəli məsələlərin müalicəsi” adlı kitabında²¹ deyilir ki, “diabetə neyropsixoloji tərəfdən heç yanaşılmamış, bu xəstələrdə koqnitiv pozuntu problemi ümumiyyətlə yoxdur”. Buna bənzər yanaşma bizim ölkəmizdə də xasdır. Yeni diabetdən əziyyət çəkən xəstələrin psixi sağlamlıqla bağlı tələbatlarının ödənilməsi nəzərdə tutulmayıb. Endokrinoloji mərkəzlərdə psixi sağlamlıq üzrə mütəxəssislər, o cümlədən klinik psixoloq və ya psixiatr təyin edilməyib. Maraqlı bir fakt odur ki, məqalənin bir müəllifi diabet xəstələri ilə görüşüb material toplamaq üçün endokrinoloji mərkəzə müraciət edərkən müdiriyyət tərəfindən bildirilmişdir ki, “bu xəstələrdə heç bir psixoloji problem yoxdur”.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi diabet xəstələrində koqnitiv funksiyaları müayinə etməkdir. Konkret vəzifələrə isə aşağıdakılar daxildir:

- Sosio-demografik göstəricilər və şəkərli diabet xəstələrində koqnitiv funksiyalar arasında korrelyasiyanın müəyyənləşdirilməsi;
- Diabet xəstəliyinin klinik xüsusiyyətlərinin koqnitiv funksiyalara təsirini araşdırmaq;
- Diabet zamanı meydana çıxan depressiv pozuntuların koqnitiv funksiyalarla əlaqəsinin aşkara çıxarılması.

2. TƏDQIQATDA İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR

2.1. Pasientlər

Tədqiqatda 50 şəkərli diabet xəstəsi iştirak etmişdir (15 kişi, 35 qadın, orta yaş 50.9, SD= 16.4). Tədqiqata cəlbətilənlər Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Endokrinoloji Mərkəzindən götürülmüşdür. Tədqiqatın bütün etik qaydaları Azərbaycan Psixiatriya Assosiasiyası tərəfindən təsdiq edilmiş və bütün tədqiqatda iştirak edənlər məlumatlı razılıq vermişdilər.

Cədvəl 1.

Tədqiq olunmuş qruplarda sosio-demografik göstəricilər

Sosial-demografik göstəricilər	Xəstələrin sayı mütləq (%)	Sosial-demografik göstəricilər	Xəstələrin sayı mütləq (%)
Xəstələrin cinsi		Təhsil	
kişi	15 (30%)	ibtidai	- (0%)
qadın	35 (70%)	orta	23 (46%)
		orta ixtisaslaşdırılmış	7 (14%)
		ali	20 (40%)
Yaşayış yeri		Sosial status	
şəhər	39 (78%)	aşağı	18 (36%)
kənd	11 (22%)	orta	25 (50%)
		yüksək	7 (14%)
Ailə vəziyyəti		Məşğuliyyət	
subay	9 (18%)	işləyir	15 (30%)
evli/qeyri-rəsmi nigah	28 (56%)	tələbə və yaxud	6 (12%)
boşanmış/qeyri-rəsmi	2 (4%)	məktəbli	15 (30%)
boşanmış		işləmir	- (0%)
dul	11 (22%)	əlil	14 (28%)
		təqaüdçü	

Xəstələrin seçilməsi zamanı aşağıdakı istisna meyarları əsas götürülmüşdür:

- Görmə qabiliyyətinin olmaması;
- Altsheymer və digər baş beyin atrofik xəstəliklərin müşahidə olunmaması;
- Ağır nevroloji pozuntuların (məsələn, insult) keçirilməməsi;
- İbtidai təhsilinin olmaması;
- Şəkərli diabet başlamamışdan əvvəl psixi, o cümlədən koqnitiv pozuntular daxil olmaqla müşahidə edilməməlidir.

2.2. Metodikalar

Tədqiqat prosesi zamanı xəstələrin əsas sosio-demografik göstəriciləri (cinsi, yaşı, yaşayış yeri, məşğuliyyəti, təhsili, ailə vəziyyəti, sosial statusu) toplanılmışdır (bax cədvəl 1). Eyni zamanda şəkərli diabetlə bağlı olan kliniki göstəricilər də (diabetin tipi, xəstəliyin davamlılığı, müalicəsi, pəhriz, insulindən asılılıq, xəstəliyin ağırlaşması və s.) öyrənilmişdir.

Şəkərli diabet xəstələrində koqnitiv funksiyaların ölçülməsi üçün standart Demensiya Şkalasından istifadə edilmişdir²². Şkala 4 kateqoriyadan ibarətdir. Bu kateqoriyalar diqqət, psixomotor tapşırıqların yerinə yetirilməsi sürəti, yaddaş funksiyaları və məkanda bələdləşməni ölçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Diqqət xəstələrə verilən 20 komanda nəticəsində edilən

səhvlərin miqdarına əsasən ölçülür. Psixomotor tapşırıqların yerinə yetirilməsi sürəti xəstədən əlifbanı böyük hərflərlə horizontal xətt boyu yazmasını xahiş etdikdən sonra qeyd etdiyi müddətə əsasən müəyyənləşdirilir. Yaddaş funksiyalarının ölçülməsi hər sözün balla qiymətləndirilməsi ilə 4 sözün təkrar edilməsi ilə nəzərdə tutulub. Və nəhayət, şəklın sürətinin hansı müddətdə qeyd edilməsinə nəzərən xəstənin məkanda bələdləşməsinin ölçülməsi həyata keçirilir. Depressiyanın ifadəsi Hamilton Depressiya şkalasının vasitəsilə həyata keçirilmişdir²³.

2.3. Statistik təhlil

Nəticələrin işlənməsi SPSS proqramı ilə 16.0 versiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Dürüslüyün səviyyəsi $p < 0.05$ olmalıdır. Xəstələrin yaşı və Demensiya Şkalasının göstəriciləri arasında korrelyasiya t- student meyarı vasitəsilə asılı verilənlər üçün nəzərdə tutulub. İki müstəqil seçmə üçün Mann Withney - U Test və çoxsaylı müstəqil seçmələr üçün isə Kruskal-Wallis (χ^2) istifadə olunmuşdur.

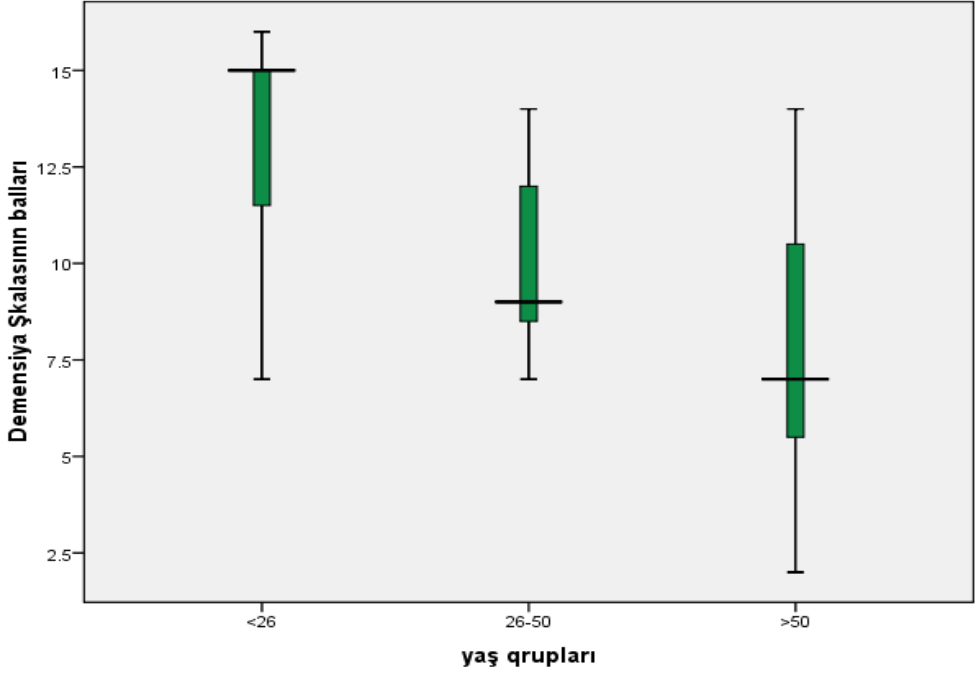
3. TƏDQIQATIN NƏTİCƏSİ

Sosio-demoqrafik göstəricilər koqnitiv funksiyaların ölçülməsində xüsusi rol oynayır. Xəstələrin yaşı, cinsi, təhsili, cəmiyyətdə tutduğu rolu, məşğuliyyəti koqnitiv funksiyalarla bilavasitə əlaqəlidir.

Tədqiqatda iştirak edən xəstələr yaşına görə üç qrupda qruplaşdırılmışdır. Birinci yaş qrupuna 26 yaşına qədər olan xəstələr daxil olmuşdur (7 nəfər). Bu qrupda Demensiya Şkalasının göstəricisi M (SD) 13 (3.51) olmuşdur. İkinci yaş qrupu 26-50 yaş arası xəstələri (12 nəfər) əhatə edir və onların göstəriciləri – 10.1 (2.39)-ə bərabərdir. 51-99 yaş arası xəstələr isə üçüncü yaş qrupuna aiddir (31 nəfər). Onların Demensiya Şkalasının göstəriciləri ən aşağıdır - 7.7 (3.29). Gözlədiyimiz kimi, bu yaş qruplarında koqnitiv funksiyaların nəticələri arasında fərqlər dürüslük səviyyəsinə görə sübuta yetirilmişdir ($\chi^2 = 13.234$; $df = 2$; $p = 0.001$) (bax şəkil 1).

Şəkil 1.

Tədqiqat olunmuş yaş qruplarında Demensiyanın Şkalasının göstəriciləri

Koqnitiv funksiyalar kişilərdə M (SD) 9 (4.61), qadınlarda isə 9.1 (3.15)-dir. Bu da onu göstərir ki, cinsə görə koqnitiv funksiyalar arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fərq yoxdur. Eyni zamanda cinsə görə fərqlər statistik əhəmiyyətinə də çatmayıb ($U = 259.000$, $p = 0.941$).

Tədqiqat nəticəsində aşkar olundu ki, koqnitiv funksiyalar və şəkərli diabet xəstələrinin kliniki göstəricilərinin bəziləri arasında birbaşa asılılıq vardır. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, diabetin 2-ci tipində koqnitiv funksiyaların göstəriciləri olduqca aşağıdır (bax cədvəl 2). Burada yaş faktoru rol oynaya bilər. Əgər 1-ci tip şəkər xəstələrində orta yaş həddi 22 (SD = 15.1)-dirsə, 2-ci tip şəkər xəstələrində bu göstərici 56.1 (SD = 9.24)-ə bərabərdir.

Cədvəl 2.

Diabetin klinik göstəriciləri ilə koqnitiv funksiyalar arasında əlaqə

Diabetin kliniki göstəriciləri	N	DS (SD)	U	P
Şəkərli diabetin tipi (%)				
1-ci tip	8 (16%)	12.38 (3.701)	68.000	0.007
2-ci tip	42 (84%)	8.40 (3.254)		
Sosial problemlər(%)				
yaradır	29 (58%)	7.93 (3.273)	172.500	0.009
yaratmır	21 (42%)	10.57 (3.544)		

Sidikdə şəkər(%) olur olmur	23 (46%) 27 (54%)	9.00 (3.384) 9.07 (3.842)	302.500	0.876
Müntəzəm analiz (%) aparılır aparılmır	41 (82%) 9 (18%)	9.51 (3.340) 6.89 (4.167)	117.500	0.091
Müalicə / nəzarət (%) həyata keçirilir həyata keçirilmir	48 (96%) 2 (4%)	8.92 (3.530) 12.00 (5.657)	27.000	0.343
Pəhriz (%) saxlanılır saxlanılmır	29 (58%) 21 (42%)	9.52 (3.345) 8.38 (3.918)	266.000	0.447
İnsulin (%) qəbul edilir qəbul edilmir	23 (46%) 27 (54%)	9.70 (3.866) 8.48 (3.332)	266.500	0.390
Digər dərmanlar (%) qəbul edilir qəbul edilmir	33 (66%) 17 (34%)	8.48 (3.456) 10.12 (3.740)	218.000	0.199
Müalicə / pəhrizi dayandırmaq (%) müşahidə edilib müşahidə edilməyib	25 (50%) 25 (50%)	8.68 (3.507) 9.40 (3.731)	288.500	0.640
Şəkər koması (%) müşahidə edilib müşahidə edilməyib	11 (22%) 39 (78%)	9.64 (3.957) 8.87 (3.533)	191.000	0.580
Ailə üzvlərində şəkər xəstəsi (%) mövcuddur mövcud deyil	31 (62%) 19 (38%)	9.10 (3.824) 8.95 (3.308)	292.000	0.960
Göz narahatçılığı (%) müşahidə edilir müşahidə edilməyir	24 (48%) 26 (52%)	7.21 (2.919) 10.73 (3.377)	142.500	0.001
Ürək narahatçılığı (%) müşahidə edilir müşahidə edilməyir	24 (48%) 26 (52%)	7.71 (3.223) 10.27 (3.550)	192.000	0.019
Yüksək qan təzyiqi (%) müşahidə edilir müşahidə edilməyir	27 (54%) 23 (46%)	8.33 (3.419) 9.87 (3.709)	244.000	0.194
Böyrək narahatçılığı (%) müşahidə edilir müşahidə edilməyir	26 (52%) 24 (48%)	8.42 (4.022) 9.71 (3.029)	256.000	0.275
Digər xəstəliklər (%) müşahidə edilir müşahidə edilməyir	6 (12%) 44 (88%)	6.50 (4.278) 9.39 (3.411)	71.500	0.070
Psixi sağlamlıqla problemlər (%) müşahidə edilir müşahidə edilməyir	39 (78%) 11 (22%)	8.36 (3.216) 11.45 (4.009)	110.000	0.014

Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, 2-ci tip diabet xəstələrində Demensiya Şkalasının göstəricinin aşağı olması bu xəstələrin yaşlı olması ilə izah olunmalıdır ($t = 8.543$, $df = 48$, $p = 0.000$). Bu, həm də 2-ci tip şəkər xəstələrində xəstəliyin ağır gedişatı və xəstəliyin uzunmüddətliliyi ilə əlaqəli ola bilər. Xəstəliyin uzunmüddətli gedişi koqnitiv funksiyalarla tərs mütənasibdir ($t = 3.084$, $df = 49$, $p = 0.003$).

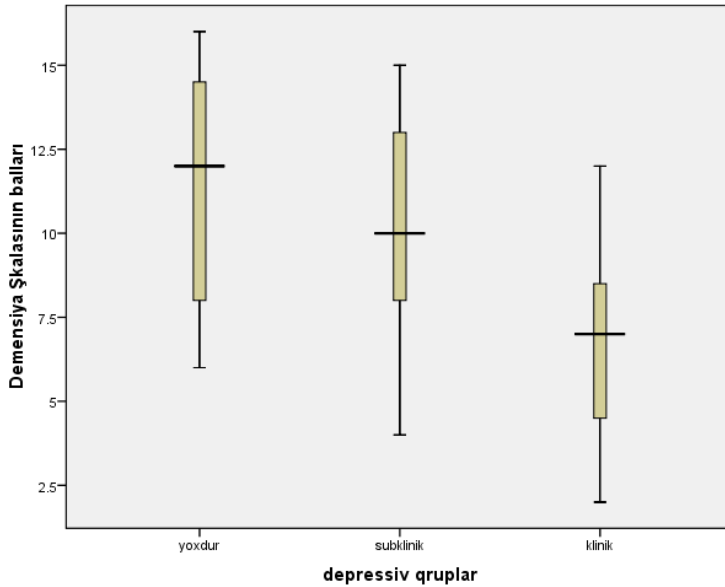
Diabetin ağır gedişatı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan göz və ürək problemləri koqnitiv funksiyaların fəaliyyətinə təsirsiz qala bilməz. Xüsusilə də burada göz problemlərini qeyd etmək lazımdır, hansı ki, bu problemlərin nəticəsində meydana çıxan görmə funksiyalarının zəifləməsi koqnitiv proseslərə daxil olan diqqətin qiymətləndirilməsində bilavasitə özünü büruzə verir.

Və gözləndiyi kimi diabet xəstələrində psixi sağlamlıqla bağlı olan problemlər də koqnitiv funksiyaların fəaliyyətinə təsirsiz ötürür. Ümumiyyətlə, müxtəlif psixi pozuntular zamanı koqnitiv funksiyalarda müəyyən olunmuş dəyişikliklər baş verir. Buna misal olaraq, depressiv simptomları qeyd edə bilərik ki, hansı ki, bu simptomlar da koqnitiv proseslərin fəaliyyətinə təsir göstərir.

Tədqiqat zamanı diabet xəstələri depressiyanın səviyyəsinə görə üç qrupda qruplaşdırılmışdır. Depressiya simptomları olmayan xəstələr 1-ci qrupu təşkil edir (11 nəfər). 2-ci qrup xəstələrdə subklinik depressiv əlamətlər müşahidə olunmuşdur, yəni onların psixi vəziyyəti XBT-10 depressiv epizodlarının kriteriyalarına tam uyğun gəlməmiş, lakin HDRSin yüngül və ya orta dərəcəli depressiv pozuntusuna uyğun gəlmişdir (19 nəfər). Və nəhayət, 3-cü qrup xəstələrdə isə klinik depressiv əlamətlər, yəni həm XBT-10 depressiv epizodlarının kriteriyaları, həm də HDRSin klinik depressiv pozuntusu özünü göstərmişdir (20 nəfər).

Şəkil 2.

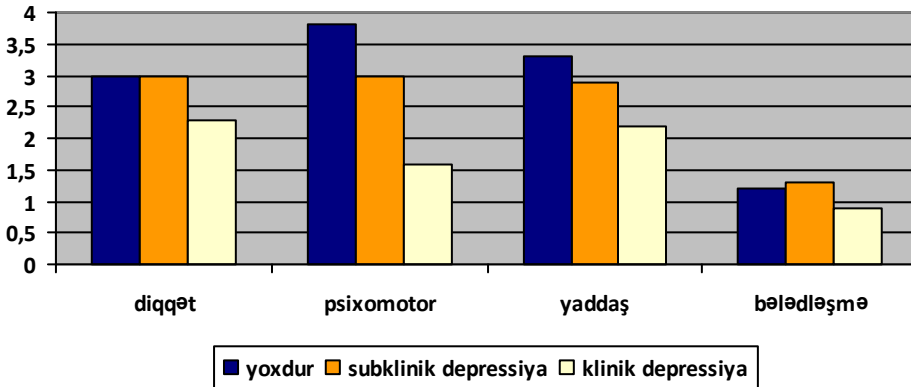
Tədqiqat olunmuş depressiv qruplarda Demensiya Şkalasının göstəriciləri

Tədqiq edilmiş üç depressiv qrupda Demensiya Şkalasının ballarına nəzərən koqnitiv funksiyaların qiymətləndirilməsi öz dürüstlüyünə çatmışdır ($\chi^2 = 12.442$, $df = 2$, $p = 0.002$). Bu onu göstərir ki, depressiyanın səviyyəsi artdıqca koqnitiv funksiyaların göstəriciləri aşağı düşür (bax şəkil 2).

Şəkil 3.

Tədqiq olunmuş depressiv qruplarda ayrı-ayrı koqnitiv funksiyaların göstəriciləri

Konkret koqnitiv funksiyaları müqayisə edərkən müxtəlif nəticələr əldə edilmişdir. Məsələn, bu depressiv qrupların diqqət funksiyalarında fərq olsa da, statistik dürüstlüyünə çatmamışdır ($\chi^2 = 3.708$; $df = 2$; $p = 0.157$). Psixomotor tapşırıqların yerinə yetirilməsində isə aydın şəkildə görünür ki, depressiya simptomları olmayan və ya subklinik səviyyəsində olan xəstələrdə bu

tapşırıqlar daha uğurla həyata keçirilmişdir ($\chi^2 = 9.477$; $df = 2$; $p = 0.009$). Həmçinin bu uğurlu nəticə yaddaş funksiyalarını ölçərkən də meydana çıxmışdır ($\chi^2 = 12.172$; $df = 2$; $p = 0.002$). Və nəhayət, məkanda bələdləşmənin ölçülməsi bu depressiv qruplarda qismən öz statistik əhəmiyyətinə çatmamışdır ($\chi^2 = 5.116$; $df = 2$; $p = 0.077$) (bax şəkil 3).

ALINMIŞ NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

1-ci tip şəkərli diabet xəstələrində koqnitiv funksiyaların təbiəti və onların pozulmasına həsr olunmuş 33 tədqiqatda əsaslanmış meta-analizdə müəyyənləşdirilmişdir ki, bu xəstələrdə yalnız yeni materialı yadda saxlamaq və xatırlamaq qabiliyyəti zamanı koqnitiv funksiyaların sürəti və plastikliyi zəifləyir²⁴. Bizim tərəfimizdən keçirilən tədqiqat da 1-ci tip diabet xəstələrində koqnitiv pozuntuların az olduğunu təsdiq etdi. Lakin, hətta yüngül dərəcəli koqnitiv pozuntular da xəstənin gündəlik həyatına əhəmiyyətli təsir göstərir və situasiyanı dəyişmək lazım olanda müəyyən problemlər yaradır.

Bunu qeyd etmək çox vacibdir ki, koqnitiv pozuntuların ağırlığı 2-ci tip şəkərli diabet xəstəliyindən əziyyət çəkənlərdə daha çoxluq təşkil edir. Bu məlumatı digər tədqiqatlar da sübut edir²⁵. Eyni zamanda tədqiqatımızdan əldə etdiyimiz nəticələr koqnitiv disfunksiyanın yaranmasının cinsi fərqlərdən asılı olmadığını sübut etdi²⁶.

Yaş faktorunun rolundan danışarkən biz bir neçə müəllifin fikri ilə razılışaraq qeyd etməliyik ki, orta yaşlı və o cümlədən ahıl yaşlı insanlarda koqnitiv funksiyaların pozulmasının inkişaf riski aşkarlanıb²⁷. Bu zaman diqqəti yüngül dərəcəli koqnitiv pozuntusu olan xəstələrə yetirmək lazımdır ki, bu yüngül pozuntu 3 il ərzində demensiyanın inkişafına gətirib çıxara bilər²⁸.

Əldə etdiyimiz nəticələr sübut edir ki, diabet xəstələrində bürüzə verən depressiv pozuntular koqnitiv sferanın zəifləməsinə təsir göstərir. Koqnitiv funksiyaların pozuntusunu müqayisə edərkən depressiyanın müxtəlif ağırlıq dərəcəsində olan diabet xəstələrində, eyni zamanda depressiyası olmayan və diabet olmayan depressiv xəstələrdə analoji nəticə əldə edilmişdir²⁹.

Koqnitiv proseslərdə konkret dəyişikliklərə nəzər saldıqda bəzi tədqiqatçılar depressiyalı diabet xəstələrində diqqət funksiyasının və məkan yaddaşının zəiflədiyini qeyd edirlər³⁰. Bizim tədqiqatımızda şəkərli diabet xəstələrinin depressiya ilə əlaqədə koqnitiv funksiyalarının bu göstəricilərində dəyişikliklər qeyd olunsa da, statistik araşdırmada bu öz əhəmiyyətinə çatmamışdır. Eyni zamanda depressiv simptomlar mövcud olan diabet xəstələrində verbal və psixomotor yaddaşın göstəriciləri də aşağı olmuşdur.

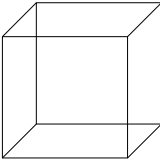
Əldə edilən məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, diabet, xəstələrdə əhəmiyyətli dərəcədə koqnitiv funksiyaların zəifləməsinə gətirib çıxarır və özündə demensiyanın inkişafı riskini daşıyır. Bu riski xüsusilə xəstəliyi uzunmüddətli gedişatlı olan yaşlı diabet xəstələrində nəzərə almaq lazımdır. Diabet xəstələrində depressiya inkişafı koqnitiv funksiyaların pozulmasında

vacib prediktor kimi hesab etmək olar. Ona görə də depressiv pozuntuların aşkara çıxardılması və müalicəsi koqnitiv pozuntuların profilaktikası üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cosway R, Strachan MW, Dougall A, Frier BM, Deary IJ. Cognitive Function and Information processing in Type 2 diabetes. *Diabetic Med.* 2001;18:803-810.
2. Bayraktar M. Oral Hipoglisemikler. *Turkish Journal of Med.* 2001;8:35-44.
3. Breteler MMB. Vascular involvement in cognitive decline and dementia. Epidemiologic evidence from the Rotterdam Study and the Rotterdam Scan Study. *Ann NY Acad Sci.* 2000;903:457-465.
4. Ott A, Stolk RP, Hofman A, van Harskamp F, Grobbee DE, Breteler MM. Association of diabetes mellitus and dementia: The Rotterdam Study. *Diabetologia.* 1996;39:1392-1397.
5. Zimmet P, Alberti KG, Shaw J. Global and societal implications of the diabetes epidemic. *Nature* 2001; 414: 782–7.
6. Richardson JT Cognitive function in diabetes mellitus. *Neurosci Biobehav Rev* 1990, 14:385-388.
7. Tun PA, Natham DM, Perlmutter LC (1990) Cognitive and affective disorders in elderly diabetics. *Clin Geriatr Med*, 6:731-746.
8. Worrall G, Moulton N, Briffett E (1993) Effect of type II diabetes mellitus on cognitive function. *J Fam Pract*, 36:639-643.
9. Elias PK, Elias MF, D'Agostino RB ve ark. (1997) NIDDM and blood pressure as risk factors for poor cognitive performance: The Framingham study. *Diabetes Care*, 20:1388-1395.
10. Perlmutter LC, Hakami MK, Hodgson-Harrison C ve ark. (1984) Decreased cognitive function in aging non-insulin dependent diabetic patients. *Am J Med*, 77:1043-1048.
11. Stewart R, Liolitsa D. Type 2 diabetes mellitus, cognitive impairment and dementia. *Diabetic Med.* 1999;16:93-112.
12. Strachan MJ, Deary J, Ewing FM. Is type 2 diabetes associated with an increased risk of cognitive dysfunction? *Diabetes Care.* 1997;20:438-445.
13. Breckenridge A. Angiotensin converting enzyme inhibitors and quality of life. *Am J. Hypertens.* 1991;4:79-82.
14. Prince MJ, Bird AS, Blizard RA, Mann AH. Is the cognitive function of older patients affected by antihypertensive treatment? *BMJ.* 1996;30:801-805.
15. Helkala EL, Niskaren L, Partanen J. Short-term and long term memory in elderly patients with NIDDM. 1995;18:681-685.
16. Mc Call AL. The impact of diabetes on the CNS. *Diabetes.* 1992;41:557-570.

17. Coyle JT, Priece DL, Delory MR. Alzheimer's disease, a disorder of cortical cholinergic innervation. *Science*.1983;219:1184-1190.
18. Sredy J, Sawicki DR, Notvest RR. Polyol pathway activation in nervous tissues of diabetic and galactose-fed rats: effect of dietary galactose withdrawal or tolretat intervention therapy. *J Diabetic Complications*. 1991;5:42-47.
19. Sussman I, Carson MP, Schultz V. Chronic exposure to high glucose decreases myo-inositol in cultured cerebral microveskuler pericytes but not in endothelilm. *Diabetologia*. 1988;31:771-775.
20. Ryan CM, Freed MI, Rood JA, Cobitz AR, Waterhouse BR, Strachan MW () Improving metabolic control leads to better working memory in adults with type 2 diabetes. *Diabetes Care*, 2006,29:345–351.
21. Lebovitz H.E. Therapy for diabetes mellitus and related disorders. Port City Pres, Inc. ADA (2004)
22. McArthur JC. Minor cognitive motor disorder: Does it really exist? *Hopkins HIV Rep* Nov 1996, 8(4);8.
23. Əliyev N.A., Məmmədova F.İ., Sultanov M.Z. Əsas Psixiatrik Reytinq Cədvəllərin Toplumunu, Bakı, 2009.
24. Brands AM, Biessels GJ, de Haan EH, Kappelle LJ, Kessels RP The effects of type 1 diabetes on cognitive performance: a meta-analysis. *Diabetes Care*. 2005 Mar;28(3):726-35.
25. Volpato S, Maraldi C, Fellin R. Type 2 Diabetes and Risk for Functional Decline and Disability in Older Persons. *Curr Diabetes Rev*. 2009 Dec 23 (in print).
26. Gregg E.W., Yaffe K., Cauley J.A. et al. Is diabetes associated with cognitive impairment and cognitive decline among older women? //Arch. Intern. Med.- 2000.-Vol.160,№ 24.-P.174-180.
27. Cigolle CT, Lee PG, Langa KM, Lee YY, Tian Z, Blaum CS. Geriatric Conditions Develop in Middle-Aged Adults with Diabetes. *J Gen Intern Med*. 2010 Sep 29.(in print).
28. Xu W, Caracciolo B, Wang HX, Winblad B, Bäckman L, Qiu C, Fratiglioni L. Accelerated Progression from Mild Cognitive Impairment to Dementia in People with Diabetes. *Diabetes*. 2010 Aug 16 (in print).
29. Janocha A, Bolanowski M, Pilecki W, Małyszczak K, Salomon E, Woźniak W, Skalik R, Tumińska A, Kałka D, Sobieszcańska M. Cognitive disorders in type 2 diabetic patients with recognized depression. *Neuro Endocrinol Lett*. 2010;31(3):399-405.
30. Solanki RK, Dubey V, Munshi D. Neurocognitive impairment and comorbid depression in patients of diabetes mellitus. *Int J Diabetes Dev Ctries*. 2009 Jul;29(3):133-8.

Əlavə <i>Dementia Scale*</i>		
Maksimal bal	Bal	Yaddaşın qeydiyyatı Hər birinə 1 saniyə vaxt sərf edərək dörd sözü səsləndirin (misal üçün: it, papaq, göyərti, şaftalı), sonra xəstədən onları təkrar etməyi xahiş edin
4	( )	Diqqət † gözlərin hərəkəti: 20 komanda. Səhvlərin sayı ____ 0-3 səhv = 4 xal; 4 səhv = 3; 5 səhv = 2; 6 səhv = 1; 6- .... = 0
6	( )	Psixomotor tapşırıqların yerinə yetirilməsi Xəstədən əlifbanı böyük hərflərlə horizontal xətt boyu yazmasını xahiş edin. Vaxtı qeyd edin: __ san. 0-21 san = 6 bal; 21,1-24 san = 5; 24,1 – 27 san = 4; 27,1 – 30 san = 3; 30,1 – 33 san = 2; 33,1 – 36 san = 1; 36 san çox = 0
4	( )	Yaddaş funksiyaları Xəstədən əvvəldə səslənmiş dörd sözü təkrar etməyi xahiş edin. Hər doğru cavaba 1 bal verilir. Yada sala bilməyən xəstələrə bir işarə verin (misal üçün: heyvan, geyim, bitki, meyvə) İşarədən sonrakı hər bir doğru cavab ½ xal kimi qiymətləndirilir.
2	( )	Məkanda bələdləşmə Kubun surətini çıxarın. Vaxtı qeyd edin: __ san
<p>Reprinted with permission from McArthur JC. Minor cognitive motor disorder: Does it really exist? <i>Hopkins Rep</i> Nov 1996;8(4):8. Johns Hopkins University Neurology Program.</p> <p>10-dan az ümumi bal HƏD-in olma ehtimalını göstərir.</p> <p>* Diqqət kateqoriyası xüsusi bacarıq tələb edir, bu səbəbdən ixtisaslaşmamış müəssisələrdə bu kateqoriya istifadə olunmaya bilər. Ümumi xal 7.5 –dən az olduqda HƏD-in mövcudluğu etimalı vardır. (<i>Modified Dementia scale</i>)</p>		

† Diqqət: hər iki əlinizi xəstənin çiyinlərinə qoyun və və ondan sizin burnunuzun ucuna baxmasını xahiş edin. Sonra işarə barmağınıza baxmasını xahiş edin, bu barmağınızı burnunuza doğru gətirin və xəstədən barmağı müşahidə etməsini xahiş edin. Xəstə çalışma ilə tanış olduqda xəstədən HƏRƏKƏT ETMƏYƏN barmağa baxmasının xahiş edin. Çalışmanı izah etdikdən sonra 20 dəfə keçirin və səhvləri qeyd edin. Səhv xəstə hərəkət edən barmağa baxdıqda qeyd edilir.

ƏXLAQİ DAVRANIŞ

p.e.n.Kəmalə Qəhrəmanova, BDU-nun Pedaqogika kafedrasının müəllimi
Fövziyyə İbrahimova, BDU-nun Pedaqogika kafedrasının müəllimi

İslam əxlaqı ilk nəzərdə çox bəsit həqiqətlərə istinad edir. Yaxşı insan olmaq iki şeylə bağlıdır: gözəl xasiyyətlərə, davranışa və rəftara malik olmaq; pis xasiyyət, rəftar və davranışdan uzaq olmaq.

«Həqiqi bir müsəlman gözəl bir əxlaqa sahib olan və pis əxlaqdan uzaq duran insandır». Bununla bərabər qeyd edilir ki, «gözəl əxlaq, elm və ədəb öyrənməklə, yaxşı insanlarla dostluq etməklə əldə edilir. Pis əxlaq isə cahil qalmaq, ədəbsiz olmaq və pis adamlarla arkadaşlıq (dostluq) etməkdən hasil olur».

Burada əxlaqi davranış keyfiyyətcə- pis və yaxşı olmaq üzrə iki yerə bölünür. «Tibb elmi bədən sağlamlığı elmi olduğu kimi, əxlaq elmi də insanın ruhi, mənəvi sağlamlığı elmidir. Çünki pis xasiyyətlər, ruhun xəstəliyi və pis işlər, rəftar və davranışlar da həmin xəstəliklərin əlamətləridir. Ruhun qəbahətləri əxlaq elmi ilə təmizlənmə bilər. Ruhun, mənəviyyətin gözəl xasiyyətlərlə zinətlənməsi bununla mümkün olur, yəni insan əxlaq elmi sayəsində gözəl əxlaq sahibi olur. Kirlənmiş, xəstə ruqlar, mənəviyyətlər də bu elmin yardımı ilə təmizlənir, yaxşı əxlaqa qovuşur. Yaxşı təmiz ruqlar, mənəviyyət də bu elmin sayəsində paklığını, təmizliyini daha da artırır, inkişaf etdirir. Yəni hər kəsin xasiyyəti dəyişə bilər, tərbiyəvi təsirlərin köməyi ilə «xasiyyətin və rəftarın dəyişildiyi günəş kimi aşkardır».

Cəmiyyət arasında düzgün əlaqə və ünsiyyət qurmaq üçün bir sıra me'yarlara riayət olunması irəli sürülür. Çünki bir tərəfdən gözəl əxlaq və davranış tərzini görməklə ətrafımızda rəğbət hissi yaranacaq, digər tərəfdən də özümüz insani [mənəvi] dəyərlərə nail olacağıq. Eyni zamanda başqalarının hüquqlarını bilərək hörmət etməklə yanaşı öz hüquqlarımızı da bilərək qorusaq münasibətlərimizi düzgün qura bilərik. İctimai həyatın normal hal tapması üçün biz ilk növbədə mənfi xüsusiyyətlərdən çəkinməli və gözəl əxlaqa malik olmalıyıq. Gözəl əxlaqa malik olmaq və xoşagəlməz xüsusiyyətlərdən çəkinməyə də «əxlaqi davranış» deyilir.

İslam əxlaqında «gözəl əxlaqın» başlıca təzahür xüsusiyyətləri, yəni rəftar və davranışda, münasibətlər sistemində təzahürləri ayırd edilir.

İslam alimləri, gözəl əxlaqı tərif edərkən buyururlar ki:

–«Gözəl əxlaq gülərüzlülük, cömərdlilik, heç kimi üzümək deməkdir».

–«Gözəl əxlaq genişlikdə və darlıqda (iş dara düşəndə) insanları razı etməyə çalışmaq deməkdir». (Bizdə buna heç kəsi darda qoymamaq, ona kömək əlini uzatmaq deyilir).

–«Gözəl əxlaq Allahdan razı olmaq deməkdir. Yəni xeyiri və şəri Allahdan bilmək, nemətlərə şükr etmək, bəlalara səbr etməkdir».

–«Gözəl əxlaq haramlardan qaçıb halalı aramaq, digər insanlarla olduğu kimi ailə üzvləri ilə də yaxşı dolamb, onların ehtiramını saxlamaqdır».

–«Gözəl əxlaq ən azı zorakılığa sinə gərmək, etdiyi yaxşılıqlardan əvəz gözləməmək, bütün insanlara qarşı şəfqətli olmaqdır».

–«Gözəl əxlaq Yaradanı düşünərək, yaradılanlara mərhəmət etmək, onların cəfalarına səbr etməkdir».

Bütün bunlarla yanaşı gözəl əxlaqlı olmağın bəzi əlamətləri xüsusi ilə qeyd edilir: insafli olmaq yoldaşlarının, dostlarının xətasını üzə vurmamaq, pislilikləri görməkdən qaçınmaq, dost və yoldaşlarının əziyyətlərinə sinə gərmək, onlardan şikayətçi olmamaq, özünün qüsurları və xətalərini düşünmək və dərk etmək, öz nəfsini cilovlamaq, gülərüzlü olub hər kəslə yumşaq rəftar etmək.

Naqis əxlaqi sifətlərdən yaxa qurtarmağın yolları da qeyd edilir ki, hər bir insan gözəl əxlaqa sahib olmaq üçün ilk növbədə özünün naqisliklərini dərk edərək, onları aradan qaldırmalı, yəni düzəltməlidir. Bunu hər kəs ya özü düşünərək axtarır tapır, yaxud bir alimin, rəhbərin bildirməsi ilə anlar. Burada əsas cəhət bir insanın öz qusurları və nöqsanlarını özünün axtarır tapmasıdır. Lakin bu hər kəsə eyni dərəcədə müyəssər olmur. Bu halda inandığı dostuna, yoldaşına müraciət etməklə, yəni onların köməyi ilə öz qusurlarını müəyyən edir, onları dərk edir.

İctimai həyat və əlaqələrin bərqərar olunmasında başqalarını dinləmək, hörmət və ehtiram qazanmaq vacibdir. insanın bir çox maddi-mənəvi və ruhi ehtiyacları ictimai əlaqələri bərqərar etməklə təmin olunur. Bu səbəbdən də insan, ehtiyaclarının aradan qaldırılmasında başqalarından asılı olduğunu hiss edir. Təklil və qürbət hissi onu kədərləndirir və çıxış yolu axtarmağa vadar edir, ətrafdakı insanlarla ünsiyyətə girir.

Normal əlaqələrin bərqərar olunması üçün də ondan cəmiyyətin fəal bir üzvünə çevrilməsi, ictimaiyyətdə müəyyən mövqeyə malik olması tələb olunur. Bununla da insan başqalarından bir çox müsbət xüsusiyyətlər öyrənərək özünün insani xüsusiyyətlərini bürüzə verir, müəyyən üstünlüklər əldə edir və eyni zamanda maddi ehtiyaclarının təmin olunmasına nail olur.

İnsanlar arasında hörmət qazanmanın və düzgün münasibət qurmanın başlıca amili gözəl əxlaq və xüsusiyyətə malik olmaqdır bu da bir çox digər insani dəyərlərin də əsasını təşkil edir. Yəni, insan «gözəl əxlaq» malik olmayınca, onda digər insani dəyərlər özünü büruzə vermir. Peyğəmbərin gözəl əxlaqi bildirən hədisi -şəriflərində: «Allahın ən çox sevdiyi şey, gözəl əxlaqdır» İslam təlimində gözəl əxlaqın əsas qaynaqlarına xüsusi diqqət yetirilir. Həmin qaynaqlar insanda digər əxlaqi keyfiyyətlərin əsasını təşkil edən inteqral və baza keyfiyyətləridir. Yəni onlar əsas ana xassələr, xüsusiyyətlər kimi digər əxlaqi keyfiyyətlərin əmələ gəlməsinin şərtləndirir. Bunlara: hikmət, şücaət, abır-həya, ismət və ədalət daxildir. Həmin xassələrdən törəyən bəzi digər keyfiyyətləri qeyd etmək yerinə düşərdi.

1. Hikmətdən zəka, yüksək idrak qabiliyyəti, çevik qavrayış, aydın fikirlilik, diqqətli olmaq, həddini aşmamaq, cəld yadda saxlamaq, xatırlatmaq və s. kimi xassələr törəyir.

2. Şücaətdən, təmkinlilik, igidlik, qeyrətlik sıxıntılara qatlaşmaq, həlim xasiyyətli olmaq, vətəni və milləti qorumaq, böyüklük göstərmək və s. törəyir.

3. Abır-həyadan, ismətdən pis iş görəndə onun nəticəsindən utanmaq, acımaq yaxşılıq etməyə xüsusi meyl, yaxşı xasiyyətli olmaq, səbr, qənaət, soyuqqanlı olmaq, intizamlı yaşamaq hər kəsin haqqını gözləmək, comərdlik, əliaçıq olmaq, bağışlamağı bacarmaq, yaxşılıq etməyi sevmək, başqalarına yardımçı olmaq, başqalarının qəbahət və qusurlağını üzünə vurmaqdan çəkinmək və s. törəyir.

4. Ədalətdən, sözündə durmaq, dostunun və yoldaşının rahatlığını istəmək, hər kəsi sıxıntıdan qurtarmağa çalışmaq, qohum əqrabaya yaxşı baxmaq, onlara kömək etmək, itirib-axtarmaq, yaxşılıq qarşı yaxşılıq etmək, hər şeydə haqqı gözləmək, etdiyi yaxşılığı başa vurmamaq təvəkkül etməyi bacarmaq və s.

Burada qeyd edilən cəhətlər həmin müsbət inteqral xasiyyətlərin və ya əxlaqi xüsusiyyətlərin başlıca təzahürləridir. Onların hər birisinin əksinə olan mənfi əxlaqi keyfiyyətlər də insanlarda təşəkkül edə bilər. Buna görə də islam əxlaqında insanlara xas olan müsbət xüsusiyyətlər, əxlaqi keyfiyyətlərlə yanaşı, mənfi xüsusiyyətlər də qeyd edilir. Bununla da sanki tərbiyəçi üçün xüsusi oriyentr verilir, hansı halda müsbət, hansı halda mənfi, pis əxlaqi keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər təşəkkül edə bilər, hansı müsbət keyfiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkmək lazımdır.

Müsbət əxlaqi keyfiyyətlərdən: ədalət, insanlarla yaxşı rəftar etmək, doğruluq, sözünün üstündə durmaq, mərdlik, mərhəmətli olmaq, cəsarət və igidlik, günahlarından peşiman olmaq, şükranlıq (nemətlərə şükr etmək), səbr, ədəbli olmaq.

Deməli, islam dini etiqadı insanda yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasını zəruri şərt kimi qəbul edir. Bununla bərabər, insanın xasiyyətində, əxlaqi rəftar və davranışında bir sıra mənfi, pis əxlaqi keyfiyyətlərə qarşı mübarizə etməyi vacib bilir.

Gülürüz və mehribançılıqla verilməyən hədiyyəni kimsə qəbul etmir. Deməli, bütün müsbət keyfiyyətlər yalnız o zaman özünün həqiqi dəyərini tapa bilər ki, bu xüsusiyyətlərə malik olan hər bir şəxs «gözəl əxlaqa» yiyələnmiş olsun.

Gözəl əxlaqa yiyələnməyin və başqaları ilə gözəl ünsiyyətdə qurmaq insanlar üçün xeyri var. Həzrət imam Əli (ə) buyurur: «Sizin üçün gözəl əxlaqdan yaxşı heç bir şey yoxdur». Qələm surəsinin 4-cü ayəsində Allah-taala Öz Peyğəmbərini (s) belə bir gözəl ifadələrlə vəsf edir:

«Doğrudan da sən böyük bir əxlaq sahibisən!»

Başqa bir ayədə Allahın mərhəməti sayəsində Peyğəmbərin (s) gözəl əxlaqa yiyələnməsi, insanların ona iman gətirməsinin əsas səbəbi kimi göstərilir:

«Ya Məhəmməd! Allahın mərhəməti səbəbinə sən onlarla yumşaq rəftar etdin. Əgər qaba, sərt ürəkli olsaydın, əlbəttə onlar sənin ətrafından dağılıb gedərdilər.»

həzrət Peyğəmbərin (s) xüsusiyyətlərindən biri, həm də Əhzab surəsinin 21-ci ayəsi ilə tanışlıqdır. Orada deyilir:

«Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər [Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar] və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl nümunədir!»

Cəmiyyətdə gözəl əxlaq nümayiş etdirmək və insanlarla gözəl davranmaq bir çox müsbət nəticələr verir.

«Həqiqətən gözəl əxlaq və davranış ömrü uzun, şəhərləri isə abad edir».

«Günəş dərinə qurutduğu kimi, gözəl rəftar da səhv və günahları qurudub aradan aparır. Sirkə balı xarab etdiyi kimi, kobud rəftar da əməlləri məhv edir».

İslam əxlaqı bir tərəfdən gözəl davranışa sövq edir, digər tərəfdən isə xoşagəlməz rəftar və davranışlardan çəkindirərək bunun nə ilə nəticələncəyini çatdırırlar.

«Kobud rəftar səmimiyyət və mehribançılıq aradan aparır, insanı daim qorxu içində saxlayır».

«Kobud rəftar yaxınları qorxudur, özgələrin nifrətinə səbəb olur».

Peyğəmbər (s) buyurur: «Bu iki xisləti mö'minlərdə görmək olmaz: Paxıllıq və kobud rəftar».

Gözəl əxlaq və davranış cəmiyyət üzvlərinin bir-biri ilə səmimi ünsiyyətdə olmaları üçün ən başlıca amildir və hər bir şəxsin bu xüsusiyyətə malik olması sağlam cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyət üzvləri ilə ünsiyyətdə olmaq üçün zəruri olan gözəl xüsusiyyətlərdən biri də təvazökarlıqdır. Təvazökar olmaq insanlar arasında dostluq, məhəbbət və səmimiyyətin artmasına səbəb olur. Furqan surəsinin 63-cü ayəsində buyurulur: «Rəhmanın [əsil] bəndələri o kəslərdir ki, onlar yer üzündə təkliklə, təvazökarlıqla gəzər, cahillər onlara söz atdıqları [xoşlarına gəlməyən bir söz dedikləri] zaman onlarla gözəl, yumşaq danışırlar».

İslam dini mümkün qədər çox güzəştə getməyi, səbr və təmkinli olmağı tövsiyə edir. İslam, yaranmış ixtilaf və qarşıdurmaların aradan qaldırılmasını güzəştə getməkdə, səbirli və təmkinli olmaqda görür. Qur'ani-Kərimdə güzəştə getmək, səbirli və təmkinli olmaq mö'minlərə xas olan xüsusiyyət kimi göstərilir:

«O müttəqilər ki, bolluqda da, qıtlıqda da [mallarını yoxsullara] xərcləyər, qəzəblərini udar, insanların günahlarından keçərlər. Allah yaxşılıq edənləri sevər Ali Imran-134.

Başqa bir ayədə Allah-taala pisliyə pisləklə deyil, yaxşılıqla cavab verməyi tövsiyə edir:

«Yaxşılıqla pisləlik eyni ola bilməz! [Ey mö'min kimsə!] Sən pisləyi yaxşılıqla dəf et! [Qəzəbə səbrlə, cəhəlatə elmlə, xəsisliyə cömərdliklə, cəzaya bağışlamaqla cavab ver!] Belə olduqda aranızda düşmənçilik olan şəxsi sanki yaxın bir dost görərsən!

Bu [xislət] yalnız [dünyada məşəqqətlərə] səbr edənlərə verilir və yalnız böyük qismət [savab, fəzilət] sahiblərinə əta olunur!» Fussilət 34-35.

Göründüyü kimi Allah-taala, düşmənçiliyin səmimi dostluğa çevrilməsini, pisləklərin qarşısında səbirli və təmkinli olmağı, pisləklərə yaxşılıqla cavab verməyi tövsiyə edir.

Cəmiyyətdə qarşılaşdıqları şəxslərlə gözəl və səmimi münasibətdə olmuş və bunu öz davamçılarına da tövsiyə etmişlər: «İnsanlara var-dövlətinizlə sevinc gətirə bilməzsiniz. Elə isə onlarla gülürüz və mehribanlıqla rəftar edin».

Ədəbiyyat:

1. Quran, Azərneşr 1992
2. İslam: Tarix, fəlsəfə, ibadətlər Elm 1994.
3. Həzrət Əlinin kəlamları. Örnək. 1991.
4. Qur'ana dair 101 sual. Bakı 1991.
5. Vehbi Vakkasoğlu. «Din gerçegi». Yaylajik Matbaasi. Aqustos-1984
6. Məhəmməd Soymen. «DİNİ BİLQİLƏR». İstanbul. 1991.
7. İslam İlmihalı. İst. 1990.

Резюме

Статья посвящена поведению людей в обществе с точки зрения ислама

DEPRİVASİYA ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ BƏZİ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cabbarova L.M.

Deprivasiya termini sosial və bioloji elmlərdə ən geniş mənalarda işlədilir.

Bu termin latın dilindəki *deprivatio* (itki, məhrum etmə) sözündən götürülmüş və dilimizə hərfi tərcümədə itki, məhrum etmə mənalarını ifadə edir. Deprivasiya anlayışı orta əsrlərdə ilkin olaraq kilsələrdə ruhanilərin benefisiyadan, gəlirlərdən məhrum edilməsini bildirmək üçün işlədilmişdi. Sonradan həmin söz tədricən avropa dillərinə daxil olmuş və hazırda da gündəlik danışqda ondan geniş istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda beynəlxalq dil hesab edilən ingilis dilində işlənən *to deprive* feli də neqativ çalara malik məhrum olunma, nəyinsə əlindən alınması mənalarını ifadə edir. Özü də, burada sadəcə nəyisə əlindən alma deyil, nədənsə çox əhəmiyyətli, qiymətli, zəruri olandan məhrum edilmə nəzərdə tutulur.

Elmdə bu termin XX əsrin I yarısından özünün bilavasitə, hərfi mənasında işlədilməyə başlanılmışdı. Həmin dövrdə aparılan fizioloji tədqiqatlar çərçivəsində, orqanizmin bu və ya digər həyati ehtiyaclarını ödəyə bilmə imkanından məhrumiyyətini ifadə etmək üçün məhz deprivasiya anlayışından istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edildi.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlardan psixologiya elmi üçün ən vacib nəticə vital tələbatların deprivasiyasının nəinki fiziki, həmçinin psixoloji problemlərə, fəsadlara gətirib çıxarması qənaəti idi.

«Deprivasiya» termini psixoloji lüğətlərə XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından daxil olmağa başlasa da, bu sahədə aparılmış tədqiqatların və ədəbiyyatların azlığı onun öyrənilməsini çətinləşdirir.

Psixi deprivasiya haqqında konsepsiya hələ tam şəkildə bitmədiyindən onun ifadəsi üçün seçilən anlayışlar da müxtəlifdir. İngilis dilli ədəbiyyatlarda işlədilən «deprivasiya» anlayışı nəyinsə itirilməsini, hər-hansı bir vacib tələbatın kifayət qədər ödənilməməsi nəticəsində yaranan məhrumiyyəti bildirir. Bəzi müəlliflər bu anlayışların məhz hansı tələbatın əsas götürüldüyünü və beləliklə də nəyin « çatışmazlığının» əsas götürülməsindən asılı olaraq əhatə dairəsini daraltmağa çalışırlar. Lakin qeyd etməyi lazım bilir ki, adətən «deprivasiya» anlayışını işlədərkən fiziki məhrumiyyətləri deyil, əsasən psixoloji tələbatların kifayət qədər ödənilməməsi nəzərdə tutulur və bu mənada «psixi deprivasiya» anlayışının işlədilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatlarda emosional (affektiv) deprivasiya, sensor deprivasiya (hiss orqanlarına lazımı səviyyədə qıcıqlandırıcıların daxil olmaması), pedaqoji deprivasiya (fərdin məqsədyönlü pedaqoji təsirlərdən məhrumiyyəti, məsələn: uşağın əsas tələbatlarından birini oyun fəaliyyəti təşkil edir və «oyun defisiti» çox vaxt inkişafda pozuntulara səbəb olur) və s. kimi anlayışlardan istifadə olunur.

Bəzi tədqiqatçılar uşağın anadan olandan, ilk günlərindən müəyyən impulslardan məhrum olması, yəni ümumiyyətlə bəzi spesifik tələbatların yaranmaması şəraiti ilə tələbatın yarandığı, lakin sonradan uşağın ətrafındakı mühitdən bu tələbatın ödənilməsi üçün vacib olan impulsların itməsi şəraitini fərqləndirməyi lazım bilirlər. C.Qevirtsin [4] terminologiyası baxımından birinci situasiyanı «privasiya», ikincini isə «deprivasiya» kimi qiymətləndirmək olar. Lüğətlərə baxsaq, görürük ki, deprivasiya anlayışı ilə oxşarlıq təşkil edən və bəzən də onunla sinonimik söz kimi işlənən «privasiya» (privation) sözü, ingilis dilindən tərcümədə «nəyinsə olmaması, məhrumiyyəti», deprivasiya isə «əлиндən alınması», yəni nəyinsə mövcud olmuş bir şeyin götürülməsi mənalərini ifadə edir.

Y.Lanqmeyer və Z.Mateyçek də deprivasiya probleminə həsr olunmuş tədqiqatlarında deprivasiya anlayışı ilə bəzi məqamlarda oxşarlıq təşkil edən, bəzən çəşqinliq yaradan terminlərə aydınlıq gətirməyi lazım bilmişlər. Onların fikrinə görə, deprivasiya ilə «frustrasiya» anlayışı oxşar, yaxın olsalar da, onları qarışdırmaq olmaz. Belə ki, hər-hansı bir tələbatın ödənilməsi yolunda bu və ya digər səviyyədə rəfedilməz maneələrin rast gəldiyi şərait kimi xarakterizə olunan frustrasiya uzun müddət davam edərsə deprivasiya şəraiti yarada bilər. Məsələn: əgər uşağın sevimli oyuncağını əлиндən alıb, ona oynamaq üçün xoşu gəlməyən və ya az xoşu gələn oyuncağı veririksə, bu halda frustrasiya yaranır. Deprivasiya isə uşağa ümumiyyətlə oynamağa icazə verilmədikdə özünü göstərir. Beləliklə də, belə nəticəyə gəlmək olar ki, deprivasiya daha ağır bir vəziyyətdir. Lakin real həyatda bu 2 anlayışı biri-birindən fərqləndirmək çox vaxt çətinlik törədir. Həddindən artıq uzun müddət davam edən frustrasiya deprivasiyaya keçir. Eynilə bu cür də deprivasiya şəraitinin yaranmasına çox vaxt frustrasiya şəraiti zəmin yaradır. Məsələn: 2 yaşlı uşaq valideynlərindən ayrılaraq xəstəxanada yerləşdirilirsə, onda onun bu cür vəziyyətə bilavasitə reaksiyasını frustrasiyanın təzahürü kimi dəyərləndirmək olar. Əgər uşaq bu xəstəxanada valideynsiz, gəzintidən məhrum, nisbi monoton şəraitdə 1 il qalarsa bu vaxt psixi deprivasiya vəziyyəti, haləti yaranır.

Bəzən deprivasiya ilə sinonimik söz kimi işlədilən «hospitalizm» ifadəsi həmin anlayışla yalnız müəyyən cəhətlərdə oxşarlıq təşkil etsə də, onların biri-birindən fərqləndirilməsi zəruridir. Hospitalizm termini insanın müəyyən müəssisələrdə, əsasən də xəstəxana şəraitində rastlaşdığı məhrumiyyətləriylə məhdudlaşır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xəstəxanalarda və digər müəssisələrdə optimal şərait yaradılsa deprivasiya yaranmaya da bilər.

Deprivasiya sahəsində aparılan tədqiqatlarda qeyd olunur ki, müxtəlif insanlar məhrumiyyət şəraitlərinə fərdi reaksiya verirlər. İnsan var ki, kifayət qədər uzun müddət belə şəraitlərdə qalsa da deprivasiya əlamətləri onda təzahür etmir. Lakin bu çox nadir hallarda baş verir və həm fərdi, həm də situativ amillərlə bağlı olur.

Deprivasiya dedikdə tələbatların blokadaya salınması, o cümlədən, hərəki aktivliyə, yeni təəssüratlara olan - perseptiv tələbatların manelərlə

üzləşməsi başa düşülür. İnsan həyatında həmçinin ünsiyyətə, emosional dayağa, özünü reallaşdırmaya, hörmətə, təhlükəsizliyə, yaradıcılığa, intimliyə və s. olan tələbatlar da çox mühüm yer tutur. Onların uzun müddət ərzində reallaşdırılmasının mümkün olmaması şüurun ciddi disfunksiyalarına gətirib çıxarır. Məsələn, xarici stimulyasiya axınının kəskin azalması şəraitində psixikanın fəaliyyətində müxtəlif pozuntular əmələ gələ bilər: zamanın qavranılmasında dəyişikliklər, məkan qavrayışında pozuntular, əqli fəaliyyətə ixtiyari nəzarət olunmasında çətinliklər, daxili dialoqun aktivləşməsi, öz bədəninin qavranılmasında pozuntular, müxtəlif emosional dəyişikliklər və s. Bir çox hallarda hallüsinasiyalar meydana gəlir. Bu tipli şəraitlərdə insanların olma müddətindən asılı olaraq qeyd olunan dəyişikliklər daimi sabit xarakter ala bilər.

Ümumiyyətlə ədəbiyyatlarda deprivasiya anlayışına aşağıdakı kimi tərif verilir:

Deprivasiya - insanın həyatı əhəmiyyətli tələbatlarının ödənilməsi imkanlarının məhdudlaşdırılması və ya ondan məhrum edilməsidir.

Orqanizmdə ümumi qida, vitamin, oksigen, zülal və s. çatmazlığından ciddi pozuntular getdiyi kimi, psixoloji çatışmazlıqlar – məhəbbətin, stimulyasiyanın, sosial əlaqələrin, tərbiyənin və s. çatışmazlığı psixikanın, eləcə də, orqanizmin ciddi pozuntularına gətirib çıxara bilər.

Depressiya, təşviş, qorxu, intellektual pozuntular – bütün bunlar deprivasiyanın xarakterik əlamətləridir.

Deprivasiya ilə əlaqədar işlədilən bəzi terminləri nəzərdən keçirək. Məsələn, «*deprivasiya şəraiti*» - uşağın əsas psixoloji tələbatlarının ödənilməsi üçün imkanların olmadığı şəraitdir. Eyni bir «deprivasiya şəraitinə» məruz qalınan uşaqlar öz şəxsi keyfiyyətləri və psixoloji konstitusiyasından asılı olaraq özlərini müxtəlif cür aparacaq və fərqli nəticələr hasil edəcəklər. Bu mənada insan cəmiyyətindən, ailədən, uşaq qruplarından, məktəbdən və s. uşağın *təcrid olunması* deprivasiyanın özünü deyil «deprivasiya şəraitini» göstərir.

«Deprivasiya təcrübəsi» onu bildirir ki, uşaq əvvəllər deprivasiya şəraitinə məruz qalmışdır və hər bir belə şəraitə uşaq bir qədər şəklini dəyişmiş formada, yəni daha həssaslıqla və ya əksinə daha «məhkəmlənmiş, bərkimiş» psixika ilə reaksiya verəcəkdir.

Daxili və xarici deprivasiyanı ayırd edirlər. «Xarici məhrumiyət» zamanı maneə insandan kənarada olur. Məsələn, körpə acdır, lakin qidamı əldə edə bilmir. «Daxili məhrumiyət» zamanı isə problemin kökü insanın özündə olur. Uşaq yaxşı oxumaq istəyir, lakin başa düşür ki, qabiliyyətləri o qədər aşağıdır ki, yüksək qiymət ala bilməz.

İnsanın məhz nədən məhrum olunmasından asılı olaraq onun müxtəlif növlərini fərqləndirirlər: sensor, hərəki, psixososial, ana və s.

Deprivasiyanın istənilən növü insan psixikasının, ruhunun inkişafına mane olur və nəinki psixi, eləcə də bəzən somatik inkişafda da ciddi patoloji dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar daha çox uşaq evlərində, internatlarda böyümüş uşaqlar üzərində aparıldığından, məhz valideyn himayəsindən, ailə qayğısından məhrum uşaqlarda deprivasiyanın təzahürləri ilə bağlı maraqlı nəticələrə rast gəlmək olur. Araşdırmalara görə [3; 4; 5], belə uşaqlar həyatlarının ilk günlərindən normal ailələrdə böyüyən uşaqlardan özlərinin sakitliyi, laqeyd baxışları, passivliyi ilə fərqlənirlər.

Ünsiyyətə tələbat bu uşaqlarda ailələrdə böyüyən uşaqlara nisbətən gec yaranır. Ünsiyyətin özü passiv xarakter daşıyır, canlanma reaksiyası zəif olur, çətinliklə əmələ gəlir.

Uşağın yaşı nə qədər çoxdursa, deprivasiya bir o qədər yüngül keçir və psixoloji və pedaqoji işlərin də effekti bir o qədər yüksək olur. Lakin şəxsiyyətin strukturu səviyyəsində dərin kök salan sosial deprivasiyanın nəticələrini aradan qaldırmaq olmur. Uşaqlıqda sosial təcridolunma ilə üzləşən insanlar böyüyəndə eyni vəziyyəti yaşamış öz mikroqrupları istisna olmaqla bütün insanlara qarşı inamsızlıq hissi keçirirlər. Onlar paxıl, başqalarına qarşı həddən artıq tənqidi yanaşan, şübhəli, hamıdan özünə qarşı nə isə bir pislik gözləyən olurlar[4, 94-103].

Deprivasiya nəinki internatlarda, həmçinin ailələrdə böyüyən insanlarda da rast gəlinə bilər. Bu o zaman olur ki, ana ya olmur, ya da uşağa qarşı soyuq münasibət bəsləyir. Belə hallarda adətən «ana deprivasiyası» anlayışından istifadə olunur. Atanın olmaması və ya onunla münasibətlərin soyuq olduğu vəziyyətlərdə isə paternal deprivasiya yaranır.

Emosional deprivasiya ilə həm uşaqlar, həm də böyüklər üzləşə bilərlər.

Lakin ədəbiyyatlarda uşaqlara münasibətdə daha çox «ana deprivasiyası» anlayışına rast gəlmək olur. Bu mənada deprivasiya ana ilə uşaq arasındakı emosional əlaqələrin vacib rolunu vurğulayır, belə əlaqələrin pozulmasının və ya çatışmazlığının uşağın psixi sağlamlığında bir sıra pozuntulara gətirib çıxarmasını diqqətə çatdırır.

Həyatda deprivasiyanın müxtəlif növləri biri-biriylə sıx bağlanaraq, biri digərinin nəticəsi ola bilər. Buna görə də eyni bir adamda rast gəldiyimiz deprivasiya təzahürlərinin konkret «qəlibə» salmaq tədqiqatçı üçün çətinlik törədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı: Qarr-poliqraf, 2003, 356 s.
2. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 280 s.
3. Боулби Дж. Привязанность. М.: «Гардарики», 2003, 477 с.
4. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага: «Авиценум», 1984, 334 с.

5. Лишенные родительского попечительства. /Хрестоматия/ Под ред. В.С.Мухиной. М.: Просвещение, 1991, 223 с.

Сущность понятия депривации и ее основные особенности.

В статье раскрываются значения и смысл понятия «депривации», сравнительно недавно вошедшее научно-психологическую литературу. А также рассматривается ее отдельные виды и их особенности.

Essence of concept of deprivation and its key features.

In this article are revealed values and sense of concept «deprivation», rather recently entered the scientifically-psychological literature. And also it is considered its separate kinds and their features.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕННОСТЕЙ

Сазонова Алена Юрьевна, магистрант БГУ

В исследованиях ценностей социологи, социальные психологи и психологи применяют разнообразные методики. Проблема выбора метода исследования ценностей очень сложна и интересна. С одной стороны, исследование ценностей и так сопряжено со многими проблемами. С другой стороны, дополнительные сложности в формировании подхода прибавляет специфика исследований. В статье представлен обзор методик, применявшихся в исследованиях ценностей.

Пожалуй, одна из самых известных методик изучения ценностных ориентаций — это методика М.Рокича. В основе методики Рокича и ее модификаций лежит метод ранжирования. В стандартной методике Рокича респонденты должны проранжировать два списка ценностей (по 18 ценностей в каждом), располагая их в порядке важности.

Метод парных сравнений лежит в основе методики изучения мотивационных тенденций личности А. Эдвардса. В методике Эдвардса, которая носит название “Список личностных предпочтений”, респонденту предлагают попарно сравнить 15 мотивационных тенденций. После обработки получается проранжированный список из этих 15 предпочтений, позволяющий судить о структуре ценностных ориентаций респондента. Недостатком метода является то, что этот опросник, состоящий из 210 пар высказываний и является достаточно громоздким.

Еще одна методика исследований ценностей, использующая оценку высказываний, разработана сравнительно недавно. В 1987 г. Ш.Шварц предложил инструментарий под названием “Ценностный опросник”. В нем были представлены 56 ценностей, которые оценивались респондентами.

Метод выбора из нескольких альтернатив лежит в основе другой группы методик исследования ценностей. Респондентам предъявляется стимульный материал в виде вопросов или ситуаций, имеющих несколько альтернативных решений. Каждый вопрос или ситуация олицетворяет ценностную дилемму или конфликт ценностей. Респондент должен сделать выбор, обозначая тем самым предпочитаемую им ценность. Этот метод используется в небезызвестном опроснике “Изучение ценностей” Г.Олпорта и др.

В 1961 г. методику оценки ценностей предложили Ф.Клакхон и Ф.Стродтбек. В анкете описывалось 22 ситуации, к каждой из которых задавались вопросы с двумя или тремя вариантами ответов. Респонденты ранжировали ответы на вопросы по степени предпочтения. В ходе математической обработки исследователи использовали критерий Кенделла для сравнения распределения ответов респондентов с равномерным распределением.

Методика из всероссийского исследования “Наши ценности сегодня” (1989-1991 гг.) включала в себя вопросы, подготовленные Институтом Социологии АН СССР. Этот опросник также строился по принципу выбора альтернатив. Респонденту предлагали рассмотреть 22 пары ценностных суждений и выбрать в каждой паре вариант, наиболее соответствующий его убеждениям. По результатам исследования ценностные суждения были разделены на одобряемые и отрицаемые. Математическая обработка включала факторный анализ для определения характеризующих ценностное сознание факторов-позиций, вычисление парных корреляций между ценностными суждениями, структурно-корреляционный анализ взаимосвязей внутри двух групп ценностных суждений (одобряемых и отрицаемых).

В ряду методик исследований ценностей, использующих несколько методов одновременно, выделяется ценностный опросник Тромпенаарса. Группу таких методик, наверное, можно назвать комплексной. Опросник Тромпенаарса сочетает в себе два способа сбора информации: проективную методику и метод выбора из нескольких альтернатив. В одной части анкеты респонденту предъявляются проективные ситуации, обыгрывающие определенные ценности, и респондент должен ответить, каким образом он поступил бы в этих ситуациях. Далее в анкете респондент должен выбрать одну из ценностных альтернатив в каждой заданной паре.

К ряду комплексных методик следует отнести и методику группы В.А.Ядова, построенную в соответствии с теорией о диспозиционной структуре личности. В ней поэтапно используются: методика Рокича, интервью, выбор из двух альтернатив и оригинальная методика ранжирования и оценки высказываний. Ценности представляют сложный

для изучения феномен, и для его адекватного исследования оправдано применение комплекса различных методов.

Методика, предложенная М.А.Котиком для изучения ценностных ориентаций, построена на оригинальном нестандартном методе. В основе разработок Котика лежит теория поля К.Левина. М.А.Котик экспериментально вывел форму зависимости между значимостью какого-либо события, его валентностью (притягательностью или отвержением) и инструментальностью (ожиданием возможности реализации). Респонденты оценивают возможность осуществления предложенного в вопросе события (“исключительно редко” — “всегда”) и интенсивность своих переживаний этого события (“исключительно слабо” — “исключительно сильно”).

Оригинальная методика, разработанная А.П.Вардомацким для выявления жизненных ценностей отдельных личностей или социальных групп, носит название “Аксиобиографическая”. Она основана на методе интервью. Каждый респондент заполняет 15 карточек, записывая 15 наиболее важных событий как из своего прошлого, так и из предполагаемого (желаемого) будущего. В ходе беседы с респондентом, исследователь пытается выявить ценностное содержание каждого события, проникнуть в более глубокие слои ценностного сознания респондента. Так, последовательным образом, для каждого события, отмеченного респондентом, выявляется ценность самого высокого уровня обобщения. На выходе получается набор ценностей, характеризующий данного человека или данную группу.

Еще один интересный подход заложен в тесте юмористических фраз, разработанном психологами А.Г.Шмелевым и В.С.Бабиной. В этом тесте применяется стандартизированный опросник и проективная методика. Он состоит из 100 юмористических фраз, 40 из которых могут трактоваться неоднозначно. Опрашиваемый должен классифицировать данные фразы по 10 темам, в результате чего делается вывод о структуре его мотивационной сферы.

Теоретические положения М. Рокича во многом стали базой для методики «Опросник терминальных ценностей» (ОТеЦ), разработанной в Ярославском государственном университете. Данная методика основывается на двух предположениях: 1) жизненные сферы, в той или иной мере представленные в жизни каждого человека, обладают для разных людей различной степенью значимости; 2) в каждой из них реализуются различные для каждого человека желания и стремления, которые являются одним из компонентов направленности его личности.

Основным диалектическим конструктом данной методики являются терминальные ценности. Под терминальной ценностью здесь

понимается убеждение человека в преимуществах определенных жизненных целей по сравнению с другими целями.

Перечень терминальных ценностей включает в себя 8 наименований: собственный престиж, высокое материальное положение, креативность, активные социальные контакты, развитие себя, достижения, духовное удовлетворение, сохранение собственной индивидуальности.

По своему сходству все виды деятельности человека объединяются в 5 основных жизненных сфер: профессиональная жизнь, обучение и образование, семейная жизнь, общественная жизнь, увлечения.

Таким образом, вторым диагностическим конструктом опросника выступает значимость для индивида той или иной жизненной сферы как источника той или иной терминальной ценности.

Структура опросника такова, что для диагностики двух основных конструктов теста используются одни и те же утверждения. Такая структура позволяет производить анализ полученных данных не только относительно выраженности отдельно терминальных ценностей и отдельно значимости жизненных сфер, но и относительно выраженности каждой из терминальных ценностей в каждой жизненной сфере.

Каждое утверждение опросника работает сразу на два диагностических конструкта. Восемь пар утверждений, относящиеся к диагностике значимости одной жизненной сферы, одновременно относятся и к диагностике выраженности каждой терминальной ценности внутри этой жизненной сферы, а пять пар утверждений, относящихся к общей выраженности определенной терминальной ценности, одновременно относятся к диагностике ее выраженности для каждой жизненной сферы. Таким образом, опросник состоит из 80 утверждений.

Таким образом, в области изучения ценностей было разработано многообразие методик, используются и количественные, и качественные приемы. Однако приходится констатировать, что исследователи весьма редко применяют их сочетание или комплексные методы, хотя, возможно, это является наиболее плодотворным подходом к решению столь сложной проблемы, как исследования ценностей.

TALASSEMİYA XƏSTƏLİYİNİN PSİXİ TƏSİRLƏRİ VƏ TALASSEMİYALI UŞAQLARIN (YENİYETMƏLƏRİN) HƏYAT TƏCRÜBƏSİ

*Səməd İntizarghofran Cavad o., sosial və
pedaqoji psixologiya kafedrasının magistrantı,*

Yeniyyətlik insan həyatı və inkişafı prosesinin ən həssas və əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. Talassemiyalı uşaqlar həyatının bu mərhələsində tez -tez xəstəxanaya müraciət edib, müalicə kursları keçmək, dərmanlar qəbul etmək məcburiyyətində qaldıqları üçün digər yeniyyətlərə nisbətən daha zəif olurlar. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, belə uşaqların orqanizmində baş verən patoloji dəyişikliklər onları psixoloji aləmində də özünəməxsus izlər buraxmış olur. Məhz buna görə də, onların psixologiyasının, həyat təcrübələrinin öyrənilməsi bu sahədə psixoloji xidmət işinin effektivliyinin artırılmasını şərtləndirmiş olur.

Araşdırmalar göstərir ki, talassemiyalı fərdlər xəstəliyin psixoloji təsirlərini yeniyyətlik mərhələsinin sonuna qədər və bəzən ömürlərinin sonuna qədər təcrübə edirlər. Xəstələrin psixoloji vəziyyətinin təhlilinə dair bir çox məqalələr yazılmışdır.

2000-ci ildə Mübarək öz tədqiqatlarının nəticəsi olaraq belə bir faktı aşkarladı ki, insanın qanında olan hemoqlobinlərin miqdarı ilə intellekt arasında ciddi əlaqə mövcuddur. Hemoqlobin az olduqda fərdin hərəkət və intellekt səviyyəsi daha aşağı olur. Talassemiyalı xəstələrin inkişafı ilə əlaqədar tədqiqatlardan biri də Vanın 1995-ci ildə həyata keçirdiyi araşdırma olmuşdur. Onun tədqiqatının nəticəsinə əsasən xəstələrə davamlı xəstələrin fəaliyyət və idman qabiliyyətləri ilə əlaqədar tədqiqatları nəticələrinə əsasən demək olar ki, bu xəstələrdə qanazlığı və hemoqlobinlərin azlığı nəticəsində haypoksi müşahidə olur. Haypoksinin nəticəsi olaraq ürək toxumalarında metal ionların yığılması səbəbi ilə ürək-damar problemləri yaranır və həmin problem xəstələrin hərəkət və idman fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır. Təbii ki, bu zəifləmələr onları mənlilik şüuruna və sosial inkişafına və psixoloji sağlamlığına təsir göstərir.

Həmçinin talassemiyalı yeniyyətlərin psixoloji baxımdan problemləri olduqca çoxdur lakin səmərəli qayğıkeşlik nəticəsində bu problemləri minimuma endirməklə həmin xəstələrin psixoloji rahatlıqlarını da təmin etmək mümkündür. Yeniyyətlik həyatın elə bir mərhələsidir ki, fərd uşaqlıq dövrünü bitirir və yeni bir mərhələni təcrübə etməyə başlayır. Çünki:

- yeniyyətlik həyatın ən həssas, əhəmiyyətli və gərgin mərhələlərindən biridir

- ki, bu mərhələdə insanın gələcək şəxsiyyətinin əsas cəhətləri formalaşır.

- Yeniyyətlik dövrünə keçidlə fərd müxtəlif problemlərlə rastlaşır və bəziləri

- bu mərhələni psixoloji gərginlik və naməlumluq mərhələsi hesab edirlər.

Yeniyyətlik mərhələsi özü üç sub -mərhələdən ibarətdir: ilkin yeniyyətlik (12 -14 yaş), orta yeniyyətlik (15-17 yaş) və yekun yeniyyətlik (18 -21 yaş). Yeniyyətlik mərhələsində fərd öz bacarıq dairəsini inkişaf etdirir və genişləndirir. Həmin dövrdə yeniyyətinin fərdi sağlamlıq məsuliyyəti valideyn tərəfindən təcridi formada onun özünə ötürülür.

Ancaq müəyyən bir xronik xəstəlik qeyd edilən proseslərin təbii gedişinə mane olur. Məhz elə buna görədir ki, xronik xəstəliyin inkişaf və bululuğu prosesinə təsirlərinə uyğunlaşmaq baxımından yeniyyətlik əhəmiyyətli mərhələ hesab edilir. Talassemiya xronik xəstəliklərdən biridir və xəstənin həyatının bütün sahələri və mərhələlərinə təsir edir. Əlbəttə bu təsirin fərd tərəfindən dərk və hiss edilmə dərəcəsi onun xarakterindən, himayə edilmə səviyyəsinə də və digər amillərdən asılıdır. Bu baxımdan xəstələrin xəstəlik və onun təsirləri ilə əlaqədar təcrübələri biri - birindən fərqlənir. Talassemiyalı uşaqlar fondamental tələbat baxımından digərlərindən fərqlənməyirlər. Onların da uyğun qidalanmaya, fiziki inkişafa və adi həyat keçirməyə ehtiyacı var və bəzən fərdi qayğı baxımından müəyyən problemlərlə rastlaşırlar.

Digər tərəfdən onlar müxtəlif xəstəliklərin qarşısında daha zəifdirlər və öz yaş idarəsinə nisbətən daha çox psixoloji və fiziki sıxıntılarla yaşayırlar. Məhz elə buna görə həmin yeniyyətlərə diqqət və qayğı olduqca vacibdir. Ümumilikdə xəstə yeniyyətlərin ehtiyaclarını başa düşməyə və onların qeydində qalmaq zəruridir. Çünki yeniyyətinin ehtiyacları və impulsları onların davranışının bütün təsirlərinə təsir edə bilər, onlarda idrak səviyyəsinə, özünü təsəvvürə, öyrənməyə, həmçinin sosial inkişaf və qabiliyyətlərinin inkişafına təsir edə bilər.

Həmin yeniyyətlərin fiziki təcrübələrinin öyrənilməsi onlara göstərilən qayğı və diqqətin səmərəliliyini artırır. Belə ki, cəmiyyət və xəstələrə qayğı göstərən təşkilatlar hər bir xəstəni digərlərindən fərqli bir fərd kimi nəzərdən keçirərək onun bütün təcrübələrini diqqət mərkəzində olurlar.

Müxtəlif tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki;

- **Xəstəlik prosesi ilə əlaqədar xəstənin fiziki təcrübələrinə aiddir :** qanazlığı olduqda özünü halsız hiss etməyə, bütün bədəndə ağrılar hiss etməyə, yorğunluq hissi, özünü yuxulu hiss etməyə, baş ağrısı və başgicəllənməsi, öz içlərini görə bilməmək, və fikrini toplamaqda çətinlik çəkməsi.

- **Müalicə prosesi ilə əlaqədar xəstənin fiziki təcrübələrinə aiddir:**

davamlı qan köçürmə (hər 15-25 gündə bir dəfə), qan köçürmə zamanı məcburi istirahət, qan köçürmədən sonra özünü sağlam hiss etməyə, desfralın köçürüldüyü vaxtlarda müəyyən hərəkət və fəaliyyətlərin gündəlik həyata keçirilməsi, və yuxu rejiminin pozulması.

-Xəstəliyin nəticələri ilə əlaqədar fiziki təsirlərin təcrübə edilməsinə desfralın köçürülmədiyi təqdirdə dərinin rənginin qaralması, üz və ə sifət quruluşunda dəyişiklik, və talassemiyalı fərdin həqiqi yaşı ilə görünüşündən anlaşılan yaş arasında ciddi fərq.

Beynəlxalq talassemiya xəstəlikləri təşkilatı hesab edir ki, talassemiyalı insanları hərəkət və idman etməyə maraqlandırmaq çox əhəmiyyətlidir. Bu insanların həyat təcrübəsini digərləri ilə eyni və normal olmasını olduqca vacib faktır. Onların psixoloji sağlamlığına görə idman fəaliyyətlərinin qarşısını almaq düzgün deyil. Onların idman fəaliyyəti dəqiq və ardıcıl olmalıdır. Lakin dalaq böyüməsi və stestoproz kimi ürək xəstəlikləri olduqda idman fəaliyyətləri həkim məsləhətləri əsasında olmalıdır. Bu növ məsələlər həmişə valideyn və müəllimlərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, bədəndə daxili vəzilərin inkişafında müşahidə edilən anormallıq talassemiyalı xəstələrin həyatına və onların psixoloji sağlamlığına mənfi təsir edir. Həmin problemlər xəstələrin psixi və yaxod sosial inkişafına da təsirləri çoxdır. Bu təsirlərin öyrənilməsi fondamental əhəmiyyətə malikdir. Sonda tövsiyə edilir ki, yuxarıda qeyd edilən nəticələr sosial siyasətlərin həyata keçirilməsində rəhbər tutularaq talassemiya xəstələri üçün lazım olan şərait yaradılsın. Bu xəstəliyin fiziki və psixoloji təsirlərini nəzərə almadan talassemiyalı fərdlərin və onların yaxınlarının normal və arzu olunan səviyyədə yaşaması üçün şərait yaratmaq mümkün olmayacaq.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya
2. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Sosial Psixologiya
3. Fazil Vahidov, Tahir Ağayev. Sosiyologiya

İngilis dilində:

- 1 - Psychological problems of thalassaemic subjects [Article in Italian] Guasco G, Gamalero PC, Cuniolo A 1985 Mar-Apr;7(2):271-8
- 2 - Psychosocial burden of beta-thalassaemia major in Antalya, south Turkey. Canatan D, Ratip S, Kaptan S, Cosan R. 2003 Feb;56(4):815-9.

3 - Thalassaemic children's understanding of illness: a study of cognitive and emotional factors. Sherman M, Koch D, Giardina P, Hymowitz P, Siegel R, Shapiro T. 1985;445:327-36

4 - Psychosocial integration of adolescents and young adults with thalassaemia major. Di Palma A, Vullo C, Zani B, Facchini A. Ann N Y Acad Sci. 1998 Jun 30;850:355-60

5 - Psychosocial aspects and psychiatric disorders in young adult with thalassaemia major. Messina G, Colombo E, Cassinerio E, Ferri F, Curti R, Altamura C, Cappellini MD2008 Dec;3(4):339-43. Epub 2008 Jun 13

6- Psychosocial Care & Protection of Children in Emergencies. A Field Guide • Laura Arntson and Christine Knudsen Amy Hepburn 2004, Save the Children Federation, Inc ISBN 1-888393-11-4

Fars dilində:

- 1 - لورا ای برگ – ترجمه یحیی سید محمدی . روانشناسی رشد
- 2 - دکتر حسین ملک افضلی. روشهای آماری و شاخصهای بهداشتی
- 3 - شیروانی غلامحسین. بیماری های خون. تهران: انتشارات دانش پژوه. 1369، 11.
- 4 – بررسی اثر بخشی گروهی بر تصویر ذهنی نوجوانان تالاسمیک (18-11 سال). سیمین طهماسبی، دکتر فضل الله غفرانی پور، کیوان رواقی، جعفر مقدسی، لیلا صادق مقدم، دکتر انوشیروان کاظم نژاد. زمستان 1384 دانشگاه علوم پزشکی شهر کرد

ONKOLOJİ XƏSTƏLƏRDƏ XƏSTƏLİYİN DAXİLİ MƏNZƏRƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qurbanova Ləman Elman q. BDU- III kurs magistrantı

Hal-hazırda “xəstəliyin daxili mənzərə”si (XDM) dedikdə, xəstənin öz xəstəliyinə subyektiv münasibətini əks etdirən hiss-həyəcan, qorxu, xəstəliyin xarici təzahürü, onların baş vermə mexanizminin qiymətləndirilməsi, gələcək üçün onun ağırlığı, əhəmiyyəti, həmçinin xəstəliliyə qarşı reaksiyanın tipi başa düşülür. (4;157)

“Xəstəliyin daxili mənzərisi”nə əsasən qeyd etmək olar ki, istənilən xəstəlik insan həyatının hər hansı neytral hadisələrindən deyil, subyektin fəaliyyətində, onun münasibətlər sistemində yaranan yeni komponentin keyfiyyətindən asılıdır. XDM özündə dinamik sistemi əks etdirir. (5; 58)

Xərçəng xəstəliyi də öz növbəsində XDM-in formalaşması üçün xüsusi kontekst hazırlayır. Bu konsepsiya xərçəng şişindən əziyyət çəkən xəstələr üzərində aparılan tədqiqatlar əsasında qurulmuşdur. Ağır xassəli şiş kimi çox az xəstəlik vardır ki, özündə güclü stressor yükü daşsın. Bu istisnalıq onunla izah olunur ki, pasiyentlərin və onların doğmalarının əksəriyyəti üçün “xərçəng” sözü məhkumluğun sinonimi, ölüm hökmü kimi başa düşülür.

XDM-in strukturu pasiyentin xərçəng xəstəliyinə reaksiyasının xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Onkoloji xəstənin xəstəliklə bağlı olaraq şəraitə reaksiyasındakı müxtəlifliklərin əsasında iki faktorun qarşılıqlı təsiri durur: xəstənin şəxsiyyəti faktoru və xəstəlik faktoru (progressivliyin tempi, simptomların ağırlığı, terapiya, proqnoz)

Xəstənin psixoloji vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün bu iki faktorunu düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Şəxsiyyətin xüsusiyyəti kimi- birinci faktora baxsaq somatik xəstəliyə reaksiyanın iki psixoloji variantının əsaslandığı tipologiyadan istifadə daha əlverişlidir. Bunlar hipernozoqnaziya (xəstəlik təhlükəsinin və ağırlığının artması) və hiponozoqnaziyadır (əksinə xəstəliyin bu aspektlərinin aşağı qiymətləndirilməsi). Öz-özlüyündə bu terminlər psixiatrik diaqnozun termini kimi deyil, yalnız somatik xəstəliyə münasibəti əks etdirir. Hipernozoqnaziyanın olduğu insanlar bir qayda olaraq xəstəliklə bağlı bütün halları (bura simptomlar, analizin nəticələri və s. daxildir) və diaqnozu yüksək həyəcanla qarşılayır. Bütün bunlar ölüm qorxusunun formalaşmasına, effektiv müalicənin bir nəticəsinin olmamasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən hiponozoqnaziyanın olduğu insanlar isə əksinə, vəziyyətlərinin ciddiliyini aşağı qiymətləndirirlər. Bu isə öz növbəsində həkim məsləhətini nəzərə almaması nəticəsində müalicənin, xəstənin vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxarır.

İkinci faktor- xəstəlik müddətinin ağırlaşması, effektiv müalicənin çətinliyi də pasiyentin şişə reaksiyasında kliniki mənzərəni müəyyən edir. Simptomlar və onunla bağlı sosial adaptasiya nə qədər ağır olarsa, həyəcanlı və depressiv hallar daha çox yaranar. Və yaxudda əksinə xəstəlik müddətinin daha yaxşı keçməsi xəstəliyə hiponozoqnazik münasibətin yaranmasına gətirib çıxarır.

XDM və xəstəliyə reaksiyanın hiponozoqnazik variantı kliniki adaptasiya aspektində daha məqsədəuyğun hesab edilir. (5)

XDM-də daha bir aspekti də qeyd etmək lazımdır ki, bu da onkoloji xəstəliyin diaqnostika və müalicəsinin müxtəlif mərhələlərində yaranan psixogen reaksiyalardır.

Bununla əlaqədar olaraq pasiyentin müəyyən reaksiyası ilə bağlı olan onkoloji xəstəliyin aşağıdakı mərhələləri ayrılır.

1) Birincisi xəstəliyə qədər olan dövrdür ki, bu zaman xəstə xəstəliyi ilə bağlı ilk narahatlığını hiss etsə də həkimə müraciət etmir. O, öz xəstəliyinin simptomlarını təsadüfi hesab edir. Bu dövr bir neçə ay davam edir. Xəstə yeni qorxuducu simptomların yaranması nəticəsində həkim-onkoloqa müraciət etməyə məcbur olur. Adətən bu mərhələdə xəstə öz xəstəliyinə əhəmiyyət verməməyə çalışır, ona diqqət yetirmir, ondan qaçır. Bu mərhələdə suicidal cəhdlər təsadüfi hallarda olur. Əhval-ruhiyyənin aşağı düşməsi depressiya

dərəcəsində olmasa da, onlarda həyata maraq hissini aşağı salır. İşdəki müvəffəqiyyətlər, xoş həyati hadisələr onda əvvəlki sevinci yaratmır. Bütün diqqət xəstəliklə bağlı şübhələrə istiqamətlənir. Ətrafdakılardan qaçır, onlardan ayrılır. Onun şüurunda ancaq xəstəliklə bağlı fikirlər olur.

2) Xəstəliyin ikinci periodu-diaqnostik dövrüdür. O reaksiyanın iki tipi ilə xarakterizə olunur.

Diaqnostik dövr üçün hipernozoqnozozik reaksiyalar- həyəcanlı-depressiv sindrom

(50 % xəstədən yuxarı) xarakterikdir. Bu dövr üçün narahatlıq, həyəcanlılıq, qorxu, ümitsizlik, öz mövcudluğunun lazımsızlığı hissi, ölüm hissi xasdır.

Hiponozoqnozozik tipə aid olan pasiyentlər xəstəxanaya həvəssiz gedir. Bu qrupun nümayəndələri birinci yoxlanması çox vaxt axıra kimi etmir, stasionar müayinə və müalicə təklifinə neqativ yanaşırlar. (5)

Çox vaxt həyəcanlı-depressiv vəziyyət ipoxondrik pozğunluğa keçir. Xəstələr hər zaman öz orqanizmlərində “qüsurlar” axtarırlar və tapırlar, onlarda şişin bütün bədənə tez bir zamanda yayılacağı kimi qarışıq, qeyri müəyyən hisslər yaranır.(1; 967)

İpoxondrik reaksiyanın digər variantı astenik pozğunluğun üstün olması ilə izah olunur. Depressiv əhval-ruhiyyənin əlamətləri (məyusluq, öz vəziyyətindəki ümitsizlik, məhkumluq) yorulmanın artması, fiziki və psixi ağırlığı daşıya bilməmə ilə, ağlağanlığın artması ilə birləşir. Şikayətləri əsasən baş ağrısından, yorğunluq, zəiflik, yuxusuzluq və ya əksinə yuxululuqdan olur.

Bəzi hallarda kliniki mənzərə kədərli-acıqlı əhval-ruhiyyəni özündə əks etdirən disforik affektin əlamətləri özünü göstərir. Xəstələr qəmgin, hirsli olur, kiçik bir şeydən əsəbləşirlər, aqressiya ilə müşayiət olunan acıqları olur ki, bu yaxın adamlarına istiqamətlənir. (ailə, iş yoldaşı, eyni zamanda tibbi personala)

3) Xəstəliyin üçüncü mərhələsi stasionar (əməliyyat qabağı) mərhələdir. Xəstələr üçün stasionarda birinci gün, ordakı yeni şəraitlə tanışlıq və ilkin adaptasiya çox ağır olur. Ancaq daha sonra həyəcanlı və depressiv simptomların bir qədər aşağı düşməsi müşahidə olunur. Bu onunla izah olunur ki, onlarda psixoloji müdafiə özünü göstərir: “Mən xəstəyəm, ola bilər ki, hətta xərçəngəm, ancaq mən indi mənə kömək etmək üçün hər şey edən həkimlərin müşahidəsi altında xüsusi xəstəxanada yatıram.”

Ancaq cərrahi müdaxilənin gününün yaxınlaşması ilə pasiyentdə reaksiyaların intensivliyi yenidən artır. Xəstədə “gözləmə nevrozu” adlanan həyəcanlı reaksiya özünü göstərir. Cərrahi əməliyyatdan sağ çıxmadan təhlükəsi, narkoz zamanı qeyri adekvat davranış, əməliyyatdan sonra ağırlaşma həyəcanı daha da artırır. Həyəcanın yüksək səviyyəsində onlarda əməliyyatdan imtina və müalicənin digər üsullarından istifadə kimi fikirlər formalaşır. Bu dövrdə xəstələrdə müxtəlif mövhumatçı fikirlər, ölüm və həyat haqqında dini təsəvvürlər formalaşır, müxtəlif əlamətlərə inam yaranır.

4) Xəstəliyin dördüncü dövrü əməliyyatsonrası dövrüdür. Bu mərhələ emosional pozğunluqların aydın surətdə aşağı düşməsi ilə xarakterizə olunur. Xəstələrin əksəriyyətində əməliyyatdan sonra müvəqqəti psixoloji rahatlıq yaranır.

Əməliyyatdan sonrakı dövrdə ilk yerdə astenoipoxondrik sindrom özünü göstərir ki, bu da ilk növbədə somatogen faktorlarla- cərrahi müdaxilədən sonra yorulma ilə bağlıdır. Bununla yanaşı diqqətdə, yaddaşda zəiflik, əməliyyatdan sonrakı dövrdə həyəcanın artması, cərrahi əməliyyatın orqanizmdə hər hansı bir pozğunluq yaratması qorxusu özünü göstərir.

5) Əməliyyat ilə bağlı mərhələdə (əməliyyat sonrası və stasionardan çıxma) emosional pozğunluq müşahidə olunur.

Əməliyyatdan əks göstərici alan pasiyentlər psixoloji müdafiənin qeyri rəşional üsullarından istifadə edilir, küsəyən olur, öz bədənini qeyri adekvat qavrayır, insanların yoluxmamaq üçün onlardan qaçmağından qorxur, buna görə xəcalət çəkir, ətrafdakıqlarla əlaqəni kəşir.

6) Xəstəliyin altıncı dövrü katamnestik dövrüdür. Bu mərhələdə xəstənin fikir və davranışında özünü göstərən uzunmüddətli depressiya formasında hipernozoqnazik reaksiya müşahidə olunur. Hətta katamnestik mərhələdə terapiyadan “müsbət” çıxmış xəstələrin əksəriyyətində uzun müddət davam edən depressiya müşahidə edilir. Pasiyentlərdə özünü izolyasiya bürüzə verir. Əvvəl onun üçün maraqlı olan şeylər indi ona neqativ təsir edir. Yaxınlarının onu “hərəkətə gətirmək” istəyi bir qayda olaraq heç bir nəticə vermir. Ailədaxili işlərə də maraqlı itir. Xəstənin fikirlərində daim pessimistlik özünü göstərir ki, bu da yalnız onkoloji xəstəliyin başlanması ilə deyil, müəyyən şikəstliyə, qadın gözəlliyinin itirilməsinə yönəlmiş nəticələri ilə bağlı olur.(2;5)

Digər variant- hiponozoqnazik reaksiyadır ki, bu da xəstəliyi inkar edir. Xəstəliyin əhəmiyyətinin inkar edilməsi kompensator xarakter daşıyır. Bu da pasiyent üçün onkoloji xəstəliyin dözülməz stressogen yüklənmə faktı ilə bağlıdır. Bir çox hallarda xəstəliyin inkar edilməsi aktiv müdafiə mexanizmləri fonunda özünü göstərir. Şəxsiyyətin isterik cizgiləri olan xəstələrdə inkar özünü demonstrativ formada “güclü insan, ağır yükü layiqincə daşıyan” insan kimi əks olunur. Onkoloji xəstəliyi nəzarət edilməz və proqnozlaşdırılmamış proses kimi dərk edən xəstələrdə stressogen faktorlar, xəstəliyin əhəmiyyətinin inkar edilməsi bir neçə forma daşıyır.

Şəxsiyyətin strukturunda şizoid radikalın olduğu xəstələrdə xəstəliyin inkarı özünü öz somatik vəziyyətinə əhəmiyyət verməmə formasında göstərir. İnkar etmənin bu forması daha dərin və destruktiv xarakter daşıyır.(5)

Onkoloji xəstələrdə müşahidə olunan psixogen faktorların formalaşmasına premorbid şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə yanaşı digər faktorlar- cins, yaş, təhsilin səviyyəsi və şiş prosesinə lokalizasiya da təsir edir.

Belə qeyd etmək olar ki, kişilərdə onkolji xəstəliyin başlanğıcında daha drammatik emosional pozğunluq müşahidə olunur, xəstəliyi ağır keçirmə daha

çox müşahidə olunur. Həm qadınlar, həm kişilər gənc yaşlarda (40 yaşa kimi) xəstəliyi qoca yaşdakına nisbətən daha çətin qəbul edirlər.(2;8)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Блинов Н.Н., Хомяков И.П., Шиповников Н.Б. Об отношении онкологических больных к своему диагнозу // Вопросы онкологии.- 1990.- №8.- С.966-969.
2. Психогенные реакции у онкологических больных: Методические рекомендации.- СПб.: Изд. Психоневрологического института им.В.М.Бехтерева, 1983-34с
3. Лакосина Н.Д., Сергеев И.И., Панкова О.Ф. Клиническая психология.- М., Изд.,-Медпресс, 2005- 416с
4. Лурия А.Р. Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания. М.: Мир, 1977. - 138 с.
5. www.oncopsychology.ru

TALASSEMİYA XƏSTƏLƏRİNİN SOSIAL - PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Səməd İntizarghofran Cavad o.

Major talassemiya xəstəliyi qanda hemoqlobin çatışmamazlığına səbəb olur və insanda ciddi qanazlığı əmələ gəlir. Hemoqlobinləri kifayət qədər alfa zolalı (proteini) istehsal etməyən insanlar alfa talassemiyası xəstəliyinə tutulmuş olurlar. Bu tip insanlarda təxminən 6 aylıq körpə olduqları vaxtdan etibarən xəstəliyin aşağıdakı əlamətləri müşahidə edilməyə başlayır:

üz cizgilərində dəyişiklik, inkişafın qeyri-müntəzəmliyi, cinsi yetkinliyin gecikməsi, ürək çatışmamazlığı, daxili vəzlərin o cümədən mədəaltı vəzin fəaliyyətində çatışmamazlıq və diabetə (şəkər xəstəliyi) tutulma, ürək-damar xəstəlikləri, həzm prosesində problemlər və s.

Major beta talassemiya talassemiyanın daha mürəkkəb növü olaraq xüsusi müalicələr və dərmanlar tələb edir, xəstənin həyatının müxtəlif sahələrinə təsir edir. belə ki, bütün müalicələr və cəhdlərə baxmayaraq xəstə müxtəlif fiziki və psixoloji problemlərlə qarşılaşır.

Qlobal Sanitariya Təşkilatının hesabatına əsasən dünyanın 60 ölkəsi talassemiyanın (xronoloji genetik xəstəlik kimi) ən çox yayıldığı ölkə hesab edilir. İran həmin ölkələr siyahısına daxildir və hazırda 22000 nəfər talassemiya xəstəsi kimi qeydə alınıb (xüsusi xəstəliklər təşkilatı, 1381).

Yuxarıdakı statistik məlumatlara əsasən İran talassemiya xəstələrinin sayı baxımından birinci yerdədir və hər il ölkədə 1500 talassemiya xəstəliyinə malik körpə doğulur (Mərəndi və Laricani, 1380).

Demək olar ki, talassemiya xəstəliyi ölkənin ən əhəmiyyətli və çox yayılmış irsi (anadangəlmə) xəstəliyi hesab edilir. Buna görə də həmin xəstəliyin kontrolu, xəstələrin fiziki və psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə tədbirlər görülməli və ciddi planlar həyata keçirilməlidir.

Talassemiya xəstələrinin sosial və psixoloji problemlərini nəzərə aldıqda həmin xəstəliyin xəstələr üzərində psixoloji təsirini inkar etmək olmaz. Bu problemlər xəstəliyin mahiyyəti və gedişindən əlaqədardır. Müntəzəm olaraq klinikalar və xəstəxanalar da müalicə alan xəstələrin gündəlik həyat ritmi pozulur, məktəb və təhsillə əlaqədar problemlər yaranır və ümumilikdə onların ictimai həyat və fəaliyyətləri məhdudlaşır.

Bu problemlərin nəticəsi olaraq həmin xəstələrdə psixoloji təzyiq və gərginlik artır, onların təbii-fiziki və sosial-psixoloji inkişafında problemlər yaranır. Bu xəstələrin fiziki inkişafındakı problemlər onlarda öz yaşlıları ilə münasibətdə həqarət, ziddiyyət və bacarıqsızlıq hisslərinin yaranmasına səbəb olur.

Bu tip hisslərin təsiri xəstələrin ictimai inkişafının ləngiməsi və yaxud dayanmasında, onların özləri haqda təsəvvürlərinin formalaşmasında aydıncasına müşahidə edilir. Qeyd etdiklərimizi hipotezəni təsdiq edən arqumentlər kimi fiziki zəifliyi, zahiri görünüşdəki problemləri, fiziki zəiflik və müalicə ilə əlaqədar olaraq təhsil prosesində yaranan problemləri, iş-peşə və evliliklə əlaqədar yaranan problemləri qeyd etmək olar. Bu problemlərin ən əhəmiyyətlisi isə cəmiyyətdə bu xəstəlik və bu xəstələrə olan qeyri-düzgün və məsuliyyətsiz münasibətin mövcudluğudur. Bütün bu problemlər xəstələrin ictimai inkişafı və özünü təsəvvür səviyyəsinə mənfi təsir edir.

Qeyd edilən münasibət və amillərin dəqiq öyrənilməsi və təhlili xəstələri üzərindəki mənfi təsirlərin azaldılması və onların sosial inkişafına optimal şəraitin yaradılması üçün çox vacibdir.

Xəstələri və onların ailə üzvlərini maarifləndirmək həm xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşmasına, həm də xəstələrin üzərindəki sosial və psixoloji təzyiqin azaldılmasına kömək edəcək. Xəstəliyə tutulmuş yeniyetmələri öz yaşlıları ilə əlaqə və münasibətlərini genişləndirməyə maraqlandıрмаq, xəstələrə iş tapmaq və evlənmək prosesində dəstək olmaq onların şəxsiyyətinin normal formalaşması və psixoloji təzyiqlərdən azad olması üçün əlverişli şərait yaratmış olacaq.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya
2. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Sosial Psixologiya

3. Fazil Vahidov, Tahir Ağayev. Sosiyyologiya
- 4.

İngilis dilində:

- 1 - Psychological problems of thalassaemic subjects [Article in Italian]
Guasco G, Gamalero PC, Cuniolo A 1985 Mar-Apr;7(2):271-8
- 2 - Psychosocial burden of beta-thalassaemia major in Antalya, south Turkey. Canatan D, Ratip S, Kaptan S, Cosan R. 2003 Feb;56(4):815-9.
- 3 - Thalassaemic children's understanding of illness: a study of cognitive and emotional factors. Sherman M, Koch D, Giardina P, Hymowitz P, Siegel R, Shapiro T. 1985;445:327-36
- 4 - Psychosocial integration of adolescents and young adults with thalassaemia major. Di Palma A, Vullo C, Zani B, Facchini A. Ann N Y Acad Sci. 1998 Jun 30;850:355-60
- 5 - Psychosocial aspects and psychiatric disorders in young adult with thalassaemia major. Messina G, Colombo E, Cassinerio E, Ferri F, Curti R, Altamura C, Cappellini MD 2008 Dec;3(4):339-43. Epub 2008 Jun 13
- 6- Psychosocial Care & Protection of Children in Emergencies. A Field Guide • Laura Arntson and Christine Knudsen Amy Hepburn 2004, Save the Children Federation, Inc ISBN 1-888393-11-4

Fars dilində:

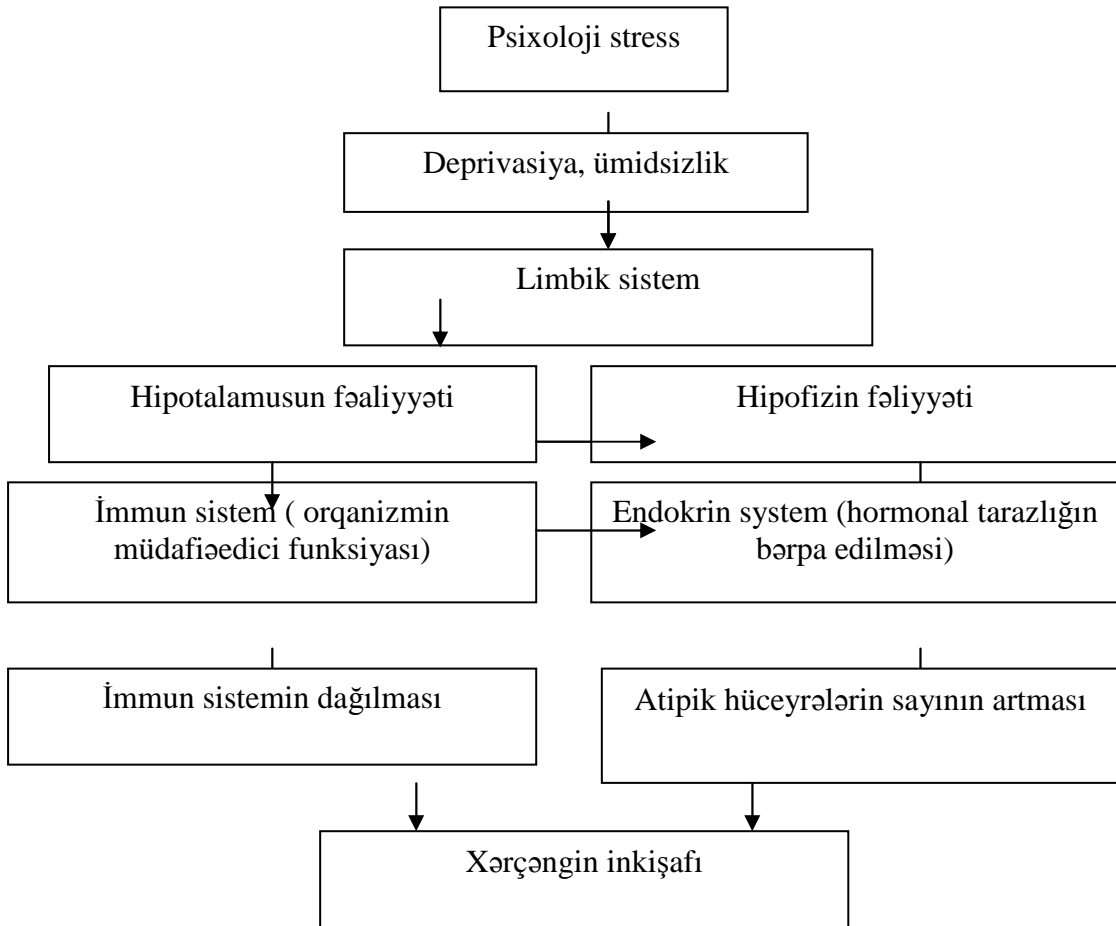
- 1 - ژوزه دزیل - لوک لامارش - ترجمه دکتر حمزه گنجی . روانشناسی اجتماعی
- 2 - لورا ای برگ - ترجمه یحیی سید محمدی . روانشناسی رشد
- 3 - دکتر حسین ملک افضلی . روشهای آماری و شاخصهای بهداشتی
- 4 - شیروانی غلامحسین. بیماری های خون. تهران: انتشارات دانش پژوه. 1369، 11.
- 5 - بررسی اثر بخشی گروهی بر تصویر ذهنی نوجوانان تالاسمیک (18-11 سال).
سیمین طهماسبی، دکتر فضل الله غفرانی پور، کیوان رواقی، جعفر مقدسی، لیلا صادق
مقدم، دکتر انوشیروان کاظم نژاد . زمستان 1384 دانشگاه علوم پزشکی شهر کرد

XƏRÇƏNG XƏSTƏLİYİNİN İNKİŞAFININ PSIXOFIZIOLOJİ MODELİ

BDU- III kurs magistranı Qurbanova Ləman Elman q.

Xərçəng xəstəliyinin inkişafının psixofizioloji modelinə əsasən qeyd etmək olar ki, xərçəngin yaranmasına əsas səbəb psixoloji və fizioloji

faktorların qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu modeli sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Sxem 1. Xərçəng xəstəliyinin inkişafının psixofizioloji modeli

Sxemdə qeyd edilən bu mərhələlərin hər birinin xərçəngin inkişafında mühüm rolu vardır. Aşağıda biz bunların daha geniş izahını görəcəik.(3;103)

Psixoloji stress

Bir çox xəstəliklərlə yanaşı xərçəngində inkişaf etməsində stressin rolu bir faktor kimi sübut edilmişdir. Müəyyən dövrlərdə insanın qarşılaşdığı stressli vəziyyətlərinin sayına əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, əsasən bundan sonra insanlarda müxtəlif ağır xəstəliklər meydana gəlmişdir. Lakin hər bir stressli vəziyyət insana dərin zərbə vurmur. Stress insana o zaman daha ağır təsir edir ki, bu insan üçün vacib əhəmiyyət daşıyır, müxtəlif şəxsiyyətlərə

münasibətlərdə onun özünü təqdim etməsinə mane olsun. Müəyyən edilmişdir ki, bu cür stressor vəziyyətlərə orta yaşlarda daha çox rast gəlinir. (4; 221)

Depressiya

İnsan həyatı boyunca bir çox stressor vəziyyətlərlə qarşılaşır. Hər bir insan bu dünyada müxtəlif cür özünü təqdim etmə bacarığına malikdir və hər bir insan bu və ya digər situasiyada müxtəlif cür hərəkət edir. Buna əsasən insanın stressli vəziyyətdən necə çıxacağını qeyd etmək olar. Bəzən onlar stresslə mübarizənin mümkünlüyünü o qədər məhdudlaşdırır ki, insan çıxılmaz vəziyyətə düşür. Nəticədə o, depressiyaya düşür, onu ümitsizlik əhatə edir, özünü köməksiz, çarəsiz hiss edir. Bir sözlə, insanda o hisslər yaranır ki, onlar xərçəngin yaranmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, insan şüurlu olaraq öz ağır xəstəliyinə və ya ölümünə hazırki vəziyyətdən çıxış yolu kimi baxır. (2;154)

Limbik sistem

Limbik sistem baş beyinin ən dərin qatları ilə əlaqəlidir və o orqanizmin özünü mühafizəsinə istiqamətlənmiş bütün proseslərdə iştirak edir. O, “mübarizə aparmaq və ya qaçmaq” kimi reaksiya tipinə cavab verir. Bu limbik sistem stress, onun nəticələrini, insanın bütün hiss və duyğularını qeydə alır.

Hipotalamusun fəaliyyəti

Limbik sistem orqanizmə baş beyinin kiçik bir sahəsi- hipotalamus vasitəsilə təsir edir. Limbik sistemdən aldığı siqnalları hipotalamus iki kanal vasitəsilə ötürür. Birincisi, hipotalamus emosional stressə qarşı reaksiyaya cavabdeh olaraq immun sistemin idarəsində iştirak edir. İkincisi, hipotalamus hipofizin fəaliyyətinin tənzim edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda hipofiz də öz növbəsində endokrin sistemin o hissəsini tənzim edir ki, o hissə insan orqanizmində hormonlara cavabdehdir.

İmmun sistem

İmmun sistem orqanizmin təbii müdafiəsi olub, müasir təbabətdə qeyd etdiyi kimi zamandan-zamana hər bir insanın orqanizmində təşkil olunan hər hansı ağır xəstəli hüceyrəni məhv etmək və təcrid etmək üçün yaranmışdır. İmmun sistemin zəifləməsi xərçəng hüceyrələrinin yayılmasına gətirib çıxara bilər. Limbik sistem və hipotalamus vasitəsilə gətirilən emosional stressin yüksək modeli immun sistemi əsarət altına alır və bu da xərçəngin inkişafı üçün orqanizmi zəiflədir.

Hipofiz, endokrin sistem

Verilənlərə əsasən onu söyləmək olar ki, hipotalamusun mexanizmi qeyd edilənlərdən başqa stressə reaksiya göstərməklə hipofizə təsir edir, onun işini elə dəyişir ki, endokrin sistem orqanizmin hormonal balansını dəyişir. Orqanizmin hormonal tarazlığının pozulması orqanizmin kanserogen cisimlərə qarşı həssaslığını artırır.

Atipik hüceyrələrinin sayının artması

Hormonal tarazlığın pozulması atipik hüceyrələrin təkrar istehsalının inkişafına gətirib çıxarır və bu da immun sistemin onlarla mübarizə qabiliyyətini zəiflədir.(3;107)

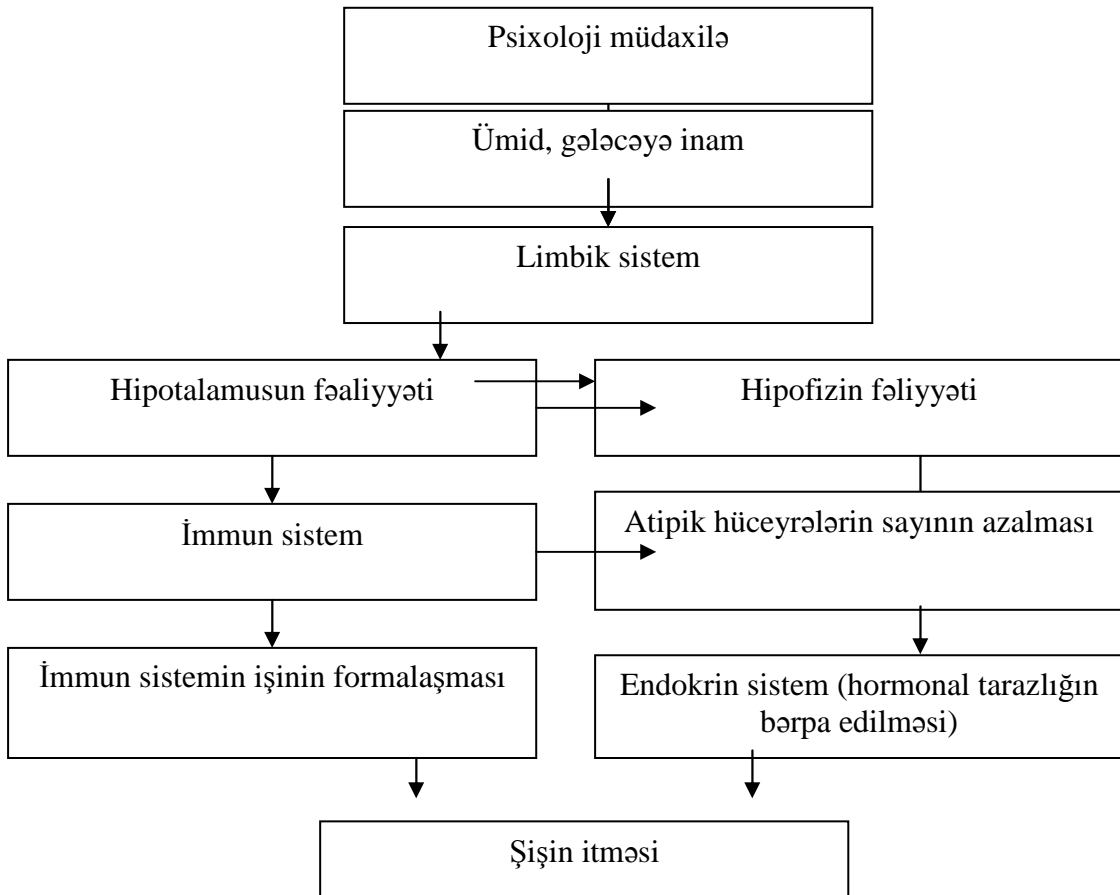
Xərçəngin inkişafı

Fizioloji dəyişikliklərdəki bu cür ardıcılıq xərçəngin inkişafı üçün optimal şərait yaradır, eyni zamanda da orqanizmin arzuolunmaz elementlərə müqavimət göstərmək qabiliyyətini azaldır və atipik hüceyrələrin təkrar istehsalını artırır. Bütün bunlar nəticədə insan həyatı üçün təhlükəli xəstəliyə gətirib çıxara bilər. (5)

Əks dövr : sağalma modeli

Bu modeli əks etdirməkdə əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, onkoloji xəstəliyin inkişafını müsbət istiqamətdə dəyişmək olar. Xərçəngin inkişafına gətirib çıxaran hiss və duyğuların bu mexanizmi eyni zamanda sağlamlığının bərpa olunmasında da istifadə oluna bilər. Bu sxemi aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Sxem 2. Sağalmanın psixofizioloji modeli

Psixoloji müdaxilə

İlk növbədə xəstəyə ələ kömək etmək lazımdır ki, o müalicənin effektivliyinə və öz orqanizminin xəstəliyə müqavimət göstərmək bacarığına inansın. Bundan sonra onu öyrətmək lazımdır ki, o stressli situasiyanın öhdəsindən gəlməyi bilsin. Xüsusilə vacibdir ki, onlar özlərinə olan baxışlarını dəyişsinlər: xəstə öz gücünə inanmalıdır, öz probleminin effektiv həll edəcəyini bilməlidir.

Ümid, gələcəyə inam

Xəstədə sağalacağına inam və qarşısında duran problemə yeni münasibətin meydana gəlməsi özündə ümid və gələcəyə inam əks etdirən yeni həyati vəziyyəti formalaşdırır.

Limbik sistem

Limbik sistem inam və ümid hissini yenidən qeydə alır. (hansı ki, bunu ümitsizlik və inamsızlıq qeyd etmişdi)

Hipotalamus

Limbik sistem bu hissləri qeydə alan kimi, hipotalamus ondan güclü yaşamaq arzusunu özündə əks etdirən emosional vəziyyətdəki dəyişiklik haqqında siqnalı alır. Hipotalamus da öz növbəsində bu dəyişiklik haqqında siqnalı hipofizə ötürür.

İmmun sistem

Hipotalamus immun sistemi hərəkətə gətirir və insanın müdafiə mexanizmi yenidən atipik hüceyrələrə müqavimət göstərməyə başlayır.

Hipofiz və endokrin sistem

Hipofiz endokrin sistemin bir hissəsi kimi hipotalamusdan bu cür siqnalı alaraq onu endokrin sistemin digər hissəsinə ötürür ki, bu da öz növbəsində orqanizmdə hormonal tarazlığı bərpa edir.

Atipik hüceyrələrin sayının azalması

Orqanizmdə hormonal fon bərpa olunan kimi atipik hüceyrələrin böyük sayda istehsalı azalır və immun sistem yenidən aktivləşir. (3;110)

Xərçəngin zəifləməsi

İmmun sistemin normal funksiyası və atipik hüceyrələrin istehsalının azalması xərçəngin zəifləməsi üçün optimal şərait yaradır.

Psixoloji planda öz sağlamlığı üçün mübarizə aparan pasiyentlər xəstəliyə qədərki vaxtdan daha da güclü olur. Ölümün real təhlükəsi ilə qarşılaşan xəstələr öz sağlamlıqlarına təsir edəcəklərini bilərək həyata yeni baxışla baxmağa başlayırlar, onlar bu böhrandan yalnız öz sağlamlıqlarını bərpa etməklə deyil, eyni zamanda öz gücləri ilə öz həyatlarına təsir edə biləcəkləri hisslə çıxırlar.(1;132)

Sağalma: bədənin və ruhun müalicəsi

Onkoloji xəstəliklərin aradan qalxmasında iki yol vardır ki, bunlar insanı sağlamlığa aparır: bu ya immun sistemin işinin güclənməsi, yaxud atipik hüceyrələrin sayının azalmasıdır. Terapevtik metodun əsasında atipik

hüceyrələrin kimyəvi terapiya və ya şüalanma vasitəsilə azalması durur. Cərrahi metoddə öz növbəsində xərçəng hüceyrələrini bir dəfəlik yox edir və immunterapiya isə orqanizmin müdafiə aktivliyini gücləndirir. İmmunterapiya cəhd edir ki, orqanizmdəki bakteriya və dəyüişilmiş xərçəng hüceyrələri vasitəsilə pasiyentin təbii müdafiə mexanizmini situmullaşdırır. Bu cisimlərin immun sistemə hücumu ilə eyni zamanda o xərçəng hüceyrələrinə hücum edir. Hələlik immunterapiya öz inkişafının lap başlanğıcındadır, ancaq gələcəkdə o insan orqanizminin təbii müdafiəsini gücləndirməyə yönəlmiş daha effektiv metod olacaqdır.(3;111)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Березин Ф.Б. Психическая
2. и психофизическая адаптация человека.- Л.Наука, 1998.- 269с
2. Русина Н.А. Эмоции и стресс при онкологических заболеваниях // Мир психологии. Научно –методический журнал.- 2002.- №4.- с.152-160.
3. Саймонтон К., Саймонтон С. Психотерапия рака. СПб: Питер, 2001. 288 с
4. Судаков К.В. Системные механизмы эмоционального стресса.- М.: Медицина, 1981.- 232с.
5. www.rak.by

YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN FORMALAŞMASI

Kazımova Z .С.
BDU-nun psixologiya kafedrasının magistrantı

Açar sözlər: Yeniyetmə, keçid dövrü, özünüqiymətləndirmə, mənlük şüuru ,məktəbli, böhran dövrü, şəxsiyyət, özünütənzimətmə, özünə nəzarət

Ключевые слова: Подросток, переходной период, самооценка, самосознание, школьник, кризисный период, личность, саморегулирование, самоконтроль

Key words: Teenager, transition period, self-certification, self-consciousness, schoolboy, crisis period, personality, self-regulation, self-control

Yeniyetməlik dövrünü bir çox müəlliflər “keçid dövrü”, ”çətin dövr”, ”dönüş dövrü”, hətta “böhran dövrü” belə adlandırmışlar. Sözsüz ki, bu adlar çoxluğunun yaranması tamamilə təbii xarakter daşıyır. Bu vaxt istər fiziki,

istərsə də psixi inkişaf həm sürətlə, həm də bütün sahələrdə həyata keçirilməyə başlayır. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin kollektivdəki mövqeyi, eyni zamanda ictimai münasibətlər sistemində tutduğu vəziyyət əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Belə ki, bu yaşda onlar “kicik”uşaqdan “böyük”uşağa cevrilir. Yeniyetməlik dövründə uşaqların davranış və rəftarında əvvəlki yaş dövrlərində müşahidə edilməyən yeni xüsusiyyətlər özünü göstərməyə başlayır. Hələ yeniyetməliyin əvvəlində o qədərdə fərqlənməyən uşaq sanki birdən birə dəyişir, yaşlılaşır. Bu cür dəyişmə çox vaxt böyüklər üçün gözlənilməz olur, yeniyetmənin böyüklər üçün o qədər də rəğbətlə qarşılanmayan davranışında təzahür edir. Həmin dövrdə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında bir çox yetginliklər, dəyişikliklər, törəmələr baş verir ki, onların sayəsində şagirdin təlim və tərbiyəsində, rəftar və davranışında müxtəlif tipli çətinliklər: şiltaqlıq, inadkarlıq, tənbellik, kobudluq, qapalılıq, adamdan qaçmaq və bu kimi keyfiyyətlər meydana gəlir, uşağı cəzalandırmaq qətiyyəni fayda vermir, valideyn uşaqla “ümumi dil” tapmaqda çətinlik çəkir. Yeniyetmə get - gedə valideynlərindən uzaqlaşır və öz qapalı şəxsi həyatını yaşamağa başlayır.

Bu yaş dövrü ən tərəddüdlü, ən böhranlı və ən müvazinətsiz dövrüdür. Yeniyetmə yaşında şəxsiyyətin inkişafı, bu sahədə özünü göstərən dəyişikliklər onda yaşlılıq hissini formalaşması, yeni tip qarşılıqlı münasibətlərin meydana gəlməsi, sərvət meyillərinin təşəkkülü, özünüqiymətləndirmənin formalaşması, mənlilik şüurunun inkişafa başlaması və s. cəhətlər təzahür edir. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin strukturunda nəzərə çarpan əsaslı dəyişikliklərin biri uşağın özünüdərk etməsinin inkişafında keyfiyyətli irəliləyiş baş verməsindən ibarətdir. Məhz buna görə də yeniyetmə özünü artıq heç də uşaq deyil, yaşlı hesab edir və onda belə bir tələbat əmələ gəlir ki, ətrafdakı adamlar ona kiçik uşaq kimi deyil, yaşlı adam kimi yanaşsınlar. Psixoloji ədəbiyyatda yeniyetmənin özünü dərk etməsində baş verən bu spesifik törəməni, adətən yaşlılıq hissi adlandırırlar[1]. Kicik məktəb yaşı dövründən fərqli olaraq, yeniyetməlik dövründə yaşlılıq hissini meydana gəlməsi uşaqların özünü qiymətləndirməsində əsaslı təsir göstərir.

Uşaqda onun yaşlılaşması haqda təsəvvür o vaxt meydana gəlir ki, o, özü ilə yaşlı arasında oxşarlıq olmasını müəyyən edir: bu oxşarlıq müəyyən sahələrdə-bilik bacarıq və vərdislərdə, cəsarətlilikdə, boyda, gücdə və s. özünü göstərə bilər. Adətən bu vaxt yeniyetmə yaşlı ilə özünü müqayisə üçün ele cəhətləri seçir ki, həmin cəhətlər onda daha çox üstünlük təşkil edir. Bununlada yeniyetmə özünün yaşlı adamdan xeyli üstün olmasını sübut etməyə çalışır. Məsələn, “mən almanca sərbəst oxuyuram, o, isə ikicə kəlmənidə başa düşmür”. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazim gəlir ki, uşaqlar yaş məsələsinə, hətta özlərindən bircə yaş belə böyük olanı da yaşlı hesab edir. Uşaq özündən böyüklərlə bir qrupda olduğu şəraitdə, onlarla birgə oynadıqda

, söhbət etdikdə, yaxud hər hansı bir işi icra etdikdə, ələlxüsus yaşlılar uşaqlarla hesablaşdıqda bu, onları xeyli yaşlılaşdırır.

Yaşlılaşmanın inkişafı və sərvət meyillərinin təşəkkülü yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Yeniyetmənin tələbləri onun həyat təcrübəsi və ixtiyarında olan müstəqillik imkanı ilə müqayisədə xeyli irəli qaçır, yeniyetmə həyat tərzini hec də öz imkanlarına müvafiq deyil, onlardan xeyli geniş şəkildə qurmağa can atır. Buna görə də yaşlılar bir tərəfdən yeniyetmənin müstəqilliyə olan hədsiz meylini müəyyən qədər məhdudlaşdırmalı, digər tərəfdən isə onlarda yaşlılığa olan tələbatı durmadan inkişaf etdirməli, şagirdləri elə mürəkkəbləşən fəaliyyət növlərinə cəlb etməlidirlər ki, bu proses, onlarda çatışmayan müstəqillik, özünütənzimətmə, özünənəzarət və özünü adekvat qiymətləndirmə vərdişlərini formalaşdırma bilsin.

Kiçik məktəblidən fərqli olaraq, yeniyetmələrdə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə maraq yaranır. İndi yeniyetmə əvvəlki kimi öz həyatına passiv münasibət bəsləmir. Bu cür özünəyönəliş maraqların təsiri altında yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü, öz imkan və bacarıqlarını başqaları ilə müqayisə etmə meyli əmələ gəlir. Özünüqiymətləndirmə - insanın özünə verdiyi qiymətdir: özünün keyfiyyətləri, imkan, qabiliyyəti və fəaliyyətinə verdiyi qiymətidir. İnsan özü-özündə hansı cəhətləri qiymətləndirir?

Onun üçün bir insan kimi mühüm olan hər şeyi: özünün qabiliyyətlərini, mənəvi keyfiyyətlərini, əməllərini, öz imkan və perspektivlərini, özünün qarşılıqlı münasibətlərini, qrup və kollektivdə, başqa adamlar içərisində tutduğu yeri və s. Bununla yanaşı müəyyən həyati situasiyalarda, xüsusilə ailədə və kollektivdə insan öz üzərinə məsuliyyət götürüb mühüm bir addım atdıqda, konflikt şəraiti yrandıqda və s. -də özünüqiymətləndirmə xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aydın məsələdir ki, özünüqiymətləndirmə mürəkkəb prosesdir: o, özünümüşahidə və özünüəhlil yolu ilə formalaşır, bu zaman insan özünə adətən başqa adamların gözüylə baxır, bir qayda olaraq, özünü onlarla müqayisə edir. Özünüqiymətləndirmə insanın fəaliyyətinin səmərəliyinə və onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına mühüm təsir göstərir. İnsanın başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri, onun öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibəti, ayri - ayri həyati situasiyalarda davranış və rəftarı özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Özünüqiymətləndirmənin strukturu iki komponentdən - koqnitiv və emosional komponentdən ibarətdir. Koqnitiv komponent insanın özü haqqında bilikləri, düşüncələri təşkil edir. Emosional komponentə isə insanın özünə münasibəti aiddir.

Özünüqiymətləndirmə prosesində bu komponentlərin heç biri ayrı ayrılıqda məna kəsb etmir[5]. Özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki mühüm amilin – müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. Özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətin müxtəlif növlərindən -əxlaqi, estetik,

intellektual ,emosional və s. qiymətlərdən istifadə olunur. Lakin bütün hallarda onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur: əxlaqi qiymət də, intellektual qiymət də özünüqiymətləndirmə səviyyəsində emosional çalar kəsb edir. Özünüqiymətləndirmə, hər şeydən əvvəl, özünüsevmə, özünəhörmət, öz ləyaqətini saxlamag və s. kimi hisslərlə çulğadır, yəni emosional qiymətlərə əsaslanır.

Bu onunla bağlıdır ki, özünüqiymətləndirmə eyni bir adamın şəxsində birləşir: mən-mən - ə qiymət verir. Bu zaman insan hətta müəyyən obyektiv meyara əsaslanırsa belə özünüqiymətləndirmədə subyektiv amillər əsas yer tutmağa başlayır. Atalar sözlərində özünüqiymətləndirmənin bu xüsusiyyəti dəqiq ifadə olunmuşdur: ” öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tükü seçir ”. Bu o deməkdir ki, özünütərbiyənin səviyyəsi insanın özünə tənqidi yanşıb yanaşmamasından, özünə qarşı tələbkər olub olmamasından bilavasitə asılıdır.

Özünüqiymətləndirməni sistemli təhlil edərkən aşağıdakı cəhətləri xüsusilə nəzərə almaq lazımdır:

- Özünüqiymətləndirmə prosesində “ real mən ” obrazı ilə “ ideal mən ” obrazının müqayisə edilməsi mühüm rol oynayır. Onların bir - birinə uyğun gəlməsi psixi sağlamlığın əsas şərtidir. İnsanın “ real mən “ obrazı “ ideal mən ” obrazına müvafiq olduqda, o, adətən özünü yüksək qiymətləndirir. İnsan bu iki amil arasında uçurum hiss etdikdə özünü adətən aşağı qiymətləndirir. Bəzən belə hallarda insanın özü öz gözündə hörmətdən düşür.

- Yaş artıqca insanın sərət meyilləri formalaşır, idealların xarakteri dəyişir və buna müvafiq olaraq onun etalonlar sistemi mürəkkəbləşir. Biz hər hansı bir adamın özünü necə qiymətləndirdiyini aydınlaşdırmag üçün onun özünü hansı etalonla tutşdurduğunu, özünə hansı etalona əsasən qiymət verdiyini bilməliyik. Bu yolla biz həm də onun “ ideal mən ” inin məzmununu təhlil etmək imkanı əldə edirik. Çünki müvafiq etalonlar “ ideal mən ” də xüsusi yer tutur.

- İnsanın özünəməxsus qiymətlər sistemi vardır. Bir tərəfdən, insan öz - özünü qiymətləndirir, digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı mənsub olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Bundan başqa, insan bu və ya digər təzde hərəkət edərkən ətrafdakı adamların, həmyaşdılarının, dostlarının onu necə qiymətləndirəcəklərini nəzərə alır. Buna gözlənilən qiymətlər deyilir. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymətlərlə gözlənilən qiymətlər bir - bir ilə vəhdətdə olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymət real qiymətdir[4].

Psixoloji tadqiqatlar özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsini müəyyənleşdirmək imkanı verir. Adekvat özünüqiymətləndirmədə şagird özünün ayrı – ayrı keyfiyyətlərini əsasən düzgün qiymətləndirir. Tutaq ki, onun qabiliyyəti “ 5 ” ə bərabərdir. O, özünə “ 5 ” qiymət verir. Müəyyən edilmişdir ki, insanın “real mən ” obrazı “ ideal mən ” obrazına müvafiq olduqda o,

adətən özünü yüksək qiymətləndirir. İnsan bu iki mühüm xarakteriztika arasında uçurum hiss etdikdə isə, özünü adətən aşağı qiymətləndirir. Bəzən belə hallarda insanın özü öz gözündə hörmətdən düşür. Əgər şagird özünə adekvat qiymət verirsə, onu daha da möhkəmləndirmək lazımdır. Şagirdin özünə qeyri - adekvat qiymətlər verməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq lazımdır. Ailənin tipi [uğurlu və ya uğursuz tam-natamam, çoxuşaqlı-təkuşaqlı] ailə münasibətlərinin xarakteri, tərbiyə üsulu [avtoritar və ya demokratik], sinif kollektivində şagirdin mövqeyi , onun fiziki və psixi inkişaf səviyyəsi – bunların hamısı özünüqiymətləndirməyə mühüm təsir göstərir və onun adekvatlıq dərəcəsini müəyyən edir.

Özünüqiymətləndirmə müxtəlif üsullarla öyrənilir. Məsələn, şagirdlərə özlərini sərbəst surətdə təsvir etmək təklif olunur, yaxud onlara müəyyən qiymətverici hökmlər yazılmış vərəqlər verilir: bu zaman şagirdlərə onların zahiri görkəmini və ya hissələrini ifadə edən vərəqləri qruplaşdırmaq təklif olunur :

- Mən ən yaxşı şagirdlərdən biriyəm;
- Mənim qabiliyyətlərim orta səviyyədən yüksəkdir;
- Mənim qabiliyyətlərim orta səviyyədən aşağıdır;
- Mən az qabiliyyətli şagirdlərdən biriyəm.

Bəzi tədqiqatlarda eksperimental tapşırıqlardan istifadə edilir. Şagirdlərə ayrı - ayrılıqda belə bir sual vermək təklif olunur: tapşırığı icra edə biləcəksənmi? Bu zaman hansı bal ala bilərsən? Bundan sonra aşağıdakı sual verilir: Bəs sən sinif yoldaşların Anar, Nigar və başqaları bu tapşırıqların öhdəsindən gələ biləcəklərmi? Bu zaman şagirdin özünə verdiyi qiymətlərlə onun yoldaşlarına verdikləri qiymətlərin əlaqəsi müəyyən olunur.

Bir çox tədqiqat metodikalarında şagirdlərin özlərinə verdikləri qiymətlər obyektiv məlumatlarla – fizioloji göstəricilər, imtahanların real nəticələri, psixoloji testlər və qrup qiymətlərinin yekunları, zəruri hallarda isə eksperiment qiymətləri ilə müqayisə edilir.

Yeniyyətlik yaşında yoldaşa sadıq qalmag, düzgünlük və doğruluq, bərabərlik və qarşılıqlı münasibət kimi keyfiyyətlər ön plana keçərək “ yoldaşlıq məcəlləsi ” normasına çevrilir, əxlaqi - etik meyar məzmunu daşıyır və onlar bir - birilərini qiymətləndirərkən bu meyara xüsusi diqqət yetirirlər. Eyni zamanda yeniyyətə yoldaşlarının iradələrini, tənqidi göstərişlərini qəbul edir, həmyaşıdların rəy və qiymətlərilə razılaşıır təcridən özünü dərk edir. Əks təqdirdə isə özünə qeyri - adekvat, həddindən artıq qiymət verən yeniyyətə nüfuzdan düşür, ” yoldaşlıq məcəlləsinin ” etik məzmununu təhlil edə bilmir və nəticədə qarşılıqlı münasibətlər pozulur.

Yeniyetmələrin yoldaşlığı təcridcən seçici xarakterdə inkişaf edir. Adətən yeniyetmələr yuxarıda göstərdiyimiz keyfiyyətlərə , yaxınlıq dərəcəsinə görə yoldaşını üç tipdə qiymətləndirir : sadəcə olaraq yoldaş, yaxın yoldaş və şəxs dost. Yeniyetmə əvvəlcə özünə yaxın yoldaş və dost seçir, sirdaşını həmkarını müəyyənləşdirir; seçdiyi dostunu özü ilə müqayisə edir, onu müxtəlif nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirir. Bu baxımdan, yeniyetmələrdə “ oğlan – qız ” münasibətləri də formalaşır, onlar bir - birilə maraqlanır, bir -birinin xoşuna gəlməyə cəhd edirlər. Oğlan və qızların qarşılıqlı münasibəti onların bir - birinə tələbkarlığında, qayğı və hörmətində, inam və etibarında ifadə olunaraq kollektivçilik hissəinə çevrilir. Lakin yeniyetmə yaşının ayrı-ayrı dövrlərində “ oğlan və qız ” münasibətlərində fərqli cəhətlər özünü göstərir[3].

Buradan aydın olur ki, yeniyetmələr bir - birilərinə fəal qarşılıqlı münasibət bəsləyir; onlar nəinki özlərinin, həm də yaxın yoldaş və dostlarının nöqsanlarına dözmür, onları islah etməyə çalışır, bir növ, bir - birilərinin tərbiyəçisi kimi çıxış edirlər. Psixoloji ədəbiyyatda bu cəhətə yüksək qiymət verilərək göstərilir ki , həmin zəmində yeniyetmədə yeni və çox mühüm bir xüsusiyyət – başqa adamlara təsir göstərmək cəhdi əmələ gəlir. Bu isə yeniyetmənin ictimai fəallığını ifadə etməklə yanaşı, həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin yeni xarakter kəsb etdiyini, yaşlılara məxsus normalar əsasında qurulduğunu göstərir[2].

Çox vaxt ilk dövrlər yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsi faktik imkanlarına ,kollektivdəki real mövqeyinə uyğun gəlməsə də yəni iddia səviyyəsinin həddindən artıq yüksəkliyi ilə xarakterizə olunsada bunun sayəsində o, bir növ öz “ mən ” ini kəşf edir. Bu isə uşağın sonrakı həyat və fəaliyyəti üçün zəruri əhəmiyyətə malikdir. Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə , davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Mənlik şüurunda şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın “ mən ” vasitəsilə ifadə olunur və şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir. Bu o deməkdir ki, mənlik şüuru bimodal xarakter daşıyır: onda eyni vaxtda həm “ mən ” ə, həm də “ qeyri – mən ” ə mənsub olan cəhətlər əks olunur. Təcrübə göstərir ki, mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması və sonrakı inkişafı yeniyetmənin bütün psixi həyatına , onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, gerçəkliyin onu əhatə edən cisim və hadisələrinə münasibətinə, yaşlılarla, yoldaşları, şagird kollektivi üzvlərilə qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslı təsir bağışlayır.

Mənlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyetməlik yaşı dövründə formalaşır. Lakin o, birdən - birə əmələ gəlmir. Əvvəlki yaş dövrlərində körpə uşağın özünü güzgüdə tanıması, ”bədənin sxeminin” təşəkkülü ,refleksiyanın əmələ gəlməsi –bunların hamısı mənlik şüurunun yeniyetməlik yaşı dövründə keyfiyyətə daha yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmasını şərtləndirir.

Yeniyyətlərdə öz davranışını, özünün mənsub olduğu mənəvi keyfiyyətləri, xarakter və qabiliyyətlərinin xüsusiyyətlərini dərk etmələrinin başlanğıcı həm də mənlik şüurunun formalaşmağa başladığını göstərir. Belə ki, kiçik yeniyyətlilik dövründə uşaqlar özlərini ən çox böyüklərin verdiyi qiymətlə qiymətləndirdiklərinə görə onların mənlik şüurunun əsasını başqa adamların onun haqqındakı mülahizələri təşkil edir. Ona görə də böyüklərin onun haqqındakı fikri düzgün olduqda yeniyyətlənin özünü qiymətləndirməsi də düzgün olur. Yaş artıqca yeniyyətlə özünün şəxsiyyətini müstəqil təhlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır. Bu baxımdan yeniyyətlənin başqalarının və özünün qiymətləndirmə meyarlarına, əxlaq normalarına yiyələnməsi onda mənlik şüurunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yeniyyətlilik yaşı dövründə mənlik şüurunun mühüm bir cəhəti kimi cinsi mənlik şüuru formalaşır. A.İ. Belkin konstant və konseptual mənlik şüurunu fərqləndirirlər. Konstant mənlik şüuru bütün cinsi davranış aktlarında iştirak edir. Məlum olduğu kimi, uşaq kiçik olduqca, bu özünəməxsus nəzarət valideynlər, müəllimlər və başqa adamlar vasitəsilə həyata keçirilir [7]. Belə hesab etmək olar ki, konstant cinsi mənlik şüuru valideyn nəzarətinin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi yolu ilə formalaşır. Cinsi konseptual mənlik şüuru isə əsasən stress şəraitində, şəxsiyyət üçün bu və ya digər situasiyada mühüm məna kəsb edən, ümumiyyətlə, həyatı əhəmiyyətə malik olan problemləri həll etmək zərurəti meydana çıxdıqda aktivləşir [6].

Yeniyyətlənin öz şəxsiyyətini dərk etməsi tədrici xarakter daşıyır. O, əvvəlcə təlim-təlim fəaliyyətinin icrası ilə bağlı olan keyfiyyətləri, sonra başqa adamlara münasibəti ifadə edən keyfiyyətləri dərk etməyə başlayır. Bu yaş dövründə özünüdərk etmə tələbatı xüsusi məna kəsb etsə də, onun özü haqqındakı obyektiv biliklərinin səviyyəyə aşağı olması diqqəti cəlb edir. Yeniyyətlənin bir çox hallarda özünün şəxsi keyfiyyətlərini düzgün təhlil edə bilməməsinin köklərini, birinci növbədə, məhz burada axtarmaq lazımdır. Bu əsasda da bəzən yeniyyətlənin iddia səviyyəsi ilə kollektivdəki real mövqeyi arasında, özünə münasibəti ilə başqa adamların – yaşlıların və yoldaşların ona münasibəti arasında ziddiyyətdən nəşət edən münaqişələr meydana çıxır. Yeniyyətlə öz davranış və xüsusiyyətlərini dərk etdikcə, onda özünü tərbiyə tələbatı yaranır ki, bu prosesdə də ayırd edilmiş nümunə və əxlaqi etalon müstəsna rol oynayır.

Yeniyyətlərin şəxsiyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənməklə əlaqədar V.A. Krutetski, L.İ. Bojoviç və başqalarının apardıqları tədqiqatlar göstərmişdir ki, yeniyyətlərin öz şəxsiyyətini dərk etməsi bütün sahələrdə birdən - birə baş vermir. Yeniyyətlilik dövrü şəxsiyyətin inkişafının ikinci mərhələsidir. Bu dövrdə yeniyyətlə böyüklər tərəfindən başa düşülməməkdən, xoşagəlməz hisslərdən, niyyətlərdən, maraqlardan əziyyət çəkirlər.

Yeniyyətlərin kobud, özünəqapalı olması böyüklərə əzab verir. Əbəttə ki, yeniyyətlərin dünyası çox çətin, hər saat, hər gün onlar dəyişirlər. Yeniyyətlər iki müxtəlif, hətta bir - birinin əleyhinə olan həvəsə sahibdir: a) ətraf aləmə, hədsiz maraq və b) öz daxili aləmlərinə, fikirlərinə, hissələrinə, həyəcanlarına diqqətli baxış. Yeniyyətlərin öz davranış və rəftar xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətin digər əlamətlərini dərk etməsi sadəcə psixi keyfiyyət olaraq qalmır. Bu sahədə özünüdərk etmə şagirdə öz şəxsiyyətindəki, davranışındakı qüsurları aradan qaldırmaq, müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirmək imkanı verir. Ona görə də müəllim və valideynlər yeniyyətlərin özünüqiymətləndirməsinə, özünüdərk etməsinə lazımı şərait yaratmalı, onlarda özünüdərk etməyə tələbatının formalaşmasının qarşısını qalmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Qədirov. Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, Maarif, 2003
2. Quliyev E. M., Əzimov Q. E., Əlizadə Ə. Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. II hissə, Bakı, 1978
3. Əlizadə. Ə. Ə. Uşaq və yeniyyətlərin cinsi tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 1986
4. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003
5. A. A. Реан. Психология подростка. Москва, 2004
6. Л. А. Ретуш. Психология современного подростка. Санкт - Петербург, 2005
7. Кочетиов А. И. Перевоспитание подростка. Москва, 1972
8. Абрамова. Г. С. Возрастная психология. Москва, 1972
9. Фельдштейн. Л. И. Психологии воспитания подростка. Москва, 1978

Формирование самооценки у подростков

В данной статье автор исследовал психологические особенности возрастного периода у подростков. Также были рассмотрены исследования проведенные в этой области, была дана критическая оценка этим исследованиям. В заключении статье было систематизированы исследования, проведенные в этом направлении.

Наравне с этим, в статье выводится на передний план вопросы, связанные с решением проблем возникающих в этом возрастном периоде и факторы которые должны учитываться в процессе воспитания.

Formation of self-certification in adolescents

In this article, the author investigated the psychological characteristics of adolescent age period. Also reviewed studies conducted in this area, was given a critical assessment of these studies. In conclusion, the article was systematized studies in this direction.

On a par with this, the article appears to the fore issues relating to the solution of problems arising in this age period and the factors to be considered in the process of education.

TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ARTIRILMASINDA İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN İMKANLARI

*Dos.N.B.İmamverdiyeva,
b.m F.M.Məmmədov, pedaqogika
kafedrası*

Bu gün ictimai həyatımızın bütün sahələrində informasiya texnologiyalarının rolu gündən-günə artır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, tələbə əməyinin elmi təşkili, həm də zehni əməyin yüngülləşməsində əvəzsiz bir vasitədir. Son dərəcə mürəkkəb və dinamik sahə olan pedaqoji prosesin təşkilində, idarə olunmasında və səmərəliliyinin artırılmasında kompüter texnikası son dərəcə, mühüm imkanlara malikdir. İnformasiya bolluğu əsrində ənənəvi təlim üsulları didaktik problemləri tam həll etməyə qadir deyil. Müasir dövrdə ali məktəbdə təhsilin məzmununun sürətlə dəyişməsi, fundamental biliklərin əldə edilməsinə tələbatın artırılması tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin nəzərə alınmasında, onların təhsildə fəal iştirakının təmin edilməsində ənənəvi təlim üsulları və əvvəlcədən hazırlanmış proqramlar indiki tələbləri ödəmir. Bu gün yüksək texnologiyalar içərisində ən dinamik inkişaf edən kompüter texnologiyasının tətbiqi, daha fəal informasiya texnologiyalarından, distant təlimin imkanlarından səmərəli istifadə zamanı hər bir tələbə istənilən formada və məzmununda fəal olaraq fərdi şəkildə bilik və bacarıq əldə edə bilər.

Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatları ilə əlaqədar olaraq əsaslı işlər görülmüş: istər orta ümumtəhsil müəssisələri, istərsə də ali məktəblərin xeyli hissəsi, kompüter və pedaqoji proqram vasitələri (PPV) ilə təchiz edilmiş, müasir texnologiyalarla bağlı yeni proqramlar hazırlanmış, kompüter mərkəzləri, elektron kitabxanaları və dərslikləri yaradılmış, müəllimlərin xeyli hissəsinin kompüter savadına yiyələnməsi təmin olunmuşdur. Yeni tip əyani vasitələrin yaradılmasına, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində informasiya texnologiyalarından istifadə metodikasının işlənməsinə diqqət artırılmışdır.

İnformasiya texnologiyalarından ali məktəbdə müxtəlif məqsədlər üçün səmərəli istifadə oluna bilər. Bu mühüm məqsədlərdən biri də tələbələrin idrak fəallığının artırılması, onlarda təfəkkür müstəqilliyinin təmin olunmasıdır. Tələbələrin aldığı biliklər o zaman möhkəm, əsaslı və davamlı olur ki, tələbə biliyə maraq göstərir, aldığı biliyin məntiqini dərk edir, təhlillər, müqayisələr və ümumiləşmələr aparır. Bu isə tələbəni yaradıcı fəaliyyətə, biliyi müstəqil əldə etməyə sövq edir.

Tələbələrdə idrak fəallığının artırılması bir tərəfdən müəllimin sövqedicisi üsullardan (xüsusən evristik müsahibədən, problemlili üsullardan, fərdi sorğudan) istifadəyə əsasən, digər tərəfdən, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əldə edilə bilər.

Ali məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində müəllimlər tələbələrin idrak müstəqilliyini təmin etmək məqsədilə, yeri gəldikcə, informasiya texnologiyalarının imkanlarına müraciət edirlər.. Lakin bu, çox vaxt mövsümü xarakter daşıyır. Müəllimlərin əksəriyyəti tələbələrin fəallaşdırmaqda informasiya texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyətini aydın təsəvvür etmirlər. Bəzi müəllimlərə hətta biliklərin mənimsənilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqini lüzumsuz və faydasız sayırlar. Ali məktəblərin bir qisminə kompüter və video texnika, habelə maqnitafon, televizor yoxdur. Müəllimlərin əksəriyyəti internet və kompüterdən istifadə etməyi bacarmırlar. Kompüterlərdən çox vaxt dəftərxana işlərində istifadə olunur.

Odur ki, informasiya texnologiyalarından ali məktəbin təlim prosesində tətbiqini genişləndirmək və tələbələrin idrak fəallığının artırılmasında onun imkanlarından səmərəli istifadə etmək zərurəti yaranır.

İnformasiya texnologiyaları əyaniliyi ifadə etdiyindən tədris və öyrənmə prosesinin səmərəliliyinin artırılmasında böyük kömək göstərir. Bu və ya digər fənlərdən istər mühazirə, istərsə də seminar məşğələlərində aldıkları bilik və məlumatlara dair fakt və hadisələrin, proseslərin, əşyaların, təsvirlərin həqiqi, yaxud oxşarı surətlərinin göz önündə canlandırılması tələbələrdə həm təlimə maraq və məsuliyyət oyadır, bu və ya digər məsələləri daha aydın, şüurlu dərk etməsini asanlaşdırır, həm də onları yaddaşlarında daha möhkəm saxlayırlar. Məlumdur ki, mühazirə, necə qurulmasından asılı olmayaraq, prosesində çox hallarda tələbələrdə diqqətin yayınması prosesi baş verir. Hazırda ali məktəblərdə bu hadisənin qarşısını almaq məqsədilə mühazirə məcburi olaraq yazdırılır. Bu da, təbii ki, tələbələrdə mühazirəyə və pedaqoqa marağı zəiflədir. Canlı ünsiyyəti aradan qaldırır.

Yaxşı olar ki, tələbələrdə diqqətin yayınmasının qarşısını alınmasında informasiya texnologiyalarının tətbiqinə diqqət artırılınsın. İnformasiya texnologiyaları təlimdə elmi səhihlik prinsipini təmin edir, biliyin şüurlu mənimsənilməsinə şərait yaradır. Çalışmaq lazımdır ki, tələbələrin şüurunda maddi aləmin tam elmi mənzərəsi yaransın. İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə tələbələr fakt və hadisələrdən daha yaxşı baş çıxarırsın, təşəbbüskarlıq və müstəqillik göstərir, aldıkları bilikləri təcrübəyə daha fəal tətbiq edirlər. Müasir təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə etdikdə problemlili situasiyaların yaradılması təmin olunur. Bu yolla tələbələrdə təfəkkür fəallığı artır, onlar bilikləri müstəqil yolla əldə etməyə səy göstərir, tam əqli fəallıq göstərməyə, müqayisə. Təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə aparmağa, müəyyən nəticəyə gəlməyə, həm də əməli fəallıq nümayiş etdirməyə, əldə etdikləri nəzəri biliklərini öz fəaliyyəti prosesində tətbiq etməyə imkan yaradırlar. İnformasiya texnologiyaları az vaxt ərzində

çoxlu informasiya verməklə birbaşa əlaqə kanallarını intensivləşdirir, əks əlaqəni təmin edir, təlim prosesini tam fərdiləşdirməklə: fərdi yanaşmanı, diferensiallaşdırılmasını həyata keçirilir. Eyni zamanda təlimin nəticəsinin vaxtaşırı yoxlanılmasını, auditoriyada olan bütün tələbələrin gündəlik qiymətləndirilməsini təmin edir ki, bu da tələbələrin idrak fəallığının artırılmasında böyük əhəmiyyət daşıyır. İstər mühazirə, seminar məşğələlərində, istərsə də fərdi işin təşkilində informasiya texnologiyalarından istifadə hər bir pedaqoqdan ümumi və xüsusi didaktik prinsipləri gözləməyi; təlimin müasir öyrədici və fəallaşdırıcı metodlarından düzgün istifadə etməyi tələb edir. Ali məktəbdə təlim prosesinin səmərəli qurulması bir sıra mühüm şərtlərdən asılıdır. Bu şərtlər arasında müasir informasiya texnologiyaları xüsusi yer tutur. Bu texnologiyalar təlim zamanı tək pedaqoq tərəfindən verilən bu və ya digər məlumatı, biliyi əyaniləşdirən vasitə olmayıb, həm də sistemə salınmış informasiyanı müstəqil surətdə çatdıran fəal və emosional vasitələrdir.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi zamanı dərsin məqsədi əsas götürülməli, ona uyğunlaşdırılmalı, müəllim proqram materialını informasiya vasitələrinin köməyi ilə aydın və maraqlı öyrətməyə, inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. İnformasiya texnologiyaları seçilərkən həm humanitar, həm texniki fənlər, həm də təbiət fənlərinin tədris proqramları əsas götürülməli. Materialın məzmunu, məqsədi hesaba alınmalıdır.

Bu gün müstəqil respublikamızda yeni ictimai-siyasi, ideoloji tələblərin artdığı bir dövrdə, baloniya təhsili üzrə yeni tədris proqramlarının, elektron kitabxanaların, kompüter mərkəzlərinin yaradılması çox vacibdir. İnformasiya texnologiyalarının ali məktəbə keçirilməsi heç də müəllim əməyindən imtina edilməsi deyildir. Müəllim istər təlim prosesində, istərsə də tərbiyə işinin təşkilində həmişə mərkəzi sima kimi qalır. İnformasiya texnologiyaları pedaqoqun köməkçisi olmaqla onun bir sıra funksiyalarını qismən əvəz edir, tələbələrin idrak fəallığının artırılmasında və mənimsəmənin asanlaşdırılmasında müəllimə kömək göstərir.

NEOLOGİZMLƏR VƏ ONLARIN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Fəridə Mikayılova
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
Ağcabədi filialının baş müəllimi

Azərbaycan dili zəngin dildir. Bu dilin zənginliyi və çoxişləkli olması bir çox səbəblərlə bağlıdır. Həmin səbəblərdən biri də dilimizə başqa xalqların dilindən keçən alınma sözlərin vasitəsi ilə yeni sözlərin yaranması prosesidir. Bildiyimiz kimi, cəmiyyətin inkişafından asılı olaraq ictimai həyatda baş verən yeniliklərlə əlaqədar yeni əşya, predmet, hadisə və anlayışları bildirən sözlərə neologizmlər (yeni sözlər) deyilir. Neologizmlərin əsas xüsusiyyəti dilə yeni

daxil olması, əhalinin az hissəsinin onu ifadə etməsi, zamanla arxaizmlərə və ya ümumişlək sözə çevrilə bilinməsi, geniş kütlə tərəfindən işlənməməsidir. Məsələn, identikləşdirmə, yönəlişlik, psixoloji iqlim, konsultasiya, fenomen, bölgə, başqan, biznesmen, menecer və s.

Neologizmin bir qismi dilimizdə çox işlədildikdən sonra dilimizə yatır və ümumişlək sözə çevrilir. Məsələn, kosmonavt, metro, televizor, market, soyuducu, motor və s.

Neologizmlər dilimizə müxtəlif dillərdən keçərək dilimizi zənginləşdirməklə yanaşı, bizə həmin anlayışların mahiyyətini dərk etdirir, məntiqi təfəkkürümüzü formalaşdırır, bizi başqa millətin, mədəniyyətin dünyagörüşü ilə tanış edir. Məsələn, Avropa dillərindən dilimizə daxil olan tender, spiker, prezident, mer, faks, maskarad və s bu kimi sözləri nümunə gətirmək olar.

Millətimiz, soykökümüz eyni olan türk xalqları ilə mədəni, siyasi əlaqələrimiz, qeyri-rəsmi ünsiyətlərimiz nəticəsində türk ləhcəmiz doğmalaşır, zənginləşir. Biz artıq işlək sözlərə çevrilmiş türk mənşəli sözləri həm yazılı, həm də şifahi nitqimizdə ifadə edirik. Məsələn, durum (vəziyyət), çağdaş (müasir), duyum (hiss), duyğusal (həsas), işbirliyi (əməkdaşlıq), öndər (lider), özəl (xüsusi), yüksək təhsil (ali təhsil), anma (xatırlama), uyum (alışma), boşzaman (asudə vaxt), açıqlama (anlatma), bölüm (bölmə), qavramaq (dərk etmək), coşku (emosiya), yaşam planı (həyat planı), sosial (ictimai), bilgi (informasiya) və s.

Qeyd olunduğu kimi neologizmlərin dilimizin zənginləşdirilməsində rolu böyükdür. Bunu nəzərə alaraq neologizmlərin orta ümumtəhsil məktəblərində, eləcə də ali məktəblərin müvafiq fakültələrində təhsil alan tələbələrə öyrədilməsi, heç şübhəsiz vacibdir.

H.ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİ: MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNUN FORMALAŞDIRILMASI

*dos.S.B.Allahverdiyeva,
dos.N.B.İmamverdiyeva,
pedaqogika kafedrası*

**« Mən bütün həyatımı xalqıma xidmət etməyə həsr etmişəm.
Bundan sonra da bu yolla gedəcəyəm, başqa yolum
yoxdur.
Vətənə, xalqıma, millətəmə məhəbbət, müstəqil Azərbaycan
dövlətinə, Azərbaycan Respublikasına hədsiz məhəbbət
mənim həyatımın mənasıdır, məzmunudur. »**

Milli mənlik şüuru hər bir xalqın, millətin varlığını, milli özünütdədiqinin, milli ləyaqətin və ümumbəşəri keyfiyyətlərinin məcmuudur. Bura millətin adı, varlığı, dili, dini, adət-ənənələri, mənəviyyatı və s. sahələri daxildir. Belə ki, milli şüur hər bir insanın mənsub olduğı millətə, vətənə bağlılıq hisslərini əks etdirir. Milli mənlik şüuru Milli həyat içərisində yaranır və tərbiyə olunur. Ulu öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, yeni bir dünyagörüşünün meydana çıxmasında Milli şüurun oyanmasının mühüm rolu və əhəmiyyəti vardır. O həm də milli şüurla Vətən, torpaq arasında əlaqənin olduğunu göstərirdi. Milli şüurun formalaşması, Milli əxlaqımızın güclənməsi, müstəqil dövlətin reallaşması deməkdir. Bu gün bunu təmin etmək üçün bizə xüsusən də yetişməkdə olan gənc nəsəl Milli ruh hava-su kimi lazımdır.

Torpaqlarımızın 20 faizindən çoxu düşmən tapdağı altındadır və biz nəyin bahasına olursa olursun onu azad etməli, sərhədlərimizin bütövlüyünü təmin etməliyik. Onu həyata keçirmək üçün xalqın birləşməsi, qələbəyə inam və yetişməkdə olan gənclərdə vətənə, torpağa sevgi, döyüşkənlik, mübarizə əzmi kimi hissləri tərbiyə etmək vacibdir. Vaxtilə peyğəmbərimiz (ə.s) deyirdi ki, millətimin içində xəyanət olmasa, düşmən qabağımızda tab gətirə bilməz. Milli mənəvi şüuru olmayan insan konkret iş görə bilməyib döyüş meydanından qaça bilər, belə insanların əqidəsi olmadığına görə ona inanmaq, onlarla iş görmək olmaz. Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində xalqımızda millətçilik, yerliçilik deyil, Milli birlik, mənəviyyat təşəkkül tapdı, Milli intibah baş Verdi. Bu gün bu siyasəti ulu öndərin layiqli davamçısı İlham Əliyev davam etdirir.

Milli mənlik şüuru bizim bütövlüyümüzdür. Bu bütövlüyü, tamlığı qorumaq üçün ulu öndərin verdiyi tövsiyələr, göstərişlər əsasında hərəkət etməliyik. O məktəbimizdə, orduda sadə insanla da Milli ruhun gücləndirilməsini, müstəqil düşüncənin vərdişə çevrilməsini tövsiyyə edirdi. O bütün çıxışlarında dönə-dönə qeyd edirdi ki, Milli şüur, hər şeydən əvvəl müstəqillik şüurudur. Müstəqillik şüurunu qorumaq üçün gəncliyimizin Milli şüurunu inkişaf etdirməliyik. Gənclərdə ideya-mənəvi, vətəndaşlıq şüurunu tərbiyə etməliyik, bu gənclərdə vətəndaşlıq qüruru və dəyanət yaradır, bərc, vicdan, ləyaqət, məsuliyyəthissini formalaşdırır. Heydər Əliyev «Gənclərin birinci formundakı» nitqində qeyd edirdi ki, «Cənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir. Bilirsiniz, indii maddi çətinlik, maddi ehtiyaclar, şübhəsiz ki, cəmiyyətdə cürbəcür mənfi halların meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Ancaq gənclərimiz də bilməlidir, vətəndaşlarımız da bilməlidir ki, dövrün müvəqqəti çətinliklərinə dözmək lazımdır, ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının Milli –mənəvi dəyərləri cər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir.»

Sözsüz ki, müasir gənclik Ulu öndərin bu tövsiyələrini dərk edərək, bəhrələnərək mənvi baxımdan kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar.

Mənəviyyat, mənəvi tərbiyə anlayışı tarixi dəyişkən xarakter daşıyır. Belə ki. Hər dövrün insanların özünəməxsus mənəvi keyfiyyətləri olur. Hər bir yeni dövr mənəviyyatlarda əsaslı dəyişiklərin olmasını tələb edir. Ulu öndər göstərirdi ki, «... bu gün insanlارın mənəviyyatında dəyişiklik olmasa, pozulmuş mənəviyyat bərpa edilməsə, insanlarda vətənpərvərlik, namus, şərəf, qeyrət hissi baş qaldırmasa, biz heç nə eldə bilmərik. «Kimki, bizim əxlaqımıza, mənəviyyatımıza, Milli ənənələrimizə zidd olan yollarla gedəcəksə, o cür həyat təzi ilə yaşayacaqsə, onların Azərbaycanda yaşamaq haqqı yoxdur.»

Şübhəsiz cəmiyyətimizdə az da olsa vətənpərvərlik hissindən məhrum olan, mənəvi cəhətdən yoxsul, Milli adət-ənənələrimizə yabançı münasibət bəsləyən gənclərə rast gəlmək olur. Bu gün tərbiyənin əsas məqsədi gəncləritimizi düzgün yola yönəltmək, başa salmaq, onlarda xalqına , vətəninə, məhəbbət, Milli mənəvi dəyərlərimizə hörmət hissi aşılamaqdır. Bunun üçün millətin, xalqın gələcəyi olan gənc nəslin ümumtəhsil məktəblərindən keçdiyini, həyata məhz oradan vəsiqə aldığıni nəzərə alaraq, onun mənəvi tərbiyəsinə, ailə həyatını hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Doğulduğu torpağa bağlılıq, harada olmasından asılı olmayaraq onun şərəfinə qorumaq, vətənin çiçəklənməsi naminə hər şeyə qatlaşmaq, döyüşkənlik ruhu hər bir gəncin həyat amalı olmalıdır. Ölməz şəxsiyyət, Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi «Harada yaşayırsansa –yaşa, yaxşı da, pis də yaşasan, gərək ürəyin öz vətəninlə, torpağına döyünsün. Gərək nəbzini vətəninin nəbzi ilə vursun. Bu vətənpərvərlik hissi hər birinizdə olmalıdır. »

GÖRKƏMLİ AZƏRBAYCAN PEDAQOQLARININ UŞAQLARIN AİLƏDƏ SADƏLİK VƏ TƏVAZÖKARLIQ TƏRBİYƏSİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Quliyeva Mehparə Alış qızı
BDU-nun Pedaqogika kafedrasının dosenti

Açar sözlər: *pedaqogika, uşaq tərbiyəsi, ailə tərbiyəsi, sadəlik, təvazökarlıq.*
Ключевые слова: *педагогика, воспитание детей, семейное воспитание, простота, скромность.*
Keywords: *pedagogic, education of children, family education, simplicity, modesty.*

Sadəlik və təvazökarlıq insanlar arasındakı münasibətlərdən ən mürəkkəb, lakin ən vacib ünsiyyət formalarından birdir.

Bu keyfiyyətlər insanın bütün həyat tərzində, onun davranışında, adlarında, danışığında, hətta kostyumunda özünü göstərir. Təvazökarlıq həmişə

dünyanın görkəmli şəxsiyyətləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu ona görədir ki, təvazökar insan adamlara hörmət edir, onlarla davranışında sadə olur - fərqlənməyə, kimnənsə üstün olmağa çalışmır. Təvazökar insan sözlərində təmkinli otur, lakin öz rəyini bildirmək, inandığı bir şeyi müdafiə etmək lazım gələrsə susmur. Təvazökar insan tənqidi sevir, həm özünə, həm də başqalarına qarşı tələbkar olur.

Ailənin həyat tərzini uşaqları kiçik yaşlarından təvazökarlıq ruhunda tərbiyə edir. Məhz buna görə də dünyanın ən böyük şəxsiyyətləri, dönə-dönə təkrar etmişlər ki, insanın nə qədər böyük qabiliyyəti, ağılı, kamalı, alimliyi, hər cür istedadı olursa-olsun, əgər o özünə məftundursa, bu keyfiyyətlərin hamısı öz əhəmiyyətini itirmiş olur, bu da onun ciddi qüsurlarına çevrilmiş olur. Təvazökarlıq insanın öz vəzifəsindən, tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, özünün başqaları ilə münasibətində, sadə və səmimi ünsiyyətində ifadə olunur. Təvazökar adam öz yüksək vəzifələrindən, öz müvəffəqiyyətindən lovğalanmır, özünü başqalarından üstün tutmur, harmı ilə sadə və gözəl əxlaqi münasibətdə olur. Təvazökarlıq digər tərəfdən, insanı öz bilik bacarıqları ilə qənaətlənməməsində, biliyinin daim artırmasında ifadə olunur. Məhz ona görə də valideynlər övladlarını kiçik yaşlarından bu keyfiyyətlər ruhunda tərbiyə etməlidirlər. Bu keyfiyyətlərin uşaqlarda aşılmasının ilk yolu valideynin şəxsi nümunəsi, xalq arasında yüksək nüfuzu əsasında həyata keçirilir. Mir Möhsün Nəvvabın əxlaqi nəsihətlərində göstərilir ki, insan sadə və təvazökar olmasa, nə xoşbəxt ola bilər, nə də xalqına, vətəninə ləyaqətlə xidmət edə bilər.

Sadəlik və təvazökarlığın ən sadə yolu geyimin səliqəliyində, ləyaqət hissənin gözlənilməsində, nitq mədəniyyətində, oturuş-duruşunda təzahür edir.

Valideyn övladlarına kiçik yaşlarında təkəbbürlülüyün, özündən razılığın, dikbaşlıq və lovğalığın insan həyatı üçün nə qədər ağır nəticələr verdiyini nümunələrlə uşaqlarına başa salmalıdır. Bunun üçün valideyn xalq yaradıcılığının bütün növlərindən istifadə etməlidir. Valideynin gətirdiyi maraqlı misallar uşaqları sadəlik və təvazökarlığa aparacaq yoldur.

Nizaminin aşağıda verilmiş bu beytini uşaqlara sadə dildə başa salmaqla hər şeyə nail olmaq olar.

Güvənmək papaqsız eylər başı
Küçə güvənməməkyaxşısıdır, yaxşı.
Yağdan qüvvət alıb yansa da çırağ
Çox olsa! Çırağı söndürər yağ...
Mənəm- mənəm deyib çox qılmc taxan
Torpaqlar altında yatır çox zaman

L.N.Tolstoyun ömrünün sonlarına yaxın bir etirafını xatırlatmaq yerinə düşərdi. Y.N.Tolstoy yazırdı ki, mən özümü yüz dəfə kəşf etmişəm. Mənəvi təkmilləşmə, saflaşma zirvəsinə qalxmışam. Lakin az keçməmiş yenə öz daxili darlığım, harmoniyam pozulan kimi yenidən özümü danlamağa, qamçılamağa, cəzalandırmağa başlamışam. İnsan təkmilləşməsi üçün onun özünə nəzər

salması, öz nöqsanlarını, öz nailiyyətlərini müəyyənləşdirməsi daima davam etməlidir. Qədim dünyanın məşhur filosofu Sokrat göstərirdi ki, öz zəif cəhətlərinə bələd olmayan insan özünə də bələd deyildir. İnsanım özünə bələd olması üçün özünə kənardan baxmağı, nöqsan və müsbət cəhətlərini dərk etməyi bacarmağı zəruridir. «Təhzibül-Əxlaq» əsərində A.A.Bakıxanov isə yazırdı: «Mərd o adamdır ki, öz eybini özgəsinin eybindən artıq görsün. Gözli adamdır ki, özünü görə bilsin».

Şərq poeziyasının sönməz günəşi N.Gəncəvi «Yeddi gözəl» dastanında yazırdı: «Başqaları üçün faydalı olmaq dünyaya ətir səpmək kimidir».

Xoş ətirlər saçmaq istəyən adam,
Gültək xoşxasiyyət olmalı müdam...
Bədxistət doğulub hər kim anadan,
Ölər, o xislətdə gedər binadan.
Kim gəlsə dünyaya xoşxistət, xoşhab,
Tərk edər dünyanı yenə o minval.

Xaqani Şirvani isə nəsihətlərinin birində yazırdı:
Mənam-mənəm deyib, Öymə özünü,
Həmişə müxtəsər söylə sözünü,
Cahildir özünü tərif edənlər.
Çox bilirəm demə bilsən də əgər.

Daha sonra Nizami böyük yunan alimi Ərəstunun dili ilə İsgəndərə verdiyi nəsihətində belə deyir:

«Saqın» elyaratmış belə bir məsəl,
Gərək öz gözündən qorxsun hər gözəl,
Bir ağac çox uca qalxmasa əgər,
Şiddətli küləkdən görməz bir zərər,
Ovlaqda ovçu ox atdığı zaman,
Dikbuş erkəklərə çox dəyər ziyan.

Seyid Əzim Şirvani də mənzum hekayələrində ən çox bəhs etdiyi əxlaq məsələlərindən biri insan davranışının bəzəyi olan sadəlik və təvazökarlıqdır. Bu cəhətdən onun. «Qaz və durna», «Maral haqqında hekayə», «Çirkin səslə əzançı», «Bir gözsüz» hekayələrində qeyri-təvazökarlıq, lovğalıq və təkəbbürlülük çox vaxt insanın başına min bir bəla gətirir. «Maral haqqında hekayə»də nəql edilir ki, suda öz əksini görə maral ayaqlarının uzunluğundan və çirkinliyindən məyus olur. Buynuzlarına baxanda isə artıq lovğalanır, qürurla buynuzlarını yelləyir. Lakin bu anda ovçular onu əhatə edir. Hekayə bununla qurtarır ki, marala çirkin görünən ayaqları onu təhlükədən xilas etdiyi halda, qürurla, lovğalıqla yellədiyi buynuzlar qaçarkən meşədə ağaclara ilişir və onu ovçuların əlinə verir.

Ey həstərtlə baxdığın əl-ayaq,
Sən məni xoş nicata çatdırdın,
Ölmüş idimhəyata çatdırdın,

Ey fəxarətlə baxdığım buynuz,
Ovçu çərxə buraxdığım buynuz.
Saldın axır məni fəlakətə sən,
Bərteyi-möhnətin məlalətə sən.

İnsan mənəviyyatın güzgüsü olan sadəlik təvazökarlıq, həm də insan mədəniyyətinin həm xarici, həm də daxili ölçüsüdür.

Məhz ona görə də A.P.Çexov deyirdi .İnsan hər cəhətdən gözəl olmalıdır: sifət də, geyim də, qəlb də, fikir də gözəl olmalıdır. Görkəmli şəxsiyyətlərin bu fikirlərindən gəldiyimiz qənaət budur ki, yer üzünün əsrəfi sayılan insan öz insanıyyətlilik borcunu elə yaşayıb, elə hərəkət etməlidir ki, onun söz və hərəkətləri heç kəsin qəlbinə toxunmasını, heç kəsi azacıq da olsa incitməsin, heç kəsi narahat etməsin. Yalnız belə olduqda insane yaşadığı cəmiyyətin sevimli və xoşbəxt şəxsiyyətinə çevrilə bilər. Bu o deməkdir ki, yeni nəsil, özündən əvvəl yaşamış nəslə, babalarımızın, nənələrimizin, valideynlərimizin bizim üçün qoyub getdiyi mədəni irs sahəsindəki böyük borcumuzu yerinə yetirmiş olardıq.

Məhz ona görə də bünövrəsi ailədə qoyulan, övlad tərbiyəsi ilə məşğul olan hər bir ata-ana ilk gündən bunu dərk etməlidirlər ki, onların bu gün böyütdükləri, tərbiyə edib boya-başa çatdırdıqları uşaq və gənclər qocalara, yaşlılara dərin hörmət, ehtiram və qayğı göstərməyi özlərinin mənəvi və müqəddəs borcu saymaq ruhunda tərbiyə olunmalıdırlar: Lakin övlad tərbiyəsində bəzi valideynlər bu böyük və ağır məsuliyyət hissini dərk etməyərək övladlarının tərbiyəsini başlı-başına buraxaraq onları erköyün böyüdürlər.

Ədəbiyyat

1. **Suxomlinski V.A. Vətəndaşın doğulması. Bakı, 1979.**
2. **Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1950.**
3. **Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. II, III cild. Bakı, 1985, 1986.**
4. **Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi Nasiri. Bakı, 1989.**
5. **Nəvvab M.M. Nəsihətnamə. Bakı, 1987.**

МЫСЛИ ВИДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПЕДАГОГОВ О СЕМЕЙНОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ В ДУХЕ ПРОСТОТЫ И СКРОМНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о важности воспитания детей в семье в духе простоты и скромности. Здесь приводятся мысли и рекомендации видных азербайджанских поэтов, просветителей, таких как М.М.Навваб, А.А.Бакиханов, Низами Гянджеви, Хагани Ширвани, С.А.Ширвани, а

также высказывания Сократа, Л.Н.Толстого, А.П.Чехова по данному вопросу.

**THOUGHTS OF OUTSTANDING AZERBAIJANI EDUCATORS ON
FAMILY UPBRINGING OF CHILDREN IN THE SPIRIT OF
SIMPLICITY AND MODESTY
SUMMARY**

In the article spoken is about importance of upbringing of children in a family in the spirit of simplicity and modesty. Here are given thoughts and recommendations of outstanding Azerbaijani poets, educators, such as by M.M.Navvab, A.A.Bakikhanov, Nizami, **Khaqani Shirvani**, S.A.Shirvani, and statements of Socrates, L.N.Tolstoy, A.P.Chekhov on the given question.

**МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА И ПРОБЛЕМА
ЦЕННОСТЕЙ**

*Кадырова Р.Г., доктор псих.наук,
доцент кафедры психологии, БГУ
Мустафаева Г. Р., магистрант
кафедры психологии, БГУ*

Açar sözlər: Cəmiyyətin modernizasiyası, milli dəyərlər, avropa dəyərləri

Ключевые слова: Модернизация общества, национальные ценности, европейские ценности

Key words: Modernization of the society, National values, European values

В настоящее время не вызывает сомнений актуальность глобализационных процессов, происходящих в мире, которые приводят к разрушению устоявшихся стереотипов мышления, устоев морали, национальных традиций и зарождению глобальной культуры, которые одновременно протекают с усиленными процессами национальной идентификации. Национальные культуры столкнулись с различного рода проявлениями глобализации, в частности процессом приобщения, копирования так называемого «западного» образа жизни, стиля мышления, нравственных и культурных ценностей. Одновременно этот процесс сопровождается стремлением к сохранению своей этнокультурной, национальной идентичности, который проявляется в виде осознания человеком себя, как части определённой этнической общности. (4)

Эта ситуация справедлива и для Азербайджана, который вступил на путь модернизации общества. Модернизация влияет на все сферы

жизнедеятельности обществ и прежде всего проявляется в модернизации системы ценностей. Будущее Азербайджана во многом зависит от того, как будут изменяться приоритеты в ценностных ориентациях, удастся ли обществу избежать подмены традиционных ценностей либеральными.

На сегодня можно сказать, что развитие ценностей у нас в стране идёт в 2-х направлениях:

по пути формирования традиционных национальных ценностей;

на основе привнесения западных ценностей.

Проблема ценностей и ценностных ориентаций привлекает к себе внимание представителей самых разных дисциплин: психологии, социологии, политологии, философии, истории и др.

Вполне понятно, что вопрос о ценностных ориентациях, как личности, так и группы невозможно рассматривать в отрыве от понятия собственно ценностей.

С.Л. Рубинштейн говорил, что ценность есть значимость для человека чего-то в мире.

Как отмечает Агеев А.В., ценность - понятие, указывающее на культурное, общественное и личностное значение явлений и факторов действительности, вследствие этого система ценностей личности образует внутренний стержень культуры, взаимосвязанный с потребностями и интересами тех или иных социальных общностей, которые в свою очередь, оказывают влияние на социальные интересы и потребности, выступающие важнейшим стимулом социального действия поведения индивида. Формируясь в процессе социализации человека, ценности имеют определенную структуру и динамику, образуют систему ценностных ориентаций, детерминирующих процесс познания человеком социального мира, и в то же время осуществляют регуляцию поведения в социальной среде.[6, 20]

Ценности как положительная или отрицательная значимость объектов окружающего мира для человека, социальной группы, общества целом, определяемая не их свойствами самими по себе, а их вовлеченностью в сферу человеческой жизнедеятельности, интересов и потребностей, социальных отношений; критерий и способы оценки этой значимости, выраженные в нравственных принципах и нормах, идеалах, установках, целях. Ценности лишь выделяют значимые для человека объекты, идеи, явления и т.д.

Мотивирующим же началом поведения человека являются ценностные ориентации.(1)

Понятие ценностные ориентации впервые использовали как категорию анализа американские социологи У. Томас и Ф. Знанецкий в 20-х гг. в ходе изучения польских крестьян, избравших постоянным местом жительства США. С тех пор проблематика ценностных

ориентаций исследуется в ряде научных дисциплин – эстетике, этике, социологии, психологии, философии и др.

Ценностные ориентации – комплекс духовных детерминант деятельности людей или отдельного человека, а также соответствующих им социально-психологических образований, которые интерпретируются в положительном ракурсе их значений. [5, 357]

Учёными было предложено множество различных классификаций ценностей:

а) по субъекту деятельности: ценности личности, группы, класса, нации, общности в целом;

б) М. Рокич различает 2 класса ценностей: терминальные и инструментальные;

в) По степени распространённости духовные ценности могут быть: общечеловеческие, национальные, сословно-классовые, локально-групповые, семейные, индивидуально-личностные; [7, 189]

В процессе национального строительства особое значение приобретают национальные ценности. Национальные ценности – занимают важнейшее место в жизни любого народа и отдельно взятой личности. Это – всё то, из чего складывается специфика культуры того или иного народа. В отличие от общечеловеческих, национальные ценности более конкретны и более материализованы

Общенациональный лидер Гейдар Алиев, раскрывший точное научное и моральное значение национальных духовных ценностей, говорил: «Основную составную часть нашей национальной идеологии составляют национальные духовные ценности. Мы должны гордиться ими. Национальные духовные ценности сформировались в ходе многовековой истории, жизни и деятельности нашего народа. Нация без национальных духовных ценностей не может быть истинной нацией и народом» [2]

При изучении ценностей чаще всего используют метод простого ранжирования предлагаемого исследователем списка ценностей. При этом довольно часто применяют список терминальных и инструментальных ценностей, предложенный Рокичем.

Чтобы ответить на вопрос: Что же для современных граждан Азербайджана включено в понятие национальные ценности, а что в - европейские ценности? - мы провели исследования, где попытались выяснить, какие ценности молодые люди сегодня считают национальными, а какие – европейскими, и насколько те и другие ценности значимы для них.

Исследование проводилось в два этапа. На каждом этапе в исследовании приняло участие 20 человек в возрасте 18-25 лет. В основном это студенты Бакинских вузов.

Первоначально путем опроса, в котором респондентов просили назвать национальные и западные (европейские) ценности, был получен список национальных ценностей, включающий 17 ценностей, и список европейских ценностей, включающий 24 ценности.

На втором этапе респондентов просили проранжировать национальные и западные ценности по степени значимости. В результате мы получили список национальных и западных ценностей, каждый включающий по 10 ценностей:

Степень значимости ценностей

Таблица 1.

Национальные ценности	Европейские ценности
Традиции	Самостоятельность
Семья	Интересная работа
Гостеприимство	Карьера
Мужское слово	Справедливость
Мнение окружающих	Уверенность в себе
Уважение к старшим	Права граждан
Женская честь и чистота	Демократия
Мать	Честность
Религиозная толерантность	Ответственность
Верность женщин	Образование

Как видно из таблицы 1, национальные и западные ценности наших респондентов коренным образом отличаются друг от друга. В понятие национальные ценности включены характерные для Азербайджана особенности культурной традиции (традиции, семья, гостеприимство, религиозная толерантность), а также характеризующие национальный менталитет нравственные ценности (мужское слово, уважение старших, мнение окружающих, женская честь и верность). Западные ценности – это прежде всего либерально-демократические ценности, такие как самостоятельность (независимость), интересная работа, карьера, демократия, права граждан.

Опрошенные нами молодые люди отдавали предпочтение европейским ценностям (73%), у 18% - в равной степени были представлены национальные и европейские и лишь 9% респондентов отдают предпочтение национальным ценностям

Заключение

В Азербайджане взят курс на модернизацию, на создание гражданского правового общества. В обществе многими модернизация понимается как вестернизация или вовлечение либерально-

демократических ценностей в культурное пространство Азербайджана. В связи с этим возникают такие вопросы, как не приведёт ли модернизация к утрате культурной самобытности народа, как избежать возможных конфликтов между национальными и западными ценностями?

В статье «Азербайджан: вызовы глобализации» Р.Мехтиев так отвечает на эти вопросы «Решение конфликта ценностей предполагает достижение позитивных сдвигов в отношении культурного и ценностного разнообразия, не противоречащего базовому консенсусу». Такой консенсус возможен на основе совмещения традиции и новации, что в свою очередь предполагает перестройку общественного сознания. [3, 70]

Хотя проведенное нами исследование носило пилотажный характер, оно продемонстрировало, готовность образованной молодежи принять западные стандарты и либерально-демократические ценности. При этом в вопросах морали молодые люди ориентируются на традиционные для азербайджанской культуры ценности. Это позволяет думать, что молодежи удастся осознать и сохранить свою национальную идентичность, а обществу в целом найти свой собственный путь развития.

Cəmiyyətin modernizasiyası və dəyərlər problemi

Azərbaycanda cəmiyyətin modernizasiyası prosesi dəyərlər problemi ətrafındakı diskussiya fonunda gedir. Demək olar ki, cəmiyyət öz milli identikliyin, milli dəyərlərin qorunmasına can atanlara və avropa, liberal-demokratik dəyərlərin tərəfdarlarına bölünüb. Bu məqalədə diqqət dəyərlər probleminin psixoloji tərkib hissələrinə, bu fenomeni araşdırmaların xüsusiyyətlərinə yetirilir, gənclər arasında aparılan dəyərlərin tədqiqin nəticələri göstərilir. Araşdırma göstərdi ki, milli dəyərlər anlayışına gənclər ilk növbədə, milli mədəni ənənələrin xüsusiyyətlərini daxil edir, avropa dəyərləri anlayışına isə əsasən liberal-demokratik dəyərlər daxildir.

The modernization of the society and problem of values

In Azerbaijan the process of modernization of the society runs against the background of the discussion about the problem of values. We can say that society is divided to those, who long for preserving their national identity, national values, and to the supporters of European, liberal-democratic values. In this article attention is accentuated to the psychological composites of the problem of values, to the particular qualities of this phenomenon, is adduced data of the research of values carried out with youth. It showed that young people include to the conception «national values» particular qualities of the national cultural tradition, but to the conception «European values» are included in particular liberal-democratic values.

Список литературы

1. Гаджиев Р. Проблема смысла жизни. Баку, Текнур, 2007, 154
2. Газета «Azərbaycan», 8 мая 2010
3. Мехтиев Р. Азербайджан: вызовы глобализации. 70
4. Кадырова Р. Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков: социально-психологический анализ. Баку, Кавказ, 2007, 247
5. Шибутани Т. Социальная психология. М., Феникс, 1969, 534
6. Цепляев А.Н. Социальные ценности современной российской молодёжи: состояние, динамика, направленность: дис. канд. филос. наук. М., 2000, 192
7. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово, Кузбассвузиздат, 2000, 204

РОЛЬ МОТИВОВ И ИНТЕРЕСОВ В РАЗВИТИИ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

*А.Байрамова, доцент, кафедра педагогики, БГУ
Н. Имамвердиева, доцент, кафедра педагогики, БГУ*

Для успешного решения проблемы активизации учебно-познавательной деятельности студента важным и необходимым является знание не только личностных его особенностей, но и знание его позиции по отношению к учению, внутренних ценностей, мотивов и убеждений. Именно это стремился подчеркнуть Л.С.Выготский, когда писал, что мысль рождается не из другой мысли, а из мотивирующей сферы сознания, охватывающей наши стремления и потребности, наши интересы и побуждения, наши эффекты и эмоции.

В основе познавательной направленности личности лежит система мотивов, которая порождается познавательной потребностью. Последняя, в свою очередь, представляет собой субъективное отражение объективной потребности общества в знаниях, переживание нужды человека в функционировании тех сторон психики, благодаря которым осуществляется познание нужды в жизнедеятельности органов и систем, обеспечивающих познавательную деятельность.

Интерес, в отличие от мотива, - это активная познавательная направленность человека на тот или иной предмет или явление действительности. Интерес носит избирательный характер. Студенты могут отдавать явное предпочтение одним учебным предметам и проявлять безразличие к другим. Интерес является одним из наиболее

существенных стимулов приобретения знаний расширения кругозора, повышения познавательной активности человека. Чем больше возможностей учебная деятельность предоставляет для активности и самостоятельности студентов, тем больший интерес она вызывает, тем глубже и шире познавательные интересы: стремление к знанию, активное познавательное отношение к различным отраслям науки.

Интересы в процессе обучения могут быть устойчивыми и неустойчивыми, постоянными и кратковременными. Различаются такие интересы слабые, повышенные и сильные, а также интересы, целиком захватывающие человека сила интереса в учебном процессе, научной и профессиональной деятельности оказывает решающее влияние на подготовку студентов к их будущей работе. Поэтому очень важным является направление интересов, их развитие и обоснование.

В высшей школе необходимо, чтобы интересы студентов сочетались с высоким интеллектуальным содержанием, были тесно связаны с их мировоззрением, убеждениями.

Необходимо также, чтобы у каждого студента были свои основные интересы, направляющие его социальную и общественную деятельность.

Интересы студентов в процессе обучения могут изменяться, и поэтому для педагога очень важно знать, что послужило причиной их изменения и в каком направлении они изменились.

Как правило, устойчивые интересы студентов к своей будущей деятельности, к предмету изучения возникают в процессе учебной и научной деятельности, а это, в свою очередь, предъявляет повышенные требования к организации занятий с учетом вида деятельности. Кроме того, важно убедить студентов в том, что хотя для них существенно важным является изучение всех дисциплин учебного плана, надо уметь при изучении любого предмета все свое внимание уделять именно тому предмету, которым занимаешься в данное время.

Для будущего специалиста любой предмет в высшей школе должен быть интересным, но это не значит, что легким для усвоения учащимся без труда. Интерес к предмету, к приобретению знанию не исключает необходимости труда и усилий воли, а иногда и борьбы между интересами, мотивами, волевыми усилиями, с одной стороны и ослаблением мыслительного напряжения, торможением этих направлений - с другой чаще всего это приводит к внутренней борьбе студента с позиции «хочу» и «надо».

Большое значение для учебного процесса имеет интерес к познанию, вытекающий на основе осознанной мотивировки.

Мотивация, познавательной деятельности характеризует собой отношения человека к тому или иному проявлению действительности и связана с возникновением его потребности к познанию. Поэтому интерес

можно рассматривать как выражения направленности познания в силу наличия у человека взаимосвязанных систем отражения действительности. Если же такая взаимосвязь существует, процесс познания совершается активно, если она нарушается, то интерес к изучению ослабевает, а затем может исчезнуть совсем.

Интерес и мотивы для учебного процесса являются основой, не которой возникают, закрепляются и развиваются знания, навыки и практический опыт студентов. Мотивация, интерес потребность познания - все это необходимые условия учебной деятельности. Учебная информация наиболее активно воспринимается тогда, когда у студентов возникает потребность в ее восприятии. Одно и то же содержание изучаемого предмета одинаковой степени сложности, в одном и том же объеме может усваиваться по-разному, в зависимости от способа его подачи, мотивов восприятия и интереса студентов. Мотивы стимулируют, организуют и направляют учебно-познавательную, особенно мыслительную деятельность студентов.

Для учебного процесса высшей школы существенным является выяснение того, какие мотивы направляют познавательную деятельность студентов, что они имеют в своей основе. Позволяют ли они установить суть и значения задачи, составить определенный план оптимальных действий? Или они ограничиваются неясными целями? Значительный интерес при этом представляют выяснения конкретных причин, вызывающих проявлении интереса, мотивов и потребностей изучения.

Для большинства студентов основной побудительной силой учения и формирования умений и навыков становится интерес к педагогической профессии.

Формировании интереса к педагогической профессии перерастет в задачу целенаправленного формирования личности будущего педагога, выработки у него позитивного отношения к учительскому труду и к его творческому совершенствованию.

К.Д.Ушинский не случайно указывал на сужение основной дидактики при переходе от одной ступени обучения в другой, более высокой, чтобы методы обучения в вузе по сравнению с методами в средней школе в большей мере объединялись с методикой и методами обучения самих наук. Это важно с точки зрения развития познавательной активности студента.

Вузовская педагогика и методика служат важным средством профессиональной подготовки студентов.

Учебная деятельность будущего педагога - это не только процесс усвоения определенной системы знаний, но и процесс его общего и профессионально-педагогического развития, качественной перестройки жизненных позиций, всей его личности, перестройка субъективной,

«практической» позиции, с которой студент пришел в университет («хочу» стать педагогом, учителем математики») в позицию объективную, «теоретическую» - узнать, на каких теоретических основаниях строится учебный процесс, каким должен быть современным учитель.

Профессионально-педагогическая направленность является ведущим, «центральным», по выражению Н.В.Кузьминой, свойствам личности педагога, включающим в себя осознания значимости педагогической работы.

РОЛЬ УСТАНОВОК И СТЕРЕОТИПОВ В ФОРМИРОВАНИИ ОТНОШЕНИЯ К СОЦИАЛЬНЫМ ПРОЦЕССАМ И ФОРМИРОВАНИЕ УСТАНОВОК ПОСРЕДСТВОМ СМИ

П.Т.Исаева, магистрант кафедры психологии

Açar sözlər: yönəliş, stereotip, münasibət, münaqişə

Ключевые слова: установка, стереотип, отношение, конфликт

Key words: stereotype, attitude, conflict

На современном этапе развития общества, когда война стала повседневной реальностью, особое значение приобретает поиск способов разрешения конфликтов. Любой социальный процесс представляет собой определённый поток информации, (это могут быть и подтверждённые факты, которые распространяются в СМИ, слухи и др.), часть которой становится нашим знанием, и в дальнейшем имеет влияние на наше восприятие и отношение к тем или иным социальным процессам. На основе прошлого опыта формируются установки по отношению к событиям, явлениям, что очень часто является причиной возникновения конфликтов. Этот аспект требует более детального анализа, так как в любом конфликте существует стереотипы, изменяя которые, можно добиться положительного сдвига к разрешению конфликта.

Анализ понятий «отношение», «установка», «стереотип».

Термин "отношение" охватывает бесчисленное множество самых различных признаков и свойств объектов в их взаимозависимости друг от друга, в их взаиморасположенности и взаимосвязи. В силу своей всеобщности этот термин приобретает предметно-содержательный характер только в случае его интерпретации применительно к какой-либо определенной системе: формальной (в логике и математике), материальной, социальной, духовной; избирательность, установка на оценку (позитивную, негативную, выражающую безразличие), предрасположенность и готовность к определенному образу действия и

др. На процесс взаимодействия человека в коллективе и с коллективом влияет характер человека, в котором сказываются как свойства его психических процессов, так и особенности его отношений. Отношения человека в развитом виде выступают как целостная система индивидуальных, избирательных, сознательных связей личности с различными сторонами объективной действительности: с явлениями природы и миром вещей; с людьми и обществ, явлениями; личности с самой собой как субъектом деятельности. Система отношений определяется всей историей развития человека, она выражает его личный опыт и внутренне определяет его действия, переживания. [1]. Система отношений связана с формированием установок. Существуют различные взгляды на установку.

Социальная установка в своей основе фундирована общепсихологическим законом формирования установки на базе встречи потребности и возможности, затем на этой основе возникает аттитюд, имеющий свои закономерности формирования, который потом постепенно превращается в переходное состояние между социальной установкой и поведением – тенденцию к действию. Понятие, которое в определенной степени объясняет выбор мотива, есть понятие социальной установки [2].

Восприятие даже простейшего объекта — не изолированный акт, а часть сложного процесса. Оно зависит прежде всего от той системы, в которой предмет рассматривается, а также от предшествующего опыта, интересов и практических целей субъекта. В отличие от мотива, то есть сознательного побуждения, установка произвольна и не осознается самим субъектом. Но именно она определяет его отношение к объекту и самый способ его восприятия. "Предубеждение — это негативная, неблагоприятная установка к группе или ее индивидуальным членам; она характеризуется стереотипными убеждениями; установка вытекает больше из внутренних процессов своего носителя, чем из фактической проверки свойств группы, о которой идет речь". Итак, отсюда следует, что речь идет об обобщенной установке, ориентирующей на враждебное отношение ко всем членам определенной этнической группы, независимо от их индивидуальности; эта установка имеет характер стереотипа, стандартного эмоционально окрашенного образа — это подчеркивается самой этимологией слов предрассудок, предубеждение, то есть нечто, предшествующее рассудку и сознательному убеждению; наконец эта установка обладает большой устойчивостью и очень плохо поддается изменению под влиянием рациональных доводов. [3]

По мнению Д. Н. Узнадзе, установка — это предшествующая любым психическим или поведенческим актам человека готовность совершать их адекватно данной ситуации. Он утверждал, что реакция

человека на ситуацию (оценочная или поведенческая) обусловлена не только самой ситуацией, но и его внутренней, неосознаваемой им самим предрасположенностью реагировать определенным образом. Благодаря установке человеку не нужно каждый раз заново определять, в чем состоят его потребности в данный конкретный момент, и выбирать лучшие способы их удовлетворения. Все это на основании прошлого опыта уже зафиксировано в установке.

Большинство установок приобретаются человеком в готовом виде из социального опыта и культуры. Массовое сознание крайне редко стремится выработать отношение к социальным и политическим явлениям и процессам. Оно предпочитает получать его в готовом виде из СМИ.

Для понимания установок можно использовать пример, известный в истории изучения установки как «парадокс Лапьера». В 1934 году американский психолог Р. Лапьер объехал значительное число небольших американских городков в сопровождении двух студентов-китайцев. Они останавливались в гостиницах, посещали рестораны и кафе и, за исключением одного случая, были приняты вполне нормально. После завершения путешествия Лапьер разослал владельцам этих гостиниц и ресторанов письма с вопросом, готовы ли они принять его с группой друзей, в числе которых будут китайцы. 93% ответили отказом. Данные Лапьера были позже подтверждены другими исследователями. На этом примере мы можем видеть, что оценочная установка по отношению к представителям конкретной расовой группы в ситуации, требующей поведенческой реакции, была вытеснена поведенческими установками хозяина гостиницы или ресторана по отношению к клиенту. Каждая этническая группа (племя, народность, нация, любая группа людей, связанная общностью происхождения и отличающаяся определенными чертами от других человеческих групп) обладает своим групповым самосознанием, которое фиксирует ее - действительные и воображаемые - специфические черты. Любая нация интуитивно ассоциируется с тем или иным образом. Часто говорят: "Японцам свойственны такие-то и такие-то черты" - и оценивают одни из них положительно, другие отрицательно.

Социальный стереотип – неотъемлемый элемент обыденного сознания. Его суть в том, что он выражает отношение, установку данной социальной группы к определенному явлению. Именно стереотипы в значительной степени определяют моральные нормы, формируют политические, религиозные и мировоззренческие концепции. Поведенческие стереотипы очень разнообразны и во многом определяют наше поведение, наши суждения и отношение к окружающему. К ним относятся такие частные случаи как этнические, гендерные, политические

и целый ряд других стереотипов. Существующие в обществе стереотипы поведения оказывают значительное воздействие на ход экономических, политических и многих других процессов, во многом обуславливая уровень национального развития.

Понятие «стереотип» известный американский журналист Уолтером Липпман в книге «Общественное мнение» определил стереотип, как упрощенное, заранее принятое представление, не вытекающее из собственного опыта человека. Он возникает на основе опосредованного объекта: «Нам говорят о мире до того, как познаем его на опыте». На взгляд У.Липпмана, стереотипы первоначально возникают спонтанно, в силу «неизбежной потребности в экономии внимания». Они способствуют формированию традиций и привычек, оказывают воздействия на формирования нового эмпирического опыта: «Они наполняют свежее видения старыми образами и накладываются на тот мир, которым мы воспринимаем в своей памяти». «Стереотип однозначен; он делит мир на две категории – на «знакомое» и «незнакомое». Знакомое становится синонимом «хорошо», а незнакомое – синонимом «плохо». Большинство едины во мнении, что стереотипы можно «навязывать» через средства массовой информации. При этом формирование стереотипа проходит три этапа, в результате чего, сложный объект сводится к схеме и хорошо известным признакам. Стереотипы являются одним из видов социальной установки. Знания о людях, накопленные как в личном опыте общения, так и из других источников, обобщаются и закрепляются в сознании людей в виде устойчивых представлений - стереотипов. Они весьма широко используются человеком при оценке людей, ибо упрощают, облегчают процесс познания. Стереотипы - регуляторы поведения. Наиболее изучены национальные стереотипы. Они фиксируют отношения между этническими группами, являются частью национального самосознания, имеют выраженную связь с национальным характером. Стереотипы - духовное образование, сложившиеся в сознании людей эмоционально окрашенные образы, передающие значения, в которых есть элементы описания, оценки и предписания. По мнению известных исследователей, сумма истинных знаний в стереотипе всегда больше суммы ложных знаний, однако в силу своей большой обобщенности они значительной информации не содержат. [5]

Обобщая, можно сказать, что в формировании установок, стереотипов имеет огромное значение не только близкое окружение или собственный социальный опыт личности, установка может быть продуктом стихийной или целенаправленной коммуникации, особенно тех видов массовой коммуникации, которые предполагают высокую степень сопереживания происходящим событиям. Изменение установки

обычно имеет цель добавить знания, изменить отношение, показать последствия изменения взглядов, мнений и т. п. Установки более успешно меняются через изменение отношения, что достигается, например, внушением. Используя СМИ, как инструмент социального познания, можно влиять на изменение стереотипов и установок для изменения отношения к определённым социальным процессам, для создания объективной картины мира. Очевидно, что проблемы изучения мировоззрения и стереотипов поведения молодежи и процессов с ними связанных, необходимы в современной динамичной обстановке. Поэтому следует продолжать и расширять исследования в данной области.

Список литературы:

1. Владимир Николаевич Мясичев. Психология отношений
2. Г.М.Андреева. СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ. Третье издание, М.: Наука, 1994
3. И. С. Кон. Психология предрассудка.
4. Ресурс <http://www.33333.ru/public/stereotype.php>
5. А.А.Крылов.Психология, Проспект.: 2005
6. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. / Стефаненко Т.Г. - М., 2000. 258 с.

FƏLSƏFƏ

НАЦИОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО

Ханларов Х.С., лаборатория социологических исследований, БГУ

Становление нации в современном мире находится в тесной связи с формированием гражданского общества – системы связей между гражданами, оформленных в виде различных объединений, организаций, движений и др. В исследованиях, как социологов, так и философов акцентируется внимание на то, что в современном смысле слова категория нация не просто этническое понятие, а оно означает сообщество граждан одной страны, являющейся, как правило, многонациональной. Такая общность характеризуется ослаблением этнических моментов в пользу гражданских и основывается на ценностях более высокого порядка, более универсальных чем те, которые унаследованы от далекого прошлого.

Каждый народ, большой он или маленький по численности имеет свою индивидуальную историю. Он осознает свою причастность к какой-то общности с определенными признаками, совокупностью определенных черт, позволяет той или иной группе людей отличать себя от других. В научном обороте это называется идентичностью и использование этой категории позволяющей выявить три важных момента лежащих в его основе: 1) самопонимание (кто мы такие?); 2) основа самоуважения и уважения извне (за что нас могут и должны уважать?); 3) защита и сохранение ценностей «своего» мира (как нам сохранить свое лицо?) иначе говоря, нацией в определенном определении называется общность осознавшая свою идентичность. Национальная идентичность базируется прежде всего на осознании общности происхождения, традиций, ценностей, верований, ощущения исторической и межпоколенной преемственности. К значимым критериям национальной идентификации относятся: территория с определенными границами, легитимность, суверенитет, признание нации высшей ценностью, национальная идея об исторической судьбе и предназначения нации, дух нации, самосознание и самоуважение, менталитет и религия, традиции культуры, единое культурное пространство и язык, символика государства: герб, гимн, флаг. На смену традиционного жесткого ограничения и однозначности процесса утверждения национального самосознания приходит процесс свободного интеллектуального поиска идентичности с различными группами людей, индивида с общностью или общности с собой.

Самое глубокое единение людей возникает из духовной однородности, основанием которой является традиционная (национальная) культура, как система ценностей, позволяющая идентифицировать и уважать себя, а так же рассчитывать на уважение со стороны других, иных культур.

Особым слоем современной культуры является массовая культура, интенсивное развитие которой связано с процессами урбанизации и

миграции и ориентированное на потребление образцов культуры. Кроме этого посредством массовой культуры формируется образ жизни людей, а так же идентификационные модели.

Возникнув, как культура для восприятия и понимания представителями общества вне зависимости от их культурного уровня, она в дальнейшем переросла в массовую культуру, рассчитанную на примитивность ориентации, неразвитый вкус и малообразованные слои населения. Массовая культура приучает к поверхностному, упрощенному и пассивному восприятию мира, а отсюда возникновение у массы населения чувства самодовольства, вседозволенности, неспособности к творчеству, неразвитость умственного вкуса, неразвитость личности, отсутствие собственного достоинства, неуважение к чужому достоинству и т.д.

Другое явление культурной жизни – это элитарная культура, ориентированная на профессиональный вкус, специализированную аудиторию с высоким эстетическим уровнем, с содержанием уникальности, неповторимости. В принципе оба этих пласта современной культуры составляют одну из сторон духовной жизни общества, хотя элитарная культура несколько дистанцируется от масскульты, как особый слой национальной культуры. Массовая культура способствует распространению унифицированности, отвечающей невысокому уровню потребности людей. В силу своей значимости в современном мире массовая культура, как одна из ведущих субкультур приводит к кризису идентичности, проявляющейся в потере корней. Противопоставления национальных ценностей и самобытности этнокультур не способствует национально-культурной идентичности.

Итак, можно сказать, что национально – культурная идентичность не является просто результатом этнокультурной унификации и длительного исторического формирования, а это есть итог целенаправленных усилий исследований для утверждения в теоретическом плане представления понятия нации, об общих ценностях и устремлениях людей, усиления интереса к традиционной (национальной) культуре в период формирования гражданского общества.

Национально-культурная идентичность приобретает роль значимого фактора социальной реальности и самосохранения общества. Сохранение ее является решающим условием позиционирования общества как суверенного государства. Национально-культурная идентичность есть элемент национальной безопасности, поскольку не происходит разрушения самой нации.

İBN SİNANIN SOSIAL GÖRÜŞLƏRİ

K.H.Pənahova, BDU-nun dosenti

G.H.Səfərova, ATU-nun dosenti

Açar sözlər : cəmiyyət, ailə, qanun, fəzilət, səadət, ədalət.

Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndəsi İbn Sina əsərlərində cəmiyyət, orada insanın mövqeyi, cəmiyyətdə və ailədə idarəetmə, insanların davranışlarında əxlaqi prinsiplərin rəhbər tutulması kimi məsələlərə də münasibət bildirmişdir. Fəlsəfəyə dair əsərlərində əsasən ontoloji, qnoseoloji, məntiqi problemlərin şərhinə geniş yer verən mütəfəkkirin sosial görüşlərinə dair materialların az olmasına baxmayaraq, onun ümumi istiqamətləri barədə fikir yürütmək mümkündür. İbn Sinanın sosial görüşlərinə Platonun, Aristotelin, əl-Fərabinin cəmiyyətə və idarəetməyə dair baxışlarının təsiri nəzərə cəpır.

Sosial görüşlərində dövlətin mənşəyi probleminə diqqət yönəldən İbn Sinanın fikrincə insan tək yaşamağa qadir deyil, aralarında mübadilə və qarşılıqlı yardım təmin edəcək özükilərlə ünsiyyətə ehtiyacı var (1,s.389). Həyatlarını təmin etmək üçün insanlar əmək bölgüsünə əsaslanan ittifaqda birləşməli, əlbir olmalıdırlar. Əlbir olmaq bir yerdə işləmək nəticəsində mümkündür. Bir yerdə işləmək üçün qanun və ədalət zəruridir. Qanun və ədalət üçün isə qanun və ədaləti verən, təmin edən şəxs lazımdır. O, insanlara müraciət edərək, onları qanuna riayət etməyə çağırmalıdır. Bu şəxs insanları və onların fikirlərini nəzarətdən kənar qoya bilməz. Əks halda onların arasında ixtilaf yaranar, hər kəs özünə xeyir verəni ədalətli, özünə xeyirli olmayanı isə ədalətsiz hesab edər.

İbn Sinanın fikrincə qanun yaradıcısına, peyğəmbərə ehtiyac təbii zərurətdən doğur. O, Allahın razılığı, iradəsi əsasında insanların arasında qanun-qayda yaratmalıdır. O, həmçinin insanlara Vahid yaradıcı barədə, ona tabe olmağın zəruriliyi barədə xəbər verməlidir. Ona inamı möhkəmlətmək məqsədi ilə insanları təkrar olunan mərasimlərin ardıcıl həyata keçirilməsinə yönəltmək lazımdır. Hər bir yeni dini rəhbər və dövlət başçısı bir sıra tələblərə cavab verməlidir: qabiliyyətli olduğunu nümayiş etdirməli, müstəqil, ağıllı, yüksək mənəviyyətli olmalı, din məsələlərində digərlərindən üstünlüyünü biruzə verməlidir. Onun yerinə başqası göz dikdikdə rəhbər öz rəqibini dinsiz adlandıraraq icmanı ona qarşı müharibəyə çağırmalıdır. Əgər rəqib bu rəhbərdən həmin rütbəyə daha layiqli olarsa, dövlətin vətəndaşları qiyamçılardan tərəfində dura bilərlər.

İbn Sinanın siyasi baxışları insanların təbii bərabərsizliyi ideyası üzərində qurulub (2,s.112). O, əmin idi ki, əgər bütün insanlar varlı olsa idilər, münaqişələr nəticəsində cəmiyyət dağılardı. Çünki insanlar arasında paxıllıq və rəqabət münaqişələrə gətirib çıxarardı. Əgər hamı yoxsul olsa idi, kasıbçılıqdan ölümə məhkum olardı. Ancaq cəmiyyətdə hər kəs öz

vəziyyətindən razı olmalıdır. Varlı əmin olmalıdır ki, sərvəti onda dərin ağıl və təhsilin olmamasını kompensə edir, təhsilli yoxsul isə öz vəziyyətini varlı nadanla müqayisə edib, özünü daha üstün saymalıdır. İbn Sinanın fikrincə, öz sənətindən çörəyini çıxaran sənətkar heç zaman böyük hakimiyyətə malik hökmdara da, böyük sərvətə malik varlıya da qibtə etməz.

Platonda olduğu kimi İbn Sina da hesab edir ki, sosial orqanizmin həyatı başçılar, qoruyucular və istehsalçılar arasında əmək bölgüsü əsasında həyata keçirilir. Cəmiyyət iyerarxik quruluşa malik olmalıdır. Onun dibində İbn Sinanın fikrincə qullar yerləşməlidirlər. Ümumi faydalı əmək hər bir vətəndaşın vəzifəsidir. Əmək qabiliyyətini itirmiş və məhsuldar olmayan əməklə məşğul olanlar (məs. qoruyucular) dövlətin, xəzinənin himayəsində yaşamağıdır. Xəzinə isə əmlaka görə olan vergilər, gəlirlər, cinayətkarlar və qanunu pozanlar (oğrular, qumar oynayanlar) üzərindən götürülən cərimələr hesabına doldurulmalıdır.

Əbu Əli İbn Sina nikah münasibətlərinə böyük əhəmiyyət verirdi. Nikah haqqında qanuna xəlifə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki nikah əlaqələri insan nəslinin davamını təmin edir. Tufeylilik, oğurluq, sələmçilik, qumar oynamaq, sərvətin əldə edilməsinin sosial zərərli üsulları qadağan olunduğu kimi, şəxsi həyatda da zina, hər cür əxlaqsızlıq cəzalandırılmalıdır. Çünki bu nəslin tərbiyəsinə pis təsir edir, ailə münasibətlərinə mane olur. Boşanma çətinləşdirilməlidir. Qadın bu məsələləri məhkəmə vasitəsilə həll etməyə çalışmalıdır. Kişi isə nikahın dağıldığı təqdirdə cərimə ödəməlidir. Vərəsəlik və şəcərə məsələlərində çaşqınlığı aradan qaldırmaq üçün nikah açıq və aydın olmalıdır. Valideynlər qanuni qaydada uşaqlarını tərbiyə etməli, uşaqlar da öz növbəsində valideynlərə hörmət etməlidirlər.

Aliə həyatının xoşbəxtliyinə görə ailə başçısı olan ata məsuliyyət daşıyır. Xeyrixah ev sahibəsi isə əmlakda onun şəriyiridir, pul işlərində vəkili, onun evdə olmadığı təqdirdə müavinidir. İbn Sina ev sahibinin xanımı barədə hörmətlə danışır, ancaq xəbərdarlıq edir ki, arvadını tabeçilikdə saxlamaq üçün onda özünə qarşı hörmət hissi yaratmalıdır. O, çalışmalıdır ki, xanımın fikri ev işləri və uşaqların tərbiyəsi ilə daim məşğul olsun.

İbn Sina xüsusilə oğlan uşaqlarının ata və müəllim tərəfindən tərbiyəsinə əhəmiyyət verir. Gəncin təhsil almasında son məqsəd əsas elmlər üzrə elementar biliklərin əldə edilməsi, biri üzrə ixtisaslaşmasıdır. Ancaq mütləq deyil ki, bu «nüfuzlu» sənət olsun. Əsas odur ki, bu sənət onun fərdi xüsusiyyətlərinə cavab versin və o, bununla öz müstəqil həyatını təmin edə bilsin.

İbn Sina hesab edir ki, başqalarını idarə etməyə başlamazdan əvvəl insan özünü idarə etməyi öyrənməlidir. Mənəvi tərbiyə tənqidi özünənəzarət əsasında olmalıdır. İnsan özünün bütün nöqsanlarını istisnasız olaraq üzə çıxarmalıdır. Nöqsanı nəzərdən qaçırmaq vaxtında nəzərə çarpan xəstəliyi boş buraxmağa bənzəyir. Bu özünü təhlil zamanı obyektiv olmaq çətin olduğu üçün, insan öz yaxın dostunun köməyi olmadan keçinə bilməz. O,

onun yaxşı və pis işlərini göstərən güzgü olmalıdır. İnsan məhz özünü başqaları ilə müqayisə etdikdə dərinlən anlaya bilər.

İbn Sina qeyd edir ki, insan özündə təmkinlilik, ədalət, səxavətlik, cəsarət kimi fəzilətlərə uyğun gələn keyfiyyətləri tərbiyə etməlidir. O, mənəvi keyfiyyətlərin anadangəlmə olmadığı, sonradan əldə olunduğu qənaətinədir. Orqanizmi «tərbiyə etməklə» fiziki sağlamlığı möhkəmlətmək mümkün olduğu kimi, müəyyən davranışlara yiyələnməklə də mənəvi sağlamlığı möhkəmlətmək mümkündür. Vərdiş ikinci xasiyyətdir. Mənəvi keyfiyyətlər bu keyfiyyətlərdən irəli gələn işləri yerinə yetirmək vərdişi ilə yaranır. Bunu yaxşı rəhbər və ləyaqətli insan timsalında müşahidə etmək mümkündür. Vətəndaşları xeyirxah işlərə öyrədən rəhbərlər bu insanları xeyirxah edirlər. Əxlaqi keyfiyyətlərin ali mərtəbəsi xeyirxahlıq xatirinə edildikdə əldə olunur, burada heç bir mənfəət nəzərə alınmamalıdır. İbn Sina kamilliyin fəzilətlər nəticəsində əldə edildiyi və bunun ali səadət olduğu fikrini vurğulayır. Onun fikrincə əsas fəzilət müdriklikdir. Mütəfəkkirin dünyagörüşündə fəzilət, ağıl və səadət barədə fikirlərin ana xəttini humanizm təşkil edir. O, insanların düzgün fəaliyyət secimi, xeyir və şəri dəqiq qiymətləndirə bilmələri kimi məsələlərə də toxunur. İbn Sina xoşbəxtlik kateqoriyasının məzmununa həzz və ləzzəti daxil edərək hesab edir ki, həyatda elə bir insan yoxdur ki, həzz almağa can atmasın. Yalnız aqlın gücü ilə işıqlanan həzz və ləzzətlər xoşbəxtliyin məzmununu təşkil edir. Yüksək, ağıllı həzlər mənəvi cəhətdən zəngin adamların nəsibidir. Xoşbəxtlik insanlarla ünsiyyət zamanı əldə olunur (3, s.47).

Məlumdur ki, Aristotelin insanın təbiətinə və deməli xoşbəxtliyə xüsusi baxışı var idi. Şərq peripatetikləri məhz Aristotelin görüşlərini inkişaf etdirdilər. Bu baxışa əsasən xoşbəxtlik öz mahiyyəti etibarilə yalnız nəzəri əqlin fəaliyyətini deyil, əxlaqi fəziləti və təcrübi hikməti də daxil etməklə insan həyatının və fəaliyyətinin bütün diapazonunu əhatə edir (4, s.203).

Mütəfəkkirə görə insan təcrid olunmuş şəkildə yaşaya və xoşbəxt ola bilməz. Xoşbəxtliyə çatmaq üçün o, dərk etməli, öz arzularını və tələbatlarını idarə etməyi bacarmalıdır. İnsanlar arasında qanunla qorunan münasibətlər və ədalət bərqərar olmalıdır.

İbn Sina da Əl-Fərabî kimi ideal dövlətə peyğəmbərlik funksiyaları əldə edən filosofların başlıq etməsinin məqsədəuyğunluğu qərarına gəlir. Belə şəhərləri nümunəvi və ədalətli adlandırır.

Lakin görüldüyü kimi İbn Sinanın siyasi görüşləri Əl-Fərabinin sosial təliminə məxsus olan normativlikdən məhrumdur. Onlar daha mücərrəddir. Bununla belə İbn Sinanın sosial fikirlərinə daha çox real insanın kamilləşmə problemlərinə və ümumi yaşayışına maraq nüfuz etmişdir.

Elm və fəlsəfinin sürətli inkişafı əsnasında təbii ki, İbn Sinanın elmi-fəlsəfi sistemində bəzi məsələlər köhnəlmişdir. Ancaq indi də onun görüşlərində bir çox cəhətlər öz aktuallığını saxlayır və müasir baxışlarla səsleşir... İbn Sinanın əsas mahiyyəti insanın mənəvi və fiziki sağlamlığına

qayğı,xalqların tarixindən müharibələrin silinməsi olan humanizm konsepsiyası xüsusilə aktualdır.Bütün bunları nəzərə alsaq, İbn Sina min il keçməsinə baxmayaraq, bizim müasirimiz olaraq qalır (1,s.5).

ƏDƏBİYYAT

1. .Y.Rüstəmov.Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi.Bakı,2007
2. Авиценна (Абу Али ибн Сина). Книга знания (избранные философские произведения). М., 1999.
3. Геюшева З. Этические взгляды восточных мыслителей. Баку, 1982.
4. Оливер Лимен. Введение в классическую исламскую философию. М., 2007.

Summary

Ibn Sina's social views

K.H.Panahova, G.H.Safarova

Representative of Oriental peripatetism Ibn Sina's social views was analyzed in the article. There is shown that in thinker's looks to society he raised the problems about state's origin, its rule according the justice laws, country inside relationships and person's becoming perfect.

HEYDƏR HÜSEYNOVUN HƏYAT FƏALİYYƏTİ VƏ ELMİ-FƏLSƏFİ YARADICILIĞI

Həmidova Həmidə Fazil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Azərbaycanda fəlsəfə elminin banisi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının əsasını qoyanlardan olan Heydər Hüseynov 1908-ci ildə Yerevan şəhərində anadan olmuşdur. Hələ gənc yaşlarından ictimai işlərə marağı olan filosof tenikumu bitirdikdən sonra bir neçə il müəllim kimi çalışmışdır. 1931-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirib, Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olub. 1939-cu ildə fəlsəfə elmləri namizədi adını alan H.Hüseynov gənc yaşında (37 yaşında) elmlər doktoru, alimlik dərəcəsi alıb, professor adına layiq görülmüşdür.

Heydər Hüseynovun fəlsəfə sahəsində xidmətləri əvəzsizdir. O, 1945-ci ildən etibarən Azərbaycan Elmlər Akademiyasında məsul vəzifələrdə- Elmlər Akademiyasının prezident müavini, ictimai elmlər şöbəsini sədri, fəlsəfə kafedrasının müdiri- çalışmışdır.

300-dən artıq elmi əsərlərin, kitab və məqalələrin müəllifi olan filosof respublikamızda elmin inkişafı, elmi kadrların yetişdirilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Lakin ölkəmiz Rusiya və İran arasında bölüşdürüldükdən sonra onun mədəniyyətinə, mənəviyyətinə, ziyalılarına dəyən zərər H.Hüseynovdan da yan keçməmişdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın belə bir ziyalı cəmi 42 yaşında totalitar sovet rejiminin qurbanı olmuşdur.

1939-40-cı illərdə H.Hüseynovun rəhbərliyi ilə bir neçə lüğət (“Rusca-Azərbaycanca lüğət”, “Rusca-Azərbaycanca məktəb lüğəti”, “Azərbaycanca-Rusca izahlı lüğət”) hazırlanmışdır.

O, 1939-cu ildə “M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri” əsərini Tbilisi Universitetinin elmi şurasında uğurla müdafiə edərək, fəlsəfə elmləri namizədi adını almışdır.

H.Hüseynov Azərbaycanda marksizm-leninizm fəlsəfəsinin görkəmli təbliğatçılarından olmuşdur. Onun Azərbaycan dilində yazılmış “Dialektika və metafizika”, “Dialektik materializm”, “Marksist dialektik metod” və b. əsərləri çox dəyərlidir. Onun elmi-ictimai fəaliyyəti yalnız dialektik və tarixi materializm məsələləri ilə məhdudlaşmır. O, həm də fəlsəfi və ictimai fikir tarixi, ədəbiyyat, estetika məsələlərinə dair də əsərlər yazmışdır. Alim eyni zamanda Nizaminin ictimai görüşləri, XI əsr filosofu Bəhmənyarın, Fizulinin fəlsəfi əsərləri haqqında bir çox məqalələr nəşr etdirmişdir. Onun Nizamiyə həsr etdiyi əsərləri içərisində “Nizaminin sufizmə münasibəti”, “Nizaminin ictimai görüşləri” əsərlərini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, H. Hüseynov çap işinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ona görə də tez-tez “çap olunan şey qalacaqdır” sözlərini təkrar edirdi.

O, Azərbaycan ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirməsinin səbəbini belə izah edirdi: “Ədəbiyyat öz səhifələrində xalqımızın bütün tarixi boyu yaratdığı yüksək bəşəri ideyaları, fəlsəfi fikirləri, elmi prinsipləri hifs etmiş, qərinələrdən-qərinələrə, nəsillərdən-nəsillərə ən böyük bir hədiyyə olaraq təqdim etmişdir... Buna görə də ədəbiyyatımız xalqımızın fəxridir.”

H.Hüseynovun ən böyük əsəri isə “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı əsəridir. Bu əsər fəlsəfəyə aid çox qiymətli elmi əsərdir. Təsədüfi deyil ki, akademikə bu tədqiqatq görə Stalin mükafatı təqdim edilmişdir. Bu tədqiqatda H. Hüseynov Azərbaycanın XIX əsrdə yaşayıb-yaradn bir neçə görkəmli mütəfəkkirinin yaardıcılığı haqqında geniş məlumat vermişdir. Haqqında danışdığımız elm və mədəniyyət xadimləri Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Həsən bəy Zərdabi və M.F.Axundovdur. Tədqiqatda filosof qeyd etmişdir ki, Azərbaycan xalqının

içindən həmişə görkəmli ictimai xadimlər, şair və mütəfəkkirlə, filosoflar çıxmışdır ki, onların da əsərləri dünya mədəniyyətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

H.Hüseynovun bu kitabı bütün ölkədə səs-küy yaratmışdır. Kitabda əsas vəzifə XIX əsrdə Azərbaycandakı vəziyyəti araşdırmaq idi. Bu dövr əsərin birinci fəslində öz əksini tapmışdır. İkinci, üçüncü, dördüncü, beşinci və altıncı fəsildə isə yuxarıda adları çəkilən Azərbaycan fəlsəfəsinin, ədəbiyyatının beş nümayəndəsinin həyat və yaradıcılığından bəhs edilir.

Məhz elə bu əsərin dördüncü fəslində (Mirzə Kazım bəydən bəhs edən fəsildə) Mirzə Kazım bəyin bir əsərinin “Şamil və Müridizm” əsərinin adı çəkildiyinə görə alimə verilən Stalin mükafatı geri alınmış, tənqidlərə məruz qalmış və onun həyatı faciə ilə nəticələnmişdir.

Əslində isə H. Hüseynovun təzyiqlərə məruz qalmasına əsl səbəb onun Şeyx Şamil hərəkətinə və onun ideyalarına müsbət münasibət bəsləməsi deyildi. Məsələ bunda idi ki, Heydər Hüseynov yalnız tədqiqatçı deyildi. Azərbaycanda gələcək tədqiqatların istiqaməti və dərsliklərin məzmunu onun dünyagörüşündən, mövqeyindən çox asılı idi. Bu da Moskvanın xoşuna gəlmirdi. Çünki H.Hüseynov əsarətdə olan respublikalara verilmiş müstəqillik sərhədlərini çoxdan aşmış, onların icazə verdiyindən qat-qat çox iş görmüşdür. Bunu alimin axırdıncı əsərinin “XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət” adlı birinci fəslindən də aydın görmək olar. Filosof Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinə xoşbəxtlik kimi baxmır, əksinə Azərbaycanın çarizmin müstəmləkəsinə çevrildəndən sonra burdakı vəziyyətin ağırlaşmasından, Rus çarizminin Azərbaycan xalqının mədəniyyəti qarşısında maneə yaratdığından bəhs edir.

H.Hüseynova mükafat verildikdən az sonra belə bir xəbər yayılmışdı ki, M.C.Bağırovun bu mükafatdan xəbəri olmayıb, ona görə də o, Stalinlə yaxınlığından istifadə edərək əsəri də, onun müəllifini də rüsvay etmək üçün bəhanələr axtarmağa başlayıb. Belə bir bəhanə isə kitabda Şamilin azadlıq hərəkətinin carçısı kimi verilməsi oldu. Əslində isə bu kitabı Şamil hərəkətinə görə tənqid etmək sadəcə paxıllıq və savadsızlıqdan irəli gəlir. Çünki bu hərəkət bütün dünya ədəbiyyatında xalq hərəkəti kimi qiymətləndirilib, həm də bu ideyanın H.Hüseynovun fəaliyyət sferası ilə əlaqəsi yoxdur. O sadəcə Mirzə Kazım bəyin “Şamil və Müridizm” əsərindən bəzi parçalar gətirmişdir.

Belə bir bəhanə isə əsl səbəbləri ört-basdır etmək üçün lazım idi.

H.Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsəri Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikir tarixini öyrənmək sahəsində ilk qiymətli əsərdir. Doğrudur, gənc yaşında, yaradıcılığının ən yaxşı dövründə dünyadan köçən akademik xalq üçün daha çox işlər görə bilərdi. Amma yenə də onun gördüyü işlər öz bəhrəsini verdi: kafedralar, fakültələr, elmi-tədqiqat institutları yaradılmış, Akademiyanın ictimai və humanitar elmlər bölməsinin fəaliyyəti mütəşəkkil xarakter almışdır. Fəlsəfə fakültəsinin

məzunları artıq yalnız marksist-leninçi fəlsəfənin deyil, həm də Azərbaycanın fəlsəfi fikir tarixinin tədqiqi ilə məşğul olurdular.

Düzdür, o, özünü ona qarşı ediləcək alçaldıcı hərəkətlərdən qorumaq üçün intihar etmək məcburiyyətində qaldı. Amma onun əməyi öz bəhrəsini verdi, onun davamçıları yetişdi.

Əgər H.Hüseynov öz amalından, əqidəsindən dönsəydi, fəaliyyətini yalnız marksizm-leninizm təliminə həsr etsə idi yaşayacaqdı. Amma o, elə yaşamaqdansa, şərəfli ölməyi üstün tutdu. H.Hüseynovun filosofluğu da elə bundadır.

2008-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə görkəmli filosof, ictimai xadim, ədəbiyyatşünas, SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı, akademik Heydər Hüseynovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş konfrans keçirilmişdir. Çıxış edənlər akademikə Azərbaycan fəlsəfə tarixindəki yerindən və rolundan, əsərlərinin əhəmiyyətindən danışıqlar.

H.N.Hüseynov qısa ömrünü xalqına həsr etmiş, bu yolda heç nəyi əsirgəməmiş, son nəfəsinə qədər yorulmadan çalışmışdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Əsədov S. “Heydər Hüseynov”, B.1998, səh 96
2. “Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər” elmi nəzəri jurnalı, B.2009

İNSAN HƏYATININ MƏNASI VƏ AMALI

Səlimova Ülvyyə, BDU-nun magistrantı

Həyat haqqında çoxlu müxtəlif fikirlər var: həyat əzab-əziyyətdir (Budda, Şopenhauer və b.); insan həyatı acınacaqlıdır (Seneka); həyat axmaq tərəfindən danışılan, hay-küylə, qəzəblə dolu, lakin mənasız hekayədir (Şekspir); bütün həyat aldadılmış ümidlərin qiymətidir (Didro); insanın bütün həyatı yalana batıbdır (Nitsşe); biz bilmirik nə yaxşıdır, yaşamaq yoxsa ölmək (Qandi) və s. Ümumiyyətlə həyat haqqında mənfi fikirlər daha çoxdur.

İnsan probleminin özü kimi əbədi, mühüm və həyatı olan insan həyatının mənası və məqsədi fəlsəfi antropologiyada mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Özünə və onu əhatə edən dünyaya həmişə şüurlu yanaşmağı arzulayan və buna görə də yaşadığı həyatın mənasını arayan insan qarşısına fəlsəfi təmayüllü

bir sıra suallar qoyur: insan kimdir? O, nə üçün və nəyin naminə yaşayır? İnsan həyatının mənası varmıdır? Müxtəlif fəlsəfi təlimlər bu sualın cavablarını müxtəlif cür qiymətləndirilmiş, bəzi təlimlər isə, hətta, həyatın mənasının olması fikrini qətiyyətlə rədd etmişlər.

Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində insanlar həyatın mənası məsələsini mücərrəd deyil, mövcud olduqları konkret-tarixi şəraitdən və öz dünya- görüşlərinin əsas prinsiplərindən çıxış edərək həll etmişlər. Həyatın mənası məsələsinin qoyuluşu, insan özünü bir şəxsiyyət kimi dərk etdikdə, insan özünün “Mən”ini qavradıqda, nəhayət, fəaliyyətində özünün həyatının obyektiv əhəmiyyətini anladıqda mümkün olur.

Ümumi formada insanın həyatının mənasını belə formula etmək olar: “Onun özünün insani fəaliyyəti-yaradıcı mahiyyətini həyata keçirmək, özünün yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirmək və reallaşdırmaqdan ibarətdir”. Həyatın mənasının başa düşülməsi fərdin dünyagörüşündən xeyli asılıdır.

Həyatın mənasını, həyatın dəyərlərini başa düşmək, anlamaq tarixi xarakter daşıyır. Yəni, tarixin hər bir dövründə insanın həyatının mənası onun təyinatını dəyişmişdir. Bu da təsadüfi deyildir ki, bəşəriyyətin qabaqcıl düşüncəli mütəfəkkirləri həyatın mənasını müxtəlif tərzdə şərh etmişlər. Bəziləri bu mənanı mübarizədə, fəaliyyətdə, bəziləri cəmiyyəti və özünü kamilləşdirmədə, cəmiyyətə xidmət etməkdə, bəşəriyyəti biliklərlə zənginləşdirməkdə görmüşlər.

Həyatın mənasına baxışlar çox müxtəlifdir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

- həyatın mənası onun mənəvi- ruhi əsaslarında, həyatın özündədir;
- həyatın mənası həyatın özünün hüdudlarından kənarıdır;
- həyatın mənasını insan özü öz həyatına gətirir;
- ümumiyyətlə, həyatın mənası yoxdur.

Birinci baxış dini ehtimalların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Həyatın mənası insana Allah tərəfindən verilib. Həyatın mənası İlahiyə qovuşmaqdır. Buna görə də insan dünyanı dəyişdirmir, onu yaratmır, ilahinin iradəsi ilə özünü kamilləşdirir və dünyanı da mükəmməlləşdirir.

Fəlsəfə insan həyatının əxlaqi mənasını onun ruhi əsaslarının təkmilləşməsi prosesində axtarır. Həyatın mənası həyatın özündədir, insan həyatının mənasını özü orada axtarır. Həyatın mənasını axtarmaqda və tapmaqda insana onun vicdanı kömək edir. Həyatın mənası həyatın özü kimi fərddir.

Həyatın mənasına ikinci baxış onun insanın konkret həyatından kənara çıxarılmasını nəzərdə tutur. Bu baxışda insanın mövcud olmasının, yaşamasının mənası bəşəriyyətin tərəqqisinə, xeyirin və ədalətin təntənəsinə xidmətdən ibarətdir.

Üçüncü baxışa görə, həyat özlüyündə heç bir mənə daşımır, bu mənanı həyatına insan özü gətirir. İnsan bir şüurlu varlıq və iradə sahibi olaraq bu mənanı özü yaradır.

Həyatın mənasız olması fikri ta qədimdən indiyədək ayrı-ayrı təlimlərdə səslənmiş və səslənməkdədir. Lakin həyatın mənasını axtarmaq bəşər fikrində üstünlük təşkil etmişdir. Alman filosofu F.Nitsşe göstərdi ki, həyatın mənası onun estetik cəhətindədir, həyatda olan gözəllik və güclü nə varsa, fəvqəlbəşər ülviliyə nail olmaqdır.

L.Tolstoy hesab edirdi ki, həyatın mənası insanın kənarında olan nemətlərə tərəf yönələn cəhdindədir, sevgidədir, insanların həmrəyliyində və birliyindədir.

Nə üçün yaşayıram? sualına 3 cür cavab verilmişdir. Birinci cavab özünü qorumaq və nəslə davam etdirmək instinktidir. İkinci cavabı din vermişdir. Dinə görə Yer üzərindəki həyat axirət dünyası üçün hazırlıqdır. Üçüncü cavab həyatın mənasız olmasını təsdiq etməkdir.

İnsanın həyatda yalnız bircə dəfə yaşamasını, ölümünün qaçılmaz olduğunu dərk etməsi, onun aktivliyini stimullaşdırır, onu daim həyatın mənası haqqında düşünməyə, fəaliyyət göstərməyə, arzularını, planlarını gecikdirmədən indi həyata keçirməyə vadar edir.

L.N.Tolstoy insan həyatının mənası haqqında düşünərkən qeyd edirdi ki, insan heyvanlar içərisində heyvani canlı kimi, cəmiyyətdə isə onun bir üzvi kimi mövcud ola bilər. Onun həyatının mənası fərdi “mən”ində: yeməyində, geyinməyində, yaşayış vasitələri əldə etməyində deyildir. Cəmiyyətin mənafeyi naminə işləməyən insan “heyvani şəxsiyyət”dir. Tolstoya görə, insan həyatının mənası bəşəriyyətə xidmət etməsindədir. O, insanın bioloji ölümünü qəbul etməklə, yaradıcılığı boyu mənəvi ölməzliyi ideyasını tərənnüm etmişdir.

V.Frankl göstərir ki, insan həyatını heykəltəraşın fəaliyyəti ilə müqayisə etmək olar. Təsəvvür edin ki, ona öz əsərini tamamlamaq üçün müəyyən vaxt verilir. Lakin onun nə həmin vaxtın sonu, nə də işin nə vaxt qurtaracağı haqqında məlumatı yoxdur. Buna görə də işini nə vaxt dayandıracağını bilmir. O sadəcə ona ayrılmış vaxtdan maksimum istifadə edir ki, əsər yarımçıq qalmasın. Lakin əgər verilmiş vaxt iş başa çatana qədər qurtarsa belə görülən işin qiymətini aşağı salmır. Həyatın fraqmentar xarakteri onun mənasını azaltmır. Onun uzunmüddətli olmasından biz heç vaxt onun nə dərəcədə mənalı olduğu ölçüsünü əldə edə bilmərik.

Din insanın həyatını müqəddəs dini ehkamlara əməl etməkdə, dini ayin və mərasimləri yerinə yetirməkdə, etiqad vasitəsilə Allaha, axirət dünyasına inam bəsləməkdə görür. Fəlsəfə isə bu məsələni həll edərkən ona fərdi və ümumbəşəri göstəricilərin vəhdəti baxımından yanaşır. Bu real fəlsəfi humanizmin ideal olduğunu ifadə edir. Həmin ideal insanda ölüm ilə ölməzliyi, əbədi ilə müvəqqəti əlaqədə götürür.

İnsan həyatı fiziki cəhətdən keçici olmasına baxmayaraq, mənəvi baxımdan ölməzlik qazana bilər. İnsanın ölməzliyi onun getdiyi mənəvi irs, yaradıcılıq və xeyirxah əməllərdir. Görkəmli elm, mədəniyyət xadimləri, gözəl sənətkarlar, xalqın vətənpərvər oğulları cismən ölüb getsələr də, mənən əbədiyyətə

qovuşur, əsrlər boyu yaşayılar. İnsanın ölməzliyi onun zəkasının qüdrətində və humanizmdə təcəssüm edir.

İnsan yeganə varlıqdır ki, özünün ölümünün baş verəcəyini, həyatının müvvəti olmasını dərk edir. Odur ki, həyatın mənası insan həyatının məqsədi məsələsi onun qarşısında daha kəskin durur. Müəyyən cəmiyyət, kollektiv, ailədə birləşən insan "həyat yolu" tutur, özünün məqsədli fəaliyyətini həyata keçirir.

Tez-tez həyatın mənasını axtarmaq haqqında elə danışılır ki, elə bil bu məna haradasa hazır şəkildə saxlanılır və onu yalnız axtarıb tapmaq lazımdır. Lakin məna mahiyyət demək deyil, hərçənd bu anlayışlar bir-birinə oxşayırlar. Əgər mahiyyət hadisələrin görünməyən, daxili hissəsinə aiddirsə, məna bizim hadisələrə münasibətimizi, onları öyrənməyimizi, qiymət verməyimizi bildirir ki, bu işə insana nə lazım olmasını müəyyənləşdirmək baxımından mümkündür.

Həyatın mənası məsələsinə münasibət bildirən fransız ekzistensialisti A.Kamyu "Sizif haqqında Mif" əsərində təsdiq edir ki, dünya öz mahiyyətinə görə absurd olduğundan, onun həyatın mənasına inamı da absurd səciyyə daşıyır. Bununla belə o, həyatın mənasını inkar etməyərək onun insanın absurda qarşı qaldırdığı qiyamda görür.

A.Kamyunun qənaətinə görə insanın yeganə məqsədi onun özüdür. O yazırdı: "Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur ki, bu həyat vulqardır, ya iyrenc, gözəldir, ya təsadüfə layiq. Burada izlənən başlıca məqsəd-mümkün olan hər bir şeyi əldə etməkdir".

Fərdin öz həyatının məqsəd və mənasını dərk etməsi mürəkkəb, ziddiyətli və uzunsürən prosesdir. Tədqiqatlar göstərir ki, insanların heç də hamısı həyatın mənasını dərk etmir. Bu baxımdan şəxsiyyətin həyatının mənasının dərki özünün ölçüləri və miqyası etibarilə onun mənəvi aləminin inkişaf göstəricisidir.

Rus dini fəlsəfəsinin tanınmış nümayəndəsi V.S.Solovyev insan həyatının mənəvi-fəlsəfi mənasını şəxsiyyət və cəmiyyətin nisbəti, onların mənafeyi və məqsədləri məsələsi baxımından yanaşır. Onun fikrincə, "şəxsiyyət və cəmiyyət bir-birinə qarşı qoymaq olmaz, soruşmaq olmaz ki, bunların hansında məqsəd və yalnız məqsəd vardır. (6, s.281) Solovyev mənəvi-etik humanizm mövqeyindən çıxış edərək xəyali kollektivçiliyin hər cür təzahürünü tənqid etmişdir.

Alman ekzistensializmi Haydeqgerin nöqtəyi nəzərinə, insan ölüm qarşısında daimi bir qorxuda olur. Öz-özü ilə təklikdə qalanda, o, özünün gündəlik işlərinin bütün mənasızlığını, onun daimi qayğılarını bütün faydasızlığını, gərəksizliyini, həmçinin ölümündən sonra onu gözləyən "heçliyin", "yoxluğun" mənasız olduğunu başa düşür və insan həyatında "məna" kəsb edən yeganə məment-bu ölüm qarşısındakı momentdir. İnsana

verilən yeganə şey-ölüm qarşısında özünün fani, boş həyatının mənasızlığını başa düşməkdir.

Görkəmli rus mütəfəkkiri S.L.Rubinşteynin fikrincə, həyatın mənası hər cür ağılı və alimliyi xeyli üstələyərək, insanın çox nadir və qiymətli bir xassəsi ilə onun müdrikliyi ilə bağlıdır. Həyatı sadəcə olaraq yaşamaq yox, onu həm də duymaq və sevmək lazımdır. Bu sevginin isə nüvəsini, başlıca qayəsini insanın özünə ünvanlandığı məhəbbət təşkil etməlidir.

İnsan digər canlı varlıqlardan, hər şeydən əvvəl bununla fərqlənir ki, o, bütün fərdi həyatı boyunca özünün tarixi həyat məqsədlərinə heç bir zaman çata bilmir və bu mənada o, öz-özünü reallaşdırma bilməyən adekvat varlıq olaraq qalır. Marksın sözləri ilə desək, "həyatın özü üçün vasitə olduğu" situasiyalar insanı heç cür təmin etmir. Buna görə də hər bir insanın həvəsi, meyli, vəzifəsi özünün bütün qabiliyyətlərini hərtərəfli inkişaf etdirməkdən, bəşəriyyətin mədəniyyət tarixinə və cəmiyyətin tərəqqisinə özünün şəxsi tövhəsini verməkdən ibarətdir.

Beləliklə, həyatın mənası və məqsədi məsələsi üzrə aparılan fəlsəfi araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə həyatın mənası müxtəlif cür təzahür etmiş və o inkişafı gedişində həyatın mənası məsələsi yeni-yeni cəhətlər kəsb edərək ictimai münasibətlərin tipindən və formasından asılı olaraq hər bir dövrdə demək olar ki, tamamilə başqalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Zeynəddin Hacıyev.Fəlsəfə.Bakı2001.səh639
- 2.Məmmədov Əziz Bəşir oğlu,İbrahimov İbadət Aslan oğlu.İnsan haqqında fəlsəfi düşüncələr.Bakı,2000.səh177
- 3.Барулин В.С.Социальная философия.М.Файр-Пресс,2002,560с.
- 4.Гуревич П.С.Философская антропология.М:НОТО-ВЕНЕ,2001,553с
- 5.Философия.Современные проблемы мира и человека.М.1995.стр5
- 6.Соловьев В.С.Соч.в2томах М.,1988,т1С.281

ŞƏXSİYYƏT VƏ ONUN ÖZÜNİFADƏSİNDƏ AZADLIĞIN ROLU

Əliyeva Ləman, BDU-nun magistrantı

Şəxsiyyət problemləri hələ qədim dövrlərdən filosofların, mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmişdir. İnsanların mənəvi siması, sosial varlığı, siyasi mahiyyəti, azadlıq və məsuliyyəti kimi çox mühüm məsələlər müxtəlif mövqələrdən araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Şəxsiyyət mürəkkəb struktura, element tərkibinə, hər bir struktura aid olan müxtəlif aşağı strukturların xüsusiyyətlərinə malik olan bütöv bir sistemdir.

Şəxsiyyət "persona" sözü yunan dilində teatrlarda süni üz taxmaq, maskalanmaq mənasını verir. Romalılarda isə "persona" sosial funksiyaları yerinə yetirən insan kimi mənalandırılmışdır. Şəxsiyyət insanların mahiyyətlərinin konkret ifadəsidir.

"Şəxsiyyət" anlayışı fərdlərdə sosial əhəmiyyətli cəhətləri və sosial münasibətlərin təmərküzləşməsini ifadə edir, yəni sosial rol oynaması fərdin sosiallaşmasının əsasında durur, həmin prosesdə isə şəxsiyyətin formalaşması baş verir. Həm tarixi inkişaf nöqtəyi – nəzərindən həm də ontogenez baxımdan şəxsiyyət fərdin sosiallaşmasının nəticəsidir. "Şəxsiyyət kimi doğulmuşlar amma şəxsiyyət olurlar"

Şəxsiyyətin yalnız konkret – tarixi mühitdən asılı olması ideyasının müəllifi Con Lokk göstərirdi ki, insan tabula rasa (təmiz lövhə) dir, pis muhit bu lövhəyə elə yazılar yazır ki, o pis adam yetişdirir. L. Feyerbax isə buna əks bir mövqedən çıxış edərək göstərirdi ki, insanı dəyişdirmək üçün əvvəlcə onun şüurunu dəyişdirmək lazımdır. Şüuru dəyişdirilən adam özü öz ictimai varlığını dəyişdirəcəkdir. Əlbəttə bu baxış yanlış baxış idi, necə deyirlər arabanı ata qoşmaqdaysa, atı arabanın arxasına bağlayırdı. Əslində isə "insanların şərait və tərbiyyənin məhsulu olduğu haqqındakı materialist nəzəriyyə yaddan çıxarır ki, şəraiti dəyişdirən məhz insandır və tərbiyyə verənin özünə də tərbiyyə vermək lazımdır".

Şəxsiyyətin başlıca xüsusiyyəti özünüdərk etmə, sosial əhəmiyyətli fəaliyyət, məqsədəuyğun pozitiv siyasi davranış, cəmiyyətə münasibətdə nisbi müstəqilliyə malik olmaq, məsuliyyət hissi, əxlaqi tələbkarlıq, ləyaqətli ünsiyyət, yüksək mədəni səviyyə və sair.

Şəxsiyyət tarixi inkişafın məhsuludur. Hər bir şəxs dünyaya şəxsiyyət kimi yox, insan kimi gəlir. İnsanın şəxsiyyətə çevrilməsi həyatda, əməli sosial, siyasi, əxlaqi və intellektual fəaliyyət prosesində baş verir. Şəxsiyyət yalnız tərbiyyənin məhsulu deyil, həm də özünü tərbiyyənin məhsuludur. Özünüdərk etmə insan şəxsiyyətinin ən gizli və dərin xarakteristikasıdır.

Şəxsiyyət özündə özünün eyniyyətini, sosial-mənəvi özünüqiymətləndirməni və özünə hörmət etməyi birləşdirir. İnsanın özünü anlaması onun digər insanlarla münasibətləri ilə və real fərdin öz fəaliyyətində əldə etdiyi nailiyyətlərlə bilavasitə əlaqədardır, onlarla şərtlənmişdir. Şəxsiyyəti öz əhatəsindən, yaxın adamlarından kənarında öyrənmək olmaz. Şəxsiyyət sosial qruplardan, millət və digər insan ümumiliklərindən kənarında mövcud olan Robinzon deyildir, onun dəyəri digər adamlarla, cəmiyyətlə münasibətlərdə aşkar olunur. İnsan digər adamlara güzgüyə baxdığı kimi baxır.

Özünü kəşf etmə humanist psixologiya çərçivəsində 20-ci əsrin 50-ci illərində öyrənilməyə başlamışdır. Bu təsadüfi deyildir, beləki bu istiqamət insanın öz şəxsi həyatına bir subyekt kimi yanaşmağa vadar etdi. Bu fikir aşağıdakı anlayışlar vasitəsilə ifadə olunmağa başladı: özünüifadə etmə, özünü kəşf etmə, özünü inkişaf etdirmə və sair.

S. Curardo özünükəşfetməni insanın özü haqqında informasiyanı başqaları ilə paylaşmaq prosesi hesab edirdi. O öz fikrini bu şəkildə ifadə edirdi: şüurlu şəkildə və öz iradənlə öz “mən” ini başqalarına açmaq.

İnsan özünü açıq şəkildə ifadə edə bilmədikdə, özünükəşf edə bilmədikdə bu onun əqlinə, hissələrinə mənfi təsir edər, onun başqaları ilə münasibətində problemlər ortaya çıxar bilər və bütün bunlar onun fəaliyyətinə ləngidici təsir göstərə bilər. Bu amilləri yaradan səbəblərdən biri də şəxsiyyətin azadlığının olmamasıdır.

Şəxsiyyətin özünü reallaşdırmasında, özünü ifadə etməsində azadlığın rolu böyükdür. Azadlıq dərk edilmiş zərurətdir, hər şeydən əvvəl azad seçmədən ibarətdir. İnsan azadlıqsız qərar qəbul etdikdə, həmin qərar bəhrəsiz fantaziya, görülən işin nəticəsi isə donkixotluqla başa çatır. Azadlığın nisbi xarakteri şəxsiyyətin digər şəxslər və bütövlükdə cəmiyyət qarşısında məsuliyyətində öz əksini tapır. İnsanların yaradıcı qüvvələrinin inkişafına başlıca təkan məhz azadlıq verir.

K. N. Ventsel təlim və tərbiyyənin əsas məqsədini uşağa azadlıq verilməsində, fərdiliyinin, azad şəxsiyyətinin inkişafı üçün bütün müsbət imkanlarının yaradılmasında görür. O göstərirdi ki, şəxsiyyətin özünü ifadə etməsi üçün o yaradıcı qüvvələrini azad etməli, axtarıclıq, tədqiqatla məşğul olmalıdır.

Alimlərin fikrincə, məhz azadlığa uyğunluq insanı vahid bir tam kimi inteqrasiya edir, ahəngdar inkişafını qurmaq imkanı yaradır. İnsanlarda azadlıq onun şəxsiyyətinin təşkilində, yeniləşməsində, fəaliyyətinin təkrar olunmazlığında öz əksini tapır. Azadlıq şəxsiyyət tərəfindən yaradıcı fəaliyyətində qazanılır.

Şəxsiyyətin öz bacarığını, fəaliyyətini, sərgiləməsi üçün ümumilikdə özünü reallaşdırmasında və özünü ifadə edə bilməsində əsas yeri azadlıq tutur. Azad olmayan şəxs məlumdur ki, sanki bir çərçivə daxilində olacaq və özünü ifadə edə bilməyəcək.

“Özünü ifadə azadlığı” anlayışı tarixən vicdan və dini fəaliyyət azadlığı, söz və mətbuat azadlığı, sərbəst toplaşmaq və hökumətə şikayət və tələblərlə müraciət etmək hüququnu ehtiva edir.

Müstəqillik uğrunda mübarizə vaxtlarından söz, dini və dinc yığıncaqlar azadlığının daxil olduğu özünüifadə azadlığını yeni dövlət quruculuğunun ideoloji əsası hesab edilir. Tomas Cefferson deyirdi ki, “əgər qəzetlərsiz hökumət, yaxud hökumətsiz qəzetlər seçimi qarşısında qalsam bir saniyə də tərəddüd etmədən ikinciyə üstünlük verərdim”.

Yadfikirliliyin təqib olunması dünyanın özü qədər qədim tarixə malikdir. Sokrat, Nəsimi, Tomas Mor, Qalileo Qaliley və minlərcə digər intellektuallar öz fikirlərini azad şəkildə ifadə etməyə cəhd göstərdiklərinə görə hər şeyə qadir olan cəmiyyət, yaxud dövlət tərəfindən cəzalandırılmışdır. 16-cı əsrdən başlayaraq kitab çapının sürətlə inkişafı ilə bağlı 1637-ci ildə İngiltərədə

kral hökuməti mətbuatda ilkin senzura qoydu. Elə həmin ildə ingilis yazıçısı Uilyam Prinn müəllifi olduğu kitaba görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edildi. Onun günahı bu kitabda "kraliçaya böhtan atmaqdan" ibarət idi. Əlavə cəza kimi onun hətta qulaqlarını da kəsdilər.

Özünüifadə azadlığı uğrunda fəal mübarizə İngiltərə inqilabı dövründə (17-ci əsr) başlamışdır. Bu vaxt mübarizəyə həm dini və siyasi xadimlər, həm də elm və incəsənət nümayəndələri qoşulmuşlar. Bu mübarizədə ingilis şairi Con Milton da fəal iştirak etmişdir. Con Milton bu gün İngiltərədə Vilyam Şekspirdən sonra ikinci böyük şair hesab olunur. O bizdə "İtirilmiş cənnət" poeması ilə məşhurdur. O bütün dünyada insan haqları uğrunda mübarizəyə qalxmış ən məşhur incəsənət nümayəndəsi kimi tanınır.

Söz azadlığının müdafiəsi haqqında söylədiyi nitqində Milton bildirdi ki, senzura insanın çoxsahəli mənəvi fəaliyyəti üzərində hətta texniki baxımdan da həyata keçirilə bilməz. Lakin o, burada yanılırdı beləki mətbuatda ilkin senzuranın şaxələnmiş sistemi tezliklə bütün mədəni dünyada yayıldı və bir sıra ölkələrdə bu günə qədər qalmaqdadır.

Konstan söyləyirdi ki, şəxsi azadlığı olmayan insan bədbəxtdir, onun ləyaqəti alçaldılır, bundan əlavə qabiliyyətlərinin inkişafı və deməli onun həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması qeyri mümkündür.

Müqəddəs kitabımız "Qurani Kərim" də də seçmək azadlığı, vicdan azadlığı və şəxsi təhlükəsizlik haqqında fikirlər vardır;

Seçmək azadlığı: "Və de ki; Haqq Rəbbinizdəndir. İstəyənin inansın, istəməyən inanmasın"

Vicdan azadlığı: "Dində məcburiyyət yoxdur", "İnsanları inanmağa sənmi məcbur edəcəksən?" "...Heç məcbur edərik ki, istəməyə-istəməyə bunları qəbul edəsiniz?"

Şəxsi təhlükəsizlik: "Başqalarının evlərinə sahiblərdən icazə almadan girməyin".

Şəxsiyyətin azadlığının dünyagörüşünə, ideologiyaya malik olmaq və onu azad surətdə təbliğ etməkdən ibarət olan tərəfi mənəvi azadlıqdan ibarətdir. Mənəvi azadlıq sistemində vicdan azadlığı yəni, insanın istənilən dinə etiqad etməsi və ya etməməsi, habelə dini təbliğ etməsi və ya onu inkar etməsindən ibarət olan azadlıq buna misal ola bilər.

Dini etiqad azadlığı o deməkdir ki, vətəndaşlar özləri üçün istədikləri dini seçə bilərlər. Bu ideya müxtəlif dinlərin uzun müddət qarşıdurmasının nəticəsində real şəxsi hüquqa çevrilmişdir. Məlumdur ki, müasir dövrdə bir çox dinlər var və hər bir kəs istədiyi dinə sitayiş etməkdə azaddır. Əvvəllər kilsəyə qarşı çıxanlar yandırılır və ya işgəncələrə məruz qalırdılar. Həmin dövrlərdə hakimiyyət də kilsəyə tabe olduğundan buna qarşı çıxan yox idi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq elə həmin dövrdə də öz azad fikirlərini ifadə etməyə çalışanlar az deyildi. Onlar hətta kilsəyə də qarşı çıxırdılar.

Yazıçılar, alimlər, ictimai xadimlər keçmişdə olduğu kimi indi də vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına böyük təsir göstərirlər. Volterin Rusiyanın, Prussiyanın və Avstriyanın dövlət xadimlərinə çox böyük təsiri var idi. Con Stuart Mill haqlı olaraq azadlıq ideyasının “atası” hesab edilir. İngilis filosofu Con Stuart Mill “Azadlıq haqqında” kitabında azadlığın nə olduğunu izah edərək deyir ki: “Canlılar aləmində insan daim tərəqqiyə can atan bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar. Fikir azadlığı olduqda müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqi zühur edəcəkdir.

Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə və onları atababasının və övliyanın qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməməyə məcbur edərsə, bu halda fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən görün avtomatlar olurlar; və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanurlar və öz vaxtında arpa-saman yeyib, su içər və yatarlar, sonra yenə oyanıb həməni dünənki dolanışığı dünyanın axırına kimi təkrar edirlər.

Fərdlərin normal həyat fəaliyyəti göstərmələrində ən vacib azadlıq vətəndaş hüquqlarının məcburundan ibarət olan siyasi azadlıqdır. Hər bir insanın normal fəaliyyət göstərməsi, istədiyi sahədə fəaliyyət göstərməsi üçün siyasi azadlıq vacibdir. Siyasi azadlıq müasir sivilizasiyalı cəmiyyətdə ümumi və bərabər seçki hüququna, ədalətli milli dövlət quruculuğuna malik olmaqdan, xalqın ümdə mənafeələrinə toxunan qərarların qəbul edilməsində iştirak etməsi deməkdir.

İnsanda azadlıq, onun şəxsiyyətinin təşkilində, yeniləşməsində, fəaliyyətinin təkrar olunmazlığında öz əksini tapır. Şəxsiyyət də azadlıq kimi daxili və xarici təsirlərin sistemindən yaranır, onun nəticəsində formalaşır. Azadlıq şəxsiyyət tərəfindən yaradıcı fəaliyyətdə qazanılır. Yaradılma prosesi əvvəllər mövcud olmayandan yaranmır. Bəzi hallarda isə yaradıcı fikir ondan ibarətdir ki, insan fəaliyyətinin inkişafı daxili mexanizmə çevrilir. S. İ. Qassena görə fəaliyyət, mədəniyyət və sənəməniyyətdən ayrılmaz olaraq onun fəlsəfi əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. K. Marks , F. Engels. Seçilmiş əsərləri 3 cildə 1-ci cild s. 2
2. Con Stüart Mill “Azadlıq haqqında” (1873)
3. Леонтьев А. Н. «Деятельность. Сознание. Личность» М. 1975 ст. 176
4. Майерс Д. Социальная психология. – СПб. Питер, 1998. Ст. 688
5. Шкуратова И.П. «Самовыражение личности в общении» М. 2007 ст. 241-265

HEYDƏR HÜSEYNOV AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ TARIXININ TƏDQIQATÇISI KİMİ

*Həmidova Həmidə Fazil
qızı, BDU-nun II kurs magistrantı*

Heydər Nəcəf oğlu Hüseynovun fəlsəfə elmi sahəsində xidməti çox böyük olmuşdur. O, respublikanın ali məktəblərində fəlsəfə tədrisinə, fəlsəfə sahəsində elmi tədqiqatın genişlənməsinə, Azərbaycanca fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin mühüm məsələlərini işlədiyinə görə ona 1944-cü ildə fəlsəfi elmlər doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir.

20 ildən artıq davam edən elmi fəaliyyətində H. Hüseynov dialektik materializmə aid bir sıra kitabçalarla bərabər, Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikir tarixini tədqiq etməklə xüsusi məşğul olmuş, Nizaminin, Füzulinin, Bəhmənyarın fəlsəfi əsərləri haqqında bir sıra məqalələr nəşr etdirmişdir.

H.Hüseynovun uzun və gərgin tədqiqatının nəticəsi olan “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı böyük əsəri də, əsasən, fəlsəfəyə aid elmi bir əsərdir. Bu qiymətli tədqiqatda XIX əsrdən Azərbaycanın bir sıra görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin (Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Kazımbəy və s.) ictimai fəaliyyəti, dünyagörüşü, yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilmişdir.

H.Hüseynov öz tədqiqatında, əsasən, XIX əsrdən bəhs etsə də, ondan əvvəlki dövrlərə də böyük yer vermişdir. Müəllif göstərmişdir ki, Azərbaycan xalqı hələ qədim zamanlardan elm və mədəniyyət aləminə görkəmli adamlar vermişdir. H.Hüseynovun tədqiqatı Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikir tarixini öyrənmək sahəsində ilk qiymətli əsərdir.

H.Hüseynov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına rəhbərlik etdiyi zaman Respublikanın ictimai elmlər üzrə aparılan elmi-tədqiqat işlərinə də kömək göstərirdi. O, elmi işi həyatdan, xalqın təsərrüfat sahəsində apardığı böyük işlərdən ayırmırdı.

Azərbaycanda mədəniyyətin bütün sahələri ilə maraqlanan H.Hüseynov bədii ədəbiyyata da xüsusi məhəbbət bəsləyirdi.

Elm və mədəniyyət sahəsində gördüyü işlərə, göstərdiyi xidmətlərə görə Kommunist Partiyası və Sovet hökuməti onu yüksək qiymətləndirir, ona məsuliyyətli vəzifələr etibar edirdi. H.Hüseynov dəfələrlə orden və medallarla təltif edilmişdir.

Azərbaycan Dövlət Universitetində fəlsəfə kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışarkən o, fəlsəfə şöbəsində dərs demək üçün imkan daxilində ən yüksək ixtisaslı müəllimləri dəvət edirdi.

Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə Heydər Hüseynovu Azərbaycan xalqının fəlsəfi fikir tarixinə, dil mədəniyyətinə, ədəbiyyat və sənətinə aid əsərlərini sovet elmi xəzinəsinə daxil olan dəyərli hədiyyə kimi qiymətləndirmişdir.

ŞƏXSİYYƏT İNSANIN SOSIAL SƏCİYYƏSİ KİMİ

*Xəlilov Ruslan Niyaz o.
BDU-nun magistrantı*

Açar sözlər: şəxsiyyət, insanın mahiyyəti, “insan”, “fərd” və “şəxsiyyət”.

Fəlsəfədə şəxsiyyət problemi o mənada səciyyəyəli ki, şəxsiyyət olmaq etibarilə insanın mahiyyəti nədə ifadə olunur, dünyada və tarixdə onun yeri necə müəyyənləşdirilir. Fəlsəfi fikirdə şəxsiyyət ictimai idealların, sərvətlərin, ictimai münasibətlərin, insanların fəaliyyətinin və ünsiyyətinin ifadəsi və subyekt kimi araşdırılır.

İnsan problemi bütün fəlsəfə üçün ən əhəmiyyətli məsələdir, tarixin inkişafının dönüş mərhələsində xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu problem nəinki ayrıca fərdin, həm də bütün cəmiyyətin mövcudluğunun mənası və məqsəd baxımından həmişə daha kəskin məsələ kimi səciyyəyəli. Antik dövrün müdriklərindən biri çox dəqiq və obrazlı şəkildə demişdir: insan üçün insanın özündən maraqlı obyekt yoxdur.

Şəxsiyyət anlayışının sosial fəlsəfi təhlili baxımından ilk öncə “insan”, “fərd” və “şəxsiyyət” anlayışlarının konkret müqayisəli izahı metodoloji zərurətdir.

İnsan haqqında ilk təsəvvürün fəlsəfənin təşəkkülündən əvvəl yaranır. İnsanın sosial mənada başa düşülməsinin saflaşması formalaşmaqdan olan fəlsəfə ilə mifologiya arasındakı dialoq bazasında baş verir. Müasir fəlsəfi antropologiya insan problemi ilə bağlı müxtəlif və ziddiyyətli məktəb və istiqamətləri özündə əks etdirir. İnsan həqiqətən sirli varlıqdır. Bu varlıq öz mahiyyətində bioloji, sosial, mənəvi- psixoloji komponentləri ehtiva edir. İnsan mürəkkəb bütöv sistemdir, lakin öz növbəsində daha mürəkkəb sistemin – bioloji və sosial sistemlərin komponentidir. Bu onunla şərtlənir ki, insan həm bioloji və eləcə də sosial varlıqdır. İnsan hadisə olmaq etibarilə zamanla daha sərt şəkildə bağlıdır, zamanın dəyişməsi və inkişafı ilə əlaqədar ciddi çətinliklərə məruz qalır. Belə bir fəlsəfi kəlamı nəzərə çatdırmaq yerinə düşər: “Əgər sən nəyisə dərk etmək istəyirsənsə onun necə yarandığını öyrən”. Bu

mənada insan məhz biososial varlıq kimi yaranır və inkişaf edir. O törəmə zəkali, mədəni, əxlaqı, siyasi və s. Varlıqdır. İnsanın mahiyyətində bioloji ilə sosialın nisbəti məsələsinə dair müxtəlif fikirlər mövcud olsa da müasir fəlsəfi ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı iki mövqe diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin mövqelərdən birinə görə insanın təbiəti bütövlükdə sosial mənə daşır. Digər nöqtəyi-nəzər insanın təbiətinin nəinki bioloji, eləcə də sosial mahiyyətə malik olduğunu iddia edir. Həmin amillərin mövcudluğunu hamı etiraf etsə də insanın inkişafında sosial və bioloji amillərin nisbəti məsələsi bu günə qədər elmi mübahisələr obyektidir.

Şəxsiyyət probleminin öyrənilməsi baxımından “fərd” anlayışının izahı daha vacibdir. O, hər hansı bütövün bölünməz hissəsi kimi səciyyələnir. İnsan fərd kimi insan nəslinin ayrıca nümayəndəsi baxımından nəzərdən keçirilir. Fərd çoxsaylı insan varlıqlarından biridir və həmişə qeyri-şəxsiyyət kimi səciyyələnir. Bu mənada “fərd” və “şəxsiyyət” həm həcminə, həm də məzmununa görə bir-birinə əks anlayışlardır. Fərdlik insanın sadəcə olaraq bölünməzliyi deyil, hər şeydən əvvəl, onun təkliyinin və özünəməxsusluğunun xarakteristikasıdır. Q.İ. Qurdçiyev ədalətli olaraq iddia edir ki, insan çoxluqdur və onda “fərdiyyət yoxdur, ayrıca böyük Mən yoxdur”.

İnsanın sosial –fəaliyyətli mahiyyəti hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin formalaşmasının baş verdiyi prosesdə, başqa sözlə fərdin sosiallaşması əsasında reallaşır. Leontevin dəqiq ifadə etdiyi kimi “şəxsiyyət doğulmur, şəxsiyyət təşəkkül tapır”. Sosiallaşma nə qədər ki, dinamik xarakter daşır, şəxsiyyətin təşəkkülü bir o qədər daimilik kəsb edir. Hər bir fərd özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaq hüququna malikdir. Bu, onun sosiallaşma ilə genişlənən təbii göstəricisidir. “İnsan” və “fərd” anlayışlarının konkret açıqlanması “şəxsiyyət” anlayışının təhlilinə xidmət edir. Ümumiyyətlə şəxsiyyət fərdin inkişafının nəticəsidir, bütün insan keyfiyyətlərin daha tam şəkildə təcəssümüdür. İnsanın sosial mahiyyətini səciyyələndirərək V.Solovyev qeyd edir ki, cəmiyyət təkmilləşmiş, genişlənmiş şəxsiyyətdir, şəxsiyyət isə sıxılmış və ya bir yerə yığılmış cəmiyyətdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, insan əzəldən şəxsi – ictimai varlıqdır və bütün tarix tədricən ikitərəfli, şəxsi-ictimai həyatın dərinləşməsi, yüksəlişi və genişlənməsidir. Mövcud cəmiyyətin sosial əhəmiyyətli cəhətlərinin fərdi daşıyıcısı kimi çıxış edən hər bir insan şəxsiyyət anlayışına daxildir. Şəxsiyyət sosial mahiyyət kəsb edən bioloji-sosial varlıqdır. İnsanların sosial inkişafının ümumi səviyyəsi isə onların mənəvi aləmindən kənarında təsəvvür oluna bilməz. Şəxsiyyət fərdin xarakterində konkret ifadə olunan sima kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin inkişafı və cəmiyyətdə müxtəlif sosial rolları yerinə yetirməsi yalnız insanın fəaliyyəti sayəsində baş verir. Fərd ancaq fəaliyyət prosesində şəxsiyyət kimi çıxış edir və özünü təsdiqləyir.

Müasir fəlsəfi fikirdə şəxsiyyət haqqında iki başlıca konsepsiya mövcuddur. Birinci konsepsiya şəxsiyyəti insanın funksional xarakteristikası

və ya rolu baxımdan qiymətləndirir. Digər konsepsiyaya görə şəxsiyyət mahiyyəti ilə səciyyələnir. Funksional aspekt şəxsiyyətin fəaliyyətinin necə həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. Bu konsepsiya XX əsrin 30-cu illərində Amerika sosial psixologiyasına S.Mid tərəfindən gətirilmiş, müxtəlif sosioloji cərəyanlarda geniş yayılmışdır. Lakin bu konsepsiya insanın daxili aləmini dərinlən açıqlamağa imkan yaratmır.

Şəxsiyyət anlayışının daha dərinlən açıqlamağa ikinci cərəyan daha geniş imkan yaradır, o şəxsiyyətin mahiyyətli xarakteristikasını üzə çıxarır, onun tənzimləyici – mənəvi imkanlarını, iradə mənbəyini və xarakterinin mahiyyətini, azad hərəkətlərinin subyektini, insanın daxili həyatının ali cəhətlərini ifadə edir. A.Spirkin yazır: “Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin və insanların funksiyalarının fərdi əsasıdır, dünyanın dərk olunmasının və dəyişdirilməsinin, hüquq və fəlsəfənin etik, estetik və bütün digər sosial normaların subyektidir”. Məhz, bu cəhətdən şəxsiyyət həmişə mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş insandır.

Fəlsəfi ədəbiyyatda şəxsiyyətin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi digər mövqelərdən də təhlil olunur. Bu baxımdan fəaliyyət konsepsiyası maraqlı doğurur. L.S.Viqotski şəxsiyyəti hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdə olan varlıq kimi araşdırır.

Çünki şəxsiyyətin məqsədi, vəzifələri, davranışı və hərəkətləri yalnız insanın fəaliyyətində üzə çıxır. Beləliklə, şəxsiyyət insanın sosial və bioloji başlanğıcının yekunlaşdırıcı funksiyası kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin integrativ başlanğıca malik fenomen olmaq etibarilə insanda üç əlamətin – bioloji, sosial və psixoloji komponentlərin daşıyıcısı olduğunu bilir. “Şəxsiyyət” onu təşkil edən üç başlıca cəhətin: biogenetik qabiliyyətin, sosial amillərin və psixosial əsasının məcmusudur.

Şəxsiyyətin xarakteristikasını onun azadlığı ilə əlaqələndirməyə cəhd edənlərə də təsadüf olunur. Azadlığı məsuliyyətdən kənar təsəvvür etmək ağılaşan deyildir. Şəxsiyyət olmaq nə qədər ucalıqdırsa və əhəmiyyətlidirsə özünün və başqalarının qarşısında məsuliyyət daşımaq hissi bir o qədər şərəflidir.

Fəlsəfi fikirdə şəxsiyyət anlayışının açıqlanmasına münasibət çoxsaylıdır. Qeyd edək ki, insan haqqında söhbət gedəndə ictimai görüş dairəsi məhdud olanlar iddia edirlər ki, insanın mahiyyəti anadangəlmə keyfiyyətdir, şəxsiyyət sonradan yaranmadır, qeyri-irsidir və s. Şəxsiyyət olmaq etibarilə insanın mahiyyətini asanlıqla heçə endirmək, dəyişdirmək və ya ona zərər yetirmək olmaz. Şəraiti dəyişdirməklə şəxsiyyət demək olar ki, tamamilə dəyişilə bilər, eləcə dəbu prosesdə onun itirilməsi mümkündür. Öz növbəsində insanın mahiyyəti onun fiziki və zehni vəziyyətinin bazasıdır. “Şəxsiyyət” anlayışının məzmununu təşkil edən cəhətlərin məzmununun müəyyənləşdirilməsi iki başlıca əhəmiyyətə malikdir.

- Birinci əhəmiyyət şəxsiyyətin sosial dəyərini səciyyələndirir. Şəxsiyyət insanı fərddir. Münasibətlərin və şüurlu fəaliyyətin fəal, məqsədyönlü subyektidir.
- İkinci əhəmiyyət insanın sosial-psixoloji simasının kifayət qədər sabit təzahürünü əks etdirir. Burada şəxsiyyət fərdləri səciyyələndirən daimi və müəyyən sosial dəyərli cəhətlərin məcmusu kimi çıxış edir. Şəxsiyyət empirik fərddən həmişə fərqlənir, çünki o, öz hərəkətlərində və qərarlarında müəyyən dəyərlər sisteminə cəlb olunur. Şəxsiyyət dəyərlər sisteminin özünəməxsus daşıyıcısı olmaqla insanın şifahi və əşya forması kimi maddiləşir. Buna görə insan öz həyatını düşündüyü ideal plana uyğun təşkil edə bilər və müəyyən dərəcədə onun şəraiti özünə tabe etmək iqtidarında olması mümkündür.

Sosial şəxsiyyət insanlarla ünsiyyətdə təşəkkül tapır. Mahiyyət etibarilə o, insanın müxtəlif qruplarda sosial rolları sistemi kimi təsəvvür olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, şəxsiyyət barədə mövcud olan konsepsiyaların əksəriyyətində fərdin təbii-fərdi xarakteristikasını adətən “şəxsiyyət” anlayışına aid etmirlər. Çünki şəxsiyyət fərdin xarakterində konkret sosial simadır. Lakin qeyd olunmalıdır ki, təbii fərdiyyət şəxsiyyətin inkişafına öz təsirini göstərir.

İnsanın inkişafının konkret –tarixi xüsusiyyətlərinin onun fərdi və tarixi inkişafının müxtəlif səviyyələrində əks etdirmək məqsədilə “fərd” anlayışı ilə yanaşı “şəxsiyyət” anlayışından da istifadə olunur. Belə halda fərd şəxsiyyətin formalaşmasının əsası kimi nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyət bütün insani keyfiyyətlərin daha tam şəkildə təcəssümüdür.

İnsanın sosial fəaliyyəti baş yerdə və ya yalnız bioloji zəmində təşəkkül tapmır. İnsan konkret tarixi zamanda və sosial məkanda, praktiki fəaliyyət və tərbiyə prosesində formalaşır. Buna görə də şəxsiyyət sosial fərdiyyət olmaq etibarilə həmişə konkret nəticə, sintez və xeyli müxtəlif amillərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi səciyyələnir. Şəxsiyyət nə qədər əhəmiyyətlidirsə bir o qədər insanın sosial-mədəni təcrübəsini mənimsəyir və öz növbəsində onun inkişafına fərdi töhvə bəxş edir. İnsan şəxsiyyət kimi əməli fəaliyyətində təsdiqlənir. Başqa sözlə, insanın sosial-fəaliyyətinin mahiyyətinin əsasını sosial fərd təşkil edir və şəxsiyyətin formalaşması da bu zəmində baş verir. Berdiyev yazırdı: “Şəxsiyyət mənəvi-dini kateqoriyadır, fərd isə təbii-bioloji kateqoriyadır. Fərd təbiətin və cəmiyyətin bir hissəsidir. Şəxsiyyət nəyinsə bir hissəsi ola bilməz”.

Hər bir cəmiyyətdə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi, başqa sözlə insanın fəal, dəyərli varlıq kimi inkişafı məsələsi işlənib hazırlanır. Həmin prosesdə fərdin mövcud cəmiyyətin yaddaşına qovuşması, onun toplanmış ənənələrə yiyələnməsi həyata keçirilir. Şəxsiyyətin sosiallaşması konkret tarixi sosial- iqtisadi struktur dan və mədəniyyət tipinin dəyişməsindən asılıdır. Şəxsiyyətin sosiallaşması onun sosial təcrübəni mənimsəməsini və sosial

fəallığını özündə təcəssüm etdirir. Bu mənada sosiallaşma şəxsiyyətin inkişafı ilə üst-üstə düşür.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasının ən mühüm məqamı onun özünü aktuallaşdırmasıdır. Sosiallaşma geniş anlayış olmaqla şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir. “Sosiallaşma” termininin təşəkkül mənbəyi birmənalı qiymətləndirilmir. Sosiallaşma mövcud cəmiyyətin strukturunun təkrar istehsalını, onun üçün xarakterik olan ictimai-siyasi münasibətləri, bu münasibətlərin inkişaf istiqamətini, eləcə də cəmiyyətin siyasi münasibətlərinin subyektinin – şəxsiyyətin spesifik keyfiyyətlərinin təkrar istehsalını səciyyələndirir.

“Şəxsiyyətin inkişafı” anlayışı onun şüurunda, fəaliyyətində və davranışında təzahür edən real dəyişikliklərin ardıcılığını, mükəmməlliyini və güclənməsini səciyyələndirir. Sosiallaşma isə şəxsiyyətin təşəkkül prosesi, onun cəmiyyətin tələblərini daimi mənimsəməsi, şüur və davranışda şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən sosial əhəmiyyətli cəhətlərin qərarlaşması kimi nəzərə çarpır. Şəxsiyyətin sosiallaşması zamanı etibarilə bu və ya digər dərəcədə onun bütün həyatı boyu müşahidə olunur.

Sosiallaşma insanın davranış nümunələrini, norma və dəyərləri, mövcud cəmiyyətdə onun uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olanları mənimsəməsi prosesidir. Fransız psixoloqu J.Piaje şəxsiyyətin inkişafında müxtəlif mərhələlərin mövcudluğu ideyasına sadıq qalaraq fərdin idrakı strukturunun inkişafına və sosial təcrübədən, qarşılıqlı fəaliyyətdən asılı olaraq onun yenidən təşəkkülünə xüsusi diqqət yetirmişdir. Şəxsiyyətin sosiallaşması bəşəriyyətin sosial təcrübəsinin nəsilədən –nəsilə verilməsini üzvi surətdə birləşdirir. Buna görə varislik, ənənələrin saxlanılması və mənimsənilməsi adamların gündəlik həyatından ayrılmazdır. Onların vasitəsilə yeni nəsillər cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni problemlərinin həllinə cəlb olunurlar.

Qeyd olunanlara əlavə olaraq buna da əlavə etmək olar ki, şəxsiyyətin sosial fəallığını artırmaq üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilk növbədə, həqiqi demokratik cəmiyyətin formalaşması, şəxsiyyətin azadlıqlarının konstitusiyaya ilə təsbit olunması və onun işdə həyata keçirilməsi, şəxsiyyətdə öz xalqı və dövlətinin gələcəyi üçün məsuliyyət və cavabdehlik hisslərinin aşılması, kütləvi informasiya vasitələri və mədəni obyektlərin yaxından köməyi ilə şəxsiyyətin mədəni tərbiyyəsinin, ilk növbədə, siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsi ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat:

1. Qasımlı Ş. “Yenidənqurma və şəxsiyyətin inkişafı”. Bakı, 1990
2. Smelzer N. «Социология» Москва, 1994
3. Quliyev R.M. “Sosiologiya” Bakı, 1995
4. Е.Попов «Основы философии» Москва, 1991

5. Z.Hacıyev, Q.Abbasova "Sosial fəlsəfə" Bakı.
6. H.İmanov "Fəlsəfənin əsasları" Bakı, 2007
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası" Bakı, 1995

MÜASİR TƏBİƏTŞÜNASLIQ VƏ ELMİ İDRAKIN METODOLOGİYASI

*Əhmədova Elmira Əli qızı, dosent, BDU
Hüseynova Şəhla Vaqif qızı, metodist, BDU*

Müasir alimlərin təşkil etdiyi sistemdə təbiətşünaslıq xüsusi yer tutur. Müasir anlama görə təbiətşünaslıq təbiət obyektinin riyazi təsvirinə əsaslanan təbiət elmlərinin (fizika, kimya, biologiya, geologiya, astronomiya) sistemidir. Təbiətşünaslıq həmçinin təbiət, cəmiyyət və təfəkkür haqqında mövcud olan üç əsas bilik sahəsindən biri, sənaye, kənd təsərrüfatı və təbabət elmlərinin nəzəri əsası, dünya mənzərəsinin təbii-elmi bünövrəsidir.

Dünyanın elmi mənzərəsinin formalaşmasının bünövrəsini və ümumi ahəngini təşkil edən təbiətşünaslıq təbiət hadisələrinin və proseslərinin başa düşülməsi üçün müəyyən baxışlar sistemi işləyib hazırlayır.

Təbiətşünaslıq hipotezaların empirik yoxlanılmasını təşkil edən, təbiət hadisələrini təsvir edən nəzəriyyələrin və empirik ümumiləşdirmələrin yaradılmasına əsaslanan elm sahəsidir.

Təbiətşünaslığın predmeti hiss orqanlarının duyduğu faktlar və hadisələrdir.

Təbiətşünaslıq təbiətin dəyişdirilməsinə doğru istiqamətlənən texniki elmlərdən idraka daha çox meyilli olması ilə riyaziyyatdan isə işarə sistemlərini deyil, birbaşa təbiəti tədqiq etməsilə fərqlənir. Təbiət reallıq olmaqla yanaşı həm də ciddi fəlsəfi düşüncələrin nə elmi axtarışların obyektidir. Ətraf aləm haqqında biliklər genişləndikcə təbiət tədricən onun qanunlarını öyrənən onun qanunlarını tədqiq edən sirlərini açan elmlərin, yəni təbiətşünaslığın obyektinə çevrilmişdir. bu elmlər konkret dəlillər və faktlar əsasında sübut etmişlər ki, təbiətin böyük tarixi var, o indiki səviyyəsinə gəlib çatana qədər uzun və mürəkkəb bir təkamül yolu keçmişdir. Müasir elmin inkişafı təbiətşünaslıqdan ayrılmazdır. Müasir elm nəhəng bilik sahəsini gerçəkliyin müxtəlif sahələrini tədqiq edən 15 minə yaxın elm sahəsini əhatə edir.

Təbiətin qanunauyğun, təkrarolunan hadisələrini dərk edərkən təbiətşünasların izlədikləri başlıca məqsəd predmet və hadisələr haqqında xalis bilik əldə etməkdir.

İdrak nəzəriyyəsi xarici aləmin insan şüurunda əks olunması prosesinin qanunauyğunluqlarını və yollarını açır, bu prosesi təsvir və izah edən ümumi prinsip və nəzəri metodları formulə edir. Elmin durmadan artan sosial

əhəmiyyəti onun ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi, cəmiyyətin bilavasitə məhsuldar qüvvəsinə çevrilməsi elmi daha yüksək dərəcədə insanın idrakı fəaliyyətinin əsasına çevirir.

Hazırda elmə yalnız real gerçəklik haqqında nəzəri biliklərin məcmusu kimi deyil, həm də ictimai mənəvi istehsalın məhsulu kimi baxmaq lazımdır. Elm çərçivəsində həyata keçirilən idarkı fəaliyyətin və elmi biliklərin xarakteristikasından aydın olur ki, elmin idrakı fəaliyyətin forma və metodlarının xüsusiyyətlərinin və alınmış biliyin təşkilini öyrənən bir nəzəriyyə ciddi ehtiyacı vardır. Bu nəzəriyyə elmi idrakın metodologiyasıdır.

Elmin metodologiyası elmi idrak nəzəriyyəsidir.

Metodologiya xüsusi metaelmdir. Metaelm elmişünaslığın tərkib hissəsi olmaq etibarilə metodologiya həm də idrak nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Buna görə də metodologiya dialektika elementlərini ehtiva edib, öz mahiyyəti etibarilə dünyanın və idrakın təbiətinin materialistcəsinə başa düşülməsinə əsas verir, metodologiyanın özünün metodu dialektik metodur.

İdrak metodu ən ümumi halda öyrənilən obyektin qanunauyğunluqları əsasında subyektin formulə etdiyi praktiki və nəzəri fəaliyyətin redulyativ prinsip və qaydalarının sistemi kimi təyin edilə bilər. İdrak metodu öyrənilən obyektin qanunauyğunluqlarını subyekt tərəfindən əks etdirilməsi üsulu olduğu o idrakın subyektiv və obyektiv tərəflərinin dialektik vəhdətidir. Elmi biliyin formalarında metodlar vasitəsilə əldə edilən biliklər qeydə alınaraq təşkil olunurlar. Elmi idrakın düzgün metodlarının tapılması həqiqi biliklərin əldə edilməsinin üsul və qaydalarının müəyyənləşdirilməsi mühüm elmi və metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Akad. P.J.Kapitsa elmi qarşısında duran çox mürəkkəb problemlərin həllinə imkan verən yeni metodların əhəmiyyəti haqqında yazmışdır: «Bütün elmi kəşflər kimi böyük metodiki ixtiralar da bütöv bir elm sahəsinin yaranmasına və uzun illərdən bəri elmin qarşısında duran əsas məsələlərin həllinə gətirib çıxara bilər». Doğrudan da hazırda metodoloji problemlərin öyrənilməsi təbiət və texniki elmlərin daxili tələbatına və ictimai elmlərin mühüm vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

İnsanın öz nəzəri və praktiki fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində metod və üsullardan istifadə etməsi onun həyat tərzini, məqsədyönlü fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir.

Metod məqsədə çatmaq gerçəkliyini dərk olunmasına və onun praktiki dəyişdirilməsinə nail olmaq üçün istifadə olunan üsullar ilə insanların nəzəri və praktiki fəaliyyətinin tənzimləyən müəyyən prinsip və qaydaların məcmusudur.

Müasir idrak nəzəriyyəsinin məzmununa uyğun gələn və elmi idrak metodunun təbiətini və qnoseoloji mahiyyətini əks etdirən bu tərifdən aydın olur ki, metod bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan obyektiv və subyektiv momentləri ehtiva edir. Dərk olunmuş qanunauyğunluqlar metodun obyektiv tərəfini bu qanunauyğunluqlar əsasında gerçəkliyin tədqiq olunması və praktiki dəyişdirilməsi üsulları isə subyektiv tərəfini təşkil edir.

Kəşf olunan qanunauyğunluqlar öz-özlüyündə hələ metod deyildir, metod - bu qanunauyğunluqları ilə onların əsasında yaradılan gerçəkliyin dərk olunmasına, praktiki dəyişdirilməsinə və yeni nəticələrin əldə edilməsinə imkan verən üsulların dialektik vəhdətidir. Əmək alətləri istehsalının, siyasətin ayrı-ayrı müəssisələrin idarə olunmasının, ideoloji təbliğatın, elmi idrakın və təhsilin, bədii ümumiləşdirmələrin, dini təfəkkürün və s. müxtəlif metodları məlumdur. R.Dekartın təbircən desək, hər bir elmi yaradıcılığın xüsusi bir alətə ehtiyacı vardır. Bu alət isə metoddur. İnsan fəaliyyəti yalnız metodlar sayəsində təsirli və səmərəli ola bilər.

Elmi idrak metodunun elmin inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Elmi idrak metodu alimin yaradıcı fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirməklə öz tədqiqat sahəsində həqiqi biliklərə yiyələnmək üçün ən qısa və optimal yol seçməklə ona yaxından kömək edir. İnsanın tədqiqat obyektinə fəal münasibətini əhatə edən metod özünün idarki və dəyişdirici funksiyasını yerinə yetirə bilməsi üçün obyektiv qanunlar əsasında yaradılmalı, elmi və gerçəkliyin subyektiv inikası olmalıdır. Metodun daxili münasibətlərinin, məzmun və strukturunun təhlili onun elə ünsürlərini aşkara çıxarmağa imkan verir ki, bunlar yalnız subyektin deyil, həm də idrak obyektinin xassələri ilə müəyyən olunur. Metodun idrak obyektinin məzmunu tədqiqat üçün spesifikliyi ilə şərtlənməsi təkzib olunmaz faktır. Metodun idrak obyektinə münasibətini təhlil edən Gertsen elmi idrakda formanın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Elmdə metod şəxsi zövq işi və ya zahiri rahatlıq deyil, əgər düzgün bilmək istəsəniz, özünün formal mənasından daha çox məzmunun inkişafı. Həqiqətən embriologiyasıdır». elmi bilik yalnız o halda xüsusi dəyər kəsb edir ki, o dünyanın idarki və onun praktiki dəyişdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. İnsan azadlığı təkəcə obyektiv zərurətin dərk olunması kifayət deyil, həm də insanın dünyaya intellektual və praktiki fəaliyyətində reallaşan fəal münasibətində təzahür edir.

Müasir elmdə metodların ümumilik dərəcəsinə görə təsnifatı xüsusilə geniş yayılmışdır.

Metodlar ümumilik dərəcəsinə görə və əhatə etdikləri proses və hadisələrin miqyasına görə üç böyük qrupa bölünürlər:

1. Elmi idrakın xüsusi metodları. Bu metodlar konkret elmlərin metodları olub, hər biri yalnız bir elmdə tətbiq olunur. Məsələn: fizikada spektral analiz, riyaziyyatda - riyazi induksiya, biologiyada - hibridləşmə, kimyada- analitik metod, ədəbiyyatda - realizm və s. xüsusi metodlardır.

2. Elmi idrakın ümumi metodları. Bu metodlar konkret idrak prosesinin bütün mərhələlərindən deyil, adətən onların idrak obyektinin ancaq müəyyən tərəflərinin, xassələrini, xüsusiyyətlərini açıqlayan konkret mərhələlərində tətbiq olunurlar. Analiz sintez, induksiya və deduksiya, müşahidə və eksperiment, modelləşdirmə və formalaşdırma və s. belə metodlardır.

3. Elmi idrakın ən ümumi metodu - dialektik metoddur. Bu metod ən universal metod olub, idrakın bütün səviyyələrində, biliyin bütün sahələrində təsir göstərməklə ən ümumi prinsip və qanunlara söykənir. Elmi idrakın ümumi metodlarının təsnifatı da mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəlsəfi məsələdir. Bu məsələ bilavasitə bilik, onun səviyyələri və formaları məsələsi ilə bağlıdır.

Bilik elmin mənəvi elementi, şüurun mövcudluq üsuludur. Təbiət və cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluqlarını və mühüm əlaqələrini əks etdirən bilik nəzəri sistem olub, özünün məntiqi strukturu, nəzəri təbiəti və ictimai xarakterilə səciyyələnir.

Hazırda strukturundan və inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq elmi biliyin empirik və nəzəri səviyyələri bir-birindən fərqləndirilir. Biliyin bu səviyyələri idraki fəaliyyətin iki spesifik növünə - empirik və nəzəri tədqiqatlara uyğun gəlir. Tədqiq olunan hadisə və proseslər haqqında ayrı-ayrı fakt və məlumatların toplandığı empirik səviyyədə müşahidə, müqayisə, ölçmə, eksperimental nəticələrin quraşdırılması, onların təsnifatı və təsviri baş verir. Empirik biliyin əsas formaları empirik qanunlar, empirik anlayışlar və elmi faktlardır. Dünyanın elmi mənzərəsinin, elmi hipotez və nəzəriyyələrin, qanunlar sisteminin, nəzəri anlayışların və ideyaların formulə edilməsi və nəzəriyyələrin tutuşdurulması isə elmi idrakın daha yüksək pilləsini təşkil edən nəzəri səviyyədə baş verir. Faktların ümumiləşdirilməsi nəticəsində yaranan empirik bilik hadisənin, empirik biliyin ümumiləşdirilməsi nəticəsində yaranan nəzəri bilik isə mahiyyətin inikasındır.

Metodologiyanın mühüm məsələlərindən biri də elmi tədqiqatın ümumi metodlarının təsnifatını işləyib hazırlamaqdır. Biliyin öz aralarında qarşılıqlı əlaqələndən empirik və nəzəri səviyyələrinə uyğun olaraq ümumelmi tədqiqat metodları üç böyük qrupa bölünür. 1. Biliyin yalnız empirik səviyyəsində tətbiq tapan empirik metodları: müşahidə, müqayisə, ölçmə, analogiya və eksperiment; 2. Biliyin yalnız nəzəri səviyyəsində istifadə olunan nəzəri metodlar: ideallaşdırma, formalaşdırma, aksomatik metod, abstraktan konkretə yüksəlmə metodu; 3. biliyin həm empirik, həm də nəzəri səviyyəsində eyni status qazanan tətbiq olunan metodlar: analiz və sintez, induksiya və deduksiya, modelləşdirmə tarixi və məntiqi, sistem yanaşma. Elmi idrakın empirik tədqiqatın başlanğıc nöqtəsi müşahidədir. Müşahidə elmi tədqiqatda, xüsusilə təbiətşünaslıqda geniş tətbiq olunan elmi idrak metodudur. Müşahidə obyektin müntəzəm və məqsədli qavranılması prosesidir. İnsanın duyğu orqanlarının işinə və maddi fəaliyyətinə əsaslanan müşahidə fəal idrak prosesidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hissi idraka əsaslanması o demək deyildir ki, müşahidə prosesində insanın təfəkkürü bilik və təcrübəsindən, hadisəyə marağından və gerçəkliyə münasibətindən bilavasitə asılıdır.

İzlədiyi məqsəd və daşdığı vəzifədən asılı olaraq müşahidələr elmi və qeyri-elmi olur. Hərbi işdə, cinayətin təhqiqində, gündəlik həyatda istifadə olunan qeyri-elmi müşahidədən fərqli olaraq elmi müşahidə müəyyən elmi

məsələni, problemi həll etmək məqsədilə aparılır. Elmi müşahidələr əsasında irəli sürülən müəyyən fərziyyələr və ideyalar son nəticədə qanunların kəşfinə gətirib çıxarır. Məsələn, Fixo- Bragenin planetlərin hərəkəti üzərində apardığı elmi müşahidələr Kepler qanunlarının kəşfi üçün empirik əsas olmuşdur.

Elmi idrakın məhsuldar metodu olması üçün müşahidə müəyyən tələblərə cavab verməli, yəni məqsədli olmalı, planlı, mütəzəm və fasiləsiz aparılmalıdır.

Müşahidənin gündəlik həyatda özünə geniş yer almış müxtəlif formalarından fərqli olaraq elmi müşahidə özünün bir sıra özəllikləri ilə fərqlənir ki, bunların da içərisində mühüm olanlar bunlardır: 1. müəyyən nəzəri məsələnin həlli və hipotezin yoxlanılması ilə bağlıdır; 2. planlı və mütəşəkkil xarakter daşması; 3. təsadüfi mənşəli səhvləri aradan qaldırmağa imkan verən sistemlilik.

Bundan əlavə elmi müşahidə idrak subyektinin fəallığını da tələb edir. Müşahidənin məqsədyönlü planlı aparılması və mütəşəkkilliyi göstərir ki, empirik idrakın bu forması vasitəsilə aktiv fəaliyyət, o cümlədən həm nəzəri, həm də təşkilati- praktiki fəaliyyət həyata keçirilir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, müşahidə zamanı subyektin nümayiş etdirdiyi fəallıq hələ öyrənilən predmetin dəyişdirilməsinə doğru yönələn fəaliyyət deyildir. Burada obyektin təbii halını maksimum saxlamaq üçün o dəyişikliyə uğradılmır (astronmik müşahidələrdə olduğu kimi). Psixoloqu və sosial müşahidələrdə öyrənilən obyekt müşahidə faktına tədqiqatçı razı salmayacaq bir istiqamətdə cavab verməyə qabildir.

Müşahidənin fəallığı obyektin, onun xassə və münasibətlərinin ölçülməsi yolu ilə artırıla bilər. Müşahidə ölçü texnikasının yaradılmasına və istifadə edilməsinə əsaslanan fəaliyyətdir. Müşahidənin gedişində müəyyən fiziki proseslərdən və maddi alətlərdən də ölçü texnikası kimi istifadə olunur. Müşahidənin bu xüsusiyyəti subyektin momentləri minimuma endirməyə və nəticələrin maksimal dəqiqliyinə nail olmağa imkan verir.

Müşahidə üsulunun müxtəlif elmlərə tətbiqinin irəli sürdüyü problemlər içərisində müşahidə vasitəsilə qazanılan informasiyaların obyektivliyi məsələsi xüsusi yer tutur. Müşahidələr əsasında qazanılan informasiyanın həqiqiliyi və obyektivlik dərəcəsi müşahidə şəraitindən və müşahidələrin elmi təşkilindən asılıdır.

İdrak metodu olmaq etibarilə müşahidənin müxtəlif n.vlərinin olması zəruridir, belə ki, bunlarsız elm ilkin informasiya əldə edə bilməz, fakt və empirik məlumatlara malik ola bilməzdi və bu sonsuzca isə nəzəri bilik ola bilməzdi.

İdrak metodu olmaq etibarilə müşahidənin mühüm nöqsanları da vardır. Düzdür bu nöqsanlar hiss orqanlarımıza müyəssər olmasına prosesləri müşahidə etməyə imkan verən müxtəlif cihaz və alətlərin tətbiqi ilə qismən aradan qaldırılmasına imkan verir. Onların tətbiqi göstərdi ki, prinsipial müşahidə olunmayan hadisələr yoxdur, keçmişdə müşahidə

olunmayan hadisələr müvafiq texniki vasitələrin köməyi ilə müşahidə obyektinə çevrilirlər.

Cihazlar və alətlər müşahidənin imkanlarını hədsiz artırma bilsələr də onun bir sıra digər nöbqəşanlarını aradan qaldırmırlar. Müşahidə müşahidəçinin öyrənilən proses və hadisədən asılılığı qorunub saxlanılır.

Elmi idrakın empirik metodlarından biri də müqayisədir. Müqayisə gerçəkliyin müəyyən sahəsinə daxil olan cisim və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etməyə imkan verən idraki üsuldur. Müqayisə nəticəsində iki və ya daha çox obyektin müəyyən edilən ümumi əlamətləri qanunun dərk edilməsi yolunda mühüm bir addıdır. Elmi idrakın məhsuldar metodu olmaq üçün müqayisə əsas tələbata cavab verməlidir. Əvvəla o, hər cür obyektlər arasında deyil, ancaq obyektiv ümumiliyə malik olan obyektlər arasında aparılmalıdır. İkincisi, müqayisə obyektlərin hər cür əlamətləri üzrə deyil, ancaq mühüm və əhəmiyyətli əlamətləri üzrə aparılmalıdır.

Qeyri-mühüm əlamətlər üzrə aparılan müqayisə yanlış nəticələrə səbəb ola bilər. Münaqişə nəticəsində obyektlərin müəyyən edilən ümumi cəhətləri qanunların açılması yolunda çox mühüm addıdır.

Elmi idrakın müqayisə ilə sıx bağlı olan digər metodu ölçmə adlanır. Bu metod tarixən onun əsasını təşkil edən müqayisə əməliyyatından irəli gəlsə də, o müqayisəyə nisbətən elmi idrakın daha universal və güclü metodudur. Əsası Qaliley və Nyuton tərəfnidən qoyulmuş müasir eksperimental təbiətşünaslıq məhz ölçmə metodu sayəsində meydana gəlib inkişaf etmişdir.

Ölçmə – etalon və ya ölçü vahidi vasitəsilə hər hansı bir kəmiyyətin (məs.: sürət, təcil, çəki uzunluq, qüvvət, vaxt və s.) ədədi qiymətini təyin edilməsi əməliyyatıdır. Ölçmə vasitəsilə kəmiyyətin ədədi qiyməti tapılaraq müəyyən ölçü vahidləri – kiloqram, metr, coul, saat veber və s. ilə ifadə olunur. Ölçmə – eyni keyfiyyəti ifadə edən kəmiyyətlərin ədədi müqayisəsidir. Məsələn, hər hansı bir cismin kütləsini ölçərkən əslində biz iki kütləni – cismin və etalonun kütləsini müqayisə edirik.

Ölçmə müstəqim və dolaylı yolla aparıla bilər. Axtarılan nəticənin bilavasitə ölçmə prosesinin özündən alındığı müstəqim ölçmə ölçülən kəmiyyətin xüsusi etalonla hissi vizual müqayisəsinə əsaslanır. Məsələn, cihazın göstəricisinə əsasən cismin kütləsinin, temperaturunun, sürətini və s. ölçülməsi müstəqim ölçmədir. Dolaylı ölçmədə isə axtarılan kəmiyyət müstəqim yolla alınan digər kəmiyyətlər arasında riyazi yolla alınır. Dolaylı ölçmədə ölçülən kəmiyyətin etalonla məntiqi müqayisəsi baş verir. Ölçmə empirik qanunların kəşfinə aparıcı yoldur. Ölçmə həm də nəzəriyyənin formalaşmasının mühüm vasitələrindən biridir. Dəqiqlik ölçmənin keyfiyyət və elmi dəyərinin mühüm göstəricisidir.

Elmi tədqiqatı tarixən qədim və geniş yayılmış metodlarından biri də eksperimentdir. Eksperiment həmişə müşahidə ilə bağlı olur. Lakin müşahidədən fərqli olaraq eksperimentdə insan hadisələri yalnız seyir etməklə kifayətlənməyib həm də onların gedişinə fəal müdaxilə edərək onları elə bir

süni vəziyyətə gətirir ki, bu vəziyyətdə onların xassələrini öyrənməklə təbii haldakına nisbətən daha asan olur.

Eksperimentin gedişində tədqiqatçının maddi fəaliyyəti onun nəzəri fiziki ilə sıx surətdə bağlı olur, belə ki, eksperimenti kortəbi surətdə deyil, şüurlu surətdə həyata keçirir və onun gedişində nəzəriyyənin mövcud halından irəli gələn bir sıra idraki məsələlər həll edir. Bu baxımdan eksperiment nəzəriyyənin empirik bazisini təşkil edən empirik faktların toplanması üçün əsas vasitələrdən biri kimi çox zəruri idrak metodudur. Bütövlükdə bütün praktika kimi eksperiment də və ya digər nəzəri mülahizənin nisbi həqiqiliyinin obyektiv meyarı rolunda çıxış edir.

Müşahidə ilə müqayisədə eksperimentin bir üstünlüyü də bundadır ki, o hadisənin cərəyan etdiyi şəraiti dəqiq təyin etməyə, onu dərinləşdirməyə müşahidəyə müyəssər olmayan hadisələri də öyrənməyə, təbii proseslərin analoquunu və modelini yaratmağa, prosesləri sürətləndirməklə onları dəqiq öyrənməyə, hadisələri dərinədən dərk etməklə onların təsir dairəsini genişləndirməyə və nəhayət hadisələrin daxili səbəbini aşkara çıxarmağa imkan verir. Eksperimentin nəzəriyyə ilə əlaqəsi öz ifadəsini fikri eksperimentdə tapır.

Maddi eksperimentdə cismin özündən istifadə edən tədqiqatçı fikri eksperimentlə onun obrazından, ideal modellərindən istifadə edir. Fikri eksperimentlə maddi eksperiment nəzəriyyə arasında aralıq mövqe tutan fikri eksperimentdə maddi eksperimentin elmi idrakda rolu böyükdür.

Tarixdə ilk fikri eksperiment (üfüqi müstəvidə cismin hərəkətinin öyrənilməsi) Qaliley tərəfindən təklif olunmuş və o ətalət prinsipini bu eksperiment əsasında kəşf etmişdir.

Hər hansı bir hadisəni tədris məqsədilə nümayiş etdirmək üçün əyani eksperimentdən istifadə olunur. Bu eksperimentdən orta və ali məktəb laboratoriyalarında istifadə olunur.

Hazırda eksperimentdən təkcə təbiəti deyil, ictimai həyatı da öyrənmək üçün istifadə olunur. Nisbətən kiçik kollektivlərdə ictimai hadisələri öyrənmək məqsədilə aparılan sosial eksperimentlərin köməyi ilə cəmiyyətə elmi rəhbərliyin müxtəlif formaları, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi yolları, cəmiyyətdə müxtəlif ictimai qanunauyğunluqların təsviri və s. tətbiq olunur.

İnsanın əqli fəaliyyətinin ən universal metodlarından biri abstraklaşdırma. Abstraklaşdırma metodunun mahiyyəti fikrən cisimlərin qeyri-mühüm xassə, münasibət və əlaqələndirən fikrən sərf-nəzər edilməsindən və eyni zamanda onların tədqiqatını maraqlandıran bir və ya bir neçə mühüm tərəfinin seçilib götürülməsindən ibarətdir.

Elmi tədqiqatda iki məsələni abstraktlaşdırma prosesi ilə bu prosesin abstraksiya adlanan nəticəsi bir-birindən fərqləndirilir. Abstraksiya dedikdə cisimlərin bəzi tərəfləri haqqında qazanılmış bilik nəzərdə tutulur.

Abstraktlaşdırma prosesi isə müəyyən nəticənin əldə edilməsinə aparən əməliyyatlar məcmusudur. Abstraktlaşdırma nəticəsində gündəlik həyatda və

elmdə işlətdiyimiz anlayışlar (kitab, dəftər, atom, cisim, ədəd və b.) yaradılır. Elmi idrakın empirik-nəzəri metodları içərisində analiz və sintez xüsusi yer tutur.

Analiz öz məzmun etibarilə hər hansı tamı, yaxud mürəkkəb hadisəni fikrən öz tərkib hissələrinə, elementlərinə, əlaqələrinə ayırmaq və onlardan bəzilərini seçib gətirmək üçün istifadə olunan üsul və qanunauyğunluqların məcmusudur. Sintez isə cismin ayrı-ayrı hissə və elementlərini fikrən bir tam halında birləşdirməyə imkan verən üsul və qanunauyğunluqların məcmusudur. Sintez halında tamı təşkil edən hissələrin hər birinin yeri və rolu dəqiq müəyyən edilir.

Əgər analiz prosesində konkretdən abstrakta, təkcədən ümumiyyə, idrak rsə, sintezin gedişində proses abstraktdan konkretə, ümumidən təkcəyə, çadədən mürəkkəb doğru cərəyan edir.

İdrak prosesində faktlardan onların nəzəri sintezinə keçid empirik nəzəri tədqiqat metodlarından olan induksiya və deduksiya vasitəsilə baş verir.

İnduksiya elə bir idrak metodudur ki, onun vasitəsilə fikir daha az ümumi müddəalardan daha çox ümumi müddələrə doğru hərəkət edir. İnduktiv əqli nəticənin obyektiv əsasını gerçəklik hadisələrinin və onların ümumi əlamətlərinin təkrarlanması təşkil edir.

İnduksiya əks olan elmi idrak metodu – deduksiya. Deduksiya ümumi faktlardan xüsusiyyə aparan əqli nəticədir. Elmi idrakın empirik-nəzəri tədqiqatın metodları olan induksiya və deduksiya müxtəlif təmayüllü metodlar olub, dialektik əksliklərdir.

Elmi idrakın empirik-nəzəri metodlarından biri də modelləşdirmədir. Modelləşdirmə elə bir idrak metodudur ki, onun köməyilə bir prosesi öyrənməklə tədqiqatı bilavasitə çətin olan başqa bir prosenin xarakteri və mahiyyəti haqqında mülahizə yürüdüür.

Modellər idrak prosesində iki qnoseoloji funksiyanı yerinə yetirirlər:

1. Model informasiya mənbəyidir;
2. Model biliyi fiksə etmək vasitəsidir.

Modelin birinci funksiyasının obyektiv əsasını onun originala oxşarlığı təşkil edir. modelin bu xassəsi bir sıra anlayışlar, o cümlədən analogiya, izomorfizm, homorofizm vasitəsilə təsvir olunur.

Model idrak obyektini əvəz edən və onun haqqında əlavə məlumat mənbəyi rolunu oynayan maddi və ideal sistemlərdir. Elmi idrakın istifadə etdiyi fikri proselər içərisində ideallaşdırma xüsusi yer tutan nəzəri tədqiqat metodudur. İdeallaşdırma abstraktlaşdırma prosesi ilə uzun sürətdə bağlıdır və hətta onu bəzən abstraktlaşdırmanın növlərindən biri hesab edirlər.

Elmi idrak məqsədilə gerçəklikdə mövcud olmayan və ümumiyyətlə praktiki reallaşa bilməyən «ideal» obyektlərdən geniş istifadə olunur. Məs.: fizikada istifadə olunan «maddi nöqtə», «mütləq bərk cisim», «mütləq qara cisim», riyaziyyatda istifadə olunan «nöqtə», «düz xətt», «bucaq» və s. ideal obyektlərdir. Bu qəbildən olan ideal obyektlərin quraşdırılması prosesi

ideallaşdırma adlanır. İdeal obyektlər bəzən sadə abstraksiya yolu ilə yaradılır. Bu zaman cismin bəzi real xassələri fikrən ondan kənarlaşdırılır və cismin bu xassəyə tamamilə əks olan başqa bir xassə isnad verilir. Nəzəri tədqiqatlarda formalaşdırma metodu da mühüm rol oynayır. Formalaşdırma obyektlə idrakın nəticəsi arasında yerləşən idrak prosesini ikinci dərəcəli ünsürlərdən təmizləyən elmi bilyin sintezini təmin edən və obyektin əyani qapırılmasının çətin olduğu hallarda elmi və empirik axtarışların nəticələrini əyani təsvir etməyə imkan verən qnoseoloji mexanizmdir.

Elmi bilyin təşkilinin geniş yayılmış nəzəri tədqiqat üsullarından biri də asksomatik metoddur. Bu metoddan fiziki və riyaziyyatda geniş istifadə olunur. Bilyi yüksək dərəcədə sistemləşdirməklə onu lüzumsuz elementlərdən azad edən aksiomatik metod elmi anlayışların dəqiqliyinə və mühakimələrin ciddiliyinə səbəb olur. Digər tərəfdən askiomatik metodun tətbiqi mühakimələrimizin gedişinə daha yaxın nəzarət etməyə imkan verməklə yeni qanunauyğunluqları tətbiq etməyə, bir-birindən ayrı salınmış anlayışların və nəzəriyyələrin əlaqəsini yaratmağa imkan verir. Nəticə olaraq demək olar ki, elmi idrakın düzgün metodlarının tapılması tədqiqi biliklərin əldə edilməsinin üsul və qaydalarının müəyyənləşdirilməsi mühüm elmi metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Elmi idrakın müasir səviyyəsi göstərir ki, yalnız tədqiqatın nəticəsi deyil, həm də ona aparən yollarda həqiqi olmalıdır.

Doğrudan da hazırda metodoloji problemlərin öyrənilməsi təbiət və texniki elmlərin daxili tələbatına və ictimai elmlərin mühüm vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. F.Engels. Anti-Dürinq. Aznəşr, 1967.
2. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Aznəşr, 1966.
3. F.F.Ramazanov. «Fəlsəfə». Bakı, 1997.
4. Ə.V.Məmmədov. Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası. Bakı, 1997.
5. Ə.V.Məmmədov. Dialektik idrak və ümumi elmi tədqiqat. Bakı, «Elm», 2001.
6. Ə.V.Məmmədov Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
7. М.А.Хромович. Научный эксперимент его место и роль познании. Minsk, 1972.
8. Г.И.Рузавин. Методы научного исследования. Изд. «Мысль», Москва, 1974.
9. М.А.розов. Научная абстракция и ее виды. Новосибирск, 1965.
10. Д.П.Горский. О процесс идиализации и его значении в научном позиции. «Вопросы философия», №2, 1963.
11. Герцен А.И. Избрание философских произведения. Том 1.

DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYASININ TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ

Kərimova Nəzakət İsfəndiyar qızı
BDU-nun Humanitar fakültələr üzrə fəlsəfə kafedrasının müəllimi

Açar sözlər: ekoloji problemlər, təbiətdən istifadənin rasionallaşdırılması, ətraf mühitin vəziyyətinin monitorinqi, ekoloji ekspertiza, tullantısız texnologiya, sosial-ekoloji inkişaf, davamlı inkişaf konsepsiyası və s.

XX əsrə qədər insan-təbiət qarşılıqlı təsiri sistemində təbiət ən aktiv tərəf kimi özünü büruzə verirdisə, yüzilliyin ortalarına doğru bəşəriyyət «hakimiyyəti» ələ keçirdi və özünün düşünülməmiş, qeyri-dürüst addımları nəticəsində yerdə ekoloji tarazlıq balansının qəfil pozulmasına səbəb oldu. «İnsan təbii təkamül qanununu pozandan, onun tabeliyindən çıxandan, digər canlı orqanizmlərdən fərqli yeni inkişaf yolu tapandan sonra sosial təbii tarix iki müstəqil başlanğıca - təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri tarixinə ayrıldı» [4, 97]. Bütövlükdə təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri mərhələlərini belə təsnifləşdirmək olar:

1. Tarixəqədərki (sivilizasiyayaqədərki) – dərkedilməmiş, kortəbii əməkdaşlığın mövcud olduğu vaxt. Bu dövrdə insan-təbiət qarşılıqlı təsiri hələ antaqonist xarakter daşıyırdı. Öz mövcudluqlarını ətraf aləmdən və fəvqəltəbii qüvvələrdən asılı hesab edən qədim insanlar üçün dünyanın obrazlı, mifoloji şəkildə qavranılması xarakterik olmuşdur. Mifik təfəkkür daşıyıcılarının nəzərində sərt təbiət hadisələri ali varlığın iradəsinin ifadəsi, təzahürü kimi başa düşülürdü. Baş vermiş hər hansı bədbəxt və yaxud qorxunc hadisəni keçmişdə öz davranış və fəaliyyətlərində yol verdikləri səhvlərlə əlaqələndirən qədim insanlar dini qayda-qanunlardan, mövcud əxlaq normalarından uzaq düşdükləri üçün Allahların qəzəbinə tuş gəldiklərini güman edirdilər. Hazırda bu dünyagörüş kökündən dəyişərək, yeni məzmun və mahiyyət kəsb etmişdir. «İndi biz təbiəti həm ekoloji apokalipsisə sürükləyir, həm cəzalandıran Allah rolunda çıxış edir, həm də özümüz özümüzün qurbanına çevrilirik» [1, 111]. Başqa sözlə, hazırda homo sapiens (şüurlu insan) «homo faber» (istehsal edən insan) tərəfindən yaradılmış nəhəng texnikanın qorxunc, dağıdıcı təsirinə məruz qalır: qlobal iqlim dəyişmələri, turşulu yağışlar, okean və dənizlərin, çay və göllərin, içməli suyun kəskinliklə çirklənməsi, ozon qatının zəifləməsi, tropik meşələrin məhv edilməsi, sənaye və istehsalat qəzaları bəşəriyyət həyatına son qoyan amillər sırasında çıxış edir.

2. Tarixi (sivilizasiyalı) - bu dövr üçün fərqləndirici xüsusiyyətlər bunlardır: əks cəbhələrə bölünmə, təbiətlə cəmiyyət arasında antaqonist

ziddiyyətlərin artması, təbii yaşayış mühitinin məhvinə aparan istehsal fəaliyyətinin genişlənməsi, təbii landşaftların sürətlə antropogen dəyişdirilməsi, nəhayət, əks cəbhələrə ayrılmanın insanlar tərəfindən təcridən dərk edilməsi.

İstehsal fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində cəmiyyətin təbiətdən asılılığı təcridən azalsa da, bu nisbi müstəqillik özünü daha çox illüziyalı təsir kimi göstərdi. Belə ki, insanın ətraf mühitə intensiv təsiri onun öz mövcudluğu üçün yeni-yeni həyatı təhlükə mənbələri yaratdı və bu, ekoloji diskomfortun meydana gəlməsini şərtləndirdi. Hər şeydən əvvəl ekoloji təhlükənin artması yerdə sivilisasiyanın özünün mövcudluğunu, planetdə canlı həyatın qorunub-saxlanılmasını sual altında qoydu.

Hazırda elmi ictimaiyyətin ciddi müzakirə obyektinə çevirdiyi məsələlərdən biri də davamlı inkişafa nail olmaq yollarının axtarılma tapılmasıdır. Davamlı inkişaf dedikdə nələr nəzərdə tutulur və bu strategiyamı əlçatmaz edən nədir?

Zənnimizcə, dayanıqlı inkişafa aparan yolda bir sıra mühüm məqamlara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, qısaca olaraq onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün balanslaşdırılmış yanaşma tərzidir. Bu, biri digərini tamamlayan üç təməl elementdən - sosial, iqtisadi və ekoloji – ibarətdir. Bunlardan birinin təkzib edilməsi (çox zaman ətraf mühit qeyri-vacib element kimi diqqətdən kənar qalır və bu, dayanıqlı inkişaf strategiyasına yalnız müvəffəqiyyətsizlik gətirə bilər) eyni zamanda digər dayaqların da dağılmasını qaçılmaz edə bilər.

2. Dayanıqlı inkişafın digər mühüm bir şərti ətraf mühit problemlərinin həllinə ünvanlanmış proqramların lazımı maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsidir.

3. Təbiətdən istifadənin rasionallaşdırılması və bu prosesdə geniş ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi problemin həllində vacib məqamlardan biridir. Bu da öz növbəsində informasiya və kadr potensialının gücləndirilməsini zəruri edir. Burada digər mühüm bir məqamı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, əldə edilən informasiya yuxarıdan aşağıya ünvanlanmış hər hansı əmr və instruksiyalar forması kəsb etməməli, əksinə təkmilləşdirilmiş kollektiv təcrübəyə çevrilməlidir.

4. Ətraf mühitin vəziyyətinin monitorinqi və tədqiqi sahəsində əldə edilmiş uğurları daha da möhkəmləndirmək və gələcək inkişafa təkan vermək üçün əsaslı, daim yenilənən informasiya bazasının yaradılması günün əsas tələblərindəndir. Belə ki, yaradılan informasiya bazası gələcəkdə baş verəcək hər hansı bədbəxt, kortəbii hadisələrin təhlili, habelə yarana biləcək ekoloji böhran və onu əmələ gətirən səbəblərin aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. İnformasiya bazasının yaranması onun təməl elementlərinin işlək vəziyyətə gətirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Onları belə qruplaşdırma bilərik:

- təbii mühit komponentlərinin vəziyyəti haqqında müntəzəm monitorinq və müşahidə sisteminin yaradılması;
- məlumatların ilkin emalı;
- global informasiya mübadiləsində ən ucuz və səmərəli vasitə kimi İnternet şəbəkəsindən maksimum yararlanmaq;
- ətraf mühit problemlərinin həlli üzrə siyasətin yürüdülməsi zamanı baza rolunu oynaya biləcək biliklərin yaradılması;
- kompleks məlumat və informasiyanın daha asan və inandırıcı, əyani formada təqdim edilməsi və s [2,386].

5. Davamlı inkişafa nail olmağın digər mühüm şərti təkcə cəmiyyətin deyil, həm də təbiətin «maraqlarına» xidmət edən yeni, tullantısız texnologiyanın əldə edilməsidir. Yeni texnikanın ötürülməsi qarşılıqlı cəhdlərin məhsulu hesab olunur. Bu, həm də bütün maraqlı tərəflər arasında aktiv əməkdaşlıq və birgə fəaliyyət tələb edir. Burada bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır: iqtisadi və siyasi təcridolma şəraitində texnikanın ötürülməsi mümkün ola bilməz. Bunun üçün hökumət və işgüzar dairələrin birgə əməkdaşlığını həyata keçirməyə imkan verən əlverişli şərait olmalıdır.

Tullantısız texnologiya dedikdə təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadə etməyə imkan yaradan texniki avadanlıqlarla yanaşı, tükənməz enerji resurslarından istifadə (külək və günəş elektrostansiyalarının yaradılması, okean və dəniz qabarmalarından, habelə yerin geotermal enerjisindən istifadə imkanlarının gerçəkləşdirilməsi, biotexnologiyanın genişləndirilməsi və s.) nəzərdə tutulur. İnkişaf etmiş ölkələr yeni texniki avadanlıq və qurğuların hazırlanmasında, onların praktikaya tətbiq edilməsində iqtisadi və sosial cəhətdən geridə qalmış ölkələrlə sıx qarşılıqlı əməkdaşlıq etməlidirlər. Burada diqqəti belə bir məsələ cəlb edir: yeni texnologiyanın nəhəng ekoloji və sosial potensialına baxmayaraq, onun tətbiqi müəyyən risqdən asılıdır ki, bu da prosesi ləngidir. Yeni texnologiyaların qarşılıqlı təsirini qiymətləndirmək, bu texnologiyanın gətirəcəyi səmərə haqqında geniş ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, onu istehlakçıya izah etmək üçün yeni metodologiyanın hazırlanması zəruridir. Bu sahədə atılacaq addımlara misal olaraq bunları göstərə bilərik:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrə və cəmiyyətin nisbətən aztəminatlı təbəqəsinə xüsusi güzəştlərlə yeni texnikanın verilməsi;
- ətraf mühit üçün təhlükəsiz texnikadan istifadə sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi;
- yeni texnologiyanın tətbiqi üçün müvafiq kadr hazırlığı prosesinin həyata keçirilməsi.

Davamlı inkişaf prinsipi müasir elmin anladığı kimi bütün təbiətin inkişafı prinsipidir. 1992-ci ildə Rio-De Janeyroda 179 ölkə başçısının iştirak etdiyi beynəlxalq konfransda da beynəlxalq əməkdaşlığın əsasının davamlı inkişaf konsepsiyasının təşkil etdiyi fikri bir daha vurğulandı. Riodakı «XXI əsrin gündəliyi» adlı vacib sənəd ekoloji, sosial və iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən inkişafı davamlı etmək məqsədli fəaliyyət proqramını nəzərdə tutur. Mətnə

qeyd olunur ki, ətraf mühitə və sosial-ekoloji inkişafa hər hansı bir ərazinin izolyasiyası kimi baxmaq düzgün deyildir. İki məqsəd – ətraf mühitin yüksək səviyyədə olması və sağlam iqtisadiyyat bütün millətlər üçün vahid halda nəzərdən keçirilməlidir [3, 208].

Sabit inkişaf təbiətə ziyan vurmayan, daimi ictimai tərəqqini təmin edən inkişaf strategiyası kimi təyin edilə bilər. Beləliklə, sabit inkişaf strategiyasının ümumi mahiyyəti bəşəriyyətin qeyri-müəyyən müddətli mövcudluğunun şərtlərini təyin etməkdir. Bunun üçün insanların tələbatını elə ödəmək nəzərdə tutulur ki, bu, biosferin deqradasiyasına gətirib çıxarmasın, gələcək nəsillərin maraqlarına toxunmasın. «XXI əsrin gündəliyi»ndə həmçinin göstərilir ki, iqtisadiyyatın inkişafı ətraf mühit üçün təhlükəsiz olmalı, hər hansı layihəni həyata keçirməzdən əvvəl ekoloji ekspertiza aparılmalı, təbii resurslar bütövlükdə qeydə alınmalı, enerji hasilatında tullantılar yenidən emal edilməli, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalının inkişafı və ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı məktəblilərin yerli araşdırmalara cəlb edilməsi təxirəsalınmaz vəzifə kimi yerinə yetirilməlidir.

Ekoloji problemlərin kompleks xarakteri bu sahədə geniş tədqiqatların həyata keçirilməsində beynəlxalq həmrəylik zərurətini ön plana çəkir. Beynəlxalq ekoloji tədqiqatların aparılmasının vacibliyini diktə edən digər bir cəhət artıq antropogen təsir nəticəsində ekoloji problemlərin ayrı-ayrı dövlətlərin sərhədlərini aşaraq global xarakter kəsb etməsidir.

Fundamental ekoloji tədqiqatların nəticələri irimiqyaslı təsərrüfat layihələrinin ekoloji ekspertizasının, habelə ekoloji plan və proqnozların elmi əsaslarını təşkil edir. Bu cür tədqiqatlar həm də təbiəti mühafizə sahəsində səmərəli strategiya və metodların işlənilib-hazırlanması üçün gərəklidir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, belə elmi tədqiqatlar kompleks xarakter daşmalı və müxtəlif elm sahələrini təmsil edən alimlərin birgə iştirakı ilə həyata keçirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Барашков А.И. Будет ли конец света? М.: Знание, 1991, 157 с.
2. Глобальная Экологическая Перспектива 3. Прошлое, настоящее и перспективы на будущее. ЮНЕП. М: ИнтерДиалект, 2002, 504 с.
3. Горелов А.А. Экология. Учеб.пособие. М.: Издательство Центр, 2002, 238 с.
4. Храменков Н.Н. Философский анализ экологической сферы общества. Н. Новгород: НАСА, 1995, 134 с.
- 5.

ARQUMENTASIYA FƏALİYYƏT NÖVÜ KİMİ

b/m A.M.Allahverdiyev, BDU-nun Humanitar

Açar sözlər: Arqumentasiya, arqumentator, auditoriya

Arqumentasiya problemləri hələ qədim dövrlərdən filosofların diqqətini cəlb etmiş, Sokrat, Platon, Aristotel və başqaları bu sahədə müəyyən tədqiqatlar aparmışlar. Təsadüfi deyildir ki, Aristotelin yaratdığı məntiq elmi ilk arqumentasiya nəzəriyyəsi kimi qiymətləndirilir.

XX əsrin 60-cı illərində X. Perelman (Belçika) və Q. Conston (ABŞ) kimi tədqiqatçıların söyləri nəticəsində arqumentasiya problemlərinə olan maraq kəskin şəkildə artmış və bir neçə elmin (məntiq, ritorika, psixologiyavə s.) qovşağında yeni bir elm sahəsi – arqumentasiya nəzəriyyəsi (neoritorika və arqumentologiya) formalaşmağa başlamışdır.

Formalaşmaqda olan arqumentasiya nəzəriyyəsi antik ritorikada olan bütün pozitiv cəhətləri bərpa etməyə çalışdığına görə, onu bəzən yeni ritorika da adlandırırlar. Aydın ki, arqumentasiya nəzəriyyəsi sübut nəzəriyyəsinə müncər edilmir. Belə ki, sübut nəzəriyyəsi həqiqət anlayışına istinad edir və bu nəzəriyyə üçün auditoriya və inam anlayışları tamamilə yaddır. Arqumentasiyanın son məqsədi isə bilik əldə etmək yox, irəli sürülən müddəanın məqbulluğu ilə bağlı digər tərəfdə əminlik formalaşdırmaqdır. Qeyd olunmalıdır ki, yeni elm sahəsinin adında nəzəriyyə terminin işlədilməsi müəyyən mənada şərti səciyyə daşıyır. Belə ki, hal – hazırda həmin sahədəki tədqiqatların vahid nəzəriyyə çərçivəsində aparıldığı iddia etmək doğru olmazdı. əslində burada söhbət ayrı – ayrı yanaşmalardan, nəzər nöqtələrindən gedir.

Arqumentasiya nəzəriyyəsinin əsas anlayışı arqumentasiya anlayışıdır. Adətən arqumentasiya dedikdə digər tərəfin mövqeyini və yaxud əqidəsini dəyişdirmək məqsədilə dəlillərin gətirilməsi nəzərdə tutulur. Onun səciyyəvi xüsusiyyətləri əsasən aşağıdakılardır:

- Arqumentasiya dil vasitəsilə (şifahi yaxud yazılı) həyata keçirilir;
- Arqumentasiya məqsədyönlü fəaliyyətdir: onun məqsədi digər tərəfin mövqeyini gücləndirmək və yaxud zəiflətməkdir;
- Arqumentasiya sosial fəaliyyətdir: o digər insanlara ünvanlanır və onların gətirilən dəlillərə fəal reaksiyasını və dialoqu nəzərdə tutur;
- Arqumentasiya onu qavrayanların ağılla, məntiqlə hərəkət edəcəklərini güman edir: onların gətirilən arqumentləri ölçüb – biçmək qabiliyyətlərini, həmin arqumentləri qəbul və ya rədd etmək hüquqlarını tanıyır.

Arqumentasiya şifahi ya da yazılı mühakimələr formasında çıxış edir. Mühakimələrin iki xassəsi arqumentasiya nəzəriyyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan biri sübutluluq digəri isə inandırıcılıqdır.

Mühakimənin sübutlu olması məntiqi amillərlə bağlıdır, yəni mühakimənin sübutlu olması, onun məntiqi cəhətdən düzgün qurulması

deməkdir. Lakin mühakimənin sübutlu olması onun hələ inandırıcı olması demək deyildir, yəni qarşı tərəf sübutlu mühakiməni qəbul etməyə də bilər. Deməli mühakimənin inandırıcı olması məntiqi amillərlə yanaşı həm də qeyri məntiqi, yaxud məntiqdən kənar amillərdən də asılıdır.

Arqumentasiya spesifik kommunikativ fəaliyyət forması olmaq etibarını ilə inandırma prosesi ilə sıx bağlıdır. Ona görə də arqumentasiyanı hər şeydən əvvəl fəaliyyət növü kimi nəzərdən keçirmək olduqca vacibdir. Hər bir fəaliyyət növü kimi arqumentasiya da subyekt - obyekt münasibətləri ilə səciyyələnir. Arqumentasiyanın subyektini dedikdə digər insanlara təsir göstərməyə və onlarda irəli sürülən müddəanın həqiqiliyi və ya əsaslılığı ilə bağlı əminlik yaratmağa cəhd edən şəxs və ya şəxslər qrupu nəzərdə tutulur.

Arqumentasiyanın ünvanlandığı şəxs və ya şəxslər qrupu isə onun obyektini təşkil edir. Arqumentasiya nəzəriyyəsində arqumentasiyanın subyektini göstərmək üçün “arqumentator”, “proponent”, “natiq”, “mühazirəçi” terminlərindən, arqumentasiyanın obyektini göstərmək üçün isə müvafiq olaraq “resipiyent” (“respondent”), “opponent”, “auditoriya” terminlərindən istifadə edilir.

Arqumentasiya prosesində subyekt və obyektədən başqa daha iki komponentin fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan biri fəaliyyət sxemi, digəri isə arqumentasiya obyektinə təsir göstərmək üçün istifadə edilən vasitə, metod və priyomlardır.

Arqumentasiyanın obyektini insanın şüuru, onun baxışları və davranışdır. Aydın ki, insanın şüur və davranışına ən müxtəlif üsullarla təsir göstərmək olar. Bu üsulların bir hissəsi fiziki, digər hissəsi isə qeyri – fiziki səciyyə daşıyır. Məsələn, fiziki güc, zor tətbiq etməklə insanları müəyyən hərəkətlərə sövq etmək mümkündür. Lakin bu cür təsir üsulunu arqumentasiya adlandırmaq olmaz. Çünki arqumentasiya hər şeydən əvvəl nitq vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Digər tərəfdən qeyri –fiziki təsir üsullarının heç də hamısı arqumentasiya deyil. Belələrinə əmr, mükafatlandırma, vədvermə və s. aiddir. Doğrudur qarşıya qoyulan məqsəd nöqtəyi – nəzərdən arqumentasiya digər təsir üsulları ilə müəyyən mənada eyniyyət təşkil edir, belə ki, bütün hallarda məqsəd digər tərəfi hər hansı bir hərəkətə sövq etməkdir. Arqumentasiyanın spesifikliyi arqumentatorun öz şüurunda resipiyentlə, onun imkan və hüquqları ilə bağlı malik olduğu təsəvvürlərlə şərtlənir. Tabeçiliyində olan hərbi qulluqçuya əmr verən zabıtdən fərqli olaraq arqumentator resipiyentin iradə azadlığını qəbul edir, onun irəli sürülən müddəanı qəbul edib – etməmək hüququnu tanıyır. Arqumentator öz məqsədinə çatmaq üçün kommunikativ akt zamanı ilkin müddəanın həqiqiliyini məntiqi cəhətdən əsaslandırmaq dəlillər gətirməklə kifayətlənmir. O həmin müddəanın konkret situasiyada sosial əhəmiyyət kəsb etdiyini, onun daha faydalı, daha məqsədəuyğun olduğunu təsdiqləyən dəlillər də axtarıb tapmalı olur və öz məqsədinə çatmaq üçün inandırıcı təsiretmənin həm məntiqi, həm də

məntiqdən kənar metod və üsullardan (psixoloji, ritorik, linqvistik və s.) geniş şəkildə istifadə edir.

Məntiqə dair ədəbiyyatda “arqumentasiya” termini ilə hər hansı bir müddəanın lehinə gətirilən dəlillər məcmusu göstərilir. “Arqument” sözü isə “dəlil”, “əsas” sözlərinin sinonimi kimi işlədilir. Arqumentasiya mühakimə prosesi olmaq etibarilə aşağıdakıları əhatə edir:

- Tezis formasında çıxış edən müddəaların irəli sürülməsini.
- Müddəaları əsaslandıran dəlil və ya arqumentlərin gətirilməsini;
- Irəli sürülən müddəa və arqumentlərin auditoriya tərəfindən qəbul edilib edilməməsini.

Deməli, arqumentasiya riyazi isbatlardan fərqli olaraq əvvəlcədən qəbul edilmiş müqəddimələrə (aksiom və postulatlarla) əsaslanmır. Arqumentator fikir mübadiləsi zamanı auditoriyanı irəli sürülən müddəanın əsaslı və ya haqlı olmasına inandırmağa çalışır. Arqumentasiya üçün irəli sürülən müddəanın əsaslandırılması son dərəcə vacibdir. Lakin arqumentasiyadan danışmaq üçün bu şərtin olması heç də yetərli deyil. əks halda natiq və auditoriyanın dialoqu monoloqa və ya riyazi isbata çevrilir ki, bunlar da fikir mübadiləsini və fikirlərin qiymətləndirilməsini istisna edir. Fikir mübadiləsi aparmaq, fikirləri qiymətləndirmək üçün auditoriyanın olması zəruri şərtidir.

Auditoriya anlayışı arqumentasiya nəzəriyyəsinin mərkəzi anlayışlarındanıdır. Və arqumentasiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri, qeyd olunduğu kimi, onun müəyyən qrup insanlara, müəyyən bir auditoriyaya istiqamətlənməsidir. Əksər tədqiqatçıların fikrincə, real arqumentasiyanın tipik cəhəti auditoriyanın razılığının əldə edilməsidir. X.Perelman hesab edir ki, auditoriyanın son məqsədi auditoriyanın razılığını almaqdır.

X.Perelman auditoriyanın üç növünü fərqləndirir. Birincisi, belə bir auditoriya kimi bütün bəşəriyyət çıxış edə bilər. Əlbəttə, bu cür auditoriyaya konkret olaraq heç kim müraciət etmir, ona görə də bu anlayış daha çox ideal konstruksiyanı xatırladır. İkincisi, auditoriya arqumentatorun müraciət etdiyi şəxsdən və ya şəxslər qrupundan ibarət ola bilər. Bu halda arqumentator məhz onlar üçün öz müddəası ilə bağlı arqumentlər axtarıb tapır və bununla da onların razılığını almağa çalışır. Üçüncüsü, arqumentasiya ilə məşğul olanın özünün auditoriya rolunda çıxış edə bilməsi mümkündür (Məsələn, arqumentator öz gələcək davranışı, əməlləri ilə bağlı düşüncələrə daldıqca). Müfəviq qərar qəbul etməkdən ötrü o özü üçün inandırıcı dəlillər axtarıb tapmalı, həmin qərarı əsaslandırmalıdır.

Auditoriyaya müraciət, istinad arqumentasiyaya müasir yanaşmaların mərkəzi ideyasını təşkil edir, arqumentasiyanı sübutdan fərqləndirir. Əksər tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, arqumentasiya ağılların görüşünü qarşılaşmasını nəzərdə tutur. Q.Constonun fikrincə, arqumentasiya üçün ağılı açıq saxlamaq zəruridir, lakin bu heç də o demək deyildir ki auditoriya ona ünvanlanan hər bir arqumentasiyanı qəbul etməlidir. Əsl arqumentasiya o

zaman mövcud olur ki, respondent arqumentatorun dediklərinə həvəssiz və passiv olmasın.

Ədəbiyyat

1. Алексеев А.П. Аргументация. Познание. Общение. М., 1991
2. Ивин А.А. Теория аргументации. М. 2000

PLATON-ARISTOTEL VƏ XOŞBƏXTLİK ƏXLAQI

Faruk Kurt, BDU-nun magistrantı

Açar sözlər: cəmiyyət, mutluluk, bilgi

Sokratın iki böyük ögrençisi, iki böyük Sokratçı deyə bilinən Platon və Aristotel isə həm Diyojenin cəmiyyətdən-kenar maraqsız əxlaqinə həm də Aristipposun həzz əxlaqinə qarşı çıxarlar. Birincinin tərsinə olaraq onların hər ikisi də insan üçün yaxşı həyatın və xoşbəxtliyin ancaq cəmiyyət içində və yaxşı bir rəhbərlik altında mümkün olduğuna inanırlar. (1,s,134) Bu halda, dövlət və cəmiyyət, insandan kənar bir şey deyil. Cəmiyyət insanların ən yaxşı qabiliyyətlərini gerçəkləstirməsi cəhətdən imtina edilməz bir ünsürdür. Bir başqa deyişlə təməl prinsip , cəmiyyət içindəki insandır, nə cəmiyyətdən ayri olan fərd, nə də fərddən ayri olan cəmiyyət(dövlət). Şəhər-dövləti öz özünə kifayətdir, fərd deyil. İnsan şəhər həyatında ictimai bir varlıq olaraq özünü gerçəkləstirmeyi bacara bilər. Aristotel beləcə insani "siyasi bir heyvan" olaraq təsəvvür edər. (Yunanca: zoon politikon).

Lakin eyni zamanda, Platonun insanın cəmiyyətin bir parçası olması xüsusunun üzərində lap çox durduğuna inanar. "Dövlətin doğası"der Aristotel, "bir qrup olmaqdır, bir qrup insan". Bu yüzdən, nəzəriyyədə və siyasi tətbiqdə bir standart aranışında olmamaq lazımdır, təbii olandan daha böyük bir birlik üçün məcbur etməməliyik. İnsanın

həyat qanununun geniş mənada ağıl olduğunu söylədik. İnsanlar qanun olaraq qrup içində yaşamalıdılar; beləcə akletmə bacarıqlarını həyata keçirə bilirlər. Ağılın kafi təmini yaxşı bir şəhər- dövlətini nəzərdə tutmaqdadır. Logos və polis bir-birinə bağlı məfhumlardır. İnsan təbiəti ağıl və mantığıyla yaşamayanlarca ya də yeganə insan "ruhundan" çevresiylə birlikdə faydalana bilməyənlərə deyil, yalnız şüurlu və ictimai bir qrup içində yaşayan insanlar tərəfindən ortaya qoyula bilər. (2,s, 110) Beləcə Aristotelin "insan, ictimai-siyasi bir heyvandır" məşhur cümləsi insan üçün ictimai həyatın, dövlətin, siyasi təşkilatlanmanın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu düşündüyünü göstərməkdədir. Platonun məşhur dialoqu Dövlət, yaxşı bir həyatın ancaq yaxşı bir rəhbərlik altında mümkün olduğunu göstərən ən canlı bir sənəddir. Öbür yandan yenə gərək Platon gərəkə Aristotel Aristopposun həzz əxlaqına də şiddətlə qarşı çıxarlar. Ancaq bu qarşı çıxışın Platonda daha sərt olduğu gözdən qaçmaz. Aristotel isə həzzin bir ölçüdə məşruyyətinə inanmaqdadır. Ancaq hər həzz verici hərəkət yaxşı deyil. Həzz ərdəmliləyin bir yan məhsul bir mükafatıdır; amma özü deyil.

Sokratın yaxşı bir şagirdi olan Platon, müəlliminin fikirini davam etdirərək həm əxlaqi doğruların insanların arzu və meyllərindən müstəqil obyektiv varlıqlara qarşılıq olan obyektiv doğrular olduqlarını, həm də ahlaklılığın təməlini, o halda, məlumatın meydana gətirdiyini müdafiə edir. (1,s, 134) Sokrata görə "məlumat, fəzilətdir". O zaman, buradan bu sual çıxmaqdadır: "Məlumat deyilən şey nədir?" Buna bağlı olaraq da: "İnsanın nəyi bilməsi mümkündür?" Belə ümumi bir məlumat məsələsində Sokratı xüsusilə maraqlandıran, insanın öz özünü bilməsidir. Çünki məlumatda əsas olan şey xarici dünyanı, aləmi onun meydana gəldiyi anamadəyi deyil, özümüzü bilmək və tanımaqdır. Bunun üçündür ki, Sokrat şagirdlərinə hər şeydən əvvəl, özlərini kəşf etməyi, özləri üzərində düşünmələrini təlqin etmişdir. Yenə o sofistlər kimi, köhnə təbiətçi filosoflara və onların metodlarına qarşı çıkmış, araşdırmalarına insani və onun məsələlərini mövzu edinmişdir.

Əslində o, özünü xalqına həsr etmiş, bütün zamanını fəlsəfi məsələləri müzakirə edərək, insanlara doğrunu göstərməyə, insanın həyatını sorğulamasının nə qədər əhəmiyyətli bir iş olduğunu göstərməyə, sorğulanmayan həyatın isə boşluğunu izah etməyə çalışmışdır. Onun ən çox üzərində dayandığı xüsus, insanın öz özünə sadıq qalması və öz özüylə ahəng içində olmalıdır. İnsan, hər şeydən əvvəl hər yaptığı şeydə özünə qarşı hesab verə bilməlidir. Bu, eyni zamanda içində eşitdiyi səsin,

Daimon' un əmridir. Daimon Sokrata həyatının hər anında öz özünə hesab verməsini əmr edir. Sokrat də, ancaq öz özüylə ahəng və

uyğunlaşma içində olduğu zaman xoşbəxt olduğunu ifadə edər. Ona görə, öz özüylə ahəng qura bilməyən, uzlaşa bilməyən bir insan, heç bir zaman xoşbəxt ola bilməz. (3,s, 191) Ya da daha yaxşısı, doğru davranır olmanız məlumatı şəxsən doğru bir şəkildə əldə etmiş olmanızın dəlilidir. Doğru davranış zəruri olaraq xoşbəxtliyə yol açar.

Doğru davranışlarda olan Sokrat edama məhkum edildi. Bu mutluluk olabilmə mi? Nəticədə bu açıq ki; Sokratın xoşbəxtlik (Yunanca: Eudaimonia) sözünü istifadəsi arzunun kənarında bir şeyi nəzərdə tutur. Sokrata görə fiziki işgəncə və ölüm xoşbəxtliyə mane deyil. Sokrat üçün xoşbəxt olmaq öz özüylə barışıq olmaq, yaxşı bir şüur və öz-hörmətə sahib olmaqla yaxından əlaqəlidir. İnsanoglu olaraq üstün olan və tamamilə insanoglu olan adam xoşbəxttir. Başımıza nə gəlsə gəlsin bunun nə qədər xoşbəxt olduğumuz sualıyla əlaqəsi yoxdur. (2,s, 65)

Öbür yandan Platon əxlaq ilə siyasət arasında də ciddi bir ayırım etməz. Onların hər ikisi də ərdəmli və xoşbəxt bir həyat üçün lazımlı olan qaydaların məlumatıdır. Ancaq Platon daha çox əxlaqı siyasətə və ya kiçik əxlaqı böyük əxlaqa sadələşdirmək istər. Onun bəlkə də Sokratdan ayrıldığı ən əhəmiyyətli yanı, yaxşının məlumatının hər kəs üçün eyni ölçüdə mümkün olmadığını düşünməsidir. Əsas insanlar başqalarından daha çox intellektual qabiliyyətə sahibdirlər. Əxlaqı qabiliyyət də təməldə intellektual qabiliyyətə dözdüyünə görə bu, bəzilərinin başqa bəzilərdən daha çox əxlaqı qabiliyyətə sahib olduqları mənasında alınabilir. bu mənada əxlaqı qabiliyyət də siyasi qabiliyyətə bağlı olduğuna görə yaxşı bir siyasi rəhbərlik və bu rəhbərliyi əlində tutacaq yaxşı idarəçilər hər şeyin əsasıdır. Bunun nəticəsini Platonun məşhur cümləsidir:

"Ya idarəçilərin filosof, ya da filosofların idarəçi olmaları lazımdır". Beləcə bu, Platonu siyasi seçməçilik, aristokratik rəhbərlik fikirinə aparar. Seçmələrin vəzifəsini elm edərək siyasi-əxlaqı qanunları təsis etmək, onlar ətrafında geri qalanları öyrətmək və idarə etməkdir. Geri qalanların ərdəmi isə bunlara itaət etmək və idarə olunmaqdır. Platonçu əxlaqa hansı etirazlar yönəldilə bilər? Şüpəsiz bir çox etiraz yönəldilə bilər. Bunlardan ikisinə işarə edək: Birinci olaraq onun, əxlaqı doğruların obyektiv elmi doğrular olduğu fikirinə qarşı çıxıla bilər və əxlaqı problemlərin son həlldə elmi problemlərə bənzər olmayan problemlər olduqları deyilə bilər. Sonra onun ictimai- siyasi ahlakçılığının fərdi- fərdi əxlaqı kölgədə buraxdığı və ya ortadan qaldırdığı etirazı edilə bilər. Yaxşı ictimai-siyasi nizamın yaxşı bir fərdi-fərdi əxlaq icin faydalı, hətta lazımlı olduğu fikiri məqbul bir görüşdür. Ancaq bunun əxlaq problemini siyasət probleminə sadələşdirmək kimi bir təhlükəsi də vardır. Hətta daha kobud bir tərzdə söylərsək pis bir siyasi-

ictimai nizamda yaxşı bir əxlaqi həyat davam etdirmənin imkansızlığı həddindən artıq və hadisələr tərəfindən, məsələn şəxsən Platon və Sokratın öz həyatları tərəfindən yalanlanan bir iddiadır. (Çünkü gərək Sokrat gərək Platon içində yaşadıkları ictimai-siyasi nizamın heç də ideal bir düzen olmadığını qəbul etməkdədirlər.

Platonun ən məşhur tələbəsi olan Aristotel, müəlliminin təməl olan dünya görüşünü paylaşar. Tək onu daha çox yumuşaldar, daha görülməlidir. Aristotela görə də ən yüksək yaxşı xoşbəxtlikdir və o ancaq yaxşı bir ictimai-siyasi nizam içində gerçəkləşə bilər. Ancaq Aristotela görə bütün insanlar üçün doğru olan tək bir xoşbəxtlik yoxdur və xoşbəxtlik, kənar yandan, zəruri olaraq həzzi çölə atmaz. Aristotel xoşbəxtliyi, "ruhun ərdəmə uyğun etkinliyi" olaraq təriflər. Onun bu tərfi, xoşbəxtliyi statik bir şey deyil bir fəaliyyət olaraq götürdüyünü göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Aristotel belə bir şey deyər kimidir: Xoşbəxtlik, müəyyən bir tərzdə davrandığımızda özünə çatacağımız müəyyən bir hədəf deyil; o, daha çox bu hədəfə çatma fəaliyyətidir. Xoşbəxtlik Aristotela görə məsələn sebatkar olmaq kimi bir şey olduğu aydın olmaqdadır. İndi bir hərəkətdə olan, bu hərəkəti nəticəsində sebatkarlıq kimi bir hədəfə çatmaz. Sebatkarlıq bir şeyi müəyyən bir tərzdə etmə formasıdır. O halda xoşbəxtlik müəyyən bir məqsəd deyil, məqsədlərin reallaşdırılma formasıdır.

Sonra Aristotel bütün insanlar üçün tək bir xoşbəxtlik və ya tək bir yaxşı olduğu fikirində deyil. Müxtəlif xoşbəxtliklər və yaxşılar vardır. Biri üçün yaxşı olan başqa biri üçün yaxşı olmağa bilər. Örnegin qadın üçün yaxşı olan, kişi üçün yaxşı olandan, azad insan üçün yaxşı olandan fərqlidir.

Yenə Aristotel yaxşı və xoşbəxt bir həyat üçün birdən çox şeyin lazımlı olduğu qənaətindədir. Bundan ətrafı Platon və Kiniklerden fərqli olaraq xoşbəxt ola bilmək üçün gərək maddi, gərəkse ruhi növdən əsas şeylərin lazımlı olduğunu irəli sürər. Məsələn maddi şeylər olaraq zənginlik Aristotela görə heç də pis bir şey degildir. Ruhi şeylər olaraq da insanın xoşbəxt olması üçün başqaları tərəfindən qəbul görməsi, dostları olması vs. lazımlıdır. Yenə bu cümlədən olmaq üzrə Platon və Kiniklerden fərqli olaraq Aristotel həzzi kiçik hesab etməz. Həzz, şüpeşiz xoşbəxtlik deyil. Çünki xoşbəxtlik daha qalıcı, daha davamlı bir ruh vəziyyətini ifadə edər. Ancaq xoşbəxtliyin həzzlə birlikdə tapılmasında da qınanacaq bir şey yoxdur. Yenə Aristotel Platon kimi ən yaxşı rəhbərlik formasının ən yaxşıların, yəni seçmələrin rəhbərliyi olduğu qanısındadır. Ancaq ondan fərqli olaraq digər rəhbərlik formalarının, məsələn tək adamın rəhbərliyinin və ya xalqın çoxunun rəhbərliyinin bəzi şərtlərdə müəyyən bir dəyəri olduğunu qəbul edər.

Aristotelin xoşbəxtlik mövzusunda verdiyi praktik resepti isə "orta yol" ögretisində ifadə edilmiş tapılar. İnsanlar xoşbəxtliyə çatmaq üçün həddindən artıq uclardan qaçınmalı, elmlə bir şəkildə davranmalıdırlar. Bir nümunə vermək lazım olsa Aristotelə görə qorxaqlıq və gözü quruluq iki həddindən artıq ucdur. Bunlar arasında orta yol, cəsarətdir. Eyni şəkildə pul xərcləmə mövzusunda bədxərclilik və xəsislik iki həddindən artıq ucdur. Bunlar arasında orta yol, cömərdlikdir. Öbür yandan Aristotel, bu orta yolun hər səfərinə mütləq bir orta olması gerekmediyini, onun xoşbəxtlik olmadığını və insandan insana dəyişə biləcəyini də bilər. Mənim içki içməklə əlaqədar orta yolum - deyək dörd stəkan şərab- fərqli ola bilər. Sonra bəzi şeylərin ortası da yoxdur. Burada iki ucdan biri doğru (sözünü tutmaq), digəri səhvdir (sözünü tutmamaq) (1,s,137,138) Bir əfəndinin ya da atanın ədaləti yurddaşınıkindən ayırır. Çünki, bir oğul ya da kölə bir özəldir (mülkdür), adamın öz özəlgəsi qarşısında heç bir tüzümsüzlük (ədalət) söz mövzusu ola bilməz. Kölələr mövzusunda bu təlim, bir adamın köləsiylə arkadas olmasının mümkün olub olmayacağı sualıyla əlaqəli olaraq kiçik bir dəyişikliyə uğrayar. "iki yan yan arasında orta heç bir şey yoxdur. Kölə canlı bir cihazdır... Bu vəziyyətdə, kölə olması səbəbindən bir köləylə arkadas oluna bilməz. Lakin insan olması səbəbindən bir köləylə yoldaş olunur. Çünki bir qanun sistemindən pay ala bilən ya da razılışmada yanlardan biri olan hər hansı bir adamla bir başqası arasında ədalət var olduğu görülür. Nəticədə, insan olduqca bir köləylə də dostluq qurula bilər".

Uşaq pis davranırsa ata onu qınaya bilər. Lakin uşaq atasını qınaya bilməz. Çünki uşağın atasına, şişə imkanı tapılmayan bir borcu vardır. Bu borc, hər şeydən əvvəl uşağın varlığıdır. Bərabər olmayan əlaqələrdə hər adam dəyərinə görə seviləcəyindən, aşağı olan, üstün olanı; üstün olan, aşağı olanı sevdiyindən daha çox sevməsi doğru olur. Xanımlar, Uşaqlar, vətəndaşlıqlar; ərləri, ana ataları, tək idarəçiləri (monarkları) ərlər, ana atalar və tək idarəçilərin onları sevdiyindən daha çox sevecəklər. Yaxşı bir evlilikdə "kişi, dəyərinə uyğun olaraq və bir kişinin ola biləcəyi mövzularda idarəçi olur. Lakin, bir qadına uyğun olan vəziyyətlərdədirsə rəhbərliyi qadına köçürür". Qadının bölgəsinə uzanmamalı kişi. Qadınsa kişinin bölgəsinə heç uzana bilməz. Kadının varis olduğu vəziyyətlərdə bəzən görülür kişinin sahəsinə girməsi. (4,s, 276,277) Ancaq Aristotelin özünün Platonun mütləqçi, həddindən artıq obyektivçi, həddindən artıq spekulativ əxlaq qaydasından fərqli olaraq bir "orta yolçu" olduğunu söyləyə bilərik. O əxlaq qaydasında daha ampirist, daha az obyektivçi, daha nisbi, daha çəngülcü, daha az həzz düşməndir.(1,s,135,136)

İnsan üçün yaxşı həyatın və xoşbəxtliyin ancaq cəmiyyət içində və yaxşı bir rəhbərlik altında mümkün olduğuna inanırlar. Aristoteldə isə xoşbəxtlik əxlaqı Platondan daha fərqlidir. Ona görə bütün insanlar üçün doğru olan tək bir xoşbəxtlik yoxdur və xoşbəxtlik üçün həm maddi həm də mənəvi ünsürlərin olması lazım olduğundan yanadır. Aristotelin xoşbəxtlik mövzusunda verdiyi praktik resepti isə Aristotelin xoşbəxtlik mövzusunda verdiyi praktik resepti isə "orta yol" ögretisində ifadə edilmiş tapılar. İnsanlar xoşbəxtliyə çatmaq üçün həddindən artıq uclardan qaçınmalı, elmlə bir şəkildə davranmalıdırlar. Xoşbəxtlik üçün həm maddi həm də mənəvi ünsürlərin olması lazım olduğundan yanadır.

Nəticə olaraq ikisi də xoşbəxtlik əxlaqında məlumatın ön planda olmasından yanadır. Onlara görə məlumatsız xoşbəxtlik olmaz. Şu halda, insanı fəzilətli edən ağılı doğru istifadə etməkdir; yəni həqiqətən istəniləcək şey ilə qaçınılması lazım olan şeyi, qorxulacaq şeylə qorxulmayacaq şeyi bir-birindən ayırmağı bilməkdir. İnsanı xoşbəxtliyə götüreceklər çoxbilmiş nəyin yaxşı nəyin pis olduğunu ortaya qoyan çoxbilmiş müdrikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Prof. Dr. Ahmet Arslan. Felsefeye Giriş. Vadi yayınları. 1994
2. G. Skirbekk & N. Gilje. Antik Yunan'dan Modern Dönem Felsefe Tarihi 2001
3. Prof. Dr. Husameddin ERDEM. İlk Çağ Felsefesi Tarihi Hü- Er yayınları. 2000
4. Bertrand Russell. Batı felsefesi Tarihi Antik Çağ bilgi yayınevi

İQTİSADİYYAT

К ВОПРОСУ ЕВРОПЕЙСКОЙ СИСТЕМЫ ПЕРЕВОДА КРЕДИТОВ (ECTS)

*Султанов А.Ш., доцент кафедры экономической
теории Бакинского Государственного
Университета, Баку, Азербайджан*

Резюме.

ECTS (European Credit Transfer System) is a credit system, which provides a way of measuring and comparing learning achievements, and transferring them from one institution to another. As an effective instrument for creating curricular transparency and facilitating academic recognition the

ECTS system supports European-wide mobility. Transparency is created by providing detailed information on the curricula and their relevance towards a degree.

Key words: European Higher Education Area, credit, transfer system, academic mobility, academic recognition, guarantee academic recognition of studies abroad, workload.

ECTS (Европейская Система Перевода Кредитов) – это система кредитов, предоставляющая метод для измерения и сравнения образовательных достижений, и их перевода из одного вуза в другой.

Сами термины кредит, кредитный час, кредитная система пришли в Европу из США. Европа, идя по пути создания общеевропейской интеграции - Евросоюз, Европарламент, Европейская экономическая зона, совместная валюта единой Европы ЕВРО идет по пути создания и системы европейского образования и, соответственно, собственной системы оценивания и приведения к унификации системы оценки знаний студентов, обеспечивающей им свободное движение по Зоне европейского высшего образования.

В настоящее время в мировой системе высшего образования наиболее широко используются различные системы образовательных кредитов

- ECTS - европейская система,
- USCS - американская система,
- CATS - британская система,
- UMAP-стран Азии и бассейна Тихого океана.

Кредит или зачетная единица – это числовой способ выражения объема и уровня знаний, основанный на достижении результатов обучения, а также соответствующей этому уровню трудоемкости, измеренной в единицах времени. В кредитах выражается трудоемкость учебной работы, они определяют время, необходимое для освоения определенного учебного материала. Система зачетных единиц является механизмом, позволяющим оценить в условных единицах измерения объем получаемых знаний, умений и навыков, исходя из средней трудоемкости их получения при традиционной педагогической технологии очного обучения (лекции-семинары-практикумы, самостоятельная работа, контроль промежуточный и на выходе). Кредиты ECTS указывают на то, какая часть годовой работы приходится на данный учебный модуль.

В отличие от американской система зачетных единиц, ECTS прямо связана со временем, затраченным на обучение. Продолжительность обучения измеряется учебными годами, а каждый учебный год делится на 60 частей, которые и называются зачетными единицами (кредитами). При

всей своей простоте эта система зачетных единиц используется пока еще ограниченно, в том числе и потому, что продолжительность учебного года в разных странах Европы не одинакова, а зачетные единицы, применяемые в вузах разных стран, несопоставимы.

Поскольку учебный год в европейских вузах продолжается примерно 40 недель (в Азербайджане 32 недели), было решено, что общая трудоёмкость учебной нагрузки студента в год будет приравнена к 60 кредитам. Следовательно, в семестр студент должен заработать ровно 30 кредитов, а в триместр - 20 кредитов. Число 30 считается обязательным, - если студент за семестр набирает 29 кредитов, он должен "добрать" кредиты или же он не переводится на следующий курс. При надлежащем контроле качества образовательного процесса студент не сможет получить за учебный год больше 60 кредитов - такие попытки будут только означать, что он недогружается по основному учебному плану, что вуз недорабатывает, пытается начислять легковесные кредиты.

В Европе система впервые была создана в рамках Программы ERASMUS (1989-1996) и опробована в экспериментальной схеме, включающей 145 вузов во всех странах ЕС и странах Европейской экономической зоны. В качестве эффективного инструмента для создания прозрачности учебных программ и улучшения академического признания система ECTS поддерживает общеевропейскую мобильность в сфере образования. Прозрачность создается через обеспечение подробной информации об учебных программах и приведение их соответствие с определенной степенью.

Основными инструментами, используемыми в процессах работы системы ECTS (European Credit Transfer System) и улучшении академического признания, являются три элемента:

- информация о программах обучения и результатах работы студента,
- соглашение между вузами-партнерами и студентом,
- обозначение объема работы студента.

Кредиты могут быть получены также и в рамках образования, не являющегося высшим, включая обучение в течение всей жизни, если они принимаются заинтересованными университетами. (См.: Зона европейского высшего образования. Совместное заявление европейских министров образования.- Болонья, 19 июня 1999 года). В настоящее время обсуждается возможность использования системы ECTS в сфере профессионального образования, т.е. образования, полученного в колледже, так называемая степень суббакалавра.

Система кредитов представляет собой описание образовательной программы через использование кредитов, присвоенных отдельным ее компонентам. Описание кредитов в высшей образовательной системе может основываться на различных параметрах, таких как, трудозатраты

студента, результаты обучения, самостоятельная работа и контактные часы.

ECTS имеет собственную систему кредитов, основанную на измерении трудозатрат студента. Трудозатраты студента включают в себя посещение лекций, аудиторные часы и часы для самостоятельной работы. Она также включает в себя работу по подготовке к экзаменам и другим зачетным мероприятиям. Кредиты ECTS отражают количество работы, требуемой для каждого отдельного курса по отношению к общему количеству работы, необходимой для завершения всего года академического обучения в вузе. Кредиты ECTS являются относительной величиной.

Надо подчеркнуть, что главные положения Болонского соглашения, описанные выше, не есть скороспелое изобретение составителей документа. Все они прошли апробацию временем и доказали свою эффективность - в тех же США, в Великобритании и во многих странах и вузах Западной Европы. Именно поэтому европейцы решили сделать их общепринятыми. Отличия между ними от страны к стране несущественны и носят «технический» характер. Так, например, американские и европейские кредиты имеют разную «размерность»: если американский студент должен за год получить всего 30 кредитов, то европейский - 60. Это связано с тем, что в зачетные единицы европейской системы ECTS включены не только часы прослушанных лекций и выполненных лабораторных работ, но и самостоятельная работа студента. К слову, британские зачетные единицы отличаются и от американских, и от европейских. Студенту Великобритании за год необходимо получить 120 кредитов.

Каждый курс подразумевает под собой 2 момента: 1) определенный объем работы в часах или объем изучаемого материала (лекция, семинар или практическая работа, или же комбинация того и другого), 2) удвоенное количество времени вне аудитории или класса: в библиотеке, лаборатории, самостоятельная работа дома. По прохождению каждого курса студент получает некое число баллов или кредитов, посвященных работе в аудитории. Таким образом, получается некий стандарт курса, сопоставимый в различных странах и университетах (1 академический час в аудитории приравнивается к 2-м академическим часам самостоятельной работы).

За каждой зачетной единицей стоит определенное количество освоенных понятий, связей между понятиями, наработанные навыки. Предполагается, что их освоение соответствует 25 астрономическим часам общей трудоемкости - включая самостоятельную работу студентов и сдачу ими промежуточных и итоговых испытаний, все другие виды учебной работы. Каждая дисциплина должна "весить" 2- 6 кредитных

единиц. Две трети зачетных кредитов составляют обязательные дисциплины, остальное студент формирует самостоятельно. Кроме того, в рамках проекта TUNING, направленного на сопоставительный мониторинг процесса внедрения кредитной системы в рамках Европейского образовательного пространства, выработаны общие методологические принципы в сфере использования ECTS. Можно резюмировать их следующим образом.

1. Число кредитов, присваиваемое тому или иному курсу (или модулю) не зависит от степени его «важности», статуса или престижности. Кредитный «вес» курса связан только с объемом трудоемкости, отведенным на его освоение и складывающимся исходя из различных факторов (соотношение аудиторной нагрузки и временных затрат, отводимых на самостоятельную подготовку; реальные трудозатраты; глубина освоения материала, предполагаемая данной учебной программой и т.д.).

2. Кредиты не связаны также со степенью успешности освоения курса студентом, то есть с оценкой, так как, будучи показателем трудозатрат, сами по себе они не измеряют качество обучения или подготовки выпускника.

3. Кредит как таковой есть условная величина, обозначающая соотношение различных частей образовательной программы и учебного плана между собой и их отношение к программе в целом. Кредиты выражают лишь то, какую часть годовой (семестровой) нагрузки студента составляет та или иная дисциплина (курс, модуль), тот или иной вид учебных работ.

4. Согласно исследованиям, осуществленным в рамках программы TUNING, оптимальным является «вертикальный» или «нисходящий» метод начисления кредитов по отдельным позициям учебного плана образовательной программы. При этом предлагается отталкиваться от общей или годовой нагрузки (120 или 60 кредитов – трудозатраты магистра, 240 или 180 – бакалавра; 60 кредитов – обучение в течение года, 30 кредитов – семестр) и присваивать модулям (группам дисциплин, включающим в себя аудиторную и самостоятельную работу, экзамены, зачеты и практики) целое число кредитов. По некоторым мнениям, распределять нагрузку между дисциплинами внутри модулей при таком подходе можно на основе традиционного принципа измерения трудоемкости в академических часах.

Студент может накапливать кредиты в счёт будущего диплома в течение сколь угодно длительного периода. Накопление кредитов позволит студенту повышать квалификацию в течение всей жизни, например, получать дополнительное высшее образование. Благодаря кредитам, студент сможет делать продолжительные перерывы в учёбе -

заработанные ранее кредиты не пропадут. Даже в случае отчисления студента из вуза по каким-то причинам набранные им кредиты могут потом быть использованы при продолжении обучения в вузе, причём они будут засчитываться неоднократно, что заметно облегчит студенту получение второго высшего образования. При определённых условиях кредиты позволят учитывать опыт работы студента по специальности как компонент высшего образования.

Система зачетных единиц призвана решить проблему сравнимости образовательных программ, содействовать увеличению академической мобильности. Зачетные единицы можно накапливать сколь угодно долго - обучение в течение всей жизни. Они повторно учитываются при переводе студента в другой, в том числе, и зарубежный, университет и принимаются во внимание при продолжении обучения на другом уровне, в том числе и в другом европейском государстве - участнике Болонского процесса. Можно менять вузы хоть каждый семестр - система накопления кредитов везде одна и та же. С "болонским" дипломом выпускника без проблем примут на работу в любой европейской стране. Кредиты могут быть заработаны и вне контекста высшего образования, например, в системе непрерывного образования, при условии, что они признаются принимающим университетом.

Если на начальном этапе Болонского процесса основное предназначение кредитов виделось в поддержании академической мобильности, в 2003 году в Берлине этой задаче добавилось совершенствование программ обучения. Система зачетных единиц является механизмом, позволяющим оценить трудозатраты студента на освоение отдельных дисциплин и образовательной программы в целом, а также сформулировать условия аттестации студентов в терминах числа зачетных единиц.

Введение системы зачетных единиц предполагает изменение единицы расчета трудоёмкости освоения образовательных программ, а также перестройку организации учебного процесса. Уже сегодня в стране идет активная работа по подготовке нормативных документов, определяющих принципы построения учебного процесса с использованием зачетных единиц, регламентирующих методы аттестации студентов с использованием балльной - рейтинговой систем, методики расчета учебной нагрузки преподавателей, порядок записи студентов на дисциплины, формирование учебных групп, введение служб академических консультантов.

Кредитная система стимулирует преподавателей к поиску эффективных методов обучения. В этой модели может использоваться

любая образовательная технология, главное, чтобы она обеспечивала достижение поставленных целей.

Система зачетных единиц в настоящее время уже используется рядом азербайджанских университетов. В качестве основополагающих параметров были определены классические "болонские" каноны: в течение семестра студент должен набрать ровно 30 кредитов, в течение учебного года - ровно 60 кредитов. Количество кредитов за учебную дисциплину не может быть дробным. Кредит показывает трудоёмкость дисциплины. В трудоёмкость засчитывается не только аудиторная нагрузка, но и самостоятельная работа студента по изучению материала, в том числе подготовка к экзаменам. В соответствии с признанными правилами Болонского процесса кредитуются как стажировка студента, так и работа по написанию выпускной работы или магистерской диссертации и их защита.

Азербайджан, идущий по пути интеграции в европейское сообщество, вырабатывает свои подходы к оцениванию знаний студентов, их сопоставимости и соизмеримости, так как для них создается благоприятная возможность с точки зрения мобильности, возможности выбора индивидуальной программы обучения и перечня предметов, более отвечающим запросам специалиста и требованиям рыночной экономики.

Приказом Министра образования Азербайджанской Республики № 264 от 20.04.2006 года принято Примерное положение об организации преподавании по кредитной системе в учреждениях высшего образования, которое по ряду параметров отличается от образцов аналогичных документов других стран и отражает специфику нашей образовательной системы, но в своей основе сохраняет основные требования Европейской Системы Перевода Кредитов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. "TƏHSİL HAQQINDA" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.-2009-cu il 19 iyun tarixli 833-IIIQ nömrəli Qanun.
2. Ali təhsil müəssisələrin kredit systemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi ƏSASNAMƏSİ.- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 264 sayılı 20.04.2006-cı il tarixli əmri ilə təsdiq olunmuşdur.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КАСПИЙСКОГО МОРЯ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

*доцент Шихализаде С.Э.
кафедра «Общая экономика»*

В последние годы проблема сохранения экологического здоровья уникального природного объекта, каким является Каспийское море, приобрела чрезвычайную остроту. Каспийское море - уникальный водоем, его углеводородные ресурсы и биологические богатства не имеют аналогов в мире. Каспий – старейший в мире нефтедобывающий бассейн. В Азербайджане, на Апшеронском полуострове, добыча нефти началась более 150 лет назад и туда же впервые в нефтедобычу направлялись иностранные инвестиции. К промышленной разработке на шельфе приступили в 1924 году.

После распада СССР, сложилась принципиально иная ситуация. "Стратегические запасы" оказались собственностью новых независимых государств и сразу же стали предметом их торга с международными нефтегазовыми корпорациями. В числе первоочередных появились и другие проблемы: статус Каспийского моря, возможные маршруты транспортировки энергоносителей, инвестиции в разработку нефтегазовых ресурсов региона и, конечно же, экологическая проблема Каспия. Прикаспийским регионом обозначают пять стран, расположенных по периметру Каспийского моря; это Азербайджан, Россия, Казахстан, Иран и Туркменистан, государства "бассейна Каспийского моря".

Проблема Каспия на сегодняшний день очень актуальна, но вне зависимости от того, как решится вопрос о международно-правовом статусе Каспия и о разделении нефтяных ресурсов между прикаспийскими государствами, Каспий остается общим экологическим объектом региона. Кризис в одной из его частей выльется в общую, неразделимую экологическую катастрофу, которая, в конечном счете, отразится на личных планах каждого государства и его перспективах развития.

Рассмотрим главные экологические проблемы Каспийского моря:

Загрязнение моря

Главным загрязнителем моря, безусловно, является нефть. Нефтяные загрязнения подавляют развитие фитобентоса и фитопланктона Каспия, представленных сине-зелеными и диатомовыми водорослями, снижают выработку кислорода. Увеличение загрязнения отрицательно сказывается и на тепло-, газо-, влагообмене между водной поверхностью и атмосферой. Из-за распространения на значительных площадях нефтяной пленки скорость испарения снижается в несколько раз. Загрязнение Каспийского моря ведёт к гибели огромного числа редких рыб и других живых организмов. Наиболее наглядно влияние нефтяного загрязнения видно на водоплавающих птицах. Неуклонно сокращаются запасы осетровых. Нефтяное сырье можно заменить другим сырьем, осетровых же ничем не заменишь и за нефтедоллары нигде не купишь.

Болезни живых организмов в море

То есть загрязнение моря приводит к болезни живых организмов в море.

Проникновение чужеродных организмов

Угроза проникновения чужеродных видов до недавнего прошлого не считалась серьезной. Наоборот, Каспийское море использовалось в качестве полигона для вселения новых видов, предназначенных для увеличения рыбо-продуктивности бассейна. События приняли драматический характер, когда на Каспии началось проникновение чужеродных организмов из других морей и озёр. Например, настоящей бедой для Каспийского моря стало массовое размножение гребневика мнемнопсиса.

Перелов и браконьерство

Одной из главных причин резкого сокращения улова осетровых в Каспийском море является браконьерство. Подтверждается достоверность неофициальных данных, что на долю браконьерства приходится около 80% улова осетровых.

Таким образом, мы видим, что экологические последствия катастрофичны. Многие не осознают сегодня, что, если не принять экстренные меры, то может последовать катастрофа. Предотвратить эту катастрофу возможно при помощи конкретных многоцелевых перспективных научно-исследовательских программ по предотвращению загрязнений Каспийского моря. Например, одной из таких компаний, действующей в пределах Азербайджана с проектом по предотвращению загрязнения Каспийского моря, является «BP-Азербайджан».

В последние годы, компания «BP», открыто обсуждающая с общественностью вопросы воздействия производственных процессов на окружающую среду, невольно предоставила хорошую модель взаимоотношений между общественностью и загрязняющими объектами для местных производителей нефти. Компания "BP-Азербайджан" получила официальное разрешение Министерства экологии на утилизацию буровых шламов. «BP» намерена утилизировать буровые шламы как путем биоремедиации, так и путем термической обработки. Высокий уровень проработки любого проекта «BP», независимо от его сложности, объема – рассматривается и рассчитывается каждая деталь, используется метод многовариантности, взвешиваются все за и против, и, конечно, особое внимание уделяется основополагающему принципу "не навреди биосфере". Компанией проводятся встречи с общественностью: «учесть неучтенное, то, что проглядели, не усмотрели».

Экологические проблемы Каспия и его побережья являются следствием всей истории экстенсивного экономического развития в странах региона. На это накладываются как долговременные природные изменения (вековые колебания уровня моря, изменение климата), так и

острые социально-экономические проблемы сегодняшнего дня (переходный период, экономический кризис, конфликты, внедрение транснациональных корпораций и т.п.).

Возникшие проблемы по состоянию и загрязнению Каспия требуют срочного принятия мер по охране окружающей среды в регионе. Для оздоровления и восстановления экологической обстановке Каспийского моря решением правительств пяти прибрежных государств с 1998 г начала работать Каспийская Экологическая Программа (Тасис, ЮНДП, Всемирный банк) в рамках которой будет разработан Стратегический План Действий по оздоровлению экологической обстановке в регионе.

Значительная часть ущерба, наносимого природе человеческой деятельностью, остается за рамками экономических расчетов. Именно отсутствие методов экономической оценки биоразнообразия и экологических услуг приводит к тому, что планирующие органы прикаспийских стран отдают предпочтение развитию добывающих отраслей и "аграрной индустрии" в ущерб устойчивому использованию биоресурсов, туризму и рекреации.

При освоении углеводородных ресурсов в бассейне Каспийского моря и эксплуатации, действующих необходимо проводить природоохранные мероприятия. Регион Каспийского моря входит в категорию тех экологических зон, которые находятся на грани кризиса. Следовательно, всем Прикаспийским государствам необходимо разработать и внедрить единые нормативные, методические и правовые документы при освоении углеводородного сырья, которые бы исключали или снижали техногенное воздействие на экосистему Каспия. Если эти страны будут совместно, рационально использовать природные ресурсы, проведут работы по увеличению численности растений и животных, природоохранные мероприятия, то, в таком случае Каспий будет жить. Очень важны международные службы по незамедлительным действиям при авариях на Каспии.

Обеспечение экологической безопасности, развитие экологического мониторинга является приоритетной проблемой каждого государства.

Загрязнение моря от нефтедобычи в ближней перспективе заметно увеличится, главным образом в Северном Каспии, с постепенным распространением в Средний и Южный Каспий вдоль западного берега.

Единственный практический путь сдерживания этого загрязнения - законодательное ограничение нефтедобычи. Однако, данный путь представляется маловероятным.

Возможность восстановления экосистем Каспия во многом зависит от согласованных действий прикаспийских государств. До сих пор, при большом количестве принимаемых "экологических" решений и планов, отсутствуют системы и критерии контроля за их результативностью.

Такая система выгодна всем действующим на Каспии хозяйственным субъектам, включая госструктуры, национальные и транснациональные корпорации.

Система экологического мониторинга и научных исследований на Каспии является сверхцентрализованной, громоздкой, дорогостоящей и малоэффективной, допускающей манипулирование информацией и общественным мнением. Необходима постоянная оптимизация этой работы, направленная на общее улучшение службы экологического мониторинга и совершенствование механизмов ее деятельности. Возможным выходом из существующего положения может быть создание межнациональной системы, сочетающей функции мониторинга и информирования общественности.

Список использованной литературы

1. Т.Баркелиев. Главные экологические проблемы Каспийского моря /Т.Баркелиев // Экспертиза - 2002г.
2. С.Леонов. Природа Каспия взывает о помощи /Сергей Леонов// Независимая газета", 28 октября 1998 г., №201 (1772)
3. Международно-правовая делимитация Каспийского моря / Рустам Мамедов- Баку 2001г.
4. Р.Мамедов. Формирование Международно-правового статуса Каспийского моря в постсоветский период / Р.Мамедов// Центральная Азия и Кавказ. - 2 (8) 2000г.
5. Г.Мамедзаде Каспий на грани катастрофы / Г.Мамедзаде // Зеркало - 2003г.
6. Содружество Независимых Государств - Москва - 1999г.

Resume

Maintaining the ecological health of Caspian Sea has become a serious problem during the last few years.

The main ecological problems of Caspian Sea are: pollution of the sea, illnesses of alive organisms in the sea, penetration of foreign organisms, catching above norm and poaching.

To prevent the disaster it is important to conduct specific multi-purposed scientific researches.

BP is one of the companies in Azerbaijan that is working on the project of the pollution prevention of Caspian Sea.

AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ ƏSAS STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar söz: Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, əsas strateji istiqamət.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие Азербайджана; основное стратегическое направление.

Azərbaycanın müstəqil-milli iqtisadiyyatını formalaşdıraraq daha çətin və tale yüklük məsələləri arxada qoymuşdur. Ölkəmizdə artıq keçid dövrü başa çatmışdır. Bir neçə ildir ki, iqtisadiyyatın bütün sferalarında canlanma və tədricən yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdur. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən «Əsrin kontraktı» neft strategiyası mərhələ-mərhələ həyata keçirildiyikdən sonra 1995-ci ildən başlayaraq birbaşa xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmağa başladı. Həmin investisiyalardan iqtisadiyyatın bütün sferasında istifadə olunaraq sosial-iqtisadi inkişafda da xeyli dərəcədə irəliləyiş baş verdi. Xüsusiyə, ölkə müəyyən dərəcədə maliyyə çətinliklərini arxada qoydu. Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sferalarında nəzərə çarpan sosial- iqtisadi irəliləyişləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar. İllər üzrə təhlil etdikdə ölkədə ümumi daxili məhsulun real artım sürəti 2003-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən 11, 2 faiz, 2004-cü ildə 10,2 faiz, 2005-ci ildə 26,4 faiz, 2006-cı ildə 34,5 faiz, 2007-ci ildə 25,0 faiz, 2008-ci ildə 10,8 faiz, 2009-cu ildə 9,3 faiz və 2010-cu ilin doqquz ayı ərzində 4,1 faiz (29, 3 milyard manat) olmuşdur. Təhlil bir daha göstərir ki, 2005, 2006, 2007-ci illərdə ümumən daxili məhsulun real artım sürəti daha yüksək olmuşdur.

Ümumi daxili məhsulun defeyator indeksi müvafiq illər üzrə 4,0 %; 6,4%; 16,2%; 11,3%; 14,4%; 20,9%; 12,0%; təşkil etmişdir.

Ümumi daxili məhsulda özəl sektorunun xüsusi çəkisi yuxarıda göstərilən illər üzrə 73,3%; 73, 5%; 76,0%; 81,0 %; 86,0%; 88,0% olmuşdur.

Ümumi daxili məhsulun adambaşına düşən pul məbləği 2008-ci ildə 4,439,9 manatdan, 2009-cu ildə 5,040,6 manat çatmışdır. 2004-2009-cu illər ərzində ümumi daxili məhsul (YDM) 2,8 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 4,8 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 3 dəfə, minimum pensiyanın məbləği 3,8 dəfə, minimum əmək haqqı 6,3 dəfə artmış, 33 mindən artıq yeni müəssisə. 840 mindən çox yeni iş yeri açılmış, yoxsulluğun səviyyəsi 4,1 dəfə azalaraq 11 faizə enmişdir.

2009-cu ildə sənaye istehsalının artımı 8,6 faiz, inflyasiya səviyyəsi isə 1,5 faiz olmuşdur. 2007, 2008, 2009-cu illər üzrə ölkə iqtisadiyyatına bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşu 10,353,9 mln. manat, 12481,8 mln. manat, 9161.7 mln. təşkil edilmişdir. Ondan müvafiq illər üzrə xarici investisiyalar 5127, 8 mln. manat; 5625,8 mln. manat; 2440,8 mln. manat və daxili investisiyalar isə 4620,7 mln. manat; 6856 mln. manat; 7198,8 mln. manat olmuşdur. 2010-cu ilin doqquz ayı ərzində Azərbaycan

iqtisadiyyatında mühüm irəliləyiş əldə olunmuşdur. Yuxarıda göstərilən faktiki materialın təhlili bir daha təsdiq edir ki, son illərdə Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişafında mühüm irəliləyişlər baş vermişdir. Xüsusilə neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması nəticəsində quruda və dənizdə neft hasilatı artmışdır. Neftdən əldə olunmuş gəlir hesabına Dövlət Neft fondunun gəlir hissəsi xeyli dərəcədə artaraq 2009-cu ildə 3685,0 mln. manat təşkil etmişdir. Bu da 2008-ci illə müqayisədə 1, 495,0 mln. manat, yəni 168,3 faiz çox olmuşdur.

Dövlət Neft fondunun gəlirinin artması ölkə büdcəsinin həcminin artmasına da təsir göstərir. Bunun nəticəsidir ki, 2009-cu ildə dövlət büdcəsinin gəliri 10,3 milyard manat, xərcləri isə 10.6 milyard manat təşkil etmişdir.

2010-cu ilin doqquz ayı ərzində ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ümumi daxili məhsul 4.1 faiz artaraq 29,3 milyard manata, bir işçiyə hesablanmış orta əmək haqqı 6,6 faiz artaraq 319 manata, əhalinin adambaşına düşən gəliri 10 faiz artaraq 2 min 16 manata, adambaşına düşən ümumi daxili məhsul isə 2,8 faiz artaraq 3 min 286 manata çatmışdır. Əhalinin sərəncamında qalan gəliri əvvəlki eyni dövrlə müqayisədə 11,3 faiz olmuşdur.

Azərbaycanın dünya ölkələri ilə xarici ticarət, iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrində də mühüm irəliləyiş baş vermişdir. Belə ki, cari ilin doqquz ayı ərzində Azərbaycan respublikası 140 ölkə ilə xarici ticarət dövriyyəsinə həyata keçirmişdir ki, bunun ümumi həcmi 20,2 milyard dollar, o cümlədən idxalın həcmi 4,5 milyard manat, ixracın xərci isə 15,7 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Yəni bu dövr ərzində xarici ticarət saldosu müsbət 11,2 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatı üzrə faktiki materialların bir daha sübut edir ki, son dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında xeyli dərəcədə dönüş yaranmış və mühüm strateji istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Gələcəkdə müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının daha geniş və səmərəli inkişafı məqsədilə aşağıdakı mühüm strateji sahələrinin hərtərəfli inkişafına diqqət yetirilməlidir.

- qeyri-neft sektoru sahələrinin tarazlı (balanslı) surətdə investisiya-laşdırılması və inkişafına diqqət yetirilməlidir;

- üstün və aparıcı sənayenin hərtərəfli sahələrinin kompleks inkişafına və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin daha da genişləndirilməsi;

- xarici və daxili investisiya qoyuluşlarının sahə və regionlar üzrə tarazlığının təmin olunması;

- regionlarla yerli təbii-əmək və elmi-texniki resurslardan səmərəli istifadə olunması məqsədilə həmin istiqamətə yönəldilən investisiya qoyuluşunun həcmünün artırılması və s.

- innovasiya yönümlü tədqiqatların aparılmasının maliyyələşdirilməsinə dövlət dəstəyi verilməsi və əldə olunmuş nəticələrdən istifadə olunmasına şərait yaradılması;

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İ.Əliyev Nazirlər kabinetinin 2010-cu ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında çıxışı. Respublika qəzeti, 21 oktyabr 2010
2. İ.Əliyev. «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial – iqtisadi inkişafın Dövlət Proqramı»nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransın materiallarında giriş nitqi, «Azərbaycan» qəzeti 13 mart 2010- cu il
3. Milli Məclisdə Nazirlər kabinetinin hesabatı. «Azərbaycan» qəzeti, 17 mart 2010-cu il
4. Sürətli tərəqqiyə xidmət edən investisiya siyasəti. «Azərbaycan» qəzeti, 14 mart 2010-cu il
5. A.Nadirov. Müstəqillik regionların tarazlı sosial – iqtisadi inkişafında mühüm şərtidir. «Xalq» qəzeti, 12 mart 2010-cu il
6. A.M.Məhərrəmov. Sahibkarlıq: nəzəriyyədən praktikaya. Bakı, 2009
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2008

Резюме

Статья кандидата экономических наук, доцента Сарыева К.А. на тему: Основные стратегические направления социально-экономического развития Азербайджана.

В статье подробно рассматривается социально-экономическое развитие Азербайджана в рыночных отношениях. Далее приводятся и анализируются обширные фактические материалы, на основе которых выдвигается ряд рекомендаций, которые могут использоваться в хозяйственной деятельности страны.

ANTİNHİSAR SİYASƏT – İQTİSADİYYATIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MÜHÜM İSTİQAMƏTİ KİMİ

*dos.Qitəliyev Qalib, BDU-nun
İqtisadi nəzəriyyə kafedrası*

Hər bir normal cəmiyyət iqtisadiyyatda inhisarçılıq meyllərini məhdudlaşdırmağa, sahibkarlar arasında azad rəqabət üçün normal şərait yaratmağa çalışır. Çünki iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsi inhisarlaşdıqda sahə (sahə bir inhisarla təmsil olunduqda) az məhsul istehsal edir, lakin onu daha yüksək qiymətlərə satır. Beləliklə, süni şəkildə qıtlıq yaradılır ki, nəticədə cəmiyyət böyük itkilərə məruz qalır, inhisar isə yüksək mənfəət (inhisar mənfəəti) əldə edir.

İnhisar cəmiyyətin real gəlirlərini öz xeyrinə yenidən bölüşdürür və bununla da cəmiyyətdə iqtisadi və sosial təbəqələşməni gücləndirmiş olur. İnhisarın hökmranlığı şəraitində bazar resursları istehlakçıların real tələblərinə

uyğun bölüşdürmür. Cəmiyyət baxımından inhisar kifayət qədər məhsul istehsal etmir və əmtəə və xidmətlərin qeyri optimal strukturunu təklif edir.

İnhisar şəraitində rəqiblər mövcud olmadığına görə inhisarçı firma əmək məhsuldarlığını artırmağa və istehsal xərclərini minimuma endirməyə imkan verən texniki yenilikləri tətbiq etməkdə bir elə maraqlı olmur.

İqtisadiyyatın inhisarlaşdırılmasının qeyd etdiyimiz kimi mənfi nəticələrinə görə cəmiyyət inhisarçılıq meyillərinin güclənməsinin qarşısını almağa, bazarın rəqabət strukturunu təmin etməyə çalışır. Məhz bu səbəbdən qabaqcıl ölkələrin hökumətləri bir qayda olaraq inhisarların əmələ gəlməsinə maneçilik törədən, mövcud inhisarları parçalayan, kapitalın sahələrarası sərbəst axınını həvəsləndirən antiinhisar qanunvericilik aktlarını qəbul edirlər.

Təsərrüfat subyektlərinin - müəssisələrin beynəlxalq rəqabət meydanında müvəffəqiyyəti də bütün digər şərtlərlə yanaşı ölkə daxilində inhisarçılıq meyillərinin mövcudluğundan, azad rəqabət mühitindən asılıdır. Hər bir dövlət istehlakçıları yüksək keyfiyyətli və ucuz məhsullarla təmin etmək, bütövlükdə iqtisadiyyatın və ayrı-ayrı müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün müntəzəm şəkildə səmərəli tədbirlər sistemini, hər şeydən əvvəl düşünülmüş antiinhisar siyasəti həyata keçirməlidir.

Məlum olduğu kimi Qərb ölkələrində dövlət inhisarların və oliqopoliyaların təsərrüfat fəaliyyətlərinə fəal şəkildə müdaxilə edir. Dövlət inhisarların və oliqopoliyaların iqtisadiyyata həddən ziyadə təsir göstərmələrinin qarşısını almağa çalışır, antiinhisar (antitrest) qanunvericiliyini işləyib hazırlayır.

Bu qanunlar firmaların əlində cəmiyyət üçün təhlükəli inhisar hakimiyyətinin cəmlənməsinə qarşı yönəldilmişdir. Antiinhisar qanunvericiliyi dar və geniş mənalarda başa düşülə bilər. Dar mənada bu həddən ziyadə inhisar hökmranlığına malik olan xalis inhisarlara və iri oliqopoliyalara qarşı yönəldilmişdir və eləcə də cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş işgüzar ünsiyyət normalarını pozan “qeyri-sağlam” hərəkətlərin qarşısını almaq məqsədini güdür. Antiinhisar qanunvericiliyin geniş mənada izahı -inhisar ağılığının bütün formalarına qarşı mübarizə kimi başa düşülür.

Azərbaycanda da antiinhisar siyasəti həyata keçirilir. Bu siyasət antiinhisar qanunvericiliyinə daxil olan qanun və normativ aktlar əsasında həyata keçirilir.

Bunlara 4 mart 1993-cü ildə qəbul edilmiş “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanun, 12 mart 1999-cu il tarixli “Təbii inhisarlar haqqında” Qanun, 2 iyun 1995-ci il tarixli “Hazır rəqabət haqqında” Qanun, 19 sentyabr 1995-ci il tarixli “istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun aiddir.

Respublikamızda inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılmasının təşkilati-hüquqi əsasları “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunla müəyyən edilir. Bu qanun iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan əksər fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilir. Yalnız nou-xau, əmtəə nişanları və müəlliflik

hüquqlarından irəli gələn münasibətlər qanunun əhatə dairəsindən kənar qalır. Lakin sözügedən istiqamətlərdə rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəldilən sui-istifadə halları olarsa, onda yuxarıda qeyd olunanlar da antiinhisar nəzarətinə məruz qalırlar.

Hazırda respublikamızda “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunda inhisarçı fəaliyyətinin aşağıdakı növləri öz əksini tapmışdır:

- dövlət inhisarçılığı;
- sahə inhisarçılığı;
- yerli inhisarçılıq;
- təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı;
- maliyyə - kredit inhisarçılığı;
- bazar subyektlərinin üfiqi və şaquli birləşməsi (qovuşması) nəticəsində meydana gələn inhisarçılıq;
- təbii inhisar;
- patent-lisenziya inhisarçılığı

Müqayisə üçün qeyd etmək ki, hazırda amerikanın antiinhisar qanunları dörd obyektin tənzimlənməsini nəzərdə tutur: bazarın inhisarlaşdırılmasını; qiymətlər və ticarətin məhdudlaşdırılması haqqında razılaşmaları; rəqabəti aradan qaldırmaq məqsədilə firmaların qovuşmasını; rəqabətə əhəmiyyətli dərəcədə ziyan verən ticarətin məhdudlaşdırılmasını.

ABŞ-da yerli yaxud ümumilli bazarda payın 60% və daha çox olduğu vəziyyət bazarın inhisarlaşdırılması hesab olunur. Bazarda belə paya malik olan korporasiya məhkəmənin qərarı ilə ləğv edilə bilər.

Dövlət, inhisarın yaranmasına səbəb olan, milli yaxud yerli səviyyədə rəqabətə əhəmiyyətli zərbə vura bilən hər cür qovuşmanı qadağan edə bilər. Məsələn, mövcud məhsul növü üzrə və mövcud bazarda iri firmaların digər kompaniyalarla üfiqi qovuşması, eləcə də iri kompaniya tərəfindən onun rəqiblərinin əmlaklarının satın alınması qadağandır. Amerika qanunvericiliyi dəmir filizi istehsalı ilə məşğul olan kompaniyanın poladəitmə kompaniyası ilə qovuşması kimi şaquli qovuşmalara qarşı, eləcə də konqlomerat qovuşmalarına, yəni istehsalın diversifikasiyası əsasında qovuşmalara qarşı bir qədər mülayimdir.

Göründüyü kimi respublikamızda antiinhisar siyasətinin tətbiqi sferaları Amerika kimi inkişaf etmiş ölkə ilə müqayisədə xeyli çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, antiinhisar nəzarətinin əsas obyektə təsərrüfat subyektlərinin birləşməsi nəticəsində meydana çıxan hakim mövqe hesab olunur. Hakim mövqe (inhisar) birləşən təsərrüfat subyektlərinin müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən çox olduqda yaxud onların aktivlərinin (kapitallarının) ümumi dəyəri minimum əmək haqqı məbləğinin 75 min mislindən artıq olduqda formalaşmış hesab olunur. Bu baxımdan, ümumi aktivlərinin dəyəri minimum əmək haqqının 50 min mislindən çox olan müəssisələrin ləğvi, eləcə də həmin müəssisələrin bölünməsi (əgər nəticədə hər

birinin bazar payı 35%-dən çox olan yeni subyektlər meydana çıxarsa) üzərində də antiinhisar nəzarətinin tətbiq olunması nəzərdə tutulur.

Aşağıdakı hallarda təsərrüfat subyektləri arasında imzalanan sazişlər İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə razılaşdırılmalıdır:

1) Bir təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalını təşkil edən və səsvermə hüququna malik səhmlərin 20%-dən çoxunun digər təsərrüfat subyektini tərəfindən əldə edilməsi; bu məhdudiyət təsərrüfat subyektlərinin yaradılması zamanı onun təsisçilərinə aid edilmir;

2) Bir təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və ya qeyri-maddi aktivlərinin digər təsərrüfat subyektinin mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilməsi zamanı, əqd predmetini təşkil edən əmlakın balans dəyəri, bu əmlakı özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və qeyri-maddi aktivlərinin balans dəyərinin 10%-dən çox olarsa;

3) Bir təsərrüfat subyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirmək şərtlərini müəyyənləşdirməyə və onun Ali idarəetmə orqanının funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verən hüquqlarının digər təsərrüfat subyektini tərəfindən alındıqda.

Respublikamızda antiinhisar siyasətinin tətbiqi birmənalı olaraq təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sferalarını əhatə edir. Daha doğrusu, real vəziyyət və aparılan işlərin məzmunu aşkar surətdə göstərir ki, qeyd olunan sferada hələ də əsaslı dönüşə nail olunmamışdır. Təbii inhisarlarda struktur dəyişikliklərinin aparılması və onların fəaliyyəti üzərində dövlət nəzarətinin təşkili qaydalarının hazırlanıb həyata keçirilməsini Ümumdünya Bankı tərəfindən təqdim etdiyi (1997-ci il) şərtlər sırasına (kredit verilməsi üçün) daxil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən sferada antiinhisar nəzarətinin təşkilinin hüquqi əsasları “Antiinhisar siyasəti haqqında” Qanuna (1993) və Nazirlər Kabinetinin “Təbii inhisar subyektinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında” Əsasnaməsinə (1996) istinadən formalaşdırılmışdır. Bu dövrə qədər təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti üzərində əslində antiinhisar nəzarəti həyata keçirilmirdi. Təbii inhisarlar üzərində dövlət nəzarətinin yalnız zahiri “görüntülü” tətbiqi ölkənin iri iqtisadi subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərə bilməməsində əsas rol oynayan amillərdən biri olmuşdur.

AÇIQ İQTİSADİYYAT ANLAYIŞI VƏ AÇIQ İQTİSADİYYATDA DÖVLƏTİN STABİLLƏŞDİRMƏ FUNKSIYALARI

Babayeva Aynur, BDU-nun magistrantı

İqtisadiyyatı müxtəlif təsnifatlara əsasən müəyyən tiplərə bölürlər. Yerli istehsalın, bazarın xarici bazar ilə münasibətlərinin səviyyəsinə görə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə çıxış etməsinə görə iqtisadiyyat iki tipə bölünür:

1. açıq iqtisadiyyat
2. qapalı iqtisadiyyat

Qapalı iqtisadiyyat o iqtisadiyyata deyilir ki, dövlət xarici iqtisadi əlaqələri sərhədləşdirir, avtarkiya və izolyasionizmə meyllənir.

Açıq iqtisadiyyat anlayışı müəyyənləşdirmək üçün bir neçə yanaşmalar mövcuddur. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

1. Bu dünya təsərrüfatı əlaqələrinə inteqrasiya edən iqtisadiyyatdır, burada hər hansı bir təsərrüfat subyekti əmtələrin idxal və ixracını, maliyyə sövdələrinə yerinə yetirmək hüququna malikdir.
2. Bir ölkənin başqa ölkənin əmtəə və xidmətlərinin idxalına sərhədlərini açan və öz əmtəə və xidmətlərini başqa ölkə müstəqil olaraq ixrac edən ölkənin iqtisadiyyatıdır.

Açıq iqtisadiyyatın tipləri bunlardır:

1. Böyük.
2. Kiçik.

Böyük açıq iqtisadiyyat- beynəlxalq bazarın formalaşmasına və dünyada faiz dərəcələrinin dəyişməsinə asanlıqla təsir göstərir.

Kiçik açıq iqtisadiyyat- dünya bazarında gedən proseslərə təsir edə bilmir, başqa ölkələrin iqtisadiyyatına təsir etsədə, iqtisadi inkişafa öz təsirini göstərə bilmir.

İqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsini göstərən göstəricilər bunlardır:

1. Kapitalın bir ölkədən başqasına hərəkəti
2. Valyutanın dönmə qabiliyyəti
3. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda iştirak
4. ÜDM-də idxal və ixracın payı.

Açıq iqtisadiyyatın üstünlükləri bunlardır:

1. istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyasının dərinləşməsi;
2. effektivlik səviyyəsindən asılı olaraq resursların rəqabətli bölüşdürülməsi;
3. beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə dünya təcrübəsinin yayılması;
4. yerli istehsalçılar arasında rəqabətin artması, dünya bazarında rəqabətin stimullaşdırılması.

Açıq iqtisadiyyatın dünya bazarında iştirakını müəyyən edən anlayışlara bunlar daxildir: idxal, ixrac, tədiyə balansı və valyuta kursu.

İdxal (ingilis dilində import, latın dilində importare- gətirmək deməkdir) ölkəyə daxili bazarda istifadə üçün xarici əmtələrin, texnologiyanın, kapital və xidmətlərin gətirilməsi deməkdir.

İxrac isə (latın dilində exporto- çıxartmaq deməkdir) bir ölkədən başqa ölkəyə əmtəənin, kapitalın, xidmətin çıxarılması deməkdir. Bura həmçinin reeksport- əmtəənin üçüncü ölkədə satılmasında daxildir.

Tədiyə balansı- bir ölkədə müəyyən vaxt ərzində (ay, rüb, il) xaricdən daxil olan ödənişlər və həmin ölkənin xaricə göndərdiyi pul ödənişləri arasındakı nisbətə deyilir.

Valyuta kursu xarici valyutada ölkənin pul vahidinin qiymətidir. Valyuta kursunun növləri bunlardır:

- 1.möhkəmlənmiş valyuta kursu.
- 2.üzən valyuta kursu.
- 3.real valyuta kursu.
4. nominal valyuta kursu (5, s.438).

Möhkəmlənmiş valyuta kursu dedikdə, dövlət valyuta münasibətlərində möhkəmlənmiş kurs başa düşülür.

Üzən valyuta kursu dedikdə, valyutanın alışı-satışı zamanı müəyyənleşən kurs başa düşülür.

Nominal kurs dedikdə, iki valyuta arasındakı nisbət başa düşülür.

Real valyuta kursu dedikdə, valyuta və əmtəələr arasındakı münasibət başa düşülür.

Açıq iqtisadiyyatda başqa ölkələrin iqtisadiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqə iki yolla həyata keçirilir:

- dünya əmtəə bazarlarında əmtəə və xidmətlərin alışı və satışı.
- dünya maliyyə bazarlarında maliyyə resurslarının satışı.

Açıq iqtisadiyyatın əsas kriteriyalarına ölkədə normal investisiya mühitinin olması, kapital qoyuluşunun, texnologiyanın, müəyyən hədlərdə informasiyanın axınının stimullaşdırılması daxildir. (1, s. 198)

İqtisadiyyatın açıqlıq əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

Makrosəviyyədə- daxili iqtisadiyyatda dayanıqlılıq, ölkənin maliyyəsinin, valyutasının stabilliyi.

Mikrosəviyyədə- bütün müəssisələrin xarici əmtəə, kapital, xidmət bazarına çıxışı, təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində bazar və tərəfdaşların seçimində azadlıq.

Açıq iqtisadiyyat ölkənin daxili bazarına xarici kapitalın, əmtəənin, informasiyanın, iş qüvvəsinin axını üçün ən yaxşı vasitədir.

Heç bir ölkə iqtisadiyyatında tam açıqlıq yoxdur.

Kortəbii açıq iqtisadiyyat iqtisadiyyatın inkişafına kömək etməməklə yanaşı, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyində şübhə altında qoyur.

İqtisadiyyatın açıqlığının meyarları aşağıdakılardır:

- 1.eksportun elastikliyi əmsalı- ÜDM artan zaman eksport nə qədər artır.
- 2.idxalın elastikliyi əmsalı- ÜDM 1 % artan zaman idxal nə qədər artır.

Açıq iqtisadiyyatda stabilləşdirmə siyasəti dövlətin siyasətini ifadə edir (iqtisadiyyata dövlət təsirinin üsulları), hansı ki, ikili tarazlığın təmininə yönəlir- daxili və xarici.

Daxili tarazlıq dedikdə resursların tam məşğulluqu, potensial ÜDM səviyyəsində məcmu istehsalın təmini başa düşülür.

Xarici tarazlıq dedikdə isə, tədiyyə balansının tarazlığının təmini başa düşülür.

Dövlətin stabilləşdirmə siyasəti bunlardır: fiskal, monetar, xarici ticarət balansı və valyuta.

Bildiyimiz kimi iki tip açıq iqtisadiyyat vardır: kiçik və böyük.

Kiçik iqtisadiyyatda stabilləşdirmə siyasəti. Kiçik iqtisadiyyatda effektiv ikili tarazlığa nail olmaq üçün Mandel- Fleminqo modelindən istifadə olunur. Bu model ötən əsrin 60-cı illərin əvvəllərində Kolumbiya Universitetinin (ABŞ) professoru Robert Mandel və Beynəlxalq Valyuta Fondunun əməkdaşı Markus Fleminqo tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Mandel- Fleminqo modeli keyns tipini xatırladır və IS-LM modelinin əsasında işlənib hazırlanmışdır. Model qısamüddətli dövrdə ikili tarazlığa nail olmaqın şərtlərini müəyyən edir. IS-LM modeli qapalı iqtisadiyyatda daxili tarazlığın yaradılmasını və müxtəlif siyasətlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsini müəyyən edir. Açıq iqtisadiyyatda IS-LM modelindən istifadə edilməsi üçün ona tədiyyə balansının tarazlıq əyrisi əlavə edilmişdir. Tədiyyə balansı o zaman tarazlıqda olur ki, cari əməliyyatların (NX) cəmi kapitalın hərəkəti (CF) cəminə bərabərdir. $BP = NX + CF = 0$. Mandel-Fleminqo modeli isə açıq iqtisadiyyat şəraitində monetar, fiskal və xarici ticarət balansının nəticələrini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. (3, s. 234)

Açıq iqtisadiyyat üçün IS-LM modeli. Monetar və fiskal siyasət qısa dövrdə məcmu tələbin artırılması üçün istifadə edilə bilər. Bu iki siyasət arasında əsas fərq faiz dərəcəsinə təsirdir. Fiskal siyasət faiz dərəcəsinə artırır, monetar siyasət isə faiz dərəcəsinə azaldır. Bu mexanizmlər açıq iqtisadiyyatda müəyyən hədlərlə şərtlənməklə mövcuddur.

Kapitalın mobilliyinin beynəlxalq səviyyəsi açıq iqtisadiyyatda monetar siyasətə daha çox təsir edir. Həmçinin əsas faktor kimi valyuta kurslarında çıxış edir.

Monetar və fiskal siyasətin qəti olaraq müəyyən edilmiş valyuta kursunda və elastik mübadilə kursu rejimlərində effektivliyini müəyyən etmək üçün IS-LM modelinin əsasında yaradılmış Mandel- Fleminqo modelindən istifadə edilir.

Açıq iqtisadiyyatda qəti olaraq müəyyən edilmiş valyuta kursunda fiskal siyasət super effektiv sayılır. Açıq iqtisadiyyatda möhkəmlənmiş valyuta kursunda monetar siyasət isə tamamilə effektivsiz sayılır.

Açıq iqtisadiyyatda elastik mübadilə kursunda fiskal siyasət tamamilə effektivsiz, monetar siyasət isə effektiv sayılır. (1, S.128)

Kiçik iqtisadiyyatda monetar siyasətin effektivliyi valyuta kurslarının rejimlərindən və kapitalın mobilliyi səviyyəsindən asılıdır.

Açıq iqtisadiyyatın multiplikatoru. Keyns nəzəriyyəsinə görə, açıq iqtisadiyyatın ümumi bərabərliyi aşağıdakı formadadır:

$$Y=C+I+G+(id\text{xal}+ix\text{rac})$$

Y- effektiv tələb, C- istehlak, I- investisiya, G- dövlətin aldığı.

İqtisadiyyatın açıqlığı həmçinin dövlətin tənzimlənməsindən asılıdır. Bununla bağlı olaraq dövlət siyasətinin əsas iki tipi vardır: proteksionizm və fərdçilik.

Proteksionizm (latın sözü olub, protectio, tərcüməsi himayəedici, mühafizəedici deməkdir) yerli istehsalı xarici rəqabətçilərdən qorunmasına yönəlmiş siyasətdir.

Fərdçilik isə (ingilis sözü olan free trade-dən götürülmüş, hərfi mənası azad ticarət deməkdir) beynəlxalq ticarətin azadlığına, dövlətin təsərrüfat həyatına qatışmamasına yönəlmiş siyasətdir.

Ədəbiyyat:

- 1.Матвеев Т.Ю. "Макроэкономика: Курс лекций для экономистов", 2001 год, 234 ст.
2. Амосова В.В., Давыдова И.В. Открытая экономика и проблемы ее регулирования, СПбГУЭФ, 2006, 245 ст.
- 3.Международная экономика - Михайлушкин А.И. – Учебник, Москва, 2008, 276 ст.
- 4.Н.Грегори Мэнкью. Принципы макроэкономики, Питер, 2004, 548 ст.
5. Б.А.Райзберг, Л.Ш.Лозовский, Современный экономический словарь, Инфра.М, 2004,445 ст.
- 6.[www.inventech.ru/lib\](http://www.inventech.ru/lib/)
- 7.www.centurion-center.narod.ru.wikipedia.org

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ BANK SİSTEMİ

Hefzi Yusif Kamal oğlu BDU-nun madistrantı

1979-cu il islam inqilabından sonra İranın bank sistemi yenidən təşkil olunmuşdur. Bu zaman bütün xüsusi banklar milliləşdirilmiş, xarici bankların filialları və nümayəndəlikləri ləğv edilmişdir. Bir neçə ümumdövlət əhəmiyyətli iri banklardan və onların geniş şəbəkəsi və şöbələrindən, eləcə də əyalət banklarından ibarət yeni bank sistemi yaradılır.

İran bank sisteminin yaradılması və fəaliyyətini müəyyən edən hüquqi sənədlər 1983-cü ildə qəbul edilmiş “Hər hansı formada sələmçiliyi qadağan edən islam prinsipləri əsasında hazırlanmış “Bank fəaliyyəti haqqında Qanun” və İran Konstitusiyası (Fəsil 4: “İqtisadiyyat və maliyyə) hesab olunur. Mövcud normativ-hüquqi baza İranın bank sisteminin əsas spesifik xüsusiyyətlərini və onun ümumi qəbul olunmuş standartlardan fərqi şərtləndirir. İran bank sisteminin başlıca xüsusiyyətlərinə bankların fəaliyyətlərinə dövlət tərəfindən ciddi nəzarət edilməsini, xüsusi bankların yaradılmasının qadağan edilməsini və bank kreditləşmənin mühüm

prinsiplərindən biri hesab olunan ödənişli kreditə icazə verilməməsini aid etmək olar. Sonuncu bankları faizləri müxtəlif güzəştlər, mükafatlar, bonuslarla əvəz etməyə məcbur edir.

Mövcud qanunvericiliyə görə İran bank sistemi aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- mövcud qanunvericilik əsasında və islam qanunlarına uyğun olaraq, pul tədavülünü tənzimləmək, iqtisadiyyatı sağlamlaşdırmaq və onun artımını təmin etmək üçün kreditləşdirmə sistemini təşkil etmək;
- hökumətin iqtisadi proqramlarını həyata keçirmək üçün vəsaitləri cəlb etmək;
- sərbəst pul vəsaitlərini, ehtiyat fondları, əmanət yığımları və depozitləri cəlb etmək, yerləşdirmək və yenidən bölmək yolu ilə əhalinin faizsiz kreditləşdirmə və deponetləşdirmə əməliyyatlarında geniş iştirakını təmin etmək üçün şərait yaratmaq və maliyyə alətlərini işləyib hazırlamaq, eləcə də iqtisadiyyatın real sektorunu investisiyalaşdırmaq və əhalinin tam məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə bank aktivlərini səfərbər etmək;
- pul kütləsi həcmi tənzimləmək və tədiyyə balansının vəziyyətinə nəzarət etmək;
- ödəmələri və pul yığımlarını həyata keçirmək, köçürmələri yerinə yetirmək, kommərsiya sövdələşmələrini təmin etmək və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər bank xidmətlərini göstərmək.

İran bank sisteminin qərarlaşmasında, fəaliyyət göstərməsində və inkişafında başlıca rolunu İranın Mərkəzi Bank oynayır. Mərkəzi bank kredit-pul siyasətini işləyib hazırlayır və realizə edir, pul nişanələrinin emissiyasını həyata keçirir, ölkənin qızıl ehtiyatlarını idarə edir, pul tədavülünü tənzimləyir.

Bütün ölkənin kredit-bank müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət edən Mərkəzi Bank aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

-bank xidmətlərinin və əməliyyatlarının növündən asılı olaraq bankların mənfəət normasının minimum yaxud maksimum həddini müəyyən edir, eləcə də bank əmanətçilərinə verilən güzəştləri və mükafatları təyin edir;

-dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində kapitalın investisiyalaşdırılmasının istiqamətlərini müəyyən edir, eləcə də investisiya layihələri üçün minimum mənfəət normasını müəyyənləşdirir və onu iqtisadi sahələr üzrə differensiallaşdırır.

-müşətilərə verilə biləcək vəsaitlərin (kreditlərin, ssudaların) maksimal kəmiyyətini müəyyən edir.

Mərkəzi Bank rialın başqa xarici valyutalara nəzərən mübadilə məzənnələrini təyin edir, birjada milli valyutanın məzənnəsini qoruyub saxlamaq üçün lazımı tədbirləri həyata keçirir, iran iqtisadiyyatının vəziyyəti haqqında maliyyə statistikasına dair məlumatları yığır və onları ümumiləşdirir.

2008-ci ildə İran bank sistemi Mərkəzi Bankdan savayı 6 kommersiya və 4 ixtisaslaşdırılmış bankla tərəfindən təmsil olunmuşdu ki, bunların da bütün ölkədə 12 şöbəsi vardı.

Kommersiya banklarına – “Melli Bank (Milli Bank), “Sepah Bank” (Hərbi Bank), “Millət Bankı” (Xalq bankı), “Ticarət Bankı” , “Sederet Bankı” (ixrac bankı), “Kargaran Rifah Bankı” (Fəhlələrin rifahını yaxşılaşdırma Bankı) aiddir.

İxtisaslaşdırılmış banklara isə - “Sənaye və Mədən Bankı”, “Keşavarzi Bankı” (Kənd Təsərrüfatı bankı), “Tousə Səderət Bankı” (ixracın inkişaf etdirilməsi bankı), “Məskən Bankı” (Mənzil tikintisi bankı) aiddir.

İranda çoxsaylı əyalət bankları da fəaliyyət göstərir ki, onların fəaliyyətləri ərazi prinsipi üzrə qurulmuşdur, lakin yerinə yetirdikləri əməliyyatlara görə onları universal banklara aid etmək olar.

İranda bütün banklar iqtisadiyyatın dövlət və xüsusi sektorlarında istehsal kompaniyaların yaxud müştərək təsisçiləri kimi çıxış etməklə maliyyə vasitəçiliyi və birbaşa investisiyalaşdırma fəaliyyəti ilə məşğul olurlar.

İnvestisiyaların yönəldiyi əsas sferalar – neft kimya sənayesi (“Milli Bank”, “Səderət Bankı”, “Millət Bankı”, “Sənaye və Mədən Bankı”), yol tikintisi (“Milli Bank”, “Ticarət bankı”), metro tikintisi (Sepah Bankı), aqrar sənaye və heyvandarlıq sektoru (“Keşavari Bankı”, “Touse Sederət Bankı”), metallurgiya (“Səderət Bankı”, “Ticarət Bankı”) hesab olunur.

Dövlət iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün kreditlərin verilməsi kvotalarını müəyyən etməklə, bankların kredit siyasətinə nəzarət edir. 2008-ci ildə dövlət büdcəsi haqqında Qanunda sahələr üzrə kreditlər aşağıdakı kimi bölüşdürülməsi nəzərdə tutulmuşdu: sənayeyə-33,5%, kənd təsərrüfatına – 25%, tikintiyə 29%, ticarətə və digər xidmətlərə 12,5%.

Valyuta ilə aparılan bütün əməliyyatlara Mərkəzi Bank nəzarət edir, o bütün banklardan hər bir konkret sövdələşmədən ötrü Mərkəzi Bankdan icazə almalarını tələb edir.

Faiz götürməyi qadağan edən islam normaları əsasında bank əməliyyatlarının aparılması haqqında qanuna uyğun olaraq, hökumətin bankların məcburi ehtiyat normalarını və Mərkəzi Bankın uçot dərəcələrini dəyişdirmək kimi alətlərdən istifadə etməklə səmərəli pul-kredit siyasətini həyata keçirmək imkanları yoxdur. Ölkənin bank sistemi mənfi faiz şəraitində işləyir. Halbuki inflyasiyanın artım tempi verilən kreditlərə görə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş “bank xidmətlərinə görə ödəmələri” üstələyir. Tehran fond birjasının əməliyyatları öz həcminə görə o qədər cüzdür ki, nə ÜMM dinamikasına, nə də pul kütləsinin kəmiyyətinə təsir göstərmək iqtidarında deyildir. 2008-ci ildə birja əməliyyatlarının məbləğinin ÜMM nisbəti 1,6% pul kütləsinə nisbəti isə 3,7% təşkil etmişdir.

İranda pul bazarı əvvəlki kimi bank sistemi tərəfindən verilən netto-kreditlər üçün limit qoymaq yolu ilə, eləcə də iqtisadiyyatın sahələri üzrə

kreditlərin bölüşdürülməsinin məcburi strukturunu təyin etməklə inzibati metodlarla tənzimləyir.

Yaxın perspektivdə ölkənin maliyyə sistemində islahatların aparılmasına imkan verən əlamətlər peyda olmağa başlamışdır. Həyata keçirilən dəyişikliklərin əsas normativ-hüquqi bazasını 2006/2007-2010/11-ci illərdə İranın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı haqqında dördüncü beşillik plan haqqında qanun hesab olunur. Bu qanunda bank sferasında dövlət inhisarının bir qədər zəiflədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hakimiyyətin bütün qollarında öz təsirlərini qoruyub saxlayan konservatorların güclü müqaviməti ucbatından hökumətin islahatları həyata keçirmək planları ləng yerinə yetirilir.

1979-cu il islam inqilabından sonra İran rəhbərliyi tərəfindən bank və maliyyə sferalarında həyata keçirilmiş ən əhəmiyyətli tədbirlərdən biri – iki xüsusi bankın – Bank New Economy (yeni iqtisadiyyat) və Bank Parsian (fars) banklarının açılmasıdır. 24 mln. dollar ilkin kapitalı olan birinci banka Beşehr adlı İran sənaye qrupu nəzarət edir. Parsian Bankı avtomobilqayıma sektorunun köməyi ilə yaradılmışdır və 35 mln. dollar ilkin kapitalla malikdir. Hər iki bank müasir səviyyəli geniş bank xidmətlərini göstərməyi planlaşdırır ki, bu da İranın bank sistemləri ilə digər ölkələrin bank sistemlərini yaxınlaşdırmağa imkan verəcəkdir. Bundan əlavə hazırda artıq “Kooperativ Bank” və “Sənaye Bankı” da fəaliyyətə başlamışdır. Xüsusi bankların təşkili 2000-ci ildə ölkə parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Ölkənin bank sferasında özəlləşdirmənin də aqibəti yalnız şüarlarından ibarət olmuş iqtisadiyyatın mərkəzləşdirmə proqramının aqibəti kimi ola bilər. Xüsusi banklar elə vəziyyətə salınmışdır ki, onlar bu sferada dövlət sektoru ilə uğurla rəqabət apara bilmirlər. Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş depozit dərəcələrini (qısamüddətli, orta müddətli və uzunmüddətli əmanətlərə görə müvafiq surətdə 13,5%, 15% və 18%) dəyişdirməyə, səviyyəsi eləcə də Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilən və nəzarət edilən bank xidmətlərinə görə ödəmə dərəcələrini dəyişdirməyə icazə verilmir.

İranın Mərkəzi Bankı dövlət banklarının sayının tədricən azaldılması planı işləyib hazırlanmışdır. “Karqaran Rifah Bankını (Fəhlələrin rifahını yaxşılaşdırma bankı),” “Sepah Bankı” (Hərbi Bank) və “Millət Bankını (Xalq Bankı)” ləğv etmək planlaşdırılır. Bu banklar müvafiq olaraq “Səderət”, (İxracah bankı), “Mill” (Milli bank) və “Ticarət” (Ticarət bankı) banklarının tərkibinə daxil olacaqlar. Planlaşdırılan dəyişikliklərin əsas məqsədi yaranmaqda olan xüsusi bank sektoru üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Mərkəzi Bank İran banklarının xarici şöbələrində islahatların aparılmasına başlamışdır. 100 şöbə şəbəkəsində islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Xarici şöbələri birləşdirmək və onları daha yüksək səviyyəli aktivləri olan bank müəssisələrinə çevirmək yolu ilə onların sayı

azaldılacaqdır. Bu planların həyata keçirilməsi İranın İngiltərədəki bank müəssisələrindən başlanmışdır. Burada “Ticarət” və “Millət” bankların şöbələri Persiya International Bankına, “Milli” və “Sepah” bankların şöbələri isə Melli Bank PLS&Sepah International bankına çevrilmişdir. Həyata keçirilən dəyişikliklərin məqsədlərindən biri xaricdə iran banklarının fəallığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır.

2002/2003-cü ildən etibarən rialın vahid valyuta məzənnəsi tətbiq edilir. 2002-ci ilin martından İranda rialın xarici valyutalara nəzərən vahid mübadilə məzənnəsi mövcuddur. Bütün valyuta əməliyyatları bank sistemi vasitəsilə həyata keçirilir, rialın mübadilə məzənnəsi isə Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir. İranın Mərkəzi Bankının başçısı M.Nurbaxış tətbiq edilən yeni mübadilə məzənnəsini “tənzimlənən üzən məzənnə” adlandırmışdır. M.Nurbaxışın fikrincə, vahid mübadilə məzənnəsi dövlət təşkilatlarına edilən həddən çox güzəştlərə son qoymuş, valyuta əməliyyatları zamanı sui istifadə hallarının qarşısını almağa imkan vermişdir.

MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİ: ADƏT-ƏNƏNƏ VƏ MƏNƏVİYYAT FAKTORLARININ ROLU

*Əliyeva Aynur Hüseynbala qızı
BDU – nun magistranı*

Adət-ənənə insanın həyat tərzinin göstəriciləri, onun davranış tərzini, hərəkətlərini tənzimləyən, müəyyən mənada məcraya salan mürəkkəb və olduqca vacib faktorlardır. İqtisadiyyat insanla sıx əlaqədə olduğundan, daha doğrusu onun sonsuz tələbatlarını məhdud ödəməkdən ötrü yaranan bir sahə olduğundan insanın həyat təzi, adət-ənənəsi, mənəviyyatdan asılı olmaya bilməz.

Bir sıra etnoqraf, psixoloq, iqtisadçı və b-nin apardıqları tədqiqatların nəticələrinə əsasən göstərilər ki, insan xarakteri, mənəviyyatı yaşadığı mühitdən, coğrafi şəraitdən, günəşin təsirindən və b. amillərdən asılıdır.

V.T.Ryazanov yazır: “ İqtisadiyyatda milli tarixi ənənələrin, təsərrüfat davranışı stereotipləri : mentalitet və s-nin məcmusu kimi üzə çıxır. (...) Təbii landşaftı tanınmaz dərəcədə dəyişmək olar (dağları hamarlaşdırmaq, çayları doldurmaq, kanallar çəkmək və s.) lakin xalqın xarakterini, mənliyini və çatışmazlıqlarını dəyişmək və ya yenidən qurmaq müqayisə olunmaz dərəcədə çətindir, bir çox hallarda qeyri-mümkündür.”

R.F.İts yazır: “ Etnosu bioloji varlıq kimi nəzərdən keçirən S.M.Şirokoqorovu ədalətli olaraq tənqid edən L.N.Qumilyov etnosun biosferanın substansiyası olmasını təsdiq etməklə kifayətlənməyərək o, demək istəyir ki, landşaft qədimÇin filosoflarının dediyi kimi etnosu yaradan əridici çəndir.”

Günəşin təsiri ilə bağlı insanları rəng və temperamentinə görə üç qrupa ayırırlar:

Ağ adamlar : ruslar, polşalılar, almanlar vəs.; Qaralar buraya əsasən Afrika xalqları aiddir ; bu hədlər arasında aralıq mövqə tutan qarabəniz mulatlar.

Daha çox gün işığı alan “Cənub” adamları qərarsız, tələsən yüksək səviyyəli xolerik, nisbətən az gün işığı alan “şimal” adamları isə az ünsiyyətli, qapalı, melankolik praqmatikdir.

“Cənub” adamları qanunlardan daha çox ənənələrə bağlı olur, “şimal” adamları daha demokratik olurlar. “Cənub”da “şimal”a nisbətən tez-tez diktatura və despotik rejimlərə rast gəlinir. Buna görə Lebon yazır : “ Latın xalqı (hansılar ki mulatdır) azadlığın az bərabərliyin çox qayğısına qalaraq, yalnız şəxssiz olmaq şərti ilə bütün növ despotizmi rahat keçirirlər.”

İ.D.Afanasenko “İqtisadi sistem və modelərin dialektikası” məqaləsində yazır : ”... iqtisadi sistemdə müvafiq sivilizasiyanın əsas əlamətləri göstərilib.Bu faktoru nəzərə almadan iqtisadi sistemin 4 tipini ayırmaq doğru olmazdı : xalis kapitalizm, inzibati amirlik sistemi, qarışıq iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadiyyat. (...) Ənənəvi iqtisadiyyata gəldikdə isə o, fərqli mədəniyyətlər üzərində qurulmuş sivilizasiyanın əlamətlərini ifadə edən və əkinçilik iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini saxlayan iri əmtəə istehsalının ilkin sisteminin spesifik növüdür.(...) Ənənəvi iqtisadiyyat müxtəlif cür təqdim edilir onda ənənələrin, adətlərin, milli mədəniyyət köklərinin rolu güclüdür. Belə iqtisadiyyatın prinsiplial xüsusiyyəti ondadır ki, o, o cəmiyyətlərdə həyata keçirilir ki, orada ilkin yerdə duran dini və mədəni dəyərlərdən fərqli olaraq iqtisadi fəaliyyət ikinci yer tutur.”

Yuxarıda göstərilənlərə misal olaraq Afrikada yaşayan azsaylı xalqları göstərmək olar. Onlar hələ də dəri paltar geyinir, ox və nizədən istifadə edir, qidanı çiy və yarıbışmış halda qəbul edir, su əvəzinə bəzən heyvan qanından istifadə edirlər. Bu, bir sıra xəstəliklərin yaranmasına, genfondun pozulmasına, aclıq və səfalətin genişlənməsinə, ölüm hallarının artmasına səbəb olur. Lakin onlar ölümü zülm və əsarətin simvolu olan “ağlar”ın texnikasından üstün tuturlar.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında adət, ənənə və mənəviyyat faktorları mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə bir çox millətlərin nümayəndələri yaşayır. Qardaşlıq və sülh prinsipinə əsaslanaraq yaşamaları onlar arasında iqtisadi və mədəni əlaqələri qarşılıqlı hörmət, anlama, güzəşt istiqamətində inkişaf etdirməyə, iş mühitində pozitiv aura yaratmağa, iş qabiliyyətini yüksəltməyə nəticədə əmək məhsuldarlığını artırmağa kömək edir.

Bir çox kəndlərdə hələ də oraq və dəryazdan, dirəyə bağlanmış ulaqdan, əl arabasından, kotan və kəldən istifadə olunur. Yeni texnikanın alınmasında maddi çətinliklər hələ də öz həllini gözləyir. Regionların inkişafına dair qəbul edilmiş müvafiq Proqram son zamanlar bu sahədə dirçəlişə səbəb olsa da bu hələ ki lazımı effekt verməmişdir. İqtisadi sferada neft sektorunun payının

yüksək olması qeyri-neft sektorunda durğunluğun aradan qaldırılması zərurətini ortaya çıxarır.

Hər zaman əməksevərliyi, cəldliyi, bacarıqlı olması ilə fərqlənən gənclərimizin sırasına “hazıra nazir” olmaq, asan yolla pul qazanmaq istəyən gənclərimizin sayı artır. İllər ötdükcə Qocalar Evinə üz tutanların, Uşaq Evlərinə atılan körpələrin ardı-arası kəsilir. Küçələrdə dilənçilərin artması ölkəmizin imicini endirməkdə davam edir.

Bütün bunların iqtisadi artıma aparan milli innovasiyaların tətbiqinə, eyni zamanda onları həyata keçirə bilən ixtisaslı kadrların hazırlanmasına, ölkəyə xarici investorların axınına mənfi təsirinin aradan qaldırılması bu problemlərin köklü surətdə həll olunmasını tələb edir. Bunun üçün dövlət orqanları ilə yanaşı bütövlükdə cəmiyyətin səyləri birləşdirilməli, maarifləndirmə işləri kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə kütləvi hal almalı, cəmiyyətdə geniş yayılmış korrupsiya probleminin həllinə daha ciddi yanaşılmalıdır. Təhsil və tibb sahəsinə ayrılan vəsaitin məbləği eləcə də bu sahədə çalışanların əmək haqqlarını yüksəldilməsi məsələsinə yenidən baxılmalı, dövlət hesabına xaricdə təhsil ala biləcək tələbələrin say limiti artırılmalı, küçələrdə dilənən gənclərin əmək qabiliyyəti qiymətləndirilərək işə cəlb olunmasına ciddi yanaşmalı, evdar xanımların işlə təmin olunmasına yardım komissiyasının yaradılması məsələsinə baxılmalıdır.

TƏDİYƏ BALANSI AÇIQ İQTİSADİYYATIN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Babayeva Aynur, BDU-nun magistrantı

Açıq iqtisadiyyatın makroiqtisadi göstəriciləri dedikdə ilk növbədə tədiyə balansı yada düşür. Çünki dünya ölkələri arasında müxtəlif beynəlxalq ödəmələr tədiyə balansı vasitəsilə nizamlanır.

Tədiyə balansı – bir ölkədə müəyyən vaxt ərzində (ay, rüb, il) xaricdən daxil olan ödənişlər və həmin ölkənin xaricə göndərdiyi pul ödənişləri arasındakı nisbətə deyilir.

Daxil olmuş pul ödəmələrdən artıq olduqda tədiyə balansı aktiv (müsbət saldo), əksinə olduqda isə passiv (mənfi saldo) adlanır. Tədiyə balansının passiv qalığı- saldosu, adətən öz valyuta ehtiyatları hesabına, ya da xarici istiqraz kreditlərin və idxal edilmiş xarici kapitalın köməyi ilə ödənilir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun təsnifatına əsasən tədiyə balansı aşağıdakı bölmələrdən asılıdır:

1. ticarət balansı (əmtələrin idxal və ixracı);
2. xidmətlər balansı və qeyri-kommersiya ödəmələri;

Bu iki bölmə cari tədiyyə balansını təşkil edir.

3. kapital və kreditin hərəkəti balansı. Bura uzunmüddətli, birbaşa və dolaylı investisiyalar, qısamüddətli kapitalın hərəkəti daxildir.

Əgər tədiyə balansında aktiv saldo olarsa, bu o deməkdir ki, ölkə istehlak etdiyindən çox istehsal edir. Əksinə olduqda, ölkənin tədiyə balansı kəsirli hesab edilir. Bu isə o deməkdir ki, ölkə istehsal etdiyindən daha çox istehlak edir.

ABŞ-da cari tədiyə balansı çox zaman passiv olur. Mənfi saldo hər il 100 mlrd. dollar ətrafında olur. O əsasən ABŞ-a xarici kapitalın axını ilə örtülür.

Almaniya, Yaponiya, İsveç kimi ölkələrin cari tədiyyə balansı müsbət olur. Almaniya təmiz illik aktivlik 50 mln. dollar, Yaponiyada isə 40-80 mln. dollar təşkil edir.

Keçmiş SSR-də xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu və statistikasını müttəfiq respublikalar tərəfindən aparılırdı. SSR dağıldıqdan sonra (1991-ci il) artıq Azərbaycan Respublikası xarici dövlətlərlə müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirməyə başladı. Belə ki, Azərbaycan dövləti 1995-ci ildə özünün ilk dəfə tədiyə balansını dərc etdi. Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansını Dövlət Statistikasının Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin statistikasının və digər nazirlik və təşkilatların məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən işlənib hazırlanır.

DÜNYA İQTİSADI BÖHRANININ AZƏRBAYCANA TƏSİRİ VƏ MÜASİR İQTİSADI ARTIM

Qurbanova Lalə Maarif qızı, BDU-nun magistrantı

Açar sözlər: İqtisadi böhran. Neftin qiymətinin düşməsi. Azərbaycana təsiri.

Böhrandan əvvəl bazarlarda nikbin bir hava hakim idi. Əmlak bazarlarında qiymətlər artdı. Neft qiymətləri yüksələn tələb gözləntiləri istiqamətində daimi bir artım araya qoydu. İyul ayında neft qiymətləri 147 dollar/barrelə yüksəldi. Neft qiymətlərindəki artım və quraqlıq səbəbilə qida maddələrinin qiymətləri yüksəldi və bir böhrana çevrildi. ABŞ-da tikinti qiymətləri yüksək səviyyədə davam etdiyi üçün banklar həmin sahədə kredit verərək yüksək qazanc əldə etməyi planlaşdırırdı. Ödəmə gücü az olan müştərilər belə bu kreditlərdən istifadə edə bilərdi. Kredit yardımı ilə ev satın alanlar tikinti qiymətlərinin yüksəlməsi nəticəsində tikintinin əlavə olunan qiymətini təminat kimi göstərərək yeni kredit aldı. Misal üçün 10 min dollarlıq bir ev tamamilə kredit ilə alınıbsa, tikintinin qiymətindəki 50 faizlik bir artım, evin qiymətini 15 min dollara yüksəltdi, beləliklə, müştəri əlavə 5 min dollar təminat göstərərək yeni kredit satın alma imkanına malik oldu. Kredit verən banklar, kreditlərin geri qaytarılmasını gözləmədən, təminat daxilindəki tikintilərin qiymətini qarşılıq göstərərək bazara istiqraz vərəqəsi ixrac edib

bazardan yeni mənbələr əldə etdi və yeni kreditlər verdi. Satın alınan bu istiqraz vərəqələri isə təsərrüf yiyələrinə fond olaraq satıldı.

Dünya bazarlarında daralma olduğu üçün tələbin azalması, yaxud azalması barədəki gözləntilər, sərmayədarları nıgaran etdi. Maliyyə sahəsindəki böhranın səviyyəsi yüksək olduğundan dünya bazarlarında dərin təsir bağışladı. Qızıl qiymətlərinin çox yüksək səviyyəyə çıxması etimadsız mühitin bir göstəricisidir. Bu böhran 1929-cu ildə ABŞ-da başlayan böyük böhran ilə müqayisə edilir. O dövrdə ABŞ çox böyük zərərlərə məruz qalmış, işsizlik həddi ötmüşdür. ABŞ həmin dövrdə illərlə bu böhrandan təsirlənmişdir.

Dünyada baş verən iqtisadi böhran təbii ki, Azərbaycana da təsirsiz ötürməmişdir. Bunun nəticəsində iqtisadi artım azalmışdır. Azərbaycandakı iqtisadi artımın azalmasının əsas səbəbi dünyada neftin qiymətlərinin azalmasıdır.

Azərbaycanın gələcəyi neftdən asılıdır. Daha doğrusu, neftin qiymətlərindən və bir də hökumətin bu gəlirləri necə istifadə edəcəyindən. Asiya İnkişaf Bankının iki il (2009-2010) üçün verdiyi iqtisadi proqnozlarda belə deyilir.

Hesabatda qeyd olunur ki, 2009-2010-cu illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı bütün Asiya ölkələrində olduğu kimi yavaşımışdır. Məsələn, artım tempi 2008-ci ildə 10.8 idisə, 2009-cu ildə 8 faizə, 2010-cu ildə isə 6.7 faizə düşüb.

Baxmayaraq ki, proqnoza görə, ümumilikdə Asiya qitəsi üzrə artım 2009-cu ildə azalsa da, 2010-cu ildə yenidən artmağa başlamışdır.

Azərbaycandakı iqtisadi artımın azalmasının əsas səbəbi isə dünyada neftin qiymətlərinin azalmasıdır. İxracın azalması neft sektoruna qoyulan investisiyaları da azaltmış, bu isə büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Bankın fikrincə, büdcə gəlirlərinin azalması nəticəsində sosial müdafiəyə ayrılan xərclərdəki artım da azalmış. Maaşların artırılmasındakı aşağı templər də bunu göstərir.

Bank iddia edir ki, neftdən gələn gəlirlərlə Azərbaycan hökuməti əvvəlki illərdə daxili investisiyaları artırır, infrastruktur layihələrinə pul ayırırdı. Bu isə ölkə içində əlavə pul kütləsinin yaratdığı inflyasiyaya səbəb olurdu.

Bank 2008-ci ildə inflyasiyanın 20 faizi keçməsinin əsas səbəbi kimi məhz bunu göstərir. Amma hökumətin bu cür investisiyalara az pul ayırması nəticəsində inflyasiya 2009-cu ildə orta hesabla 12, 2010-cu ildə 5,6 faizə qədər azalmışdır.

Neftin qiyməti üzündən Azərbaycanın xarici ticarət saldosu 25.5 və 17.7 faizə qədər geriləmiş. Amma bunun da yaxşı tərəfi odur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları və metal məmulatların ixracı artıma doğru getmişdir.

O ki qaldı idxala, Bankın fikrincə, Azərbaycanda qiymətlərin artımı, inflyasiyanın bir əsas səbəbi də məhz ixrac sahəsindəki vergilər və rüsumlar olub. Məsələn, Azərbaycan istehlakçısının zənbilində 30 faizə qədər yer tutan taxıl məhsullarının idxalı üçün rüsumlar və vergilər müvəqqəti götürüldəndən sonra, qiymətlər sabitləşib və aşağı düşməyə başlayıb.

Bank hesab edir ki, əgər Azərbaycan hökuməti bundan sonra da istehsal olunan və gətirilən məhsullar arasında aşağı vergi dərəcələri tətbiq etməklə normal balans yarada bilsə, həm daxili istehsal zərər çəkməz, həm də ixracın azalması üzündən qıtlıq və ya qiymət artımı yaranmaz.

O ki qaldı Azərbaycanın qonşularına, Ermənistanda 2008-ci il ümumiyyətlə fəlakət olmuşdur. Bu ölkədə olan 0.5 faiz artım demək olar ki, iqtisadi durğunluğun göstəricisidir. Düzdür, gələn 2009-cu il Ermənistanda artım 3 faizə qədər artmışdır.

Bankın hesabatına görə, Gürcüstan iqtisadi durğunluq həddinə 2008-ci ildən düşüb. Odur ki, 2009-cu ildə 2.5, 2010-cu ildə 6 faizlik artım belə, orda inkişaf göstəricisidir.

Ümumilikdə götürəndə bütün Asiya qitəsində ortalama iqtisadi inkişaf tempi 2008-ci ildə il iki dəfə azalmış, 3.4 faizə düşmüşdür. Amma gələn 2009-cu ildən Asiya yenidən özünə gələcək – artım tempi 6 faizə çatmışdır.

Amma regionu bürüyən iqtisadi böhran ən çox kasıbların sayının artmasına təsir etmişdir. Asiya İnkişaf Bankının proqnozuna görə, bu 2008-ci ildə qitədə aclıq həddində yaşayanların – yəni günə cəmi 1.25 dollar qazananların sayı 60, 2009-cu ildə isə 100 milyonu keçmişdir.

Dünya iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurmuş global maliyyə böhranının başa çatmaqda olduğu bildirilir. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin ilin ikinci rübündə ümumi daxili məhsullarının artması dünya iqtisadiyyatının tənəzzüldən çıxmağa doğru olduğunu göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatına böhran təsirsiz ötməsə də, iqtisadiyyatımız böhrana davamlılığını nümayiş etdirmişdir.

Böhran baş verərkən hökumət maliyyə sektorunda tənzimləmələri gücləndirdi. Görülmüş tədbirlərin nəticəsidir ki, şirkətlərin bağlanması, işçilərin kütləvi ixtisar edilməsi, ölkənin əsas iqtisadi göstəricilərinin azalması kimi xoşagəlməz hallar baş vermədi. İndi böhranın sona çatması bildirilirsə və 2010-cu ildən başlayaraq daha yüksək iqtisadi artımların baş verəcəyi gözlənilirsə, böhrandan sonrakı iqtisadiyyatın tələbləri öyrənilməli və həmin dövrə hazırlanmalıdır. Təcrübə göstərir ki, böhrandan sonra şirkətlərin maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı yaranır, alternativ maliyyəyə yolları axtarılır.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin aparılmasında önəmli yeri olan Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi böhrandan sonrakı iqtisadiyyatın maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olacağını nəzərə alaraq lizinqi alternativ maliyyəyə yolları kimi irəli sürür. Bu məqsədlə Bakı Fond Birjasının yeni lizinq qaydaları işlənib hazırlanmış və avqust ayının 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Lakin hal-hazırda böhranın araya çıxdığı tarixə görə panika halında qoyulan addımlar azalıb və yavaş-yavaş müvazinət yaranmağa başlayıb, birjadakı fəallıq və qiymətlərin düşməsi bir qədər azalmışdır. Dolların qiyməti Avro-ya qarşı artıb, bəzi bankların zərərləri araya çıxmasına baxmayaraq artıq maliyyə bazarlarında panika yaratmır. Bəzi mütəxəssislər böhranın iki il ərzində başa çatacağına işarə edirdilər. Bəzi ölkələrdə banklara sərmayə nəql edildiyi üçün böhrandan sonra onların daha da güclü olacağı nəzərdə tutulurdu. Bəzi böyük şirkətlərin qazanclarında azalma olduğunu elan etmələri mənfi şərtlərdə olan bazarlarda daha da mənfi təsir bağışladı. Xilaskarlıq üçün hazırlanan tədbir planları əvvəl sadəcə çətin vəziyyətdə olan banklar üçün fikirləşilsə də, böhran səbəbilə kredit almaq üçün çətinlik çəkən sektorları da əhatə etməyə başladı. Misal üçün Yaponiya işqollarına dayaq olmaq məqsədilə bir tədbir planını işə daxil etdi. Böhran səbəbilə dünya səviyyəsində yeni bir nizamlamaya ehtiyac duyulduğu araya çıxdı. Bir çox ölkənin dalbadal tədbir planı elan etməsilə az belə olsa bazarlarda etimad mühiti yaranmağa başladı. Beynəlxalq Pul Fondu və Dünya Bankı kimi bəzi beynəlxalq quruluşlar vasitəçi olaraq iqtisadi böhranın əhatə dairəsinin böyüməsinin qarşısını almaq üçün cəhd göstərdilər. İqtisadi böhranın baş verdiği ölkə olan ABŞ mərkəzi bankı bazarların intizarlarına müsbət cavab verdi və sələm miqdarını düşürdü. Elə görünür, böhran səbəbilə bir çox ölkə problemləri həll etmək üçün birgə hərəkət etməyin vacib olduğunu başa düşmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. www.azersayt.com
2. “İqtisadi nəzəriyyə”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Dərslük, Bakı 2001
3. İqtisadiyyat jurnalı, AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI VƏ BANK SİSTEMİ

*Hefzi Yusif Kamal, magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti*

Bank sistemi bazar iqtisadiyyatının vacib və ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı həm də iqtisadi inkişaf üçün zəruri amil hesab edilir. Bank sistemi pul dövriyyəsinin sürətinə və həcminə təsir edir. Buna görə də bu sistem elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütün sahələri maliyyə vəsaiti ilə təmin edilsin, onların tarazlığına şərait yaradılsın. Bank sistemində mövcud olan qüsurlar sahibkarları iqtisadi fəaliyyətinə və sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərir, iqtisadi inkişafı ləngidir. Ümumilikdə bank sisteminin qüsurlu olması milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə mənfi təsir göstərir. Hal-hazırda

Azərbaycanda Milli Bank və Kommersiya bankları ən mühüm kredit institutları kimi çıxış edir. Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da Milli Bank demək olar ki, dövlətin bütün funksiyalarını yerinə yetirir. Milli bank respublikada yeganə bankdır ki, pul emissiyasını həyata keçirmək üçün inhisar hüququna malikdir. O, respublikanın pul – kredit siyasətinin işlənilib hazırlanması və yerinə yetirilməsini, valyuta tənzimlənməsini, bankların fəaliyyəti üzərində işinin əlaqələndirilməsinin və onların lisenziyalaşdırılmasını, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə olunmasını həyata keçirir. Hal-hazırda respublikanın milli iqtisadiyyatının inkişafında və xarici əlaqələrin genişləndirilməsində Milli bankdan başqa Birləşmiş Səhmdar bankı, Respublika Əmanət Səhmdar Kommersiya bankı və Azərbaycan respublikası Beynəlxalq Bankları və onların filialları xüsusi rol oynayır.

Azad bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrin hamısında olduğu kimi Azərbaycan respublikasında da Kommersiya bankları müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu funksiyalara müştərilərə kassa hesablaşma xidmətinin göstərilməsi; depozitlərin və əmanətlərin cəlb olunması; müştərilərə kredit xidmətinin göstərilməsi, valyuta xidmətləri; qiymətli kağızlar bazarı üzrə əməliyyatlar, tranzit və məsləhət xidmətləri və s. aiddir.

Müasir dövrdə sahibkarlığın inkişafı üçün respublika Prezidenti bir sıra fərmanlar vermişdir (xüsusən 28.IX.2003 və yanvar 2004 illərdəki fərmanlar). Bazar iqtisadiyyatına keçidin hüquqi normativ bazasının yaranması və sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək vasitəsilə iqtisadiyyatın yüksəldilməsi tədbirləri arasında ən başlıca vəzifə özəlləşdirmə idi. Özəlləşdirmə nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının dövlət inhisarında olması başa çatdı və özəl sahibkarlığın inkişafına lazım şərait yarandı. Keçmiş sovet məkanında olduğu kimi 1990-cı illərə qədər özəl sektorun və azad sahibkarlığın inkişafı üçün şərait yox idi. Lakin Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyini əldə etməsi nəticəsində ölkədə yeni siyasi və iqtisadi sistem yarandı. Yeni iqtisadi sistem azad bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında formalaşdığından həmin sistemdə azad sahibkarlığın inkişafına lazımı şərait yaradıldı. Özəlləşdirmə prosesi sahibkarlığın inkişafı üçün əsas zəmin yaradır. O, inkişaf isə banklar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunun üçün aşağıdakı funksiyalara düzgün riayət olunmalıdır:

A) Pul – kredit və maliyyə münasibətləri sahəsində dövlət siyasətinin düzgün yerinə yetirilməsi və təkmilləşdirilməsi.

B) Hesablaşmaların aparılması və ödəmə sisteminin sabitləşməsi üçün şərait yaradılması.

C) Qiymətli kağızlar bazarında, habelə xarici valyutanın alqı – satqısı sahəsində əməliyyatlar aparması.

D) Bank sistemini inkişaf etdirmək üçün zəruri tədbirlər planı işlənilib hazırlansın.

E) Valyuta tənzimlənməsini həyata keçirmək, xarici dövlətlərlə hesablaşmaların aparılması qaydasını müəyyənləşdirilməsi və xarici valyuta ehtiyatlarını idarə edilməsi.

F) Bank fəaliyyəti sahəsində mütərəqqi normativ akt-ların qəbul edilməsini dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq.

Milli sahibkarların ixrac potensialının möhkəmləndirilməsi, onların istehsal etdikləri məhsulların dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması belə sahibkarlıq strukturlarının xarici iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənmə siyasətinin ikinci istiqamətini təşkil etməlidir. Öz növbəsində bu siyasətin həyata keçirilməsi bir sıra iqtisadi üsullar vasitəsilə mümkündür ki, buraya dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli mallara ixrac rüsumlarının aşağı salınması, ixrac əməliyyatları ilə bağlı yaranan bəzi xərclərin (məsələn, nəqliyyat və ya informasiyanın əldə edilməsi ilə bağlı xərclərin) bir qisminin dövlət tərəfindən geri qaytarılması, belə xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə edilən valyuta gəlirləri üzərində güzəştli vergilərin tətbiqi, idxal-ixrac əməliyyatlarının kommersiya risklərinin sığortalanması, ixrac yönümlü mallara müəyyən subsidiyaların verilməsi, belə məhsulların beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakı üçün şərait yaradılması, xarici potentsialın həyata keçirilməsi, beynəlxalq partiyoların tapılmasında köməklik göstərilməsi və sair bu kimi üsullar daxildir.

Respublikanın milli iqtisadiyyatının inkişafında xüsusən sahibkarlığın inkişafı üçün Beynəlxalq təşkilatlar o cümlədən, Beynəlxalq Valyuta Fondu öz fondlarından kömək göstərə bilərlər. Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan Respublikasına etdiyi köməyi aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmək məqsədəuyğun olardı :

- Ölkənin tədiyə balansında yaranmış kəsirin azaldılmasına və kəsir həddinin müəyyən bir səviyyədə saxlanılmasına ;
- Ölkədə maliyyə sabitliyinin, onun iqtisadi inkişafını təmin edən şəraitin yaradılmasına və məşğulluğun təşkilinə ;
- Beynəlxalq ticarətdə və hesablaşmalarda məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına.

Bütövlükdə ölkənin ödəniş balansı və büdcənin məxaric hissəsi milli iqtisadiyyatımızın əsasını təşkil edən neft sektorunun fəaliyyətindən və neftin dünya bazarındaki qiymətindən asılıdır. Ölkə iqtisadiyyatının yeganə bir məhsulun ixracı və satışından asılı olması heçdə yaxşı bir hal deyil. Əksinə, neftin dünya bazarında qiyməti aşağı düşdükcə bu və digər problemlər meydana çıxır və ölkəyə dönerli valyuta gətirə bilən digər sektorların fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili zəruriləşir. Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın sabit inkişafı aparıcı sənaye komplekslərinin paralel olaraq hamısının səmərəli fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır. Həmçinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas şərtlərindən biri iqtisadiyyatın yeganə məhsuldan asılılığına son qoyulmasıdır. Bu məqsədlə qeyri-neft sektorun

(sənaye və kənd təsərrüfatı) inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Qeyri-neft sektorun inkişafı birbaşa sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədardır. Qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişafında ölkənin pul-kredit siyasətləri və bank sisteminin fəaliyyət metodları əhəmiyyətli rol ifa edir.

Sənayemizin belə mühüm qeyri-neft sektorlarından biri də kim-ya və neft-kimya kompleksidir. İndi artıq bu istehsalatların bir hissəsi (Bakı, Mingəçevir, Səlyan şəhərlərində yerləşən zavodların hamısı) özəlləşdirilmiş, əsas iri qurğular olan zavodlar isə (Sum-qayıt şəhərində yerləşən 4 iri zavod – «Etilen-Rolietilen», «Sintez Kauçuk», «Səthi Aktiv Maddələr» və «Üzvü Sin-tez» zavodları nəzərdə tutulur) vahid kimya və neft-kimya kompleksi şəklində fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Hazırda bu zavodların həm istehsal gücü, həm də burada istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti dünya standartlarına tam cavab verəlidir. Qeyd etdiyimiz istehsal qurğularının bir çoxu köhnəlmiş, onların istismarı iqtisadi, ekoloji və təhlükəsizlik baxımından əlverişsizdir. Bir çox xammal və materialların (texniki duz, stirol, etilen oksidi, dliserin, benzol, toluol, müxtəlif markalı sənaye yağları, metal məmulatları, ehtiyat hissələri, kimyəvi reaktivlər, reagentlər və s.) başqa ölkələrdən gətirilməsi tələb olunduğundan və nəqliyyat xərcləri, xammalların öz qiymətləri, ölkəmizdə enerji və enerjidaşıyıcıların qiymətləri və xidmət xərcləri min dəfələrlə artdığından onların istismarında ahəngdarlıq pozulur, bu da xammal və enerjidaşıyıcıların itgisinə, məhsulun maya dəyərini artırmasına səbəb olur. Müstəqil milli iqtisadiyyatımız üçün vacib olan azot birləşmələri, sintetik liflər, konstruksion materiallar üçün xammal bazasının mövcudluğuna baxmayaraq, onların istehsalları üzrə qurğular tikilməmişdir.

Bu baxımdan kimya və neft-kimya sektorunun inkişaf konsepsiyası ilk növbədə yerli xammal mənbələrindən maksimum istifadə edilməsini, ölkəmiz üçün gərəkli, həmçinin ixrac (eksport) potensialı olan, dünya bazarında tələbat öyrənilməklə, yeni kimya və neft-kimya istehsalatlarının yaradılmasını, istismarı vacib olan mövcud istehsalatların bərpasını nəzərə almalıdır.

Eyni zamanda respublikanın kimya və neft-kimya kompleksinin yeni inkişaf konsepsiyasının işlənilməsi də həyati əhəmiyyətə malikdir. Kimya və neft-kimya kompleksinin investisiya layihələrinin və perspektiv inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmasında xarici-iqtisadi əlaqələrin rolu və onun təşkili mexanizmi prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Xarici investorların, investisiya və kredit resurslarının ölkəmizə gətirilməsi və bu maliyyə resurslarının kimya və neft-kimya kompleksinin perspektiv layihələrinə yönəldilməsinin təmin edilməsi xarici-iqtisadi əlaqələr mexanizminin strateji məqsədidir. Həmçinin xarici investisiyanın ölkədə fəaliyyətinin inkişafı və səmərəli təşkilində ban sistemi və bankların fəaliyyəti təyin edici amillərdən biridir. Son 10 il ərzində kimya və neft-kimya kompleksində aparılan tədbirlərdə və xarici-iqtisadi əlaqələrdə ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İngiltərə,

Hollandiya, Türkiyə, Çexiya, Polşa, Finlandiya, Rusiya, İran, Çin, Ukrayna, İsveçrə, İtaliya, Kanada, İsrail, Fransa və s. ölkələrin çoxsaylı firma və kompaniyaları iştirak etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, kimya və neft-kimya kompleksinin inkişaf perspektivləri konsepsiyasının yerinə yetirilməsində və xarici investorların bu sahəyə cəlb edilməsində fəallığın artırılması üçün bu kompleksin idarəetmə menecmentinə yeni konstruktiv və tarazlaşdırılmış, kompleksləşdirilmiş xarici-iqtisadi əlaqələr strategiyasını yaratmağın vacibliyi duyulur və aşağıdakı əsas prinsiplərin qəbul edilməsi məqsədəuyğun olardı :

- Kimya və neft-kimya kompleksi üzrə investisiya layihələrinin ölkənin neft strategiyası ilə uzlaşdırılması və bu layihələrin icrasına dünyanın iri neft-qaz və neft-kimya firmalarının (kompaniyalarının) cəlb edilməsi ;

- Kimya və neft-kimya investisiya layihələrinin kompaktlaşdırılması, kommersiya əlaqələri səviyyəsində və şərtləri əsasında dövlət zəmanəti olmadan investisiya və kredit resurslarının cəlb edilməsi üçün dünyanın təcrübəli kimya və neft-kimya firmaları (kompaniyaları) ilə uzunmüddətli əməkdaşlığın təşkil olunması.

- Xarici-iqtisadi əlaqələrin potensiallarından səmərəli istifadənin təşkili üçün, investisiya layihələri və maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üzrə müasir biliklərə və təcrübəyə malik kadrların hazırlanması və işin təşkili.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafı şərtləndirən amillərdən biridə ölkədə müxtəlif sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində fəaliyyətin artırılmasıdır. Həmçinin xarici investisiyanın bu sahəyə cəlb edilməsi də bir çox mövcud problemlərin həlli üçün şərait yarada bilər. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində yerli və xarici sahibkarların fəaliyyətinin intensivləşdirmək üçün lazımı siyasi və iqtisadi planlar həyata keçirilməklə yanaşı, bu sektorun istehsal etdiyi məhsulun beynəlxalq bazarlara çıxarılmasına şərait yaradılmalıdır. Bunun üçün bəzi vergi və maliyyə islahatlarının həyata keçirilməsi və azad iqtisadi zonaların yaradılması əhəmiyyətli faktor olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstehsal olmuş məhsulun ixracı və istehsal müəssisələrinin inkişafı üçün lazım olan avadanlıqların idxalı prosesinin intensivliyi bankların fəaliyyəti və onların ixracatçılara etdikləri qanuni güzəştlərdən xeyli dərəcədə asılıdır.

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki bank sistemi ölkə iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olaraq həm iqtisadiyyatın inkişafına, həm də sahibkarlığın arzu edilən səviyyəyə çatmasına təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Bankların fəaliyyət sistemi, pul-kredit siyasəti düzgün təşkil edildiyi təqdirdə ölkə iqtisadiyyatı və sahibkarlığın inkişafı üçün zəmin yaranmış olacaq.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1- Ataşov Bəyalı . Müəssisələrin maliyyəsi. Bakı. 2009. kooperasiya. 336 s.
- 2- İsayev Ağahəydər. Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı 2008. Azər nəşr. 299 s.
- 3- Bağırov Mübariz. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı 2002. Nurlan. 512 s.
- 4- Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı. Məqalələr toplusu. Bakı 2006. 375 s.
- 5- T.S.vəliyev.Ə.P.Babayev.M.X.Mebullayev.İqtisadi nəzəriyyə. Bakı 2001.Çaşıoğlu

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI REGIONLARININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI

*Qədirov Eldar,
BDU-nun magistrantı*

Əsası Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən genişmiqyaslı iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik təmin edilmiş, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı təmin edilmişdir. Həyata keçirilən irimiqyaslı siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatların başlıca məqsədi demokratik və güclü iqtisadiyyata malik müstəqil dövlətin qurulmasından ibarət olmuşdur. İqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlər bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, yerli və xarici investisiyaları, müasir texnologiyaları cəlb etmək və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən faydalanmaq yolu ilə rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələrin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və nəticə etibarilə Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Ölkənin gələcək sosial-iqtisadi inkişafı baxımından uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ilbəl artan neft və qaz gəlirlərini qeyri-neft sektoruna yönəltməklə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaq, gəlirlərin səmərəli idarə olunmasını və istifadəsini təmin etmək qarşıda duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidenti

cənab İlham Əliyevin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2004-2008-ci illər)", "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı"nda və regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş digər sənədlərdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurlu icrası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuş, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılmasına, regionlarda kommunal, xidmət və sosial infrastruktur təminatının həcmnin və keyfiyyətinin yüksəlməsinə təkan vermiş, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşmasında, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artmasında, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsində və yoxsulluğun azalmasında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikası regionlarının mövcud potensialından daha səmərəli istifadə etməklə yerlərdə sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək, bu işdə sahibkarlara dəstək olmaq, əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yoxsulluq probleminin həllinə nail olmaq və ölkəni iqtisadi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etdirmək bu gün də dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir Dövlət Proqramının uğurlu icrası nəticəsində qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılması, regionlarda kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, ölkəyə investisiya qoyuluşlarının artırılması sahəsində xeyli işlər görülmüş, nəticədə əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və yoxsulluğun azaldılmasına nail olunmuşdur. Ölkə əhalisinin rifahını səciyyələndirən göstəricilərdə də müsbət artım dinamikası müşahidə edilmiş, əhalinin gəlirləri, onun adambaşına düşən həcmi artmışdır..

Ölkədə formalaşmış əlverişli iqtisadi mühit ölkənin regionlarının, o cümlədən Bakı şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin vaxtından əvvəl və uğurla başa çatmasını təmin etməklə qarşıdakı illərdə də davamlı sosial-iqtisadi inkişafa əlverişli şərait yaratmışdır.

İQTİSADI BÖHRANLARIN YARANMASI (1929-1933-CÜ İLLƏR BÖHRANININ TİMSALINDA)

Qurbanova Lalə Maarif qızı, BDU-nun magistrantı

1929-cu il oktyabrın 24-də NYU-YORK fond birjasında səhmlərin qiymətinin aşağı düşməsi ABŞ iqtisadiyyatında böhranın başlanmasının ilk

əlaməti oldu və bu, bütövlükdə dünya kapitalist təsərrüfatının böhranına çevrildi. Avropa kapitalının Nyu-York birjasından kütləvi şəkildə çıxarılıb aparılması iflasa səbəb oldu və dolların məzənnəsi aşağı düşməyə başladı. Səhmlərin məzənnəsinin düşməsi 3 ildən çox davam elədi və 1933-cü ilin martında onların ümumi dəyəri 19 milyard dollara bərabər oldu. Bu rəqəm 1929-cu illə müqayisədə 4.5 dəfə az idi. Valyuta sabitliyi 30-cu illərdə dünya böhranı ilə dağıldı. Dünya valyuta böhranın başlıca səbəbləri aşağıdakılardır:

- dövrü xarakter: valyuta böhranı dünya iqtisadi və pul-kredit böhranı ilə çulğalaşdı.

- struktur xarakter: dünya valyuta sisteminin prinsipləri- qızıl-deviz standartı iflasa uğradı.

- davamlılıq: 1929-cı ildən 1936-cı ilə qədər olan periodu əhatə edir. - bir sıra valyutaların kursları 50-84%-ə qədər düşmüşdü. Qızılın arxasınca qaçmaq rəsmi qızıl ehtiyatlarının yenidən bölgüsünə səbəb oldu. Beynəlxalq kredit, xüsusən də uzunmüddətli kredit, daxili ödəmələri dayandıran 25 ölkə (Almaniya, Avstriya, Türkiyə və s.) daxil olmaqla xarici borcların kütləvi şəkildə iflasa uğraması nəticəsində iflic vəziyyətinə düşdü.

- inkişafın hədsiz qeyri-bərabərliyi: böhran müxtəlif vaxtlarda və cürbəcür güclə gah bir, gah da digər dövlətləri əhatə edirdi. Bunların hamısı valyuta böhranının dərinləşməsinə gətirib çıxartdı. 1929-1933-cü illər iqtisadi böhranı kapitalizmin bütün tarixində ən dərin izafi istehsal böhranı olmuşdur. Bu böhran kapitalist dünyasının birinci ölkəsi olan ABŞ-da daha böyük təsir gücünə malik olub, sənaye istehsalının kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Böhranın baş verməsinin əsas səbəbini nəzərdən keçirək:

... Birinci Dünya müharibəsindən sonra Birləşmiş Ştatların iqtisadiyyatı görünməmiş templərlə yüksəlməyə başladı. Səbəb isə sadə idi - müharibə vaxtı bütün dünyanın varlıları öz qızıl ehtiyatlarını ora köçürmüşdü. 1913-cü ildən 27-ci ilə qədər milli gəlir 32 milyarddan 89 milyarda yüksəlmişdi. Sənayedə, fond və daşınmaz əmlak bazarında əməlli qalxma nəzərə çarpırdı. Torpağın və daşınmaz əmlakın bahalaşma prosesi başlayırdı. Siyasi mübarizə arxa plana keçmişdi. Ancaq şirkətlərin gəliri üç dəfə artsa da, sadə insanların qazancı yerində saymaqda idi. Lakin hər bir halda həyat səviyyəsi yüksəlirdi. Orta statistik amerikalının evində maşın, telefon, qramafon var idi. Dövrüdə olan pul kütləsinin sayı durmadan yüksəlir. Və nəticədə 1921-29-cu illərdə dövlət büdcəsindəki kəsir artmağa başlayır. Çünki pulun qızılla tənzimlənməsi prosesi pozulur. Kağız üzərindəki yalançı rəqəmlər şişdiyindən 29-cu ilin oktyabrında aksiyaların qiyməti kəskin düşməyə başlayır. Və bir neçə həftə ərzində Birləşmiş Ştatlar Birinci Dünya müharibəsində xərclədiyindən daha ciddi itkilər verir. Bununla da iqtisadi böhran başlayır. Böyük Depressiyanın iki vacib xüsusiyyəti vardı:

Birincisi, böhran bütün dünyanı əhatə etmişdi, global idi. Dünyanın qüdrətli dövlətləri sənaye və təsərrüfatın bütün sahələri öz nəsibini almışdı.

İkincisi isə sinxron idi. Yəni Birləşmiş Ştatlar və Almaniyayı dərindən sarsıtsa da, Fransaya öteri toxunmuş, Böyük Britaniyanı isə azacıq tərpətməmişdi. Mərkəzi Avropanın, Cənub-Şərqi Avropanın, Asiyanın, Latın Amerikasının aqrar ölkələrinə isə tam dağıdıcı təsir etmişdi. Böyük depressiya nəticəsində məcmu tələb aşağı düşmüş, ÜMM, ÜDM-in həcmi kəskin azalmış, xalis eksportun həcmi aşağı düşmüşdür. Məcmu tələbin aşağı düşməsinin əsas səbəbləri isə pul təklifinin, pul tədaviyünün, pulun dövriyyə sürətinin aşağı düşməsi olmuşdur. Pulun təklifin azalmasının başlıca səbəbləri isə bank ehtiyatlarının azalması, büdcə kəsrinin artması və Avropa kapitalının Nyu-York birjasından çıxarılıb aparılması idi.

Dünya iqtisadi böhranı artıq neçə illərdir ki, üçüncü dünya müharibəsinin olacağı barədə ehtimallar dünya ictimaiyyətində, o cümlədən politoloqlar arasında haqqında çox danışılan məsələlər sırasındadır. Bu müharibənin Balkanlardan və ya Qafqazdan başlayacağını da söyləyənlər vardır. Bu ehtimallardan yola çıxaraq tarixlə müqayisəli şəkildə onların nə dərəcədə doğru olub-olmadığı aşağıda araşdırılmışdır. 2007-ci ilin sonları – 2008-ci ilin əvvəllərindən etibarən ABŞ-dan başlayan və tədricən Avropa və Asiyayı bürüyən maliyyə böhranı 2008-ci ilin ortalarından etibarən yeni mərhələyə qədəm qoydu. Yeni mərhələ istehsal böhranı ilə səciyyələnirdi. Bu mərhələdə sənayenin əsasən maşınqayırma sahəsində istehsalatın azalmasını bütün dünyada müşahidə etmək olardı. Bəzi kompaniyalar isə hətta istehsalatı dayandırmışdı. GM və FORD kimi kompaniyalar ABŞ hökumətinə dəfələrlə müraciət edərək maliyyə yardımları istəmişlər. Maliyyə böhranı və nəticəsi kimi istehsalat böhranı ilə üzlənən kompaniyalar işçilərin ixtisarı məcburiyyətilə qarşılaşdılar. 2008-ci ilin ortalarından başlayaraq bu günə qədər keçən bir müddətdə dünyada milyonlarla işsizlər kütləsi yaranmışdır. Hadisələrin gedişatını təxmin etmək heç də çətin deyildir. Maliyyə, istehsalat böhranları və ardınca işsizliklə üzlənən ölkələrdə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, yoxsulluğun artması qaçılmazdır. İnkişafan çox geri qalmış ölkələrdə isə bu hətta humanitar böhranlarla müşahidə oluna bilər. Misal üçün Nigeriyanı göstərmək olar. Bu ölkədə 7 milyon əhalinin 4 milyonu aclıq çəkir. Belə bir vəziyyətdə sol partiyaların fəallaşması gözləniləndir. Hadisələrin uzun müddət bu cür davam etməsi isə siyasi böhranların yaranmasını qaçılmaz hesab edir. Siyasi böhranların ən çox müşahidə olunması ehtimalı isə Avropa, Rusiya, Türkiyə kimi ölkələrdə yüksəkdir. Əlbəttə ki, Avropa və Türkiyədə bu demokratiya təcrübəsindən irəli gəlsə, Rusiyada səbəblər fərqlidir. Latın Amerikasını, ABŞ və Yaponiyada da siyasi fəallıq ehtimal olunandır. Siyasi böhranlar bəzi ölkələrdə çevrilişlər ilə də nəticələnə bilər. Bir sözlə növbəti mərhələni “çörək və demokratiya uğrunda” hərəkət adlandırmaq olar. Böhranın başladığı zamandan bu günə qədər baş verən hadisələri və yuxarıda verilən proqnozları BM və İDM-dən öncəki illərdə görmək olar. Bu oxşarlıqları daha ayındın görmək üçün bəzi tarixi statistik məlumatlara nəzər salaq. 1900-1903-

cü il və 1929-1932-ci il böhranları da bank sistemindən başlamışdı. Bamayaraq ki, birinci qeyd edilən böhran dünya böhranı hesab edilməsə də dünyanın böyük bir hissəsini əhatə etmişdi. 1900-1903-cü il böhranı az keçmədi ki, maliyyə, istehsalat böhranları və işsizlik mərhələlərin keçdi və fəhlə hərəkatları ilə əvəz olundu. Biz bütün bunları XX əsr Çar Rusiyasında görə bilərik. Ardınca isə 1905-ci il Rusiyada Burjua inqilabı baş verdi. Tezliklə inqilab dalğası İran və Türkiyəyə də yayıldı. Avropada isə hadisələr daha kəskin fazada inkişaf edirdi. Sürətli silahlanma güclənməkdə idi. Oxşar proseslər 1929-1933-cü il böhranı zamanı da təkrarlandı. 1929-cu il 24 oktyabr NYSE-də alovlanan iqtisadi böhran az keçmədi ki, bütün dünyaya yayıldı. ABŞ-da zəncirvari iflas başladı. 10 min bank və 135 min şirkət fəaliyyətini dayandırdı. 1932-ci il üçün istehsalat 53 % endi. Ölkədə 17 mln işsizlər yarandı. 1930-cu ildə Vaşinqtonda aclıq hökm sürürdü. Kanada isə bu dövrdə xarici yatırımdan asılı vəziyyətdə idi. Maliyyə bazarından asılı olduğu üçün böhran fəlakət həddinə çatmışdı. B.Britaniyada isə böhran özünü 1930-cu ilin ilk ayından etibarən göstərməyə başladı. İstehsalat 1913-cü ilə münasibətdə 1929-cu il 100.3 % idisə, 1932-ci il 82.5 %-ə endi. 1929-cu ilin may ayında keçirilən seçkilərdə B.Britaniyada leyboristlər hakimiyyətə gəldi. Makdonald hökumət qurdu. 1931-ci ilə leyboristlər istefaya getdi. Milli koalisiya quruldu. 1933-cü ildə ölkədə 3 mln işsiz var idi və həmin il kütləvi çıxışlar baş verdi. Ölkədə solların güclənməsi ilə bərabər Osvald Mosli 1932-ci ildə Britaniya Faşist İttifaqı yaradıldı. Hökumət istefaya getdi. Fransada böhran zamanı 1 mln işsiz yaranmışdı. 1929-1932-ci illərdə Fransada 11 hökumət dəyişikliyi oldu. 1932-1935-ci illərdə isə 5 hökumət dəyişildi. Ardınca isə Parisdə Faşist qiyamı oldu. 20 min faşist küçəyə çıxdı. Buna cavab olaraq, fevralın 9-da 50 minlik antifaşist nümayişi oldu. 1934-1936-cı illərdə isə ölkədə 5 hökumət dəyişildi. Almaniyada isə iqtisadi böhrandan istifadə edib Hitler hakimiyyətə gəldi və Versal şərtlərini pozaraq silahlanmağa başladı. Bu faktları göstərməkdə məqsəd hər iki adı çəkilən böhran və hazırkı dünya böhranı ərəfəsində, dünya böhranı zamanı və dünya böhranından sonra baş verən istər iqtisadi, istər siyasi hadisələrdə bir zəncirvari hadisələrin bir-birini əvəzləməsi qanunauyğunluğunu göstərməkdir.

Ədəbiyyat

1. www.kayzen.az
2. “İqtisadi nəzəriyyə”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Dərslük, Bakı 2001
3. İqtisadiyyat jurnalı, AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu

SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA KOMMERSİYA BANKLARININ ROLU

Banklar müasir bazar iqtisadiyyatının təsərrüfat strukturunun qan-damar sistemi hesab olunur. Müəssisələrin və əhalinin külli miqdarda pul hesablamaları və ödəmələri məhz kommersiya bankları vasitəsilə həyata keçirilir, onlar əhalinin müxtəlif təbəqələrində mövcud olan yığımlar və gəlirləri səfərbər edərək borc kapitalına və onun vasitəsilə də fəal işləyən kapitalla çevirir, çoxsaylı kredit, sığorta, vasitəçilik, investisiya və digər əməliyyatları həyata keçirirlər.

Kommersiya bankları bank sisteminin ikinci pilləsini təşkil etməklə, müəssisələrə, təşkilatlara və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə müxtəlif növ xidmətləri göstərirlər. Kommersiya banklarının fəaliyyəti hər şeydən əvvəl təsərrüfat quruculuğunda istifadə məqsədilə müvəqqəti sərbəstləşən pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsilə bağlıdır. Kommersiya banklarının başlıca vəzifəsi sahibkarların istehsal proseslərini və ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirmək, cari və strateji məqsədlərə nail olmaq üçün müntəzəm qaydada səmərəli və etibarlı maliyyə-kredit xidmətləri ilə təmin etməkdir. Kommersiya banklarının mərkəzi banklarla qarşılıqlı əlaqəsi ölkənin maliyyə sistemində plana uyğun nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. Bundan əlavə kommersiya bankları dövlət və hökumət tərəfindən səmərəli iqtisadi siyasət yeridilməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya banklarının mühüm funksiyalarından biri sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin kreditləşməsinə yardım göstərmək və onların pul hesablamalarına vasitəçilik etmək, eyni zamanda əhali ilə kommersiya strukturları arasında maliyyə vasitəçiliyi göstərməkdir. Bu baxımdan kommersiya banklarının bəzilərinin kommersiya strukturlarına xidmət edən müvəkkil banklar kimi fəaliyyətinə daha çox üstünlük verilməlidir.

Kommersiya bankları vahid bank sisteminin tərkib hissəsi kimi ölkənin və regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsində, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafında və nəhayət kredit təminatlarının vaxtında reallaşmasında öz funksiyalarını yerinə yetirməlidir. Eyni zamanda kommersiya bankları dünya ölkələrinin beynəlxalq bank xidməti təcrübəsinə əsaslanaraq regional bazar strukturlarının sahibkarlıq və bazar infrastruktur sisteminin formalaşmasında maliyyə-kredit bazası rolunu oynamalıdır.

Kommersiya banklarının yerinə yetirdikləri ənənəvi əməliyyatları aktiv və passiv əməliyyatlar olmaqla iki qrupa bölünür.

Bankların apardıqları aktiv əməliyyatlardan biri onların investisiya əməliyyatıdır. Investisiya əməliyyatları həyata keçirilən zaman banklar resursları qiymətli kağızların alınmasına yönəltməklə və ya birgə təsərrüfat fəaliyyətilə məşğul olmaqla investor qismində çıxış edirlər. Belə qiymətli

kağızlara səhmlər, istiqrazlar, dövlət uzunmüddətli öhdəlikləri, veksellər və sair misal ola bilər.

Lakin son zamanlar, yəni dünya iqtisadiyyatında azad bazar mühitinin yaranması ilə əlaqədar olaraq, yeni növ, yeni formalarda əməliyyatlar formalaşmağa başlamışdır. Bu kimi əməliyyatlara kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilən və sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan vasitəçilik əməliyyatlarını xüsusilə aid etmək olar.

Burada biz vasitəçilik əməliyyatlarından hazırda genişlənməkdə olan və sahibkarlığın inkişafına yardım göstərən lizinq xidmətlərindən bəhs edəcəyik.

Lizinq – (leasing ingilis sözü olub muzzla vermək mənasını bildirir) ixtisaslaşmış lizinq şirkətinin, firmasının, bank şöbəsinin lizinqalan üçün əmlak olaraq, həmin əmlakın müəyyən müddətə icarəyə verilməsilə əlaqədar olaraq əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsidir. Lizinq 1877-ci ildə “Bell” kompaniyası telefonlarını satmaq deyil, icarəyə vermək qərarına gəlmələri ilə əlaqədar yaranıb. İlk lizinq səhmdar cəmiyyəti 1952-ci ildə San-Fransiskoda yaranan “United States Leasing Corporation” kompaniyası olub.

Lizinqdə də eynilə icarədə olduğu kimi bir şəxsin əmlakı müqavilə əsasında digər şəxsə müəyyən müddətə və şərtlərlə məhsuldar istifadəyə verilir. Bununla yanaşı, bu iki anlayış arasında fərqlər vardır. Belə ki, icarə əməliyyatlarında sövdələşmənin predmeti olaraq icarədarın təsərrüfat əməliyyatlarından müvəqqəti azad olan əmlakı çıxış edir. İcarə münasibətləri iki iştirakçı – mülkiyyətçi və əmlakdan müvəqqəti istifadə edən tərəf arasında yaradılır.

Lizinq əməliyyatlarında isə xüsusi olaraq bu əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün icarədarın əvvəlcədən verilmiş sifariş əsasında əldə olunmuş əmlak müqavilə əsasında icarəyə verilir. Bu əməliyyatlarında əlavə olaraq, istehsalçı və ya əmlak verən, habelə özünün maliyyə vəsaitlərini verən investor və ya lizinq sövdələşməsinə kreditləşdirən kommersiya bankı iştirak edir. Klassik lizinq münasibətlərində lizinq verən, lizinq alan və satıcı kimi lizinq müqaviləsinin subyektləri iştirak edir.

Digər tərəfdən bəzi əlamətlərinə görə lizinq bank kreditləşməsinə oxşayır. Belə ki, müqavilə tərəfləri arasında kredit münasibətləri kreditin əsas prinsipləri olan müddətlilik, ödənişlik və qaytarılma əsasında qurulur. Müqaviləyə görə əmlakdan istifadə edən onun mülkiyyətçisinə amortizasiya ayırmaları ödəyir, bu isə kreditin qaytarılan məbləğinə adekvatdır. Lizinq müqaviləsinin müddətinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, lizinqin hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq həmin müddət əmlakın istismarının normativ müddətindən ya az olmalı, ya da ona bərabər olmalıdır.

Lizinq ödəmələrinin tərkibinə amortizasiya, lizinq verənin cəlb edilən resurslara görə ödəmələri, lizinq marjası (1-3%), risk mükafatı təsir edir. Lizinq faizini resurslar üçün ödəmə, lizinq marjası və risk mükafatı təşkil edir:

Lizinqin xarakterik cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-kreditin ənənəvi formalarından fərqli olaraq lizinqdə ssudanın pul forması deyil, əmlak forması iştirak edir;

-təminat obyektini olan lizinq əmlakı kreditörün mülkiyyətində qalır;

-ssudanın məbləği əmlakın dəyəri əsasında müəyyən olunur.

Lizinqin özünəməxsus bir neçə funksiyası vardır:

1. Lizinq əsas fondlara vəsait qoyuluşunun bir formasıdır.

2. Lizinq istehsalın maddi-texniki təminatının mütərəqqi metodu rolunu oynayır.

3. İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı və emal sənayesi müəssisələrində istehsal vasitələrinə mövsümi tələbatın ödənməsi və məhsulların daşınmasını təşkil edir.

Lizinq əməliyyatlarının iştirakçıları əsas və əlavə olaraq 2 yerə bölünür. Əsasa aşağıdakılar daxildir:

• Lizinq verənlər – bu lizinq əmlakının mülkiyyətçisidir, yəni Lizinq firma və kompaniyaları

• Lizinq alanlar – bu fərdi sahibkar kimi qeydiyyatdan keçmiş istənilən təşkilati-hüquqi formada fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsdir, yəni istehsal, ticarət, nəqliyyat müəssisələri və əhali

• sövdələşmə obyektinin təchizatçısı (malgöndərən) – bu maşın və avadanlıqlar hazırlayan müəssisə və ya lizinq əmlakını satan digər hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

• İstehsal və ticarət kompaniyaları

Əlavəyə daxildir: lizinq verəni kreditləşdirən və sövdələşmələrin zəmanətçisi – kommersiya və investisiya bankları, sığorta kompaniyaları, brokerlər və s.

Lizinq əməliyyatının formaları aşağıdakılardır:

-Maliyyə lizinqi – uzunmüddətli razılaşma növü olub, amortizasiya icarədar tərəfindən tam ödənilir. Əmlakın quraşdırma və cari xidmət xərcləri icarədarın öhdəliyindədir. Müddət bitəndən sonra adətən əmlak icarədar tərəfindən alınır, əmlak sahibinin riskini azaldır.

-Operativ lizinq- əşyanın əldə olunması və saxlanması xərcləri bir lizinq kontraktı müddətində ödənilir. Buna görə də əmlak bir neçə dəfə icarəyə verilir. Müqavilə 2-5 illik müddətinə bağlanılır. Risk böyük olduğundan lizinq dərəcəsi də yüksək olur.

-Geri qaytarılan lizinq – avadanlığın sahibi icarədarla uzunmüddətli müqavilə bağlayaraq avadanlığı digər tərəfə satır, yəni malgöndərən dəyişir, icarədar isə qalır. İnterest təminat əvəzinə onun əmlakını öz əlinə keçirərək keçmiş sahibi kreditləşdirir. İşsizliyin səviyyəsinin aşağı düşdüyü şəraitdə, müəssisənin maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək üçün həyata keçirilir.

-Müstəqil lizinq – çoxlu sayda tərəflər olur, qəliz və iri həcmli obyektlərin (aviatexnika, buruq platformaları) lizinqi zamanı bir neçə malgöndərən, lizinqverən kompaniyaları iştirak edir və banklardan kredit cəlb

olunur. Lizing verən əmlakın yalnız bir hissəsini – obyektin alınması üçün lazım olan hissəsini təmin edir. Bu vəsaitlər səhmlərin buraxılması yolu ilə lizingverənlər arasında bölüşdürülür. Obyektin dəyərinin qalan hissəsi isə kreditorlar (banklar) tərəfindən maliyyələşdirilir.

-Sublizing-lizing predmetinin istifadə hüququnun 3-cü tərəfə (lizing kompaniyasına) keçməsi ilə yaranır. İcarə ödəmələrinin əldə olunma hüququ əsas icarəverəndə olur. Sublizing əməliyyatını yerinə yetirən tərəf lizing predmetini lizing müqaviləsi əsasında lizinqalana ötürür. Yəni lizing verən dəyişir.

-Roveler lizing – lizing alan müəyyən etdikdən sonra icarəyə götürdüyü əmlakı digər lizing obyektinə ilə əvəz edə bilər. Bu lizing alana texnoloji baxımdan müxtəlif avadanlıqlar lazım olduqda istifadə edilir.

-Daxili lizing – lizingin bu formasında iştirakçıların hamısı bir ölkə daxilində fəaliyyət göstərirlər.

-Beynəlxalq lizing – lizingin bu formasında isə iştirakçılar müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərirlər.

-Lizingin mənfi və müsbət cəhətlərini qısaca olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar. Lizingin müsbət cəhətləri bunlardır:

-Lizing müqaviləsi kredit müqaviləsindən daha asan əldə olunur.

-Təminat əmlakın özü olur.

-Ödəmələrin dərhal həyata keçirilməsi tələb edilmir – avadanlığın lizinqalana çatdırılmasından sonra başlanır.

-Avadanlığı vaxtaşırı yeniləmə imkanı olur.

-Vergi güzəştləri olur.

-BVF Milli xərcləri hesablayarkən lizing sövdələşmələrini nəzərə almır.

Lizingin mənfi cəhətləri :

-Lizing müqavilənin bağlanmadığı, lakin avadanlığın köhnəldiyi halda icarədar köhnə avadanlığa görə icarə haqqı ödəyir.

-Operativ lizingdə köhnəlmiş avadanlığın riski icarəverəndə olur, o da itkiyə məruz qalmamaq üçün icarə haqqını qaldırır.

-Maliyyə lizingində avadanlıq köhnəldikdən sonra da lizing ödənilir.

-Əgər obyekt iri və unikaldırsa, müqavilənin hazırlanması çox vaxt və vəsait tələb edir.

YENİ İQTİSADİ SİSTEM ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ BAZARININ ZƏRURİLİYİ.

Abdülhəmidov Məhəmməd BDU-nun magistrantı

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm əlamətlərindən biri ixtisaslaşmış geniş infrastrukturların - "bazarların" mövcud olmasıdır. Belə bazarlara əmtəə

bazarlarını, işçi qüvvəsi bazarlarını, maliyyə bazarlarını aid etmək olar. Bunların arasında əsas yerlərdən biri maliyyə bazarlarına məxsusdur. Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatının ən mühüm tələblərindən biri geniş və tam nəzarət oluna bilən maliyyə bazarının mövcudluğudur. Çünki bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlətin maddi və maliyyə ehtiyatlarının bölüşdürülməsinə müdaxilə etmək imkanları çox məhduddur. Müəssisələrin əksəriyyəti (istər fərdi, istərsə də kollektiv mülkiyyətə əsaslanmış olsun) müstəqil olaraq bazarda maddi və pul ehtiyatları axtarırlar.

Maddi ehtiyatların alınıb satıldığı bazarlar iqtisadi ədəbiyyatlarda real aktivlər bazarı, pul vəsaitlərinin iqtisadi münasibətlərinin iştirakçıları arasında bölgüsünü təmin edən bazarlar isə maliyyə bazarları adlandırılır. (1, Səh 646) Maliyyə bazarı olduqca geniş anlayışdır. Ona görə ki, o təkcə milli iqtisadiyyatın maliyyə tərəflərini deyil, həmçinin kredit münasibətlərinin müxtəlif formalarını əhatə edir.

Müasir şəraitdə maliyyə bazarları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq həm mikroiqtisadi sferada, həm də dövlət səviyyəsində onların maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Maliyyə bazarlarının yaranması obyektiv xarakter daşıyır və onun inkişafı dövlətin fəaliyyətindən və müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya malik olan müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar daha da genişlənmişdir. Digər tərəfdən bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsi, dövlətlə— müəssisələrin qarşılıqlı fəaliyyəti və münasibətləri də maliyyə bazarına öz təsirini göstərmişdir.

Maliyyə bazarı dedikdə pul vəsaitlərinin hərəkətinin təşkil edilməsinin xüsusi forma və sferası başa düşülür. Onun yaranmasını zəruri edən əsas amillərdən biri maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Çünki bu bölgü zamanı müəssisələrin bir qisminə maliyyə ehtiyatlarının artıqlığı, digər qisminə isə maliyyə ehtiyatlarının çatışmazlığı özünü büruzə verir, Bu zaman maliyyə ehtiyatlarının müəssisələrin bir qurumundan digər qurumuna doğru hərəkətinin təmin edilməsinin mühüm forması kimi maliyyə bazarı öz zəruriliyini sübuta yetirir.

Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin sahiblərindən ehtiyacı olanlara doğru yönəldilməsində "vasitəçi" rolunu oynayır. Maliyyə bazarının iştirakçıları və ya subyektləri aşağıdakılardır:

- investorlar-bölgü zamanı tələbatından artıq maliyyə ehtiyatlarına malik olan və investisiya kimi istifadə edən müəssisə və təşkilatlar;
- əmanətçilər-şəxsi istehlakı azalmaqla müəyyən məqsədlər üçün müxtəlif yığımlar həyata keçirən fiziki şəxslər;
- borc alanlar-maliyyə-istehlak tələbatını ödəmək üçün kifayət qədər maliyyə ehtiyatlarına malik olmayan və ya maliyyə ehtiyatlarının

çatışmazlığını "hiss" edən müəssisə və təşkilatlar, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanları.

Bu deyilənlərlə yanaşı, maliyyə bazarının subyekti kimi fəaliyyət göstərən müxtəlif vasitəçilər, ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları da mövcuddur. Subyekt kimi fəaliyyət göstərən vasitəçilər aşağıdakılardır:

1. Maklerlər. Onlar həqiqi vasitəçi kimi çıxış etməklə investorların və ya borc alanların tapşırığı əsasında fəaliyyət göstərərək komission şəkilində gəlir əldə edirlər. Maklerlər hüquqi və fiziki şəxslərdən ibarət ola bilərlər. (2)

2. Dilerlər. Onlar sərbəst surətdə fəaliyyət göstərməklə, bəzi hallarda digər vasitəçilərlə, hətta investor və borc alanlarla da birbaşa sövdələşməyə girirlər. (3, Səh.762)

3. İxtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları. Bura investisiya bankları, maliyyə kompaniyaları, sığorta şirkətləri və s. daxildir. Onlar həm investor, həm borc alan, həmçinin də vasitəçi sifətilə çıxış edirlər.

Ümumilikdə, maliyyə bazarının tərkibi dedikdə, bu bazarda fəaliyyət göstərən alətlər və fond qiymətliləri başa düşülür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarının tərkibi genişdir. Bu ilk növbədə özəl bölmənin mövcudluğu və öz iqtisadi — maliyyə fəaliyyətinin daim genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bütün bu fəaliyyətlərin genişliyi maliyyə bazarının tərkibinin konkretləşdirilməsini tələb edir.

Maliyyə bazarının tərkibində əsas yeri ümumi halda dövlətin qiymətli kağızları və xüsusi yaxud özəl sektorun qiymətli kağızları tutur.

Maliyyə bazarı özü iki böyük segmentdən — ssuda kapitalı bazarı və qiymətli kağızlar bazarından ibarətdir. Bunları qısa şərh edək:

Ssuda kapitalı bazarı — ssuda kapitalının dövriyyəsinin təmin edilməsi prosesində yaranan münasibətləri, yaxud da dövriyyənin təşkili formasını ifadə edir. Məlumdur ki, ssuda kapitalı qaytanmaq, dəyəri ödənilməklə müəyyən müddətə verilən pul vasitələrinin məcmusudur. Ssuda kapitalının yaranma mənbələri ilk növbədə müəssisə və təşkilatlarda vətəndaşların sərbəst maliyyə ehtiyatı və yığımlarıdır. Müəssisə və təşkilatlar sərbəst maliyyə ehtiyatlarını gəlir əldə etmək şərti ilə faiz almaqla müxtəlif kredit idarələrinə yerləşdirirlər. Bundan əlavə müəssisələrin bankda olan hesablarına vəsaitlərin daxil olması və ödənilməsi müddətinin üst-üstə düşməməsi bu vəsaitləri kredit resursu kimi istifadə etməyə imkan verir. Göründüyü kimi, kredit maliyyə ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, Kredit idarələrinin resursları sərbəst maliyyə ehtiyatları hesabına formalaşır. Maliyyənin mövcudluğu kreditin mövcudluğuna ilkin əsas verir. O da öz növbəsində, müəssisələr tərəfindən maliyyə ehtiyatı kimi istifadə olunur və bu iki kateqoriya bir-birini tamamlayır.

Maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi ssuda kapitalı bazarının subyektləri aşağıdakılardır:

- müəssisələrin sərbəst pul vəsaitlərini toplayan və onları ssuda kapitalı kimi yerləşdirən kredit idarələri;

- sərbəst pul vəsaitlərinə (maliyyə ehtiyatlarına) malik olan investorlar;
- müəyyən məqsədlər üçün alan müəssisə və təşkilatlar, vətəndaşlar və həmçinin dövlət orqanları.

Burada vasitəçilərin rolu böyük deyildir, çünki iştirakçılar bir-birilə birbaşa əlaqəyə girirlər.

Ssuda Kapitaları bazarının müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında rolu ikilidir. Belə ki, İlk növbədə sərbəst maliyyə ehtiyatlarına malik olan müəssisə bu vəsaitləri bank və digər kredit idarələrində yerləşdirməklə və ya onlara borc verməklə faiz şəklində gəlir əldə edir. Digər tərəfdən bu vəsaitləri cəlb edən kredit idarələri bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlara "satmaqla" onların ehtiyatlarını artırır. Ümumiyyətlə, müəssisə ssuda kapitaları bazarından vəsaitləri aşağıdakı məqsədlərə cəlb edə bilər:

- dövriyyə vəsaitində yaranan müvəqqəti çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması üçün alınan kreditlər, əsasən, qısamüddətli olur və xüsusi segment kimi -pul kapitaları bazarda həyata keçirilir;

- innovasiya, həmçinin investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi üçün alınan kreditlər. Bu kreditlər, əsasən, orta və uzunmüddətli olur və kapital bazarı adlanan xüsusi segmentdə fəaliyyət göstərirlər.

Bu hal həmçinin vətəndaşlar üzrə də eynidir, yəni ikili rola malikdir. Dövlət isə nadir hallarda bu bazarda fəaliyyət göstərir.

Qiymətli kağızların dövriyyəsi bazar iqtisadiyyatı sistemində əhəlinin pul vəsaitlərinin müxtəlif sahələrdə yerləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

Qiymətli kağızlar - onun sahibi tərəfindən müxtəlif sahələrdə yerləşdirilən pul vəsaitlərindən gəlir almaq hüququnu təsdiqləyən sənəddir. Qiymətli kağızlar əsasən iki formada olur: pay və borc. (6, Səh.273)

Pay formasında olan qiymətli kağızlar səhm adlanır və onların sahiblərinin real mülkiyyətdə paylarını göstərir. Səhm - onun sahibinin səhmdar cəmiyyəti kapitahnda iştirakını və mənfəətində payını təsdiq edən qiymətli kağızdır. Səhm sahibi tərəfindən alınan gəlirə dividend deyilir. Səhmlərin bir neçə növü olur. Dövriyyənin xarakterindən asılı olaraq səhmlər «təqdim edənə» və «adlı» olur. «Təqdim edənə» səhmlər əldən-ələ keçərək qiymətli kağızlar bazarında sərbəst dövr edə bilər. Adlı səhmlər isə bazarda sərbəst dövr edə bilməz, çünki onun başqa sahibkara verilməsi üçün səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı olmalıdır. Gəlirlərin mənimsənilməsi baxımından səhmlər «adi» və «imtiyazlı» olur. Əgər adi səhmlər üzrə dividendin həcmi firmanın fəaliyyətinin yekunlarından asılıdırsa və dəyişə bilər, «imtiyazlı» səhmlər üçün müəyyən edilmiş, stabil dividendlər ödənilir. Firmanın idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən səhmlər səsvermə hüququ olmayan və ya bir və bir neçə səs hüququ olan səhmlərə bölünür.

Borc formasında olan səhmlər onların sahiblərinə təsdiqlənmiş faiz dərəcəsi almaq və borc verilmiş məbləğin müəyyən müddətdən sonra geri qaytarılması hüququnu verir.

Borc formasında qiymətli kağızlara istiqrazlar, dövlətin xəzinə öhdəlikləri, əmanət sertifikatları və veksellər aiddir. İstiqrazlar dövlət və müəssisə istiqrazları formasında buraxılır. İstiqrazların adlı və təqdim edənə, faizli və faizsiz (məqsədli), sərbəst dövr edən və ya dövriyyəsi məhdud olan növləri ola bilər, İstiqrazlar üzrə gəlir (faiz) nağd pulla və ya geri alınarkən yığılmış faizlər nominal dəyərində əlavə olunmaqla ödənilir. Məqsədli istiqrazlar üzrə faiz əvəzinə istiqrazın məqsədinə uyğun gələn əmtəə və xidmətləri güzəştli əldə etmək hüququ verilir.

Dünya maliyyə mühitinin mühüm tərkib hissəsi beynəlxalq maliyyə bazarlarıdır. Onlar sövdələşmə obyektinə pul kapitalı olan bazar: münasibəçilərinin spesifik sahəsidir. Bu bazarlar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təkamülü prosesində milli bazarların bazası əsasında formalaşmışdır. Beynəlxalq maliyyə bazarları maliyyə ehtiyatlarının hərəkəti və yerləşdirilməsində apancı rol oynayır, dünya miqyasında valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsini təmin edir. Onlar bazar iştirakçılarında imkan verir ki, faiz dərəcələri və valyuta məzənnələrinin gələcəkdə dəyişmə təmayüllərini qiymətləndirsinlər. Dünya maliyyə bazarları milli bazarlarla sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədar olmaqla bərabər, bir sıra xüsusiyyətlərə malikdirlər:

- miqyası nəhəngdir: 90-cı illərin əvvəlində yalnız «yeddi» arasında gündəlik maliyyə axınları 420 mlrd. dollar təşkil edirdi ki, bu da dünya ticarəti həcmindən 34 dəfə çox idi; (7)

- coğrafi sərhədlərin olmaması;

- əməliyyatların bütün sutka ərzində aparılması;

- qabaqcıl ölkələrin valyutalarından, habelə AVRO (EKÜ), SDR-dən istifadə olunması

- iştirakçıları əsasən yüksək reytingə malik olan birinci dərəcəli banklar, şirkətlər, maliyyə-kredit institutları və hökumətlərdir;

- maliyyə xidmətlərində inqilab özünü göstərmiş bir şəraitdə bazar seqmentləri və sövdələşmə alətlərinin çoxşaxəliliyi;

- beynəlxalq faiz dərəcələrinin spesifik olması;

- ən dəqiq elektron hesablama maşınlarından istifadə olunması əsasında kağızsız əməliyyatların yüksək informasiya texnologiyası və standartlaşdırılması;

- Dünya valyuta, kredit və maliyyə bazarlarının yaranmasının ilkin şərtləri istehsal və bank işində kapitalın təmərküzləşməsi;

- təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi;

- elektron maşınların tətbiqi əsasında banklararası telekommunikasiyanın inkişafıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. T.S.Vəliyev “İqtisadi nəzəriyyə” Çaşıoğlu. Bakı-2001. Səh 646
2. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%80>
3. A.S.Bulatova “Экономика” ВЕК. Москва 1997. Səh.762
4. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%80>
5. A.S.Bulatova “Экономика” ВЕК. Москва 1997. Səh.762
6. K.R.Makkonnell, S.L.Bryu “Экономикс” I cild. Bakı 1992. Səh.273
7. <http://en.wikipedia.org/wiki/Avro>

EV TƏSƏRRÜFATI BAZAR İQTİSADİYYATININ SUBYEKTİ KİMİ.

Qəhrəmanov Samir Mustafa oğlu
BDU-nun magistrantı

Müasir şəraitdə təsərrüfatçılığın bazar sistemi bazar subyektlərinin çoxluğu ilə səciyyələnir. Bu sistemdə ev təsərrüfatı yaxud ailə özünəməxsus yer tutur. Tərkibi bir yaxud bir neçə şəxsdən ibarət ailə bazar iqtisadiyyatında müstəqil qərarlar qəbul edən, öz tələbatlarını maksimum ödəməyə çalışan, hər hansı istehsal amilinin (hər şeydən əvvəl iş qüvvəsinin) mülkiyyətçisi olan, istehsalı və təkrar istehsalı “insan kapitalı” ilə təmin edən iqtisadi vahid hesab olunur.

Ailə bir qayda olaraq qohumluq əlaqələri və birgə yaşayış əsasında şüurlu surətdə təşkil olunmuş kiçik insan qrupudur. Bu qrupun həyat fəaliyyəti fərddir, ailənin özünün və bütövlükdə cəmiyyətin sosial, iqtisadi, mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yönəlmişdir.

Hər bir cəmiyyətdə - istər qədim, primitiv, inkişaf etməkdə olan, istərsə də inkişaf etmiş – ailə həmişə əmtəə və xidmətlərin istehsalında və bölgüsündə başlıca qüvvə hesab olunur. İstehsalda, uşaqların boya-başa çatması və tərbiyəsində, ərzaq istehsalında, uşaqların xəstəliklərdən və digər təhlükələrdən qorunmasında ailənin müstəsna rolu vardır. Bundan başqa valideynlər lazım gəldikdə uşaqlardan ötrü və bir-biri naminə özlərini fəda etmişlər ki, bu da kişi və qadınların qəhrəmanlıq təbiətindən xəbər verir.

Ailə əsrlər ərzində köklü surətdə dəyişmişdir. Antropoloqlar tərəfindən ibtidai (primitiv) cəmiyyətdə aşkar etdikləri geniş qohumluq münasibətləri, az qala əmi oğlanlarının bir-birlərini tanımadıqları müasir ailələrlə ziddiyyət

təşkil edir. Bir çox hallarda qoca valideynlərə heç bir qayğı göstərilmir, onlar ya tənha yaxud da qocalar evində yaşamağa məcburdurlar.

Ailə iqtisadi tədqiqatlarda real həyatda olduğundan xeyli az yer tutur. Hərçənd görkəmli iqtisadçılar ailəni iqtisadi həyatın əsası elan etsələr də nə A.Smitin “Xalqların sərvəti” nə də D.Rikardonun “Siyasi iqtisadın və vergi qoyuluşlarının başlanğıcı” nə də Marşallın “Ekonomiksin prinsipləri” əsərlərində və adlarını çəkmədiyimiz digər məhşur iqtisadçıların əsərlərində ailəni fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilməmişdir. Bu baxımdan T.Maltusun doğumla ailənin gəliri və nığah yaşları arasındakı əlaqələrə toxunduğu əhalinin artım modeli istisnalıq təşkil edir. Maltus iddia edirdi ki, iqtisadi vəziyyətin pis olduğu şəraitdə gənclər adətən gec evlənirlər. Lakin Maltusun bu fikri uzun illər ərzində iqtisadçıların diqqətindən yayınmışdır. Ailənin meydana gəlməsi və inkişafı məsələlərinin tədqiqində F.Engelsin “Ailənin , xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” adlı əsəri mühüm rol oynamışdır.

Hazırda ailə ictimai qaydaların istinad etdiyi bünövrə hesab edilir. Bununla belə o , hələ də ən az tədqiq olunan institut hesab olunur, hərçənd son 40 ildə iqtisadçılar müntəzəm qaydada ailənin və onun üzvlərinin iqtisadi fəaliyyətini təhlil etməyə çalışırlar.

Ailənin və ev təsərrüfatının iqtisadiyyatını tədqiq edən zaman ailəni ailədaxili əmək və bazardakı əmtəələr də daxil olmaqla resurslardan istifadə edən , öz tələbatlarını ödəmək üçün məhsul istehsal edən və müəyyən xərclər çəkən bir növ “firma” kimi nəzərdə tutulur.

Real həyatda əlahiddə şəkildə özünün ev təsərrüfatı ilə məşğul olan , tənha (subay) kişilərdən və qadınlardan ibarət ailələr də vardır.

Ailəyə iqtisadi, hüquqi, ideoloji, əxlaqi münasibətlər təsir göstərir. Ənənəvi olaraq ailə nığahdan başlanır. Nığahlar qadınlarla kişilərin qarşı-qarşıya durduqları “bazarda” baş verir.

Bütün cəmiyyətlərdə qadınla kişi eyni səviyyəli , eyni dinə etiqad edən , təhsil, boy, yaş və bir sıra digər göstəricilərə görə özünə uyğun insanla ailə qurmağa çalışır. Nəsb (qismət) nəzəriyyəsi ev təsərrüfatında kişilərlə qadınlara xasiyyətlərinin bir-birlərinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini , baş verəcək izdivacın gələcəkdə nə dərəcədə səmərəli olacağını izah edir.

Nığahı müxtəlif cürə müəyyən etmək olar, lakin qərb iqtisadi ədəbiyyatında nığaha bəzən qadınla kişi arasında baş verən məcburi-hüquqi saziş kimi baxılır. Ailədə tərəflərdən hər biri aşkar şəkildə yaxud dolayısıyla müəyyən öhdəlikləri boynuna götürür, bir-birinin hüquqlarını və üstünlüklərini qəbul edir, müqavilədə nəzərdə tutulmuş qərarları qəbul edir, müqavilədə nəzərdə tutulmuş qərarları qəbul etmək qaydalarına riayət edir. Ola bilsin görüşlərin və nişanların əslinə başlıca məqsədi evlənənlərə gələcəkdə hər birinin yaşamağa razı olduğu qaydaları hazırlayıb saziş bağlamaqdan ötrü bir şans verməkdir. Hərçənd ki, bütün evlənənlər bu şansdan heç də lazımı

dərəcədə faydalanmırlar. Müqavilədə məsələn, uşaqlar haqqında (onların sayı barədə) müddəalar, evdarlıqla kimin məşğul olacağı, həyəət-bacanın kim tərəfindən silib-süpürələcəyi, hansı qərarların bütün ailə tərəfindən demokratik şəkildə, hansıların isə inzibati yolla qəbul ediləcəyi haqqında məlumatlar öz əksini tapır. Hərçənd yaxşı olardı nigah izdivacında hər şey sevgidən, məhəbbətdən asılı olaydı. Belə müddəaları inkişaf etdirmədən və onların qeyri-müəyyənliyi şəraitində gələcəkdə boşanma ilə nəticələnə bilən fikir ayrılıqları meydana çıxa bilər.

Boşanma prosesində məhkəmənin rolu çox əhəmiyyətli və bunun iqtisadi nəticələri vardır. Məhkəmənin müdaxiləsi kişiyə və qadına ailənin malik olduğu kapital, maddi və qeyri-maddi əmlaka bəzi mülkiyyət hüquqlarını təmin edir. Belə olduqda ər və arvad öz vaxtını və digər resursları ailə kapitalının inkişaf etdirilməsində, möhkəm maddi münasibətlərin qurulmasında maraqlı olurlar. Ailə bir neçə ildən sonra gəlir əldə etmək mənasında investisiya layihəsi hesab olunur.

İnsanların nigahla bağlı davranışları səmərəli, faydalıdır. Bu o deməkdir ki, ər və arvad bir-birini seçməklə öz faydalılığını artırmış olur. Bu həmçinin o deməkdir ki, nigaha daxil olarkən hər bir fərd özünə iki mühüm sualı verməlidir:

- subaylıq həyatı ilə müqayisədə bütövlükdə nigahın zərəri və xeyri nədən ibarətdir;

- kişi yaxud qadın bu nigah xərclərini və ondan gözlənilən qazancı nəzərə almaqla nə

qədər müddətdə özünə münasib partnyoru axtarıb tapmalıdır?

Bütün müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə almaqla, fərd nigahın xərcləri ilə bağlı bəzi mühüm mülahizələri nəzərə almalıdır.

Bir çoxları üçün ən başlıcası müstəqilliyin, azadlığın itirilməsidir (subaylıq-sultanlıqdır prinsipinə görə). İnsanlar istədiklərini etməkdə heç vaxt tam azad olmurlar: onlar öz hərəkətlərinin başqalarına təsirini nəzərə almalıdırlar. Ailədə isə fərdin hərəkətinin səmərəsi (təsiri) birbaşa və daha güclü ola bilər. Ona görə hamı öz hərəkətlərini onların ayrıca yaşadıkları şəraitə nisbətən bir qədər məhdudlaşdırmalı, müəyyən çərçivəyə salmalıdır.

Ailə adətən bir çox qərarları demokratik qaydada, kollektiv şəkildə qəbul etməyə üstünlük verir. Ailə üzvləri qərarın hazırlanmasının uzun çəkməsi və mürəkkəbliyi də daxil olmaqla gələcək xərclərə adətən hazır olurlar. Bu ona görə baş verir ki, iştirakçıların sayı çox olduqda qərar qəbul etmək çətin olur. Məsələn, ailəli Məhəmmədə subay Həsənə nisbətən təzə maşın almaq çətindir. Həsənə maşın almaq üçün yalnız öz istəyi kifayət edir. Məhəmməd isə yalnız özünün üstün tutmasını deyil, həmçinin arvadının da rəyi, razılığı lazımdır. Nəticədə Məhəmmədin maşın alması işi xeyli uzana bilər (adətən həmişə belə olur). Əgər ər və arvadın üstün tutmaları eyni olsaydı (

hərçənd həyatda nadir hallarda belə olur) onda onların rərar qəbul etmələri ilə bağlı xərcləri Həsənin xərcləri qədər olardı (qısa müddətdə qərar qəbul edə bilərdilər). Üstünlüklər eyni olduqda onların hər ikisi arxayın olurlar ki, biri hər nə alarsa, digəri onu hökmən bəyənəcəkdir.

Belə çətinliklərə(xərcləri) görə ər və arvad çox vaxt qərarların əksəriyyətinin tərəflərdən biri tərəfindən inzibati qaydada qəbul edilməsinə razı olur.Məsələn, birinə ailənin digər üzvləri ilə razılaşdırılmadan ailənin yeməyini hazırlamaqla məşğul olmaq hüququ verilə bilər.Digəri uşaqlar üçün pal-paltar ala bilər və s. Hər bir tərəf digərlərin razılığını almadan qərar qəbul etmək hüququna malikdir və bu zaman xərclərə edilən qənaət, səhv qərarlar nəticəsində meydana çıxan xərcləri artıqlaması ilə ödəyə bilər.Qərarların qəbul edilməsində (ailə daxilində) hakimiyyət bölgüsü ailənin iqtisadiyyatını səmərəli edir.

Ailə sonradan ailə üzvləri arasında bölüşdürülən əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olur.Bu məhsulları hamısı eyni kəmiyyətdə və keyfiyyətdə əldə edə bilər.Ümumi əmtəələr-məsələn, maşın, fərdlərin heç birinin zövqlərinə tam uyğun gəlməyə bilər.Lakin bunlar hamının almağa razı olduqları əmtəələrdir.Belə hallarda (belə hallar isə çox olur), fərd onun üstünlüklərini daha dolğun ödəyən kəmiyyət və keyfiyyətdə əmtəənin əldə edilməsilə bağlı xərclər çəkməli olur.

Ailədə qərarlar demokratik yolla qəbul edildiyi üçün onun üzvləri məhsul istehsalı ilə bağlı çətinliklərin bölüşdürülməsində, ümumi daxıla kim tərəfindən pul, vaxt və səylərin sərf ediləcəyini müəyyənləşdirərkən səsvermə hüququna malik olmalıdırlar.Ailə, hər bir kollektiv idarəedici orqan kimi öz üzvlərinə vergi qoya bilər.Ailənin hər bir üzvü kollektiv nemətə, onun razı olmadığı layihənin həyata keçirilməsi üçün haqqın ödənilməsinə məcbur edilə bilər.Bunu ailə üzvünün potensial xərcləri hesab etmək olar ki, bunu bu və ya başqa işi yerinə yetirmək istəməyənlərin etirazları bir daha sübut edir.

Niğahla bağlı xərclərə fərdlərin qrupu ilə emosional əlaqələrin artması riski, digər insanlarla görüşüb söhbət etməkdən imtina edilməsi aiddir.Bir nəfərlə evlənmə xərclərinə arzu olunan, lakin vaxtında rastlaşa bilmədiyi digər şəxslə evlənmək imkanının itirilməsi kimi də baxmaq olar.

Maksist nəzəriyyəyə görə iqtisadi sistemin əsas istehlakçı özəyi kimi ailədəki xərcləri istehlak xərcləri kimi səciyyələndirilə bilər (yəni istehlak sferasında çəkilən xərclər kimi). Bu xərclər məhsuldar xarakterli də ola bilər (yeməyin hazırlanması, paltar tikişi, mənzilin təmiri və s.), ona görə bu xərclər öz mahiyyəti etibarilə istehlak sferasında istehsal xərcləri hesab olunur.Mənzildən, paltardan və s.istifadə zamanı çəkilən xalis istehlak xərclərindən başqa, ailə əmtəə və xidmətlərin alınmasına xərclər çəkir ki, bunlar artıq istehlak sferasında tədavi xərcləri hesab olunur.beləliklə ailə iqtisadiyyatında xərclər yalnız növlərinə görə deyil, həm də iqtisadi məzmununa görə cürbəcürdür.

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİ

*Hüseynova Aygün Fərhad qızı,
BDU-nun magistrantı*

İqtisadi təhlükəsizliyi obyektinə görə təsnifləşdirərkən makroiqtisadi səviyyə (bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı), mezosəviyyə (regionların və sahələrin iqtisadiyyatı), mikrosəviyyə (firmalar, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadiyyatı), şəxsi və ailə səviyyəsi (hər bir fərdin və ev təsərrüfatının iqtisadiyyatı) fərqləndirilir.

İqtisadi təhlükəsizliyi xarakterizə edən ümumi makroiqtisadi göstəricilərə aşağıdakılar şamil edilir:

1. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi:
  - əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM;
  - şəxsi sərəncamda qalan gəlir;
  - orta əmək haqqı;
  - istehsal xərcləri;
  - şəxsi əmanətlər;
  - yığılma norması;
  - gəlirlərin diferensiasiya indeksi;
  - sosial yaşayış minimumu;
  - fizioloji yaşayış minimumu (yoxsulluq həddindən aşağı);
  - ölkədə əhalinin yoxsulluq səviyyəsi.
2. İnflyasiya səviyyəsi:
  - istehsal vasitələrinin qiymət indeksi;
  - kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiyməti.
3. İşsizlik səviyyəsi.
4. İqtisadi artım:

- ÜDM-in illər üzrə artım sürəti - %-lə
- 5. Sənaye məhsullarının artım sürəti və sənaye sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi - %-lə.
- 6. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ÜDM-də xüsusi çəkisi - %-lə.
- 7. İnkişaf etmiş Qərb ölkələri, o cümlədən ABŞ və Yaponiya ilə müqayisədə yerli məhsulların qiymətlərinin səviyyəsi.
- 8. İstehlak mallarının qiymət indeksi.
- 9. Sənaye məhsullarının qiymət indeksi.
- 10. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət indeksi.
- 11. Büdcə kəsiri.
- 12. İdxal və ixracın həcmi.
- 13. Gizli iqtisadiyyatın səviyyəsi.

Baza makroiqtisadi göstəricilərə aşağıdakılar şamil edilir:

- mülkiyyətin strukturu (iqtisadiyyatda dövlət və xüsusi mülkiyyətin xüsusi çəkisi);
- dövlətsizləşdirmənin dinamikası;
- inhisarlaşma və azad rəqabət mühiti;
- bazar sektorunun inkişafı;
- idarəetmə mexanizmi;
- vergi sistemi;
- birbaşa və dolaylı vergilərin səviyyəsi, onun strukturu;
- vergi dərəcələri;
- pul tədavülü;
- pul kütləsinin artım sürəti;
- tədavülün (pul dövriyyəsinin) sürəti;
- kredit qoyuluşunun dinamikası;
- faiz dərəcəsi.

Xüsusi iqtisadi göstəricilər. Makroiqtisadi səviyyədə kəmiyyət göstəricilərinə aşağıdakılar şamil edilir:

1. Sənaye məhsulları istehsalının artım sürəti və onun ÜDM-də xüsusi çəkisi - %-lə:
  - ÜDM-un həcmi, o cümlədən:
    - məhsul istehsalı;
    - xidmətlər;
    - vergilər;
    - milli gəlir.
2. ÜDM-dən istifadə, o cümlədən:
  - son milli istehlaka xərclər, ondan;
  - ev təsərrüfatının istehlakı;
  - ümumi yığım;
  - əsas kapital;

- dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi;
  - ixrac.
3. İnvestisiyalar:
    - investisiyaların ÜDM-də xüsusi çəkisi - %-lə;
    - investisiyaların gəlirlərdə xüsusi çəkisi - %-lə;
    - investisiyaların mənfəətdə xüsusi çəkisi - %-lə;
  4. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi;
  5. Tədiyyə balansının mövcud vəziyyəti;
  6. Resurs təminatı;
  7. Ödəmə qabiliyyəti olmayan müəssisələrin sayı.

Regionlar üzrə mezosəviyyədə istehsalın kəmiyyət göstəricilərinə aşağıdakılar şamil edilir:

- regionların ÜDM-də xüsusi çəkisi - %-lə;
- idxal, ixrac, saldo;
- regionlararası nəqliyyat daşımaları.

Sahələrin makroiqtisadi baxımdan bir – birinə uyğunlaşması.

Makrosəviyyədə iqtisadi göstəricilərə aşağıdakılar şamil edilir:

- ÜDM-in artımının faktorlar üzrə strukturu (ekstensiv, intensiv);
- sənaye məhsulunun texniki strukturu;
- əmək məhsuldarlığı;
- əmək məhsuldarlığının artırılmasının xərclərə nisbəti;
- təbii resurslarla təminat göstəriciləri;
- istehsal potensialından istifadənin mövcud vəziyyəti;
- elmi – texniki potensialdan və investisiya potensialından istifadənin səmərəlilik göstəriciləri;
- elmin inkişafına çəkilən xərclər və onun strukturu;
- elmi – texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqinə yönəldilən investisiyalar.

Xüsusi sosial göstəricilərə aşağıdakılar şamil edilir:

Makroiqtisadi səviyyədə sosial göstəricilər:

- gəlirlər və istehlak məhsullarının qiymətləri arasında nisbət;
- istehlakın diferensiasiyası;
- əhalinin hər nəfərinə düşən istehlakın səviyyəsi;
- idxalın strukturunda istehlak mallarının xüsusi çəkisi;
- əhalinin mənzil, səhiyyə və s. sosial xidmətlərlə təminatı;
- təhsil səviyyəsi, onun göstəriciləri;
- orta ömürlülük müddəti;
- əhalinin məşğul səviyyəsi;
- əhalinin miqrasiyası;
- xarici ölkələrə “beyin axını”;
- iqtisadiyyatın kriminallaşma səviyyəsi;
- əməyin motivləşdirmə göstəriciləri.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi müasir şəraitdə çoxsaylı faktorların təsirinə məruz qalır və bu proses dünyada baş verən geosiyasi xarakterli qlobal dəyişikliklərdən qaynaqlanır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən faktorları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- hərbi – siyasi faktorlar;
- təbii faktorlar;
- informasiya faktorları;
- ekoloji faktorlar;
- sosial faktorlar;
- psixoloji faktorlar;
- təşkilati – institusional faktorlar;
- bazar faktorları.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin parametrləri və ona təsir edən amillər müxtəlifdir və hər bir ölkənin spesifik inkişafına ayrı – ayrılıqda təsir göstərir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə təsir göstərən müxtəlif amillər mövcuddur. Ümumiyyətlə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə təsir edən amilləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup amillərə ölkənin malik olduğu təbii ehtiyatlar, yerləşdiyi coğrafi mövqe, əmək ehtiyatları və s. daxildir. İkinci qrup amillərə isə mövcud hökumətin yeritdiyi siyasətdən asılı olaraq iqtisadi quruluş, idarəçilik metodları, iqtisadi qanunvericilik, bazar infrastrukturunun vəziyyəti, zəruri iqtisadi biliklər və informasiya sistemi, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə yeri, inteqrasiya və s. aiddir.

İqtisadi təhlükəsizlik müxtəlif sferaları əhatə etdiyi üçün sahibkarlıqdakı iqtisadi təhlükəsizlik xüsusilə fərqlənir və xarici və daxili qrup amillərlə bağlıdır. Xarici amillər bazar mühiti, ölkədəki iqtisadi qanunvericilik, sərbəst rəqabət mühiti, tərəfdaşlar, ölkədəki iqtisadi – maliyyə sabitliyi və s. ilə, daxili amillər isə maliyyə resursları, kollektivin peşəkarlığı, menecmentin təşkili səviyyəsi, firmanın profili – istehsal təyinatı və s. ilə əlaqələndirilir.

Məlumdur ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi təhlükədən sığortalanmaqdır. Bəs hansı hallar dövlət və sahibkarlıq üçün iqtisadi təhlükə hesab edilə bilər. Bir qayda olaraq aşağıdakı halların mövcudluğu dövlət – cəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə amili hesab edilir:

- ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımı səviyyədə olmaması, bunun nəticəsində daxili tələbatın daha çox xaricdəki istehsalın nəticələri hesabına ödənilməsi;
- ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;
- ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində balansının pozulması, idxal üçün geniş imkanların yaranması;
- yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyinin nəticəsi olaraq iqtisadi cinayətçılığın ümumi tendensiyaya çevrilməsi;

- iqtisadiyyatın strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması, ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;
- investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə cavab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların nəzarətinin limitləri aşması;
- hökumətin pul – kredit siyasətinin qeyri – mükəmməlliyi, bunun nəticəsi olaraq normadan artıq investisiya təhlükəsinin gerçəkləşməsi;
- pul – kredit siyasətinin qeyri – qənaətbəxş olması nəticəsində maliyyə piramidalarının fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması;
- ərzaq məhsulları istehsalının tənəzzülü, buna tələb və tələbatın idxal hesabına ödənilməsi;
- dövlət ehtiyat fondlarının lazımi səviyyədə olmaması;
- dövlətin strateji iqtisadi sektorlardan əldə etdiyi gəlirin optimal və lazımi ünvanlara xərclənməməsi;
- struktur islahatlarının düzgün aparılmaması, bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatın strukturunda balansın pozulması və s.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi müəyyən göstəricilərlə, parametrlərlə xarakterizə olunur.

Birinci dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi ön plana keçir. Dünya təcrübəsindən, müxtəlif dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarından, həmçinin Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış proqram layihələrindən bəhrələnərək dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- ölkə iqtisadiyyatının geniş təkrar istehsal şəraitində fəaliyyət qabiliyyəti;
- əhalinin normal həyat səviyyəsi və istənilən böhranlı şəraitdə onun saxlanması imkanları;
- qiymətlərin sabitliyi;
- maliyyə axınının normal səviyyədə olması;
- valyuta vəsaitlərinin xaricə axınının limiti aşmaması;
- yerli məhsulların xarici bazarlara daxil olmasına, daxili ehtiyacların idxal hesabına mümkün hədlərdə ödənilməsinə imkan verən xarici ticarət sisteminin mövcudluğu;
- mühüm elmi – praktik mərkəzlərin fəaliyyətinin intensivləşməsi;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin mövcud iqtisadi sistemə uyğun qurulması və s.

Bütün bu halların mövcudluğu zamanı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyindən danışmaq olar.

Qeyd edilənlər iqtisadi təhlükəsizlik kriteriya və parametrlərinin ümumiləşdirilmiş formasıdır. Bunların əksəriyyəti hər bir ölkədə konkret

rəqəmlərlə ifadə olunur: məsələn, investisiya maksimum 3%-ə qədər olmalı, büdcə kəsmi ÜDM-in 2%-dən artıq olmamalı və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə parametrlər arasında əsas göstəricilərdən biri də ÜDM-in strukturu və artım dinamikasıdır.

Sahibkarlıqda iqtisadi təhlükəsizliyin parametrlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- firmanın bazarda mövqeyinin qorunub saxlanması qabiliyyətinə malik olması;
- rəqabət qabiliyyətinin mövcudluğu;
- firmanın menecmentinin və marketinqinin müasir bazar tələblərinə uyğun qurulması;
- iqtisadi təhlükəsizlik xidmətinin mövcud tələblərə uyğun qurulması;
- imzalanmış müqavilələrin reqlamentə uyğun icra edilməsi;
- kommersiya sirtinin mükəmməl qorunması;
- firmanın istənilən böhranlı vəziyyətə hazır olması;
- mənfəət tapşırıqlarının plana uyğun şəkildə yerinə yetirilməsi və s.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıqda iqtisadi təhlükəsizliyin parametrlərinin siyahısı bununla bitmir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu bilavasitə firmanın, sahibkarlıq fəaliyyətinin profilinə uyğun olaraq fərdi şəkildədir.

İqtisadi təhlükəsizliyə milli iqtisadiyyatımızın ən azı aşağıdakı problemlərini həll etməklə nail olmaq mümkündür:

- ictimai tələbatların mümkün qədər maksimum dərəcədə ödənilməsi;
- texniki – iqtisadi və texnoloji müstəqillik, daxili və xarici hədələrdən, eyni zamanda ölkənin toxunulmazlığının qorunması;
- dövlətin cari məqsədlərinin dəyişməsindən və onlara uyğun daxili və xarici təhlükələrin müvafiq transformasiyasından asılı olmayaraq, daxili və xarici bazarlarda Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının müdafiəsi.

Səbəbindən və miqyasından asılı olmayaraq, iqtisadiyyatın normal məcrasından çıxara biləcək əsas təhlükələri kənarda yox, daxili mühitdə axtarmaq lazımdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, daxili təhdidlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın inkişafına daha çox dağıdıcı təsir göstərən faktorlar aşağıdakılardır:

- ölkə iqtisadiyyatının siyasi elitə, partiyalar, hərəkatlar tərəfindən siyasi qarşıdurma obyektinə çevrilməsi;
- üfqi və şaquli təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, bu əlaqələrin idarə olunmasının itirilməsi;
- iqtisadiyyatın texniki – texnoloji bazasının tənəzzülü;

- işsizlik (inflasiya ilə üst – üstə düşəndə daha təhlükəli olur);
- ən kəskin problem olan inflasiya.

Vergilərin ödənilməsindən kütləvi şəkildə yayınma, istehsalın inhisarlaşması, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin kriminalaşması, daxili və xarici borcların artması, valyuta ehtiyatlarının xaricə axması, eləcə də “kəlgə” iqtisadiyyatı və korrupsiya da daxili iqtisadi təhdidlərə aiddir.

İqtisadi təhlükəsizliyi təkcə daxili faktorların təsiri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya, xarici kapitalın təsirinin artması, mütəşəkkil cinayətkarlığın beynəlmilləşməsi prosesində və beynəlxalq bazarlarda xarici kapital tərəfindən Azərbaycanın potensial rəqib kimi sıxışdırılması cəhdlərində də iqtisadiyyatımızın zəifləməsinə hədəf götürə bilən real təhlükələrin elementləri vardır.

İqtisadi təhlükəsizliyin obyektləri qismində iqtisadi münasibətlərin aşağıdakı səviyyələri çıxış edir:

- ailə səviyyəsi – hər bir ölkə vətəndaşının iqtisadi maraqları;
- mikroiqtisadi səviyyə - bazar iştirakçılarının (təsərrüfat subyektlərinin) maraqları;
- makroiqtisadi səviyyə - bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının maraqları.

Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirilərkən həmin ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, onun keçdiyi inkişaf yolu, geoiqtisadi, geostrateji və başqa xüsusiyyətləri nəzərə almaqla yanaşı iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsinin ümumi metodları da tətbiq edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- ssenarilərin təhlili və emal edilməsi metodu;
- optimal, ən münasib metod;
- nəzəri – oyun metodu;
- faydalılıq metodu;
- qeyri – səlissistem nəzəriyyələri metodu;
- çoxmeyarlı statistik təhlil metodu.

Bütün bunlarla bərabər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirərkən ona çoxvariantlı yanaşma faydalı olar. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin parametrləri çoxcəhətlidir və onların bəzilərinin tədqiqi üzərində dayandıq. Fikrimizcə, iqtisadi təhlükəsizliyin tədqiq edilməmiş tərəfləri kifayət qədərdir və onun kompleks şəkildə araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov A.F. “Ərzaq təhlükəsizliyi” Bakı 2007. səh 80
2. Məmmədov N.M., Bərxudarov M.İ. “İqtisadi təhlükəsizlik” dərslik. Bakı 2006, səh 165

AİLƏNİN (EV TƏSƏRRÜFATININ) İQTİSADI ROLU

Qəhrəmanov Samir Mustafa oğlu
BDU-nun magistrantı

Bazar iqtisadi münasibətlər şəraitində ailənin iqtisadi rolu olduqca mürəkkəb və böyükdür. Ailə ev təsərrüfatı, ailə biznesi, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı, istehlak tələbinin lazımi səviyyədə təmin edilməsi, investisiya potensialının yaradılması və bir sıra digər problemlərlə bağlı çoxlu məsələləri həll edir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə, ictimai münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq, ailənin yeri və rolu, tərkibi və möhkəmliyi, cəmiyyətdə mövqeyi, onun sosial-iqtisadi statusu da dəyişmişdir.

Ailənin sosial-iqtisadi statusu – ailə münasibətlərində dövlətin sosial-siyasi quruluşunun xüsusiyyətlərinin, onun hüquqi əsaslarının, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, mədəniyyətin və ictimai özünüdərkən əks olunduğu ümumi bir göstəricidir.

Ev təsərrüfatı bazar iqtisadiyyatını istehsal amilləri ilə (əmək, kapital, torpaq, sahibkarlıq qabiliyyəti) təchiz edir, onları resurslar bazasına çıxardır, bunların müqabilində əldə etdiyi puldan (pul gəlirindən) öz tələbatlarını ödəmək üçün əmtəə və xidmətləri əldə etmək məqsədilə istifadə edir (istehlak xərcləri).

Bazar iqtisadiyyatında ailə bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar cəmiyyətin.

fəaliyyətinin bütün mühüm sektorlarını əhatə edir və bir çox cəhətdən cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi prosesləri müəyyən edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ailə insan kapitalının qərarlaşmasının və yığılmasının əsas özəyi hesab olunur.

Ailənin funksiyaları “insan kapitalının” qərarlaşıb fəaliyyət göstərdiyi bütün mərhələlərdə qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədə olmuşdur. Belə ki, məsələn, uşaq doğumu funksiyasının aşağı düşməsi ailənin əmək potensialını azaldır, onun istehsal imkanlarını zəiflədir və onun tərbiyyəçilik roluna mənfi təsir göstərə bilər.

Ailənin bütün funksiyalarının “insan kapitalının” yaradılması və sahibkarlıq potensialının inkişafı ilə əlaqədar məsrəflərin bərpası və yığılmasına doğru yönəlmişməqsədli təyinatı vardır.

Ailənin mühüm funksiyalarından biri – dünyaya uşaq gətirməkdir.Müasir qərb iqtisadi nəzəriyyədə uşaqlar iqtisadi nemət kimi qiymətləndirilir.Öz valideynlərinə və qohumlarına xeyli fayda verməklə, onlar resursların xərclənməsini özündə birləşdirən, daim inkişaf edən istehsal prosesinin nəticəsi kimi çıxış edirlər.İqtisadi baxımdan uşaqlar istehlakın mənbəyi və investisiya obyektinə hesab olunurlar.

Valideynlər uşaqların təmsalında digər əmtəələrdən əldə etdikləri qazancdan fərqli fayda verən yaxşı bir dost kompaniyasını əldə edirlər.Uşaqlarla danışmaq, gəzmək olar,onlar stolüstü tenisdə, yaxud şahmat taxtasında tərəfdaş kimi çıxış edə bilərlər.Onların mövcudluğu valideynlərə qocalıqda tənha qalmaqalarına ümid verir.Uşaqlar öz hərəkətləri, nəzakətli rəftarı və ağıllı fikirləri ilə valideynlərini məmnun edə bilərlər.

Uşaqlardan valideynlərin arzularını həyata keçirmək üçün istifadə edilir.Ər və arvadın dünyaya uşaq gətirməklərində məqsədi cəmiyyətə xeyir vermək tələbatından, onların uşaları digərlərindən daha yaxşı tərbiyə edə biləcəklərinə inanlarından ibarət ola bilər.Hər cəhətdən uşaqlar istehlak nemətləri hesab olunurlar.

Tarixin bəzi dövrlərində (bəzi ölkələrdə hazırda da) uşaqlar valideynlərə qocalıqda təqaüdlə təmin olunmaq vəsaitəsikimi çıxış etmişdir. Uşaqlar böyüyənə qədər valideynlər öz uşaqlarını yedizdirib geyindirməklə yanaşı, özlərinin pensiya fonduna da ödəmələri həyata keçirmişlər,sonrakı illərdə isə valideynlər özlərini təmin etmək iqtidarında olmadıqları halda uşaqlar onların qayğısına qalmışlar.

Ev sığortasının bu şəkildə təşkili indi də aradan qalxmamışdır.Lakin hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə insanlar qocaldıqda nağd, maliyyə cəhətdən əsaslandırılmış pensiya planlarına daha çox ümid bəsləyirlər.

Nəhayət,uşaqlar kəndlərdə yaxud uşaq əməyinin mexanikləşdirmədən ucuz olduqları yerlərdə yaşayan ailələr üçün mühüm əmək mənbəyi kimi çıxış edir.Uşaqlar böyüyüb boya-başa çatanda valideynlər çəkdiyi xərclərin və əziyyətlərin bəhrəsini görürlər.Uşaqların olmasının xeyrini və valideynlərin tələbatlarının ödənilməsinin məcmu səviyyəsi valideynlərin uşaqlara olan tələblə müəyyən olunur.Uşqalara olan bu tələb yaxud daha dəqiq “uşaq xidmətlərinə”olan bu tələb uşaqların ümumi sayına yaxud doğulub tərbiyə edilən uşaqların keyfiyyətinə təsir göstərə bilər.

Uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı xərclərə uşaqların doğulması, yedizdirilməsi, geyimi, mənzili, təhsili, əylənmələri, tibbi xidmətlərlə təmin edilməsi, sığortası, nəqliyyatı və s. ailə tərəfindən çəkilən xərclər daxildir.Xərclərin digər bir bəndinə çox vaxt nəzərə alınmayan, valideynlərin uşaqların tərbiyəsinə sərf etdikləri vaxt və emosional məsrəflər daxildir.Uşaqlara çəkilən xərclərin hesablanması və qiymətləndirilməsi çətin problemdir.Uşaqların tərbiyəsinə çəkilən həqiqi xərclər valideynlərin çəkmək istədikləri xərclərin məbləğindən asılıdır, valideynlərin yaşayış

yerindən və iqtisadi statusundan asılı olaraq dəyişə bilər. Bu problemləri nəzərə almaqla XX əsrin 80-ci illərində ABŞ-da xərclərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir. Buraya doğum xərcləri (xəstəxana və təqribən 3000 dollar civarında həkim pulu), uşaqların 18 yaşına qədər tərbiyə edilməsinə çəkilən xərclər (65000 dollar - ayda 300 dollar), dövlət kollecində yaxud universitetdə təhsil alınmasına çəkilən xərclər (24000 dollar – ildə 6000 dollar) və valideynlərin uşaqların tərbiyəsinə sərf etdikləri vaxt (374400 dollar – 18 il ərzində həftədə 20 saat olmaqla saati 20 dollardan) daxil edilmişdir. 466400 dollar məbləğində ümumi xərclər buraya valideynlərin vaxt itkisi ilə bağlı xərcləri daxil edildiyinə görə gözlənilən məbləğdən çox olmuşdur.

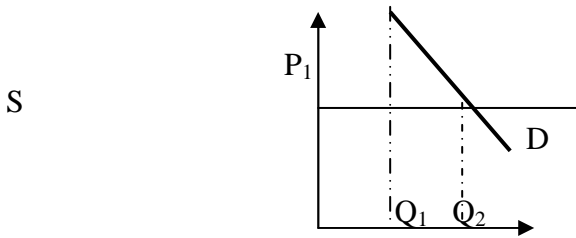
Uşaqlara çəkilən ümumi xərclər valideynlərin əmək haqqlarının dəyişməsilə əlaqədar xeyli dərəcədə dəyişə bilər. Gəliri az olan adamın uşağa çəkdiyi xərclər xeyli dərəcədə aşağı ola bilər. Fərz etsək ki, əmək haqqından savayı yerdə qalan xərclər olduğu kimi qalır, onda bir saatda 5 dollar qazanan kasıb adamın uşağa çəkdiyi xərclərin məbləği 185600 dollara qədər azalacaqdır.

Ümumi xərclər aparılmış hesablamalarda ortaya çıxan xərclərdən az ola bilər, çünki bu xərclərin bəziləri bir sıra illər şamil edilir. Bir neçə il əvvəl xərclənmiş min dollar bu gün xərclənən min dollardan az qiymətlidir. Bunun səbəbi odur ki, bu gün xərclənən min dollar əgər o hesaba qoyularsa yaxud faiz gətirən qiymətli kağızların alınmasına investisiya şəklində xərclənsə, bir neçə ildən sonra xeyli faiz gətirir. Əlbəttə hətta gələcək xərclərin dəyəri diskontlaşdırılan (gələcək dövrlərin xərclərinin indiki xərclərlə müqayisə edilərək qiymətləndirilməsi) sonra belə, birinci uşaq - görünür insanların bütün ömür boyu aldıkları ən bahalı “əmtə”dənəsidir. Maraqlıdır ki, ailə haqqında mülahizələrdə birinci uşaqla bağlı xərclər sabitdir, yəni sonrakı uşaqların dünyaya gəlmələri nəticəsində dəyişmir. Bu o deməkdir ki, ikinci uşağın son xərcləri adətən birinci uşağın son xərclərindən az olur.

Uşaqlar xüsusi iqtisadi nemətdir, çünki onlar hər hansı əmtəə alqısına nisbətən qat-qat çox həyəcan, risk və qeyri-müəyyənlik gətirir. Valideynlər aldıkları “əmtəni” (uşağı) satın aldıkları məqama qədər görə bilmirlər. Uşaq özünün xüsusi tələbatları, istəkləri ilə dünyaya gəlir ki, bu da qeyri-müəyyənliyi daha da gücləndirir. Adi əmtəənin alıcısı onu sonradan sətərə xərclədiyi pulu geri qaytara bilər və bununla da bu alqı-satqı aktından irəli gələn zərəri qismən də olsa ödəyə bilər. Müasir cəmiyyətdə isə uşaqla belə davranmaq məqbul sayılmır. Beləliklə, ailənin uşağın doğulması haqqında qərarın qəbul edilməsi digər qərarların qəbulundan çətindir və bu işdə hər hansı digər məhsulun istehsalında olduğundan daha çox səhvlərə yol vermə imkanını mövcuddur. Lakin bu o demək deyildir ki, valideynlər bu problemə rəasional mövqelərdən yanaşmağa səy göstərməyəcəklər.

Valideynlər uşaqlar haqqında qərarları qəbul edən zaman bunun xərcləri və qazancını hesablayırlar. Bu halda uşaqlara olan tələbin funksiyası get-gedə azalacaqdır. Uşaqlara çəkilən xərclər doğumun səviyyəsinə təsir göstərəcəkdir. Uşaqlar çoxaldıqca xərclər yaxud qiymət aşağı düşür. Üstəlik

valideynlər uşaqların sayını onların keyfiyyəti ilə səmərəli şəkildə tarazlaşdırır. Bu asılılığı aşağıdakı qrafik şəklində təsvir etmək olar:

Uşaqların sayı

Uşaqlara olan məcmu bazar tələbi.

Şəkildə uşaqlara olan məcmu bazar tələbi (D) təsvir olunmuşdur. Burada Q_1 valideynlərin bir hissəsinin qeyri rəasional davranışları nəticəsində, yəni impulsiv şəkildə doğulacaq və tərbiyə olunacaq uşaqları göstərir. Lakin uşaqların sayı eləcə də təklifdən, yəni uşaqların dünyaya gəlməsi ilə bağlı xərclərdən asılıdır. Uşaqların vəziyyətini üfüqi xəttlə (S) göstərilmişdir və P_1 -ə bərabərdir, uşaqların ümumi sayı isə Q_2 ilə işarə olunmuşdur, “təsadüflərin” nəticəsi Q_1 , $Q_1 - Q_2$ isə “xərclər-qazanc” hesablaşmasının nəticəsini əks etdirir.

Maraqlıdır ki, bir çox təsadüf doğuşları daha sonrakı vaxta planlaşdırıla bilər. Bu halda tələbin əyrisi sola doğru hərəkət edəcəkdir.

Əgər uşaqlara olan tələb aşağı düşürsə, onda iqtisadçı mövcud uşaqların azalacağını proqnozlaşdırma bilər.

SOSIAL İŞ VƏ SOSİOLOGİYA

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРИЕНТАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

*Самтаров Орхан Раджаб оглы,
магистрант, БГУ*

Политическую ориентацию в целом можно охарактеризовать как совокупность представлений людей о своих политических потребностях, целей и средств политической деятельности. Она отличается от политической идеологии, выступающей как система воззрений, направляющих политическую деятельность, тем, что представляет собой в основном социально-политическое образование. В ней идеи и ценности

в значительной степени сочетаются с неосознанными или не вполне осознанными предпочтениями и мотивами, которые люди переживают на эмоционально-психологическом уровне. Спецификой политической ориентации является широкая распространенность среди народных масс, что означает наличие фактически у каждого человека своих ориентиров относительно мира политики.

Вместе с тем идейно-теоретический и социально-психологический уровни политических ориентаций выступают в неразрывном единстве и взаимодействии. Так, с одной стороны теоретически осознанные идеи и воззрения существенно влияют на формирование массовых политических ориентаций, их распространение в глубинах общества. С другой стороны, любая политическая концепция обладает реальной силой лишь тогда, когда имеет соответствующие социально-психологические корни. Известный американский ученый У.Росенбаум выделил в структуре политической ориентации следующие три блока: 1) относительно институтов государственного управления (включая нормы, символы, действия официальных лиц), а так же «входов» и «выходов» политического режима в целом (оценка различных требований к власти, ее решений и эффективности их реализации); 2) относительно «других» в мире политики, в том числе самоидентификация (осознание принадлежности к нации, государству, партии и др.), политическая вера (т.е. убежденность в позитивных или негативных последствиях для человека действий иных людей), субъективные предпочтения в плане правильной политической игры и формирующегося правопорядка; 3) относительно собственной активности с оценкой своей политической компетенции (уверенность в способности реально влиять на институты власти)¹.

Политическая ориентация в своем содержании охватывает помимо когнитивных элементов и ценностные, аффективные, поведенческие установки, определенные предпочтения и мотивы, их выбор в сфере политической деятельности. Последний компонент, т.е. выбор людьми той или иной политической ориентации, является одной из важнейших проблем современной политической социологии и реальной политической практики. В этой связи следует подчеркнуть, что никакой строгий политический режим и его экономические основания не в состоянии полностью ликвидировать свободу политического выбора, поскольку он базируется на глубоких внутренних политических корнях. Субъект политики может интериоризировать существующие социальные и политические нормы в свою собственную ориентацию, даже если у него нет возможностей реализовать их в политических акциях. Выбор в

---

¹ Политология. МГИМО МИД России 2009, с. 440

данном случае выражается восприятием индивидом существующих политических отношений на личностно-эмоциональном уровне, как правило, в форме несогласия с имеющейся системой власти. Такое неприятие может быть как в скрытом, внутренне эмоциональном виде (ненависть к носителям власти, отчуждение от них), так и в реальном индивидуальном и групповом политическом поведении.

Факторы, влияющие на формирование политических ориентаций, весьма многообразны. Главными среди них являются: целенаправленное воздействие государства и политических организаций, ориентирующая деятельность политических лидеров и элиты, образовательная система, СМИ, религия, семья и др.

Будучи важнейшей составной частью и существенной функцией политической культуры, политическая ориентация характеризует человека в плане его стремления к осмыслению политических процессов и явлений, понимания собственных возможностей реализации своей потенциальной силы, а также политических прав и свобод. Как существенная форма проявления политической культуры, она играет важную роль в политических и общественных процессах. Политическая ориентация имеет большое значение для воспроизводства традиционных ценностей и норм политической жизни, обеспечивая тем самым преемственность политики. С другой стороны, она порождает новые, нетрадиционные предпочтения, мотивы и ценности политической деятельности. Наконец, ей принадлежит значительная заслуга в объединении элементов старого, настоящего и перспективного состояний политического устройства. Свою роль политическая ориентация в общественной жизни осуществляет в неразрывном взаимодействии с другими функциями политической культуры, такими как идентификация, адаптация, социализация, интеграционная, коммуникационная и т.д.

Многообразные связи политической ориентации с социальными, политическими и духовными процессами, протекающими в обществе, обуславливают ее сложное содержание и структурную организацию. Структурные деления и компоненты политической ориентации отображают процесс формирования идейных и ценностных предпочтений, мотивов и форм политического поведения субъектов и различные этапы его становления. В этой связи выделяются три уровня ценностной ориентации – общемировоззренческой, гражданской и сугубо политической, которые находятся в существенных взаимосвязях и взаимодействии.

Различия между людьми по содержанию ценностных политических ориентиров и способам политического поведения детерминируются такими факторами как социальная принадлежность, ролевые функции, национальный характер, демографические показатели, религиозные

признаки и др. Выбор людьми своих политических ориентационных установок и предпочтений формирует целостную систему политических ориентаций, характеризующих отношение людей к структурам политической власти и государства, партиям и действиям политических лидеров, а также к способам участия в политической жизни.

Политические ориентации членов современного азербайджанского общества отличаются довольно широким разнообразием, что определяется характером решаемых задач переходного периода, сложностью и неординарностью трансформационных процессов, различиями в уровне гражданского и политического статуса людей, а также национально-историческими особенностями развития страны, ее геополитическим положением и др. Поэтому здесь наряду с ростом демократических форм политической ориентации имеют место и факты неопределенности поведения, склонность иногда к несанкционированным формам политического волеизъявления, что создает трудности на пути ее развития, соответствующего принципам и идеалам правового государства и гражданского общества.

Важнейшим направлением формирования политических ориентаций в современном азербайджанском обществе выступает совершенствование уровня политической идентификации и самоидентификации народа. О существенных сдвигах в данной сфере свидетельствуют результаты социологического исследования². Анализ данных показывает что, подавляющее большинство опрошенных (86%) считают сложившуюся в республике общественно-политическую обстановку «благополучной» и «спокойной». Из них только незначительная часть (2%) оценили политическую ситуацию как «критическую». Респонденты, считающие, что страна развивается в правильном политическом направлении, составили абсолютное большинство – 68%, причем этот показатель в сравнении с 2006 годом возрос на 5%. Характерно и то, что с каждым годом увеличивается число сторонников реформ, проводящихся ныне в стране, в том числе и в политической сфере. По результатам опроса реформаторское большинство составляет 68% респондентов. Об изменении политических ориентаций людей в положительном направлении можно судить по росту численности и удельного веса сторонников демократии и демократических процессов в Азербайджане. Большинство участников опроса (56%) считают демократию единственно приемлемой формой правления для современного государства. Это

---

² В анализе политических ориентаций населения современного азербайджанского общества мы опирались на результаты социологического мониторинга «Азербайджан в 2006-2010 годах», проведенного социологической службой «PUZS-R» при поддержке Германского Фонда Фридриха Эберта.

свидетельствует о том, что определенные несовершенства имеющихся в Азербайджане демократических институтов не перечеркивают понимание высокого значения демократии и демократизации.

Существенными аспектами политических ориентаций выступают участие граждан в политической жизни страны, оценка ими деятельности политических лидеров и руководителей государства. Из результатов опроса видно, что абсолютное большинство респондентов (76%) в той или иной форме участвуют в политической жизни страны. Характерно и то, что здесь имеет место тенденция к росту. Так, за 2006-2010 годы удельный вес реальных участников политической жизни повысился на 12%. Вместе с тем следует подчеркнуть, что среди участников политической жизни все еще преобладают представители пассивной формы участия, т.е. те, кто прослеживает политическую ситуацию через СМИ, а количество членов политических партий и общественных организаций сравнительно мало.

Только десятая часть респондентов реально участвуют в деятельности политических партий и общественных организаций. Что касается оценки рядовыми гражданами результатов деятельности политических лидеров и руководства страны, то и здесь наблюдается определенный процесс. Результаты опроса показывают, что около половины респондентов (47%) связывают изменения с деятельностью сильных лидеров. Наряду с этим, надежда на создание хороших законов тоже высока - 25% участников опроса заявили именно об этом. Вместе с тем обращает на себя внимание низкий уровень доверия к такому важному в условиях плюралистической демократии институту как партии. Всего 3% опрошенных отметили роль сильной партии в реальном изменении ситуации к лучшему. Довольно высок удельный вес респондентов, которые полностью доверяют Президенту страны (71%). Вместе с тем более 54% выразили мнение о том, что он должен более решительно обновлять свою администрацию и правительство. А 40% участников опроса отметили, что надо проводить кадровые перемены осмотрительно, чтобы не вызвать ослабление государственной власти и недовольство в правящей элите.

Результаты опроса также свидетельствуют о достаточно высокой политической устойчивости и доверии к существующему ныне в нашей стране политическому режиму. Так, подавляющее большинство опрошенных (82%) заявили, что в случае возникновения массовых акций протеста в своем городе не будут участвовать в них. Причем, их значительное количество (22%) указали, что если возникнет такая ситуация, то они будут помогать властям наводить порядок, а большинство (61%) предпочитают в таком возможном случае сохранять нейтралитет, т.е. не участвовать в массовых акциях протеста.

Формирование политических ориентаций в современном обществе проявляется также в совершенствовании понимания взаимоотношений властей и оппозиции в стране. На вопрос «Видите ли Вы необходимость в диалоге между властями и оппозицией?» три четверти опрошенных (75%) ответили положительно. В отмеченном ракурсе характерно и то, все большее число граждан стали понимать тонкости и причины слабости оппозиции в Азербайджане, о чем можно судить по ответам на вопрос о причинах слабости оппозиции. Основные группы ответов распределились следующим образом: 25% респондентов связывают эту причину с персональными амбициями ее лидеров; 23% - с отсутствием единства в рядах оппозиции; 13% - со слабостью связей с избирателями; 11% - с неразвитостью ее организационных структур на местах.

Одним из главных направлений общего процесса формирования политических ориентаций в обществе является изменение ценностных установок и ориентаций населения в политической сфере. Данные социологического опроса позволяют выявить реальную картину, сложившуюся в этой области. На вопрос, какие ценности должны преобладать в нашем обществе, абсолютное большинство опрошенных (80%) ответили, что таковыми являются традиционно-национальные ценности. Характерно и то, что данное мнение имеет тенденцию к росту. Так, за 2006-2010 гг. число его сторонников увеличилось на 18%. На втором месте стоят исламские ценности – их поддержали 11% респондентов. Это обстоятельство объясняется, по-видимому, значительным влиянием исламской религии и ее ценностей среди населения. Вместе с тем за последние пять лет удельный вес сторонников религиозных ценностей снизился на 4%. В третьем ряду – отдающие преимущество «советско-коммунистическим» ценностям. Однако и их доля за 2006-2010 гг. уменьшилась на 5%.

Обращает на себя внимание все еще низкий уровень сторонников либерально-капиталистических ценностей – всего 2% опрошенных отдали им преимущество. Хотя либеральные ценности рыночной экономики и плюралистической демократии юридически закреплены в Конституции Азербайджана, они еще не приобрели достаточную популярность среди населения. На наш взгляд, такое положение связано с нередкой деформацией этих принципов на практике, а также консервативным настроением определенной части населения, которая ностальгирует по советскому прошлому. Поэтому можно предположить, что люди в основном отвергают не сами либеральные и рыночные ценности, а их искаженную версию. Об этом свидетельствует и выше приводимые данные, характеризующие рост сторонников демократии и демократических преобразований в стране.

Одним из важных показателей состояния политической ценностных ориентаций выступает отношение населения к свободе личности, справедливости, законности и равенству людей. При всех колебаниях в настроениях, отмеченных в период социологического мониторинга, после вполне естественного желания роста благосостояния, люди более всего нуждаются в соблюдении законности и справедливости. Так, около трети (32%) опрошенных в 2010 году указали на то, что более всего нуждаются в обеспечении законности. Примерно столько же респондентов отметили необходимость утверждения справедливости (31%). «Стабильность» (13%) и «безопасность» (11%), а также «равенство» (19%) и «свобода» (12%) в понимании респондентов являются приоритетами второго порядка. В целом, из распределения ответов следует, что в общественном политическом сознании ощутимо преобладают консервативные, а не либеральные или социалистические ориентации.

Существенная роль ценностных ориентаций, норм и предпочтений в политической деятельности предопределяется тем, что именно они создают основные коды мышления и установок политического поведенческого кодекса, т.е. составляют как бы идеальную форму политической активности и реальной деятельности. Система политических ориентаций человека имеет довольно устойчивую и достаточно определенную форму, вместе с тем ей присуща эволюционность и гибкость, что позволяет человеку адаптироваться к изменениям политической реальности.

Формирование политической ориентации современного человека имеет сложный, многовариантный и даже бифуркационный характер. В этом процессе участвуют и взаимодействуют не только рациональные и осознанные факторы, но и иррациональные компоненты. Первые связывают ориентацию и практическую деятельность в сфере политики с пониманием собственных интересов и статуса, с разумным соотношением политических целей и средства их достижения. В то время как присутствие в политическом сознании и ориентациях иррациональных компонентов обусловлено эмоционально-чувственным восприятием политического пространства и происходящих в нем процессов. Наличие такого рода свойств и черт мешает формированию позитивных политических ориентаций, нередко приводит к искажению политических реалий в сознании людей, сдерживает рост политической культуры и политической идентификации социальных субъектов.

В заключение следует подчеркнуть, что политическая ориентация представляет не разовый и законченный акт, а динамически развивающийся процесс, который содержит в себе наряду с четко налаженными ценностями и нормами также и сложности, трудности, феномены политической неопределенности. Последние особенно сильно

проявляются в условиях сложных и переломных исторических эпох, к которому относится и нынешний период, переживаемый нашим обществом.

RESUME

POLITICAL ORIENTATIONS AMONG POPULATION OF AZERBAIJAN: CURRENT STATE AND MAIN TRENDS

Sattarov Orkhan Rajab oglu, MA student,
Baku State University

The system of political orientations among the broad public in contemporary Azerbaijan are analyzed in this article. Based upon the data of quantitative surveys, various forms and extent of ordinary people's participation in the political life of the country, their attitudes towards major political institutions and prevailing among population political values and preferences are examined.

СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ СМИ

Джавадова Гюльнара Мирзамехти кызы
магистрантка БГУ

Средства массовой информации (СМИ) - один из важнейших институтов современного общества, оказывающий влияние почти на все сферы его деятельности, включая политику, здравоохранение, образование, религию и т.д. Еще в 1840 году, видимо, предчувствуя их будущее политическое влияние, Оноре де Бальзак впервые назвал прессу «четвертой властью». А уже через столетие, с превращением электронных СМИ, и прежде всего телевидения, в неотъемлемый элемент политического дискурса, главный инструмент проведения избирательных кампаний, этот социальный механизм превратился в мощнейший политический институт, буквально преобразивший системные параметры публичной власти [7, с.411]. Массовая культура в различных ее вариантах формируется, распространяется и сохраняется с помощью СМИ. Огромна их роль в формировании, функционировании и эволюции общественного сознания в целом. Более того, восприятие и интерпретация важнейших явлений и событий, происходящих в стране и мире, также осуществляются через СМИ. Эти обстоятельства приобретают особую актуальность и значение на фоне все большего проникновения СМИ в политическую сферу. В настоящее время СМИ превращаются в один из важнейших инструментов реализации политического процесса.

Средства массовой информации представляют собой учреждения, созданные для открытой, публичной передачи с помощью специального

технического инструментария различных сведений любым лицам [3, с. 421]. СМИ подразделяются на визуальные (периодическая печать), аудиальные (радио), аудиовизуальные (телевидение, документальное кино).

Роль СМИ в политике нельзя оценивать однозначно. Они представляют собой сложный и многогранный институт, состоящий из множества органов и элементов, предназначенных реализовать многообразные задачи информирования населения о происходящих в каждой конкретной стране и во всем мире событиях и явлениях.

Ш. Талейран говорил: “Бессмысленно спорить с газетой. Ее проще закрыть, ибо последнее мнение всегда остается за ней”. Трудно этому что-либо возразить.

В чем же состоит природа влияния СМИ?

Прежде всего, необходимо разобраться в функциях СМИ. Понятие «функция» обозначает влияние, оказываемое журналистикой на систему общества, и в частности, влияние, обусловленное системой, функционированию и развитию которой она способствует. Общество передаёт журналистике задачи обеспечения развития определённых системных свойств, то есть определённых условий своего функционирования.

Среди функций СМИ обычно выделяют следующие:

Информационная функция заключается в предоставлении массовому читателю, слушателю и зрителю актуальной информации о самых различных сферах деятельности людей – деловой, научно-технической, политической, юридической, медицинской и т.п. При этом содержание информации во многом определяется запросом аудитории. Получая большой объем информации, люди не только расширяют свои познавательные возможности, но и увеличивают свой творческий потенциал. Знание информации дает возможность прогнозировать свои действия, экономит время. В этом смысле данная функция способствует оптимизации полезной деятельности общества и индивида. Особенно важна эта функция в сфере культуры, где ежедневно создаются новые произведения и появляются новые имена.

Регулирующая функция имеет широкий диапазон воздействия на массовую аудиторию, начиная с установления контактов, кончая контролем над обществом. В этой функции массовая коммуникация влияет на формирование общественного сознания группы и личности, на формирование общественного мнения и создание социальных стереотипов. Здесь же кроются возможности манипулировать и управлять общественным сознанием, фактически осуществлять функцию социального контроля. При определенных условиях эта функция служит целям «промывания мозгов». Но и, благодаря ей, лучшие явления

культурной жизни также находят отклик у ценителей вслед за их появлением. Здесь все дело во вкусе и мере творцов и потребителей массовой коммуникации.

Получатель информации имеет возможность сравнивать различные социальные ситуации, которые комментируются СМИ либо с положительной, либо с негативной оценкой. Люди, как правило, принимают те социальные нормы поведения, этические требования, эстетические принципы, которые убедительно пропагандируются СМИ как положительный стереотип образа жизни, стиля одежды, формы общения и т.п. Так происходит социализация индивида в соответствии с нормами, желательными для общества в данный исторический период.

Культурологическая функция выполняет не только свою основную, познавательную задачу – ознакомление с достижениями культуры и искусства, она способствует осознанию обществом необходимости преемственности культуры, сохранения культурных традиций. При помощи СМИ люди знакомятся с особенностями различных культур и субкультур. Это развивает эстетический вкус, способствует взаимопониманию, снятию социальной напряженности, в конечном счете, интеграции общества.

С данной функцией связано понятие массовой культуры, отношение к которой в плане ее социальной ценности неоднозначно. С одной стороны, стремление познакомить широкие массы с достижениями мирового искусства, новыми направлениями и тенденциями является несомненной заслугой СМИ.

С другой стороны, низкий художественный уровень развлекательных программ, неограниченные возможности их тиражирования порождают дурной вкус у потребителей массовой культуры.

Различные исследователи деятельности СМИ выделяют ряд основополагающих функций. Так, Т.В. Науменко [4, с. 8-10] рассматривает функции СМИ в сопоставлении с другими социальными системами (подсистемами). Следует учитывать, что «анализ функций любой системы социальной деятельности – важнейший момент ее теории. Это связано с тем, что процессы, происходящие в каждой системе социальной деятельности, определяются, в конечном счете, тем, что она осуществляет определенную функцию в более широком целом. Эта функция выступает как внешняя необходимость, как фактор, детерминирующий данную систему деятельности».

Г. Ласуэлл выделил следующие четыре основные функции СМИ: наблюдение за миром (сбор и распространение информации); "редактирование" (отбор и комментирование информации);

формирование общественного мнения; распространение культуры [1, с.110].

Е.П. Прохоров [5, с.48], считая журналистику полифункциональной системой, выделяет следующие шесть функций журналистики:

1. коммуникативную - функцию общения, налаживания контакта, которую автор называет исходной функцией журналистики;

2. непосредственно-организаторскую, в которой наиболее наглядно проявляется роль журналистики как "четвертой власти" в обществе;

3. идеологическую (социально-ориентирующую), связанную со стремлением оказать глубокое влияние на мировоззренческие основы и ценностные ориентации аудитории, на самосознание людей, их идеалы и стремления, включая мотивацию поведенческих актов;

4. культурно-образовательную, заключающуюся, по мнению автора, в том, чтобы, будучи одним из институтов культуры общества, участвовать в пропаганде и распространении в жизни общества высоких культурных ценностей, воспитывать людей на образцах общемировой культуры, тем самым способствуя всестороннему развитию человека;

5. рекламно-справочную, связанную с удовлетворением утилитарных запросов в связи с миром увлечений разных слоев аудитории (сад, огород, туризм, коллекционирование, шахматы и т.д. и т.п.);

6. рекреативную (развлечения, снятия напряжения, получение удовольствия).

С.Г. Корконосенко [2, с. 53] выделяет четыре такие сферы: экономическую, политическую, духовно-идеологическую и социальную.

В каждой из этих сфер СМИ играют свои социальные роли:

1. производственно-экономическую,

2. регулируемую,

3. духовно-идеологическую,

4. информационно-коммуникативную.

Рассматривая подробнее, как средства массовой информации могут воздействовать на общество, Розин В. М. описал функции СМИ и то, каким образом они оказывают влияние на общество: «Анализ показывает, что в современном мире средства массовой информации выполняют три основные функции: информируют человека, выражают (предъявляют) позиции определенных социальных субъектов, осуществляют то или иное идеологическое воздействие на сознание [6].

Осуществленный анализ функций СМИ дает основание сделать три следующих основных вывода:

1) представление о функциях СМИ менялось потому, что менялся сам предмет. В современном, информационно насыщенном обществе СМИ играют другую, несравненно более важную роль, нежели они

играли в первой половине прошлого века. Соответствующим образом расширяются, трансформируются их функции;

2) функции СМИ далеко не одинаковым образом реализуются в различных общественно-политических системах (отсюда и родились четыре теории прессы), что требует, в свою очередь, «заземления» анализа проблемы на конкретные условия той или иной страны;

3) средства массовой информации – это, прежде всего, институт гражданского общества, именно гражданского общества, а не власти (хотя, частично и это имеет место), и не коммерческих структур (хотя включение в систему экономических отношений имеет место во всем мире).

Интеграция общества в современном мире неотделима от демократического процесса. СМИ выступают основным гарантом информационного обеспечения этого процесса, прежде всего, за счет максимально полного информирования граждан обо всех наиболее значимых процессах и явлениях, происходящих в обществе, о позиции и действиях властей, их усилиях, направленных на решение волнующих граждан вопросов и проблем.

Таким образом, главные функции СМИ должны быть связаны с задачами интеграции общества притом, что для аудитории наиболее важным выступает ориентирующая рекреативная, утилитарная функция СМИ, а для социальных институтов – организационная, агитационно-пропагандистская.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаджиев К.С. Политическая наука Ч. 2, М., Сорос - Международные отношения, 1994
2. Корконосенко С. Г. Основы теории журналистики, СПб., 2007
3. Майерс Д. Социальная психология. СПб., 1997
4. Науменко Т.В. Функция журналистики и функции СМИ//CREDO, 2000, №20.
5. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики, М., 1995
6. Розин В. М. Мистические и эзотерические учения и практики в средствах массовой информации//«ОНС», 1997, №3
7. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. М., 2008

XÜLASƏ

Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələri (KİV) xüsusi rol oynayırlar. KİV müasir cəmiyyətin əsas institutlarından

biridir. Onlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər, o cümlədən informativ funksiya, tənzimləyici funksiya, kulturoloji funksiya.

SUMMARY

In formation of a civil society the exclusive role is played by mass media. Mass media are one of the major institutes of a modern society. It carries out diverse functions.

The basic functions of mass-media are following: information function, regulating function, culturological function.

TÜRK SİVLİZASİYASI VƏ QLOBALLAŞMA

Doktorant A.İ.Kosayev

Azərbaycan öz milli mədəniyyətini qloballaşma prosesində inkişaf etdirir, onu dünya mədəniyyətinin ən yaxşı dəyərləri ilə zənginləşdirir. Müstəqilliyin yaranması daxili münasibətlərin inkişafı, xarici siyasətin və milli təhlükəsizliyin elmi konsepsiyasının həyata keçirilməsi beynəlxalq əlaqələrin möhkəmləndirilməsi milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Qloballaşma prosesində türk sivilizasiyası və bu kontekstdə Azərbaycan sivilizasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahədir. Görkəmli tədqiqatçılar türk sivilizasiyasını, əsasən islam sivilizasiyasının tərkibində tədqiq edirlər. Lakin «türk sivilizasiyası» dünyanın siyasi-mədəni tarixində mühüm rol oynayır. Türk sivilizasiyası bütövlükdə Avrasiya coğrafi məkanında mövcud olan sivilizasiyanın aparıcı hissəsini təşkil edir. Buna görə də türk sivilizasiyasını islam çərçivəsində məhdudlaşdırmaq elmi nöqtəyindən düzgün deyildir.

Qloballaşmanın indiki şəraitində türk sivilizasiyası dünya sivilizasiyalarının inteqrasiyası prosesində iştirak edir, həm də milli-mənəvi dəyərlərini, dövlətçilik, idarəetmə ənənələrinin təhlükəsizliyini təmin edir. Azərbaycan sivilizasiyası həm türk, həm də islam sivilizasiyası tərkibində mühüm yer tutur. Azərbaycan mənəvi dəyərlərinə olan basqılara qarşı bu amildən istifadə etməlidir. Xalqın və dövlətin din, dil, əxlaq dəyərlərinə bağlılığı, milli mədəniyyətin qorunması müasir dövrdə qloballaşmanın inkişafının əsas amillərindən biridir.

Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Dünya mədəniyyətində mövcud olan mühüm elementlər Azərbaycan mədəniyyətində vardır. İnsanın millətindən asılı olmayaraq vahid planet sistemində yaşaması mədəniyyətlərdə ümumi cəhətlərin yaranmasının əsas

səbəbidir. Azərbaycanın türk dilli dövlətlərin vahid sivilizasiyası məkanında dünya siyasətinə çıxmaq onun təhlükəsiz yaşamaq imkanlarını genişləndirir. Sivilizasiyanın milli təhlükəsizlikdə iştirakı yalnız dövlət səviyyəsində deyil, həm də ictimai birliklər, cəmiyyətlər, qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Sivilizasiya birliyi iqtisadi, siyasi və sosial sahələrdə layihələrin həyata keçirilməsinə kömək edir. Türk dünyasının ortaq kültür mirası onun yenidən və daha güclü çağdaş təməllərdə birlik durumuna gəlməsinin ən başlıca amilidir.

TƏHSİLİN SOSIAL FUNKSIYASI HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

S.S.Haşımov

Sosiologiya kafedrasının müəllimi, BDU

Təhsil sosial institut kimi sosial-maarifləndirici təcrübənin nisbətən sabit formasıdır. Təhsil prosesində ictimai həyat təşkil edilir, cəmiyyət və şəxsiyyət, keçmiş və gələcək arasında əlaqə təmin edilir.

Təhsil sistemi müəyyən ictimai tələbatlara yönəlmiş bir sıra spesifik funksiyaları yerinə yetirir. Sistem nöqtəyi-nəzərindən təhsil cəmiyyətdə ikili funksiyaları yerinə yetirir. Bir tərəfdən, o, təhsil və tərbiyə prosesində əhalinin tələbatlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, şəxsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu rolun yerinə yetirilməsi zamanı, təbii ki, fəaliyyətin başlıca subyektə tərbiyə edilən, məktəbli, tələbə, aspirant, dinləyici - təhsil sistemi xidmətinin istehlakçılarıdır. Digər tərəfdən, təhsil sistemi gənc insanların sosiallaşmasında, onların sosial - bəyənilən davranış nümunələrinin mənimsənilməsində, insanların müəyyən institusionallaşdırılmış dəyərlər sistemini mənimsəməsində cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təhsil sistemi bir sıra sosiallaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar:

- biliklərin nəsildən - nəsilə ötürülməsi və mədəniyyətin yayılması;
- şəxsiyyətin, xüsusilə gənclərin sosiallaşması və onların cəmiyyətə inteqrasiyası;
- şəxsiyyət statusunun müəyyən edilməsi və s.- dir.

Göründüyü kimi, təhsil institutu fərdlərin cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarına hazırlanması və daxil olması, onların bu cəmiyyətin mədəniyyətinə qoşulması funksiyalarını yerinə yetirən cəmiyyətin əsas tələbatlarının reallaşması ilə bağlıdır.

Digər mütəxəssislərin fikrincə, təhsil həmçinin daha differensiallaşmış funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar:

- əqli maariflənmə və şəxsiyyətin tərbiyəsi - onun idraki qabiliyyətlərinin, təfəkkürünün inkişafı ətraf aləm, insan haqqında biliklərə yiyələnməsi, dünyagörüşünün formalaşması;
- şəxsiyyətin əxlaqi tərbiyəsi - mənəvi keyfiyyətlərin, xarakterik keyfiyyətlərin, şəxsi və ictimai davranış adətlərinin və vərdişlərinin formalaşması;
- şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması - onun inkişaf etmiş siyasi şüurunun və vətəndaş kimi məsuliyyətli siyasi davranışın formalaşması və s.- dir.

Təhsil institutu yalnız bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində deyil, həm də ayrı-ayrı sosial-ərazi sistemləri səviyyəsində vacib sosial funksiyaları yerinə yetirir. Bu baxımdan təhsilin sosial funksiyası haqqında geniş və dar mənalarda danışmaq olar:

- təhsilin ictimai həyatın bütün tərəflərinə təsiri;
- onun istehsal münasibətlərinə, cəmiyyətin sosial strukturuna və şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri haqqında.

Ali təhsil bütövlükdə təhsil sisteminin pilləsi olaraq insanın ictimai əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin məqsədyönlü formalaşması prosesini davam etdirir. Cəmiyyətin tənzimlədiyi bu proses elmdə sosiallaşma, yəni fərdin cəmiyyətə daxil olması kimi başa düşülür. Ali təhsilin sosiallaşdırıcı funksiyası insanın ictimai zəruri şəxsiyyət tipinin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyətin peşə və sosial sferalarına hazırlanmasını və cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Ali təhsil sistemi son nəticədə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına əsaslanan cəmiyyətin mənəvi potensialının formalaşmasının vacib kanallarından biridir. Bu zaman mütəxəssis şəxsiyyətinin inkişafı fasiləsiz xarakter daşıyır.

Təhsil şəxsiyyətin inkişafı və özünü inkişafı sistemi kimi funksionallaşmalıdır. Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində təhsil cəmiyyətin və şəxsiyyətin sosial tərəqqisinin ayrılmaz ünsürünə çevrilərək daha çox ictimai sferaya daxil olur. İstənilən ictimai sistem ali təhsil sisteminin imkanlarının daha çox istifadəsində, ictimai istehsalın inkişafında fəal iştirak etməkdə, ölkənin elmi-texniki potensialının güclənməsində, sosial zəruri şəxsiyyət tipinin və mütəxəssisin formalaşmasında maraqlıdır.

Baza təhsili sistemində struktur islahatları onun sosiallaşdırıcı rolunun və ayrı-ayrı sosial, milli və digər qrupların təhsil tələbatlarının differensiasiyasının nəzərə alınmasının gücləndirilməsi zərurəti ilə şərtlənir.

ФОРМИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ.

*Исмайлова С. А., доцент кафедры социологии
Бакинского государственного Университета
e-mail: Sevil_ISA@rambler.ru*

Ключевые слова: корпоративная культура; деловая этика; корпоративное управление; корпоративное поведение; эффективные производственные отношения; азербайджанские предприятия.

Key words : Corporate culture, corporate ethics, corporate behaviors, corporate management, Azerbaijan enterprises.

SUMMARY

Corporate culture is the collective behavior of people using common corporate vision, goals, shared values, beliefs, habits, working language, systems, and symbols. It is interwoven with processes, technologies, learning and significant events. In addition, different individuals bring to the workplace their own uniqueness, knowledge, and ethnic culture. So corporate culture encompasses moral, social, and behavioral norms of your organization based on the values, beliefs, attitudes, and priorities of its members. Firms with strong cultures achieve higher results because employees sustain focus both on what to do and how to do it... Corporate culture is something that is very hard to change and employees need time to get used to the new way of organizing. For companies with a very strong and specific culture it will be even harder to change.

Успешное развитие общества во многом зависит от эффективного управления во всех сферах общественной жизни. Современные тенденции экономического развития общества предполагают создание устойчивых и эффективных производственных отношений, базирующихся на соответствующем уровне корпоративной

культуры. При этом общество особо заинтересовано в росте корпоративной культуры, который становится основой повышения производительности труда, фактором социального развития. Азербайджан не является исключением в этом процессе. Развитие рыночных отношений, формирование новой структуры собственности, изменение традиционных систем управления, расширение сфер предпринимательства, в том числе выход на международные рынки, придают вопросу культуры организации, которая базируется на предпринимательской культуре, особую актуальность.

Формула успеха современной организации проста – чем выше уровень корпоративной культуры, тем более эффективно она функционирует. Обществу также не все равно, какими путями бизнес добывается успеха и какова социокультурная среда, в которой вращаются члены общества – сотрудники организаций. Современный уровень управления также предполагает, что объектом управленческой деятельности являются организационные культуры различного типа, а не только производственные процессы, люди, их деятельность и т.п.

Поэтому овладение новейшими управленческими технологиями невозможно без освоения основ организационно-культурного подхода, дающего комплексное понимание процессов эволюции и функционирования различных организаций с учетом глубинных механизмов поведения людей в многофункциональных, динамически изменяющихся контекстах. В экономически-развитых странах вопросам подготовки специалистов в области корпоративной и предпринимательской культур придается большое значение. Эта задача особо остро стоит перед Азербайджаном, имеющий весьма ограниченный опыт в этой области. Разные культуры служат способом самоидентификации членов социальных групп. Организации создают собственную культуру как механизм воспроизведения социального опыта, помогающий жить в своей среде и сохранять единство сообщества при взаимодействии с другими сообществами, формировать целесообразность его деятельности.

Есть несколько весомых причин, предопределяющих сегодня актуальность размышлений на тему корпоративной культуры, задающих ей направленность, особенность и уровень притязаний. Дело, в первую очередь, в тех общественных изменениях, которые, надвигаясь на каждого из нас в отдельности, под видом некоторого естественного социального фона, меняют устои общества в совокупности. Это происходит вне зависимости от того, хотим ли мы этих изменений или не хотим. Вместе с тем, мы должны четко понимать, что общественные изменения остаются до сих пор побочным результатом деятельности и мышления самих людей, поскольку всегда имеют отношение только к

социальной природе, творимой поступками, поведением и моралью нас самих, каждого в отдельности и взятых совместно, в форме каких-либо общественных образований.

С другой стороны, процессы глобальной интеграции (экономический рынок, гуманитарные и информационные технологии, международная политика), протекающие сегодня по всему миру, служат теми обстоятельствами, в силу которых вековые культурные различия и разграничения отходят на второй план. В такой ситуации человек теряет цельность и уже не может быть лояльным к корпоративным интересам. А любая корпорация это, прежде всего, человеческий ресурс. И одна из его главных внутренних характеристик взаимное доверие. Для полноценного участия в общественной жизни и, следовательно, в общественных изменениях, корпорациям требуется быть общественно-инициативными.

Современный менеджмент рассматривает корпоративную культуру как мощный стратегический инструмент, позволяющий ориентировать все подразделения и работников на общие цели. Формирование корпоративной культуры — это попытка конструктивного влияния на социально-психологическую атмосферу, поведение сотрудников. Формируя в рамках определенной корпоративной культуры установки, систему ценностей или “модель мира” у персонала организации, можно прогнозировать, планировать и стимулировать желаемое поведение. Формирование корпоративной культуры обычно осуществляется в процессе профессиональной адаптации персонала.

Конкуренция сегодня в Азербайджане резко поменяла свое направление. Это уже не только соперничество производителей товаров и услуг за рынки сбыта, но и борьба отраслей и даже государств за потребителя. Что же касается внутриотраслевых отношений, то в этой сфере появляется тенденция к объединению, что дает значительно больший экономический эффект. Исходя из этого, в постоянно меняющихся рыночных условиях особое и важное место в управлении фирмами и их отдельными подразделениями занимает корпоративная культура.

Корпоративная культура включает поведение людей в организациях, т.е. удовлетворенность трудом, мотивация, обучение, трудовой стресс, управленческая роль и власть, творческий рост и т.д. Она значительно повышает эффективность управления человеческими ресурсами, являющимися сутью конкурентных преимуществ любой организации. В Азербайджане за годы реформ необходимые технические приемы предпринимательства внедрялись достаточно быстро, в то время как получившие мировое признание нормы цивилизованного бизнеса прививаются плохо из-за тотального кризиса доверия к партнеру как

нравственно-психологической основы деловых отношений. Вопросы развития корпоративной культуры в Азербайджане требуют постоянного и осмысленного внимания каждой фирмы, которая стремится стать цивилизованной и конкурентоспособной на рынке XXI века.

Большая роль в развитии корпоративного управления, кроме общепринятых международных рекомендаций, отведена документу, который получил название Кодекса корпоративного поведения или Кодекса деловой этики. Во многих странах мира, как экономически развитых (Великобритания, Германия, США, Франция), так и развивающихся (Бразилия, Индия, Малайзия, Мексика), существуют национальные стандарты корпоративного поведения и корпоративной культуры, разработанные на общепринятых принципах. Кодекс корпоративного поведения – это национальные стандарты поведения и представляют собой свод правил в виде общих принципов и рекомендаций по реализации корпоративных отношений. Наличие у компании собственного кодекса, разработанного на основе международных стандартов, свидетельствует о высоком уровне корпоративной культуры и предоставляет возможность всем заинтересованным лицам объективно оценить компанию.(1,с.31)

В России вопросами создания кодекса корпоративного поведения занимался Координационный совет по проблемам корпоративного управления, сформированный в 2000 году.(3,с.44). Сегодня в Азербайджане возрастает роль рыночных сил, основанных на конкуренции. Азербайджанское деловое сообщество осознает огромную важность необходимости повышения своих стандартов в ответ на давление со стороны рыночной конкуренции и проявляет сильное желание внедрять стандарты западной деловой этики в практику своей работы.

В современный период деловая этика является важным атрибутом, характеризующим уровень культуры управления неправительственных, государственных и частных структур. Везде, где принимаемые на разных уровнях управленческой и исполнительной структур решения сопровождаются риском возникновения внутренних или внешних конфликтов, ухудшения репутации тех, кто принимает решения, деловая этика, являясь важным элементом внутренней культуры, способствует снижению вышеназванных рисков.

Верность данного вывода подтверждается фактами банкротств многих компаний и дискредитации известных политических деятелей и менеджеров. Основной причиной роста значимости соблюдения этических норм поведения на работе является, с одной стороны, последствия принятия неверных решений, потому что в таких случаях за большие потери приходится платить не только и не столько структуре,

внутри которой принимаются решения, но и всему обществу в целом. С другой стороны, невозможно всё регулировать при помощи законодательства. К тому же, ещё труднее законодательно регулировать поведение людей, работающих в определенной компании или организации. В настоящее время внедрение этических норм поведения в процесс трудовой деятельности становится все более актуальным, усиливается благодаря демократизации общества и свободному доступу к информации. Именно благодаря этим факторам не могут избежать наказания и те, кто принимал решения, приведшие к большим потерям.(6,с.5)

Без сомнения, сегодня в Азербайджане есть необходимость создания и внедрения кодексов деловой этики. Соблюдение и развитие культуры деловой этики для азербайджанских компаний, которые вышли или стремятся к выходу на международный рынок, является важным аспектом. К тому же, если учесть, что современный азербайджанский потребитель стал более разборчивым в отношении общей репутации любой компании, то разработку и внедрение кодексов можно считать очередной гарантией успеха в сфере бизнеса.

Международные инвесторы, в особенности крупные нефтяные компании, интенсивно подталкивают азербайджанские компании к улучшению своей деловой практики. Путем принятия строгих стандартов деловой этики азербайджанские компании укрепляют свои позиции и способность конкурировать как на внутреннем, так и на внешнем рынках. «Трансперанси Азербайджан» разработала проект под названием «Продвижение деловой этики в Азербайджане» с целью поддержания этих положительных и прогрессивных тенденций в азербайджанской деловой среде. Этот проект включал разработку целевых образовательных и учебных материалов для участников проекта, публичный обмен идеями на предмет этических понятий, выявление специфических местных проблем на пути принятия кодексов деловой этики и способы их преодоления, разработку образцов кодексов деловой этики и оказание содействия отдельным компаниям в разработке на базе последних собственных кодексов.(4,с18) Приведём примеры некоторых из них. Кодекс этики для медицинского персонала частной клиники «СЕЛАМИГ»: в силу особенностей данной профессии этические аспекты взаимоотношений врача и пациента и отношений среди медицинского персонала особенно важны.

Для достижения этой цели необходимо соблюдать принципы высокой корпоративной культуры и руководствоваться нормами врачебной этики. Решение поставленной задачи осуществимо только в том случае, если все сотрудники будут разделять следующие моральные ценности: сострадание к больному; постоянное совершенствование

своего профессионального уровня; добросовестное отношение к работе; ответственность за принятые решения; порядочность и честность; бесконечное терпение и доброжелательность по отношению к пациентам и коллегам; самокритичность и терпимость к недостаткам других. Кодекс деловой этики для фирмы «Хазри Экспресс»: самая главная ценность фирмы «Хазри Экспресс» - это ее репутация и все сотрудники должны стараться ее поддерживать. Основу их деятельности составляют честность и справедливость, уважение к нашим сотрудникам, клиентам и поставщикам, забота о качестве предоставляемых услуг.

Профессионализм и ответственность, предоставление качественных услуг составляют основу длительных отношений с клиентами. Успех фирмы «Хазри Экспресс» зависит от упорной работы ее сотрудников и их верности перечисленным ценностям. Приблизительно те же положения были разработаны в кодексах деловой этики - как основного фактора корпоративной культуры в компаниях «Баконд», «Кодекс этики Бакинского Научно-Реставрационного Центра», «Кодекс этики гимназии им. Н.Туси», Кодекс деловой этики для фирмы «Одлар Юрду 95», Кодекс этики компании «Айхан». Также, другой пример, в январе 2005 года, ОАО «Гарадаг» Цемент было удостоено номинации «УГУР» за внедрение и популяризации политики «Корпоративная Социальная Ответственность». Свою миссию ОАО успешно продолжает и в 2007 году(5).

Литература:

- 1.Алиев А.А. "Актуальные экономические проблемы независимого Азербайджана" Баку, изд. "Озан", 2003,
2. Алиев А.А.."Вопросы теории и практики управления в странах с переходной экономикой. Баку, 2003
- 3.АлиевА.А.."Роль реформ в социально-экономическом развитии Азербайджана" Баку,1998.
- 4.Имамвердиев Э.А. Корпоративная культура в деловом администрировании// экономика и производство. № 6, 2004 г., с. 5
- 5.Кодекс этики для 10 азербайджанских компаний. Баку, 2005 г
- 6.Щербина В.В. Социология организаций// Социологическое исследование. 1998 г.
7. Якутин Ю. Российские корпорации и институт интеллектуальной собственности // Российский экономический журнал. 1999. № 3. С.3-35.

XÜLASƏ

Etik münasibətlər cəmiyyətin həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyat öz qanunlarına münasib olaraq insanların həyatını təşkil edir, gəlir dərəcəsi və insanların rifahı da onunla bağlıdır. İqtisadi qanunların fəaliyyəti sadə insanların və azad seçimi olan siyasətçilərin etiqad etdiyi

mənəviyyatla bağlıdır. Bütün mədəniyyətlərdə biznes etikasının ideya əsasları mövcuddur.

MƏDƏNİYYƏT ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASININ MÜHÜM AMİLİ KİMİ

S.S.Haşımovə

Sosiologiya kafedrasının müəllimi, BDU

Şəxsiyyətin sosiologiyası sosioloji biliyin olduqca spesifik, hətta demək olar ki, unikal sahəsidir. Çünki sosiologiyanın hansı sahəsini və ya hansısa xüsusi sosioloji nəzəriyyəni götürsək, orada bu və ya digər kontekstdə birinci plana şəxsiyyət problemi çıxır. Şəxsiyyətin sosiologiyası xüsusi sosioloji nəzəriyyə kimi şəxsiyyəti müəyyən ictimai münasibətlər sisteminin sosial-tipik ifadəsi və fərdi təcəssümü kimi, eyni zamanda bu münasibətlərin sosial-tipik subyekt kimi öyrənir. Şəxsiyyətin sosiologiyasının əsas problemlərindən biri sosiallaşma prosesinin, yəni insanın necə və nəyin sayəsində fəal ictimai subyekt kimi təşəkkül tapması ilə bağlı geniş məsələlərin öyrənilməsidir.

Şəxsiyyətin sosiologiyası çox vaxt sinonim kimi qiymətləndirilən - formalaşma, inkişaf, tərbiyə, sosiallaşma kateqoriyalarından istifadə edir. Onların eyni olmayan, bir-birinə bənzəməyən istifadəsi sosioloji təhlilin imkanlarını müəyyən qədər çətinləşdirir.

Şəxsiyyətin formalaşması anlayışı çox zaman insanın təcridən yetkinləşməsi və inkişafı prosesinə məqsədyönlü təsir göstərən obyektiv şəraitin və subyektiv amillərin vəhdətini nəzərdə tutur. Əlbəttə, yalnız qrupların, sosial təşkilatların və insanın özünün fəaliyyəti ilə yanaşı sosial münasibətlərin bütün məcmusunun təsirinin nəzərə alınması zamanı şəxsiyyətə çoxtərəfli təsir göstərilməsi və müvafiq surətdə onun inkişafı haqqında danışmaq olar.

Şəxsiyyətin inkişafı anlayışı şəxsiyyətin şüurunda və davranışında baş verən dəyişikliklərin ardıcılığını və irəliləyişini xarakterizə edir. Tərbiyə subyektiv fəaliyyətlə, insanda onu əhatə edən aləm haqqında müəyyən təsəvvürün yaranması ilə bağlıdır, hərçənd o, ətraf mühitin təsirini nəzərə alır, əsasən sosial institutların həyata keçirdiyi cəhdləri təcəssüm etdirir.

Başqa bir yanaşmaya görə, “sosiallaşma” termininin yaranması tarixi anlaşılmazlıqla, daha doğrusu, alman dilindən ingilis dilinə tərcümə zamanı baş

vermiş qeyri-dəqiqliklə əlaqədardır. Buna baxmayaraq, yeni söz klassik sosioloji problematikaya uyğunlaşmış və ona daxil olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı rus sosioloqu V. N. Lavrinenko qeyd edir ki, “sosiallaşma anlayışı ənənəvi təhsil və tərbiyə anlayışlarından daha genişdir”. Təhsil müəyyən biliklər məcmusunun ötürülməsini nəzərdə tutur. Tərbiyə isə məqsədyönlü, şüurlu planlaşdırılmış fəaliyyət sistemi kimi başa düşülür. Onun məqsədi uşaqda müəyyən şəxsiyyət keyfiyyətlərinin və davranış vərdislərinin formalaşdırılmasıdır. Həm təhsil, həm tərbiyə, həm də şəxsiyyətin təşəkkül tapmasına, fərdlərin sosial qruplara assimilyasiyası prosesinə təsir edən, heç kim tərəfindən planlaşdırılmayan kortəbii təsirlərin bütün məcmusu sosiallaşmaya daxildir (8, s.233).

Şəxsiyyətin formalaşması mexanizmi və prosesi sosiologiyada “sosiallaşma” anlayışının əsasında açıqlanır. Sosiallaşma prosesinin vasitəsilə fərd mədəniyyətin əsas elementlərini: simvolları, mənaları, dəyərləri, normaları mənimsəyir. Bu mənimsəmənin əsasında - sosiallaşmanın gedişində sosial keyfiyyətlərin, xüsusiyyətlərin, əməl və bacarıqların formalaşması baş verir. Bunun sayəsində insan qarşılıqlı sosial təsirin iştirakçısı olur. Qısa desək, sosiallaşma sosial “Mən”nin formalaşması prosesidir (7, s. 116). Sosiallaşma fərdin mədəniyyətə, təlimə və tərbiyəyə qoşulmasının bütün formalarını əhatə edir; onların köməyi ilə fərd sosial təbiətini qazanır. Başqa sözlə, sosiallaşma fərdin cəmiyyətə qoşulması və ya daxil olması prosesidir. O, qarşılıqlı çulğalaşan iki istiqamətdə baş verir. Bir tərəfdən, fərd sosial münasibətlər sisteminə qoşularaq mənsub olduğu cəmiyyətin mədəni təcrübəsini, onun dəyərlərini və normalarını mənimsəyir. Bu halda o, ictimai təsirin obyektidir. Digər tərəfdən, insan sosiallaşaraq, cəmiyyətin işlərində və onun mədəniyyətinin gələcək inkişafında daha geniş və fəal iştirak edir. Burada o, artıq sosial münasibətlərin subyekti, fəaliyyət göstərən şəxs kimi çıxış edir. Göründüyü kimi, hər iki halda sosiallaşma cəmiyyətin mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır, mədəniyyətdən kənarında baş verən proses deyil, əksinə, onunla sıx bağlıdır.

Sosiallaşma erkən uşaqlıqda başlanır və mahiyyət etibarilə qocalığa kimi davam edir. O, fərdin mədəniyyətə qoşulmasının bütün proseslərini: onun təhsili və tərbiyəsini, başqa insanlarla qarşılıqlı təsirini, cəmiyyətin norma və dəyərlərinin, müxtəlif sosial rolların və birgə fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsini, müəyyən hüquq və vəzifələrin, baxışların, vərdislərin qazanılmasını və s. əhatə edir. Nəticədə insan bioloji varlıqdan təcridən cəmiyyətdə yaşaya və fəaliyyət göstərə bilən sosial varlığa çevrilir. Bu sivilizasiyanın toxunmadığı feral insanlarla baş vermir.

Sosiallaşmanın bilavasitə sferaları, hər şeydən əvvəl, ailə, həmçinin tərbiyə və tədris müəssisələri, əmək kollektivləri, dostların, tanışların, qonşuların əhatəsi, kütləvi informasiya vasitələri və s.- dir. Bu zaman yeni-yeni insanların fasiləsiz sosiallaşması prosesində hər bir cəmiyyətin orijinallığını, sabitliyini və eyni zamanda yenilənməsini təmin edən mədəni təcrübənin

toplanılması və nəsilən - nəsilə ötürülməsi, yəni mədəni transmissiya baş verir.

Sosiallaşma prosesinin mahiyyətinin müəyyən edilməsində iki əsas yanaşma vardır. Birinci yanaşmaya görə, sosiallaşma təlimin özünəməxsus növüdür, “birtərəfli hərəkəti olan küçədir” (8, s. 233). Bu zaman fəal tərəf cəmiyyətdir, insan isə onun müxtəlif təsirlərinin passiv obyektidir. Hal-hazırda əksər sosioloqların razılaşıqları ikinci yanaşma qarşılıqlı fəaliyyət paradigmasına əsaslanır. Bu yanaşma yalnız cəmiyyət tərəfindən göstərilən sosiallaşma agentlərinin fəallığını deyil, həm də ayrıca fərdin fəallığını, seçicilik qabiliyyətini önə çəkir. Bu zaman sosiallaşma insanın bütün həyatı boyu davam edən proses kimi qiymətləndirilir. Uşaqlıq dövrünü əhatə edən ilkin sosiallaşma, yetkin və qocalıq yaşının daxil olduğu və daha uzun zaman fasiləsini əhatə edən ikinci sosiallaşma fərqləndirilir (7, s. 117).

Şəxsiyyət probleminin gənc tədqiqatçısı S. D. Məmmədova göstərir ki, “sosiallaşma hər bir insan üçün öz ömrü çərçivəsində uzun və çoxtərəfli prosesdir. Bu prosesin əsas mənbəyini isə şəxsiyyətin daxil olduğu sosial mühitin irsən qəbul etdiyi və tarixi dövrə uyğun formalaşmış mənəvi-mədəni dəyərlər sistemi təşkil edir. Bu dəyərlər insanın daxil olduğu mədəniyyətin səviyyəsinə uyğun mahiyyət qazanır” (1, s. 74).

Şəxsiyyət probleminin görkəmli tədqiqatçısı V. Yadovun şəxsiyyətə verdiyi tərifə görə, şəxsiyyət bioloji orqanizmdən yalnız sosial və mədəni təcrübənin müxtəlif növlərinin sayəsində inkişaf edir (10, s.71). Bu zaman şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərən anadangəlmə qabiliyyətlərin, temperamentin və meyillərin olması inkar edilmir.

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillər əsasən belə qruplaşdırılır: a) bioloji irsiyyət; b) fiziki mühit; c) mədəniyyət; ç) qrup təcrübəsi; d) unikal fərdi təcrübə (11, s. 69). Mədəniyyət şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Çünki mədəniyyət öz növbəsində mürəkkəb sosial sistemi təmsil edən cəmiyyətin vacib altsistemidir. Mədəniyyət özünün ilkin mənasına və təyinatına görə, fərdlərin cəmiyyətdə (qrupda, birlikdə) inteqrasiyası vasitələrinin və üsullarının məcmusudur.

Hər bir insan cəmiyyəti müəyyən dərəcədə başqa sistemlərlə üst-üstə düşən öz spesifik mədəniyyətinə və ya sosiomədəni sistemə malikdir. Sosiomədəni sistemlər arasındakı fərqlər müxtəlif fəaliyyət sahələrinə xas fiziki şərtlərlə və resurslarla, imkanlar diapazonu ilə, dilin, ritualların və adətlərin tipi ilə, instrumentlərin hazırlanması və istifadəsi, sosial inkişafın dərəcəsi ilə əlaqədardır. Fərdin münasibətlərinə, dəyərlərinə, ideallarına və etiqadına onun yaşadığı mühitin mədəniyyəti çox fəal təsir göstərir. Əlbəttə, fərd bir neçə müxtəlif mədəniyyətlərin çərçivəsində yaşaya və ya yerini dəyişə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən mədəni təcrübə bu və ya digər cəmiyyətin hansı inkişaf mərhələsində olmasından asılı olmayaraq bütün

bəşəriyyət üçün ümumidir. Belə ki, hər bir uşaq yaşca böyüklərdən qida alır, dil vasitəsilə ünsiyyət saxlamağı öyrənir, cəzalandırma və mükafatlandırmanın tətbiqi təcrübəsini qazanır, həmçinin bəzi başqa daha ümumi mədəni nümunələri mənimsəyir. Bununla yanaşı, hər bir cəmiyyət praktiki olaraq bütün üzvlərinə başqa cəmiyyətlərin təklif edə bilmədiyini müəyyən xüsusi təcrübəni, xüsusi mədəni nümunələri verir. Məlum cəmiyyətin bütün üzvləri üçün vahid olan sosial təcrübədən bu cəmiyyətin əksər üzvləri üçün səciyyəvi xarakterik şəxsiyyət konfigurasiyası yaranır (11, s. 70). Məsələn, müsəlman mədəniyyəti şəraitində formalaşmış şəxsiyyət xristian ölkəsində tərbiyə edilmiş şəxsiyyətlə müqayisədə başqa xüsusiyyətlərə malik olacaqdır.

Görkəmli Amerika sosioloqu T. Parsons mədəniyyətin sosiologiyasının predmetinin və mahiyyətinin müasir izahının təşəkkülünə əhəmiyyətli tövhə vermişdir. Onun fikrincə, mədəniyyət cəmiyyətlə qarşılıqlı təsir və özünün insaniyaradıcı missiyasının yerinə yetirilməsi prosesində qarşılıqlı əlaqədə olan üç aspektdə təsvir edilə bilər. “Əvvəla, mədəniyyət ötürülür, o, mirasdan və ya sosial adətdən ibarətdir; ikincisi, o, öyrəniləndir, insanın genetik təbiətinin təzahürü deyildir; üçüncüsü, o, hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Beləliklə, o, bir tərəfdən, məhsul, digər tərəfdən isə insanın sosial qarşılıqlı təsir sisteminin determinantıdır” (6, s. 471-472).

Məhz mədəniyyətin ikinci tərəfi - onun sosial qarşılıqlı təsirin determinantı kimi çıxış etmək qabiliyyəti, T.Parsonsa görə, mədəni inkişaf prosesinin sosioloji tədqiqinin prioritet obyektini təşkil edir. O, sosial sistemlərin mürəkkəb strukturlaşdırılmış iyerarxiyasını sıralayır. Sistemlərin sosial iyerarxiyasının başlanğıc pilləsi kimi əsas funksiyası ətraf təbii və sosial mühitə uyğunlaşmanın təmin edilməsi olan insan orqanizmi çıxış edir. Onun üzərində təlim prosesində mənimsənilmiş fərdin sosial keyfiyyətlərinin, statuslarının və rollarının təşkilini ifadə edən və insanın mədəni dəyərlərinə uyğun olaraq müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə yönəlmiş şəxsiyyət sistemi qurulur (3, s. 184).

T. Parsonsun yanaşmasında ikinci aspekt bundan ibarətdir ki, struktur-funksional təhlil prosesində analitik seçilmiş hansı sistemi götürsək də, onda həlledici, formalaşdırıcı, integrasiyaedici və motivləşdirici rol, fərdləri və onların qruplarını sosial fəaliyyətə həvəsləndirən rol mədəniyyət sistemi yerinə yetirir.

Amerika sosioloqu N.Smelzer isə mədəniyyətin sosiallaşdırma imkanlarını bu cür izah edirdi: “Mədəniyyət cəmiyyətin üzvləri olan şəxsiyyətləri formalaşdırır, eyni zamanda müəyyən dərəcədə onların hərəkətlərini istiqamətləndirir” (9, s.40).

Hələ XX əsrin 40-cü illərində Amerika sosioloqu K. Dyuboyts empirik tədqiqat materiallarının ümumləşdirilməsi əsasında məlum cəmiyyət üçün ümumi xüsusiyyətlərə malik olan modal şəxsiyyət tipini fərqləndirmişdir (3, s. 283). Modal şəxsiyyət dedikdə Dyuboyts bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyətinə

xas müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan və daha çox rast gəlinən şəxsiyyət tipini başa düşürdü. Beləliklə, hər bir cəmiyyətdə orta ümumi qəbul edilmiş xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirən şəxsiyyətləri tapmaq olar. Məsələn, orta amerikalılar, ingilislər, fransızlar, türklər və ya azərbaycanlılar modal şəxsiyyətlərdir. Modal şəxsiyyət cəmiyyətin mədəni təcrübəsinin gedişində öz üzvlərinə aşılacağı bütün ümummədəni dəyərləri özündə təcəssüm etdirir. Bu dəyərlər çox və ya az dərəcədə bu cəmiyyətin hər bir şəxsiyyətində vardır. Başqa sözlə, hər bir cəmiyyət bu cəmiyyətin mədəniyyətinə uyğun bir və ya bir neçə bazis şəxsiyyət tiplərini inkişaf etdirir. Bu cür şəxsiyyət nümunələri bir qayda olaraq uşaqlıqda mənimsənilir.

Bizim cəmiyyətimiz üçün sosial baxımdan bəyənələn şəxsiyyət tipi, çox guman ki, sosial, yəni asanlıqla sosial ünsiyyətə girən, əməkdaşlığa hazır, böyüklərə hörmət edən və bununla yanaşı bəzi aqressiv xüsusiyyətlərə, başqa sözlə, özünü müdafiə edə bilən və praktiki fəhmə malik şəxsiyyətdir. Bu xüsusiyyətlərin çoxu gizli, bizim içimizdə inkişaf edir və əgər onlar yoxdursa, biz narahatlıq hiss edirik. Buna görə biz öz uşaqlarımıza böyüklərə “sağ ol” və “zəhmət olmasa” deməyi, böyüklərdən utanmağı, eyni zamanda özünü müdafiə etməyi öyrədirik.

Lakin mürəkkəb cəmiyyətlərdə çox sayda submədəniyyətlər olduğuna görə hamı tərəfindən qəbul edilmiş şəxsiyyət tipini tapmaq çox çətindir. Bizim cəmiyyətimiz struktur bölmələrinin : regionların, milliyyətlərin, məşğuliyyət növlərinin və s.- nin çoxluğu ilə xarakterizə olunur. Bu bölmələrdən hər biri müəyyən şəxsiyyət nümunələri ilə öz submədəniyyətinin yaradılması meylinə malikdir. Bu nümunələr ayrıca fərdlərə xas şəxsiyyət nümunələri ilə qarışır və qarışıq şəxsiyyət tipləri yaranır. Müxtəlif submədəniyyətlərin şəxsiyyət tiplərinin öyrənilməsi üçün hər bir struktur vahidini ayrıca öyrənmək, sonra isə üstün mədəniyyətin şəxsiyyət nümunələrinin təsirini nəzərə almaq lazımdır (11, s. 71).

Beləliklə, şəxsiyyətin formalaşmasına ayrıca sosial qrupda davranışın ümumi mədəniyyət nümunələri ciddi təsir göstərir.

Mədəniyyət sosiallaşma prosesində bir nəsilə digərinə ötürülür. Sosiallaşma məlum cəmiyyətin mədəniyyət normalarının mənimsənilməsidir. O, fərdin öyrədilməsi prosesində, həmçinin ətraf mühitin təsiri altında baş verir. Hər bir cəmiyyət bunda maraqlıdır ki, həyata yeni qədəm qoyan nəsillər bu solumun mədəniyyətinə uyğun olsunlar. Məhz uşaqlıqda insan mədəni davranış nümunələrini mənimsəyir, hansı əməllərə görə mükafatlandırılacağını dərk edir, öz sosial mühitində həyata qoşulur. O, öz xalqının adətlərinə, ənənələrinə uyğunlaşır, atalar sözlərini, nağılları, nəsihətləri, mahnıları, əfsanələri, ədəb qaydalarını yadda saxlayır. O, dərk edir ki, başqa xalqların başqa adətləri, başqa qaydaları ola bilər. Başqa xalqların adətlərindən bəhs edən kitabların uğur qazanması təsadüfi deyildir, çünki bu bizimlə nə isə ümumiyyə

malik olan və eyni zamanda bizim cəmiyyətdə qəbul edilmişdən çox fərqlənən başqa bir dünyaya pəncərədir.

Hər bir mədəniyyətdə sosiallaşma metodları fərqlənilir. Mədəniyyət tarixinə nəzər salsaq, görəcəyik ki, hər bir cəmiyyətin öz tərbiyə ideyası olmuşdur. Bu ayrı-ayrı dövrlərdə layiqli vətəndaş olmaq, güclü cəsarətli döyüşçünün tərbiyəsi, tərbiyədə vətəndaş motivləri ilə saflığın uyğunlaşdırılması cəhdi və s. olmuşdur.

Hazırda mütəxəssislər şəxsiyyətin formalaşması prosesində hansı amilin başlıca olması haqda mübahisə etməkdə davam edirlər. Müxtəlif qəbildən olan həmin amillərin hamısı məlum cəmiyyətin, mədəniyyətin, sosial qrupun nümayəndəsi kimi insanın tərbiyəsini, şəxsiyyətin sosiallaşmasını kompleks şəkildə həyata keçirir. Müasir təsəvvürlərə uyğun olaraq, insanın fiziki xüsusiyyətləri, ətraf mühit, fərdi təcrübə və mədəniyyət kimi amillərin qarşılıqlı təsiri unikal şəxsiyyəti yaradır. Buraya özünütərbiyənin, yəni daxili qərarın (iradənin) əsasında şəxsiyyətin öz səylərinin, öz tələbat və ehtiyaclarının, şöhrətpərəstliyinin, iradi başlanğıcın - özündə müəyyən vərdişlərin, qabiliyyətlərin, bacarıqların formalaşmasının rolunu da əlavə etmək lazımdır. Təcrübənin göstərdiyi kimi, özünütərbiyə şəxsiyyətin peşə bacarıqlarını təkmilləşdirməsində, karyeranı, maddi rifahı əldə etməsində güclü vasitədir.

Beləliklə, mədəniyyət Homo sapiens üçün spesifik davranış kimi və bu davranışın ayrılmaz hissəsi kimi istifadə edilən maddi obyektlərin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. Mədəniyyət çoxşaxəli fenomendir - dildən, ideyalardan, etiqadlardan, adətlərdən, kodekslərdən, institutlardan, vasitələrdən, texnologiyalardan, incəsənət əsərlərindən, ayinlərdən, mərasimlərdən və s. ibarətdir. Mədəniyyətin inkişafı biliklərin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi qabiliyyətindən asılıdır. Mədəniyyətin mövcudluğu və istifadə edilməsi yalnız insanın malik olduğu qabiliyyətə əsaslanır.

İnsanlar yaratdıqları mədəniyyəti əxz edirlər, çünki o, genetik ötürülmür, hər bir nəsil onu yenidən yaradır, təzələyir və növbəti nəsle ötürür. Bu proses sosiallaşmanın əsasıdır (4, s.112-121). İnsanın sosiallaşması müvafiq genetik materialın və adekvat mühitin olmasını nəzərdə tutur. Məhz onun sayəsində sadə bioloji orqanizm həqiqi sosial varlığa - şəxsiyyətə çevrilir. Sosiallaşmasız mədəniyyətin nəsildən nəsilə ötürülməsi mümkün olmazdı. İnsan bir çox minilliklər ərzində öz ulu babalarının saysız-hesabsız nəsilləri tərəfindən yaradılmış sosial mirasdan tamamilə asılıdır. Mədəni irsin sayəsində hər bir yeni nəsil əvvəlkinin nailiyyətlərinə arxalanaraq irəli gedə bilər. Dəyərlərin, etiqadların, normaların, qaydaların və idealların mənimsənilməsi nəticəsində uşağın şəxsiyyətinin formalaşması və onun davranışının tənzimlənməsi baş verir. Əgər sosiallaşma prosesi kütləvi miqyasda dayanarsa, bu mədəniyyətin məhvinə səbəb ola bilər. Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin şəx-

siyyətini formalaşdırır, bununla o, əhəmiyyətli dərəcədə onların davranışını tənzimləyir.

Beləliklə, mədəniyyət mühitin unikal bir hissəsini təşkil edir. Onun yaranmasının ilkin şərtləri - insan tələbatları və sosial həyatın tələbləridir. Mədəniyyəti sosioloji anlayış kimi Edvard B. Taylora görə, bilikləri, etiqadları, mənəvi görüşləri, qanunları, adətləri və cəmiyyətin üzvü kimi insanın mənimsədiyi digər vərdişləri və ənənələri özündə birləşdirən hərtərəfli bütöv kimi müəyyən etmək olar.

Mədəniyyət mövcud obyektiv vəziyyətin, cəmiyyətin və ya texnologiyanın sosial strukturunun dəyişməsi ilə dəyişir. Mədəniyyətin dəyişməsi sosial dəyişikliklərə nisbətən adətən ləng baş verir. Bu ona görə baş verir ki, mədəniyyətin elementləri qrup üzvlərinin əksəriyyətinin daxili tələbatlarına inteqrasiya olunmuşdur, belə ki, şəxsiyyətlər özləri də dəyişikliklərə məruz qalırlar. Fərd və mədəniyyət arasında qarşılıqlı təsir baş verir, bunun nəticəsində mədəniyyət məhsulu həm ümumi mədəniyyətdən və həm də fərdin şəxsiyyətindən əxz edilən elementlərə malik olur. Lakin sosial sistemə və cəmiyyətə mədəniyyətdən fərqli bəzi amillər daxildir, buna görə də onlar bir birindən asılı olmayaraq dəyişə bilərlər. Adətən onlar müəyyən şəkildə qarşılıqlı əlaqədədirlər.

Mədəniyyətin strukturu və sosiodynamikası onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla qırılmaz qarşılıqlı bağlıdır. O, cəmiyyətdə çox müxtəlif, lakin eyni zamanda qarşılıqlı əlaqəli funksiyaları yerinə yetirir. Mədəniyyətin tərbiyəvi və sosiallaşdırıcı funksiyaları böyük əhəmiyyətə malikdir (3, s. 191-194). Mədəniyyətin sosiallaşdırıcı funksiyası cəmiyyətdə mövcud olan sərvət və normaların mənimsənilməsi və qavranılması, qəbul edilməsi prosesinə qoşulmuş hər bir fərdə şəxsiyyət kimi formalaşmağa imkan verir. Məhz sosiallaşma prosesində dəyərlərin, normaların, idealların mənimsənilməsi və yaradıcı əks etdirilməsi vasitəsilə formalaşan şəxsiyyət sosial keyfiyyətlər qazanır, müəyyən fəaliyyət növlərində özünü reallaşdırır, sosial proseslərin özünü inkişaf etdirən subyektinə çevrilir.

Mədəniyyət daha vacib bir funksiyayı - tərbiyəvi funksiyayı yerinə yetirir. Sərvət və normaların mənimsənilməsi üçün imkanlar yaradaraq, insanı müəyyən əməllərə yönəldərək və digərlərindən qoruyaraq, onu müəyyən məqsədlərə təhrik edərək mədəniyyət öz məzmununun, formasının, üslubunun və obrazlarının bütün varlığı ilə insanı mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş, sosial baxımdan fəal şəxsiyyət kimi tərbiyə edir.

Beləliklə, sosiallaşma fərdin cəmiyyətə qoşulması və ya daxil olması prosesidir. O, fərdin mədəniyyətə qoşulmasının bütün proseslərini əhatə edir. Həmin proseslər insanın yetkinləşməsində, zənginləşməsində dərin iz buraxır. Deməli, mədəniyyət şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədova S. Keçid dövründə şəxsiyyət problemi. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2005.
2. Батаршев А.В. Психология личности и общения. М., Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
3. Бабосов Е.М. Прикладная социология. Мн.: ТетраСистемс, 2000.
4. Волков Ю.Г., Добренков В.И., Нечипуренко В. Н., Попов А.В. Социология. / Под ред. проф. Ю.Г. Волкова. М.:Гардарики, 2005.
5. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. М.: Издательская корпорация «Логос», 2000.
6. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. //Американская социологическая мысль. Тексты. М., 1996.
7. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. М.: Центр, 2003.
8. Социология. / Под ред. проф. В.Н. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998.
9. Смелзер Н. Социология. М., Феникс, 1998.
10. Социология: Словарь-справочник. М., 1990. Т.1-3, т.2.
11. Фролов С.С. Социология. М.: Гардарики, 1999.

QLOBALLAŞMA PROSESİNDƏ DİN AMİLİ

*A.İ.Kosayev, BDU-nun
sosiologiya kafedrasının müəllimi*

Qloballaşma prosesində cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dəyərlərində baş verən dəyişikliklərin tədqiq edilməsi cəmiyyətin dinamikliyi və sabitliyi üçün əhəmiyyətlidir. Hüquqi-demokratik dövlətdə və vətəndaş cəmiyyətində sabitliyin və təhlükəsizliyin qərarlaşmasının yolu şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərinin nizamlanması ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan xalqının maraqlı, mənəvi dəyərləri, milli ideyası dövlətin müstəqilliyinə, suverenliyinə və cəmiyyətin sabit, təhlükəsiz inkişafına xidmət edir. Milli ideologiya dövlətsizlik, ərəzi bütövlüyü, həmrəylik kimi amilləri özündə birləşdirir. Müasir dövrdə dünyanın mühüm inkişaf prosesi qloballaşmanın təsiri altında gedir. Qloballaşmadan kənar qalmaq cəmiyyəti «qapalı cəmiyyət» halına sala bilər. Qapalılıq isə ölkənin dinamik inkişafının qarşısını alır. Qloballaşma hər bir dövlətin qarşısına iqtisadi, siyasi sahələri, həm də mənəvi sahəni əhatə edən tələblər qoyur. Mənəvi sahədə tarixən formalaşan dini dəyərlər mühüm amildir. Dini dəyərlər üçün təhlükədən biri xarici ölkələrdən göndərilən missionerlərin öz dinlərini təbliğ

etmələri olduğu üçün dinin mənəvi dəyərlərini müxtəlif xarici təriqətlərdən sektalardan qorumaq milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələrindən biridir.

Din sahəsində milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələrindən biri tolerantlığın qorunub saxlanmasıdır. Azərbaycan respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında tolerantlıq sosial-siyasi sabitliyin mühüm amili hesab edilir. Əhalinin ümumi birləşdirmə ideyası milli mənəfi və milli ideyadır. Bu ideyada milli dövlətçilik, Azərbaycançılıq əsas yer tutur. Eyni zamanda ümumi davranış əxlaqi normalara və digər məsələlərdə islami dəyərlərdən istifadə edilir.

Qloballaşma prosesində islamın birləşdirici gücü artır. İslam ənənələri sosial ədalət, saflıq, sülh şəraitində yaşamağa, dinc quruculuqla məşğul olmağa, humanizm uğrunda mübarizə aparmağa üstünlük verir. İslam mədəniyyəti ənənələri qoruyur və onu fəlsəfi, sosial biliklər əsasında gələcək nəsə çatdırır.. Dini inamı olan adamlarda islam dəyərləri ilə yanaşı, milli dövlətin siyasi dəyərlərinə, milli mənəvi dəyərlərə inam da güclüdür. Buna görə də qloballaşma prosesində milli mənafeyi və milli maraqları müdafiə edirlər.

Azərbaycanda milli dini zəmində heç bir qeyri seçkiliyin olmaması dövlətin əsas prioritet istiqamətlərindən biridir. Din dövlət siyasətindən kənarında fəaliyyət göstərir.

Milli dövlət din sosial ədaləti daxili sabitliyin yaradılmasını, insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasının, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsini müdafi edir. Bir çox dövlətlərdə din avtoritar rejimlərə və xarici təhlükəyə qarşı xalqı öz ətrafına toplaya bilər.

Müstəqillik uğrunda mübarizədə milli hərəkətlə dini hərəkət birləşir. Din sosial siyasi hərəkət olduğuna görə milli hərəkətdən kənarında qala bilməz. Lakin müstəqil dövlət quruculuğu məsələsində milli hərəkətlə dini hərəkətin məqsədləri başqadır. Milli hərəkət milli dövlət quruculuğuna üstünlük verir.

Azərbaycanda keçən əsrin 80-ci illərinin sonunda milli hərəkət dini hərəkətdən güclü idi. Milli hərəkətin güclü olmasının səbəbləri, 1970-ci illərdə Azərbaycanda güclü milli elitənin formalaşması, totalitar rejim dövründə kütləvi ateistləşmənin dini zəiflətməsi, dindarların təhsil səviyyəsinin aşağı olması idi.

Lakin müstəqillikdən sonra Azərbaycanda islam dini elitəsi gücləndi və cəmiyyətin sosial, mənəvi həyatında fəal iştirak edir.

ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И ЦИФРОВАЯ ДЕМОКРАТИЯ

*Джавадова Гюльнара Мирзамехти кызы
магистрантка БГУ*

Демократия в XXI веке формируется под знаком открытого доступа граждан к общению с властью и обсуждению на всех уровнях инициатив законодательной и исполнительной ветвей власти. Интернет-технологии, обеспечивающие информационное взаимодействие органов власти с населением и институтами гражданского общества, получили в современной литературе устойчивое наименование «электронного правительства» [2, с. 181]. Электронное правительство (e-Government) — это новая модель государственного управления, построенная на возможностях современных информационных технологий, это система взаимодействия государства и общества при помощи Интернет. Доминирующей задачей электронного правительства является трансформация внутренних и внешних взаимоотношений на основе применения сетевых операций, информационных технологий и коммуникационных сетей. Главными целями являются оптимизация предоставления правительственных услуг населению и бизнесу, а также расширение степени участия всех избирателей в процессах руководства и управления страной и обеспечение открытости и подотчетности правительства - гражданам и граждан - правительству.

Электронное правительство традиционно делится на три типа отношений:

- Правительство - граждане (G2C): доступ к информации посредством Интернета, интерактивные опросы, публичные дискуссии.
- Правительство - частный бизнес (G2B): поставки товаров и услуг.
- Правительство - правительство (G2G): взаимодействие внутри и между государственными органами для совместного пользования информацией и улучшения функционирования.

Электронное правительство – концепция, осуществления государственного управления, характерная для информационного

общества. Она базируется на возможностях информационно-телекоммуникационных технологий и ценностях открытого гражданского общества, характеризуется направленностью на потребности граждан, экономической эффективностью, открытостью для общественного контроля и инициативы. Это – один из наиболее действенных способов борьбы с коррупцией и бюрократией, а также обеспечения прозрачности официальных структур.

Электронное правительство в Азербайджане находится на начальном этапе развития. Основной целью внедрения e-Government в республике является повышение эффективности деятельности государственных органов власти и управления на основе широкого использования современных информационных и коммуникационных технологий, а также поднятие взаимоотношения государства с обществом на новый качественный уровень.

В Азербайджане программа «электронного правительства» начала полномасштабную реализацию после Саммита Тысячелетия ООН и принятия Декларации Тысячелетия, в которой отмечалось стремление «коллективно добиваться большей открытости политических процессов, создавая условия в них всех граждан во всех наших странах; обеспечить СМИ свободу выполнять присущую им важную функцию, а также право общественности на доступ к информации» [1, п 25].

17 февраля 2003 года Президент Гейдар Алиев подписал «Национальную стратегию по информационным технологиям с целью развития Азербайджанской Республики» [3], которая явилась первым шагом на пути создания «электронной демократии» и «электронного правительства».

Основная цель Национальной стратегии – «содействие демократическому развитию страны и создание благоприятной среды для перехода к информационному обществу посредством широкого применения ИКТ [3].

Принятый Милли Меджлисом в конце 2005 года закон об «Электронной подписи и электронном документе» заложил основу реализации электронных взаимоотношений между государственными структурами и схемы G2G.

Надо отметить, что некоторые государственные структуры уже успешно интегрируют информационные технологии в систему управления. Министерство налогов презентовало Автоматизированную систему налоговой информации, которая включает в себя подсистему приема деклараций и камеральных проверок, учета отчетных бумаг налогоплательщиков, работы с фактурами налоговых отчетов. Государственная комиссия по приему студентов имеет иной опыт работы с гражданами. Посредством sms-рассылок абонент мобильной связи может получить итоговое количество вступительных баллов в вуз.

Азербайджан, первый из южнокавказских стран, подготовил «Национальную стратегию» и «Государственную программу» в области ИКТ и начал предпринимать активные шаги в строительстве «электронной демократии».

В декабре 2005 года Президент И.Алиев подписал Указ о реализации закона Азербайджанской Республики «О получении информации», что открыло новые перспективы для интенсивного формирования «электронного правительства». Тем самым правительство еще раз подтвердило: оно осознает, что основа взаимоотношений между государством и гражданином строится на базе диалога и получения в необходимый период нужной информации [2, с.193-194].

ЛИТЕРАТУРА

1. Декларация Тысячелетия ООН,
2. Мехтиев Р.Э. На пути к демократии: размышления о наследии. Баку, «Şərq-Qərb», 2007
3. Указ Президента от 17 февраля 2003 г., № 1146

НЕФТЯНОЙ БУМ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ

доц. Раджаб Саттаров,
Бакинский Государственный Университет

В научной литературе, посвященной вопросам конфликтов по поводу природных ресурсов, часто встречается мнение, что дефицит ресурсов и экологическая деградация выступают источником и основой конфликтов, ведут тем самым к политической нестабильности в обществе³. С другой стороны, исследования положения дел в богатых нефтью развивающихся странах показывают, что изобилие ресурсов в этих странах может способствовать росту социального и экономического неравенства,

---

³Homer-Dixon, Thomas. 1991. On the Threshold: Environmental Changes as Causes of Acute Conflict, *International Security*, 16:2, pp. 76-117; Homer-Dixon, Thomas. 1994. Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence From Cases, *International Security*, 19(1), pp. 5-40; Homer-Dixon, Thomas and Jessica Blitt. 1998. *Ecoviolence: Links Among Environment, Population, and Security*. Lanham: Rowman & Littleman Publishers, Inc.; Baechler, Gunther. 1998. Why Environmental Transformation Causes Violence: A Synthesis. *Environmental Change and Security Report*, Issue 4, pp. 24-44.

приводящего к экономической и политической дестабилизации⁴. Таким образом, в современной литературе доминирует представление, что сами по себе дефицит ресурсов, либо их изобилие способствуют появлению конфликтов и нестабильности. Учитывая эти дискуссии относительно роли, которую дефицит природных ресурсов или, напротив, их изобилие играют в появлении конфликта, что мы можем извлечь из случая нынешнего нефтяного (нефте-газового) бума в Азербайджане, где имеет место относительная политическая стабильность вместо конфликта и нестабильности, как это предполагается в научной литературе? С этой целью нами было проведено специальное исследование, основные результаты которого представлены в настоящей статье.

Исходное положение исследования состоит в том, что изобилие ресурсов не обязательно вызывают и детерминируют напрямую конфликты и нестабильность, и то, каким образом проблемы природных ресурсов воспринимаются и оцениваются населением, является важным фактором отсутствия или появления конфликтов, связанных с ресурсами. В связи с этим задачей исследования являлась эмпирическая проверка трех гипотез, выдвинутых для объяснения отсутствия нестабильности и конфликтов по поводу ресурсов в переживающем нефтяной бум Азербайджане:

1) существующий в Азербайджане политический климат не способствует политической мобилизации в ответ на неудовлетворенность управлением ресурсами;

2) вопросы использования и распределения нефтяных доходов могут быть замещены, вытеснены другими, в настоящее время более приоритетными для населения проблемами;

---

⁴ Amuzegar, Jahangir, 1982, "Oil Wealth: A Very Mixed Blessing" *Foreign Affairs* 60 (4) 814-835; Gelb, Alan H 1986, "Adjustment to Windfall Gains: A Comparative Analysis of Oil-Exporting Countries" in *Natural Resources and the Macroeconomy* (Eds J Peter Neary, Sweder Van Wijnbergen). Oxford: Basil Blackwell, pp 54-92; Gelb, Alan H. 1988 *Oil Windfalls: Blessing or Curse?* (Oxford University Press, New York); Karl, Terry Lynn, 1997 *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*. Berkeley: University of California Press; Karl, Terry Lynn, 2000, "Crude Calculations: OPEC Lessons for the Caspian Region" in *Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus* (Eds Robert Ebel, Rajan Menon). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., pp 29-54

3) неудовлетворенность нынешним характером управления ресурсами и распределением доходов от них может быть возмещена ожиданиями выгод для самих людей и страны в будущем.

Сбор эмпирических данных для проверки вышеперечисленных гипотез осуществлялся в 2008 году посредством двух взаимодополняющих методов. Первый – это количественный опрос по общенациональной выборке объемом 954 человек в возрасте старше 18-ти лет. Национально репрезентативная выборка строилась методом пропорционального стратифицированного отбора районов и типов поселений, а также систематическим случайным отбором домохозяйств и конкретных индивидов в домохозяйствах. Опрос проводился в форме личных формализованных интервью по месту жительства респондентов с помощью структурированного вопросника.

Второй метод сбора информации - глубинные интервью с 30-ю респондентами, представляющими различные демографические группы населения, сферы деятельности и различные уровни политического и гражданского участия. Эти интервью проводились после предварительного анализа данных количественного опроса с тем, чтобы выявленные в нем тенденции могли быть интерпретированы при помощи качественного метода.

Первая гипотеза, выдвинутая для объяснения отсутствия в Азербайджане сколь-нибудь заметного конфликта, связанного с нефтью, состоит в том, что существующий политический климат в Азербайджане не мотивирует, а, напротив, сдерживает протестную активность и политическую мобилизацию в ответ на неудовлетворенность государственным управлением природными ресурсами и доходами от них. Суть этой гипотезы, условно именуемой нами **«гипотезой политического сдерживания»**, в том, что если в принципе по тем или иным причинам население политически пассивно, то маловероятно, что оно будет протестовать против проводимой политики в связи с нефтяными делами. Иначе говоря, низкий уровень политической и гражданской активности, пассивность населения не способствуют возникновению протестов и открытых конфликтов по поводу нефтяных доходов и возможных негативных экологических последствий нефтяной индустрии.

Как известно, появление и усиление в обществе протестных настроений и активности по какому-либо вопросу предполагает наличие у людей более или менее серьезной обеспокоенности тем, что происходит в соответствующей сфере. С этой точки зрения важное значение для данного исследования имело выяснение того, насколько население обеспокоено состоянием дел, связанных с нефтяными

ресурсами, в частности, тем, как используются нефтяные доходы, и экологическими последствиями нефтяной индустрии.

Ответы респондентов на соответствующие вопросы говорят о том, что в Азербайджане имеются определенные предпосылки для проявлений протеста по рассматриваемым вопросам. Так, 72% опрошенных обеспокоены нынешним использованием нефтяных доходов, при этом 20% испытывают сильное беспокойство по этому поводу. Что касается экологических последствий, то они беспокоят население страны в гораздо меньшей степени: абсолютное большинство респондентов (78%) считает, что нефтяная индустрия не наносит никакого вреда или наносит незначительный вред окружающей среде в местности, где они проживают, и только 13% респондентов оценивает этот вред как очень большой или достаточно большой. При этом, хотя респонденты, проживающие в наибольшей близости к местам нефтедобычи, переработки и транспортировки нефти, заметно чаще указывали на серьезный экологический вред, наносимый нефтяной индустрией, но даже и в этих местностях большинство опрошенных не считает этот вред значительным. Тем самым, у нас нет оснований полагать, что встречающиеся опасения по поводу негативных экологических последствий нефтяной индустрии могут в обозримой перспективе трансформироваться в масштабные протестные настроения и выступления, способные привести к политической дестабилизации. Можно говорить лишь о потенциальной возможности локальных протестов в связи с негативным воздействием на местную экологию.

Вместе с тем, всякий социальный протест предполагает наличие фокуса, т.е. некоторого социального субъекта (организации, органа, группы, личности и.д.), деятельность которого вызывает недовольство людей и выступает «мишенью» критических и протестных выступлений и акций. В случае с возможным в Азербайджане протестом по поводу нефти и ее последствий в фокусе недовольства могут оказаться правительство, реализующее нефтяную политику, и/или зарубежные нефтяные компании (как это имело место в свое время в нигерийском Огониленде), осуществляющие основную долю работ по добыче и транспортировке нефти и газа в стране. В этой связи нашим исходным шагом в проверке «гипотезы политического сдерживания» явилась попытка выявления фокуса недовольства и возможного протеста посредством измерения недовольства/удовлетворения деятельностью правительства и нефтяных компаний со стороны респондентов.

Опрос показал, что использование нефтяных доходов находится в группе направлений работы правительства, оценка которых

населением страны значительно склоняется в негативную сторону. С другой стороны, оценка населением деятельности нефтяных компаний является, в основном, позитивной. 75% респондентов считает, что реализация контрактов с зарубежными компаниями по добыче и транспортировке нефти влияет в целом положительно на экономику Азербайджана. При этом всего 12% респондентов дает негативную оценку влияния нефтяных компаний на жизнь их семей. Эти компании не являются фокусом недовольства, они, наоборот, пользуются популярностью, считается престижно в них работать, они воспринимаются как фактор модернизации благодаря ввозу в страну новейших технологий, методов труда и управления.

То есть, можно сделать вывод, что существующие настроения недовольства обращены не столько на нефтяные компании, сколько на государственные структуры, ответственные за управление нефтяными доходами.

Вместе с тем, несмотря на наличие в обществе достаточно высокого уровня обеспокоенности и недовольства правительственным использованием нефтяных доходов, а также в некоторых местностях экологическими проблемами, в настоящее время нет видимых признаков трансформации этих предпосылок в протестную активность и конфликты в национальном или локальном масштабе. Согласно «гипотезе политического сдерживания» причины этого кроются в сложившейся в стране сдерживающей политической атмосфере, в частности, общей политической пассивности населения, низком уровне политического и гражданского участия.

Действительно, анализ данных опроса, используя систему индикаторов, позволил констатировать общий низкий уровень политической и гражданской активности населения. В частности, невысок уровень политического участия населения страны. Так, абсолютное большинство (92%) не участвовали в течение предшествующего опросу года в какой-либо общественно-политической деятельности (демонстрация, митинг, петиция, распространение информации по политическим вопросам и т.д.). Лишь 14% респондентов являются членами или сторонниками тех или иных политических партий.

Аналогично обстоит дело с уровнем гражданского участия населения: подавляющее большинство (92%) не принимает активного участия в работе какой-либо добровольной общественной организации или группы. Показательно, что 96% респондентов, проживающих в населенных пунктах, страдающих от экологических последствий нефтяной индустрии, не участвуют в работе общественных организаций, занимающихся вопросами экологии и

охраны окружающей среды. Данные, полученные посредством глубинных интервью, наводят на мысль, что одной из причин гражданской пассивности людей является слабый социальный капитал - отсутствие или недостаток доверия между людьми, безразличие к общественным проблемам и интересам, уход в частную жизнь. «Все думают только о себе и своей семье» - одно из наиболее часто встречающихся в глубинных интервью объяснений неучастия людей в добровольных коллективных действиях для решения общих проблем.

Политическая пассивность многих людей в нашей стране объясняется участниками опроса такими причинами, как «они уверены, что ничего не смогут изменить» (57%), «слабый интерес к политике» (31%), «недостаток свободы и демократии» (27%), «это пережиток советской эпохи» (15%), «они довольны условиями жизни» (8%). Как видим, доминирует мнение о невозможности изменить существующее положение вещей посредством политических акций и протеста, и, соответственно, о бесполезности или бессмысленности политической активности в существующем контексте. Среди респондентов превалирует мнение о том, что изменение ситуации и решение проблем не зависит от самих людей, а все решается преимущественно центральной и местной властью.

То есть, можно сделать вывод о том, что отсутствие или низкий уровень массового протестного поведения вообще, равно как и протестных настроений по поводу нефти и нефтяной индустрии, в значительной степени определяются нынешним уровнем массового политического сознания, соответствующими моделями восприятия социальной реальности, общей ситуации в стране. В некоторых случаях люди могут быть и недовольны ситуацией, но считают протестную активность бесполезной при существующих обстоятельствах.

Таким образом, действительно, как утверждает «гипотеза политического сдерживания», нынешний политический климат в Азербайджане существенно сдерживает, сужает возможности для протестной активности и политической мобилизации в ответ на неудовлетворенность состоянием дел в различных сферах, в том числе в области, связанной с нефтью и нефтяными доходами.

Вторая гипотеза состоит в том, что некоторые иные проблемы, заботы и приоритеты (в частности, проблема Нагорного Карабаха, материальные заботы и др.) могут вытеснять, заслонять возможные беспокойства и готовность людей протестовать по поводу проблем, связанных с нефтью и нефтяными доходами. Эта гипотеза, которую мы условно называем «**гипотезой вытеснения**», основана на идее о

том, что чрезмерная сфокусированность общественного мнения и общественных настроений на узком круге приоритетных на данный момент проблем отодвигает на второстепенный план другие проблемы и ведет к вытеснению беспокойства, недовольства и протестной деятельности в связи с этими проблемами.

Данные опроса говорят о том, что в ряду проблем, беспокоящих население Азербайджана, лидирует проблема карабахского конфликта, за которой следуют проблемы собственного материального положения и безработицы. Только по поводу этих трех проблем большинство населения (более 50%) испытывает сильное беспокойство. Данное обстоятельство дает основание предположить, что, возможно, высказываемые в опросе беспокойства людей относительно широкого спектра других имеющихся проблем, включая беспокойства в связи с использованием нефтяных доходов и экологическими последствиями нефтяной индустрии, отходят на задний план, как бы заслоняются доминирующими проблемами. Однако более детальный анализ результатов опроса заставляет усомниться в правильности этого предположения. Сомнения в том, что беспокойства населения Азербайджана по поводу управления нефтяными доходами и загрязнения окружающей среды (в том числе нефтяной индустрией) «вытесняются» более сильными беспокойствами в связи с карабахским конфликтом, материальным положением и безработицей, основаны на значениях коэффициентов парной корреляции между доминирующими беспокойствами и беспокойствами в связи с нефтью. Вместо ожидаемых значимых отрицательных значений коэффициентов Пирсона (что подтверждало бы наличие «вытеснения» беспокойств по одним вопросам другими) во всех случаях эти коэффициенты показывают отсутствие корреляции между соответствующими переменными.

Сомнение в объясняющей силе гипотезы «вытеснения» подтверждается в анализе ответов респондентов на вопрос о степени важности для нашей страны тех или иных целей. В списке целей, которые были оценены респондентами с точки зрения их важности для Азербайджана, со значительным отрывом лидируют восстановление территориальной целостности, повышение доходов населения и сокращение безработицы. Опять-таки, можно было предположить, что существенно более низкая оценка значимости всех остальных целей, включая эффективное использование нефтяных доходов и улучшение окружающей среды, является следствием «эффекта вытеснения», т.е. перевода на второстепенный план из-за особой важности в глазах респондентов приоритетных целей. Однако, как и в случае с беспокойствами, анализ не выявил действия «эффекта

вытеснения». Коэффициенты Пирсона и здесь показывают отсутствие корреляции между лидирующими и интересующими нас целями - эффективным использованием нефтяных доходов и улучшением окружающей среды. Тогда как при «вытеснении» следовало ожидать значимые отрицательные корреляции между ними. Иначе говоря, респонденты оценивают высоко степень важности лидирующих целей вовсе не за счет недооценки значимости иных целей, а вполне независимо от них.

Наконец, с наибольшей очевидностью отсутствие «эффекта вытеснения» проявляется в распределении ответов на вопрос о возможных причинах присоединения респондентов к протесту в будущем. В лидирующую с большим отрывом группу причин возможного присоединения к протесту вошло недовольство использованием нефтяных доходов, что вряд ли было бы возможным при действии по отношению к нему «эффекта вытеснения».

Таким образом, можно заключить, что «гипотеза вытеснения», выдвинутая нами изначально с целью объяснения отсутствия в Азербайджане протестной активности и конфликта в связи нефтью и ее экологическими последствиями, не нашла своего эмпирического подтверждения.

Третья гипотеза состоит в том, что, возможно, неудовлетворенность населения текущим положением дел в области использования нефтяных доходов возмещается ожиданиями экономической и другой выгоды для самих людей и страны в будущем («гипотеза ожиданий»).

Результаты опроса говорят о значительном превалировании позитивных оценок произошедших изменений в материальном благосостоянии респондентов, что, по нашему предположению, должно было позитивно сказаться и на ожиданиях относительно изменения их материального положения в ближайшие годы. Это предположение нашло убедительное подтверждение в высоком значении коэффициента парной корреляции Пирсона ($r = 0.536$, односторонний тест, корреляция значима на уровне 0.01) между оценками произошедших и ожиданиями будущих изменений в материальном положении респондентов, что демонстрирует прямое сильное влияние первых на последние.

Небывало высокие темпы экономического роста в Азербайджане в последние годы оказали заметное воздействие на повышение доходов населения. Безусловно, именно это обстоятельство обусловило преобладание позитивных оценок произошедших изменений в материальном положении. Соответственно, учитывая отмеченное выше влияние этих изменений на существующие

ожидания населения, можно уверенно утверждать, что доминирование оптимистических ожиданий в конечном счете также объясняется резким подъемом нашей экономики в последние годы. При этом, как известно, ведущая роль в росте азербайджанской экономики в эти годы принадлежала нефтяному сектору. Поэтому имеются достаточные основания считать, что доминирующие в Азербайджане оптимистические ожидания людей по поводу своего благосостояния сформировались на волне переживаемого страной нефтяного бума.

Однако, для нашего исследования, в частности, для проверки «гипотезы ожиданий» важной задачей было выяснение того, в какой мере сами жители Азербайджана связывают вопросы своего материального благосостояния с нефтью, если вообще ими признается наличие такой связи. Наше предположение, что свои оптимистические ожидания по поводу улучшения собственного материального положения люди в современном Азербайджане чаще всего увязывают с нефтяным богатством и доходами, в значительной мере подтверждаются результатами глубинных интервью. Так, в 23-х из 30-ти интервью выражаемые респондентами надежды на улучшение собственного материального положения в той или иной форме связаны с накопленными и/или ожидаемыми нефтяными доходами страны.

Окончательное подтверждение того, что большинство населения страны признает положительное воздействие нефтяного фактора на уже произошедшие изменения материального благосостояния и продолжает напрямую связывать его дальнейший рост с нефтяной индустрией, дали результаты количественного опроса. Так, предложив респондентам оценить, насколько положительно или отрицательно повлияло развитие нефтяной индустрии на материальное благополучие их семей по 10-бальной шкале (где 1 означает «очень отрицательно», а 10 – «очень положительно»), мы получили среднее значение по всей выборке 6.5, при этом большинство респондентов (58%) выбрали значения в диапазоне от 6 до 10. Еще более высокими показателями характеризуются оценки воздействия нефтяной индустрии на материальное положение респондентов в будущем, измеряемые по аналогичной шкале: здесь среднее значение составило 7.7, при этом уже 71% респондентов отметили значения в диапазоне 6 – 10. Приведенные цифры со всей очевидностью свидетельствуют о позитивном восприятии большинством населения Азербайджана роли нефтяной индустрии в повышении собственного уровня жизни, особенно в будущем.

Вместе с тем, анализ данных опроса показывает, что не только в отношении собственного материального положения, но и по поводу

состояния различных проблем, стоящих перед Азербайджаном, среди населения преобладают оптимистические ожидания. Опять-таки, для проверки «гипотезы ожиданий» важно было выяснить, связывают ли люди решение проблем страны с нефтяным фактором, и если да, то в какой степени? Результаты глубинных и количественных интервью позволяют говорить о том, что ожидаемое улучшение состояния дел по ряду важнейших общественных проблем люди склонны связывать непосредственно или косвенно с ростом нефтяной индустрии и нефтяных доходов страны. К этим проблемам относятся, в первую очередь, состояние экономики страны, сокращение бедности, обеспечение населения газом, электроэнергией и водой, укрепление позиций Азербайджана на международной арене, укрепление обороноспособности и восстановление территориальной целостности страны.

Изложенные результаты анализа ожиданий позволяют сделать вывод, что в условиях нынешнего нефтяного бума в Азербайджане значительное большинство населения связывает с дальнейшим ростом нефтяной индустрии и доходов от нее как повышение собственного жизненного уровня, так и успешное продвижение в решении наиболее важных в глазах населения проблем страны. Тем самым, появляются весьма убедительные основания считать, что именно эти ожидания будущих улучшений, перевешивая существующее недовольство, вносят существенный «вклад» в предотвращение широкого распространения в настоящее время протестных настроений и конфликтов и, следовательно, в сохранение и укрепление стабильности в обществе.

Сказанное в полной мере применимо в отношении существующего недовольства тем, как осуществляется использование и распределение нефтяных доходов. Анализ эмпирических данных, собранных в количественном и качественном опросах, показывает, что доминирование оптимистических ожиданий по поводу коренных изменений в собственном материальном благосостоянии в связи со скорым многократным увеличением нефтяных доходов Азербайджана как бы «заслоняют», «притупляют» недовольство сегодняшним состоянием использования и распределения этих доходов. Тем самым указанные ожидания препятствуют формированию и проявлению протестных настроений и активности. Так, хотя в большинстве глубинных интервью в разной форме выражалось недовольство и иногда даже высказывались резкие критические суждения относительно использования правительством нефтяных доходов, тем не менее респонденты редко выражали уверенность в том, что они,

как и большинство простых людей, ничего не получают от поступающих и ожидаемых огромных нефтяных доходов страны.

С этими данными, подтверждающими «гипотезу ожидания», согласуются количественные данные. Проведенные нами подсчеты показывают, что среди группы респондентов количественного опроса, в большей или меньшей степени недовольных использованием нефтяных доходов, также преобладают надежды на улучшения собственного материального положения в связи с ростом нефтяной индустрии, как и среди тех, кто удовлетворен использованием нефтяных доходов. Соответствующие показатели для этих двух групп населения составили 66% и 78%. Как видно, хотя ожидания повышения уровня жизни в связи с нефтью в большей степени присущи тем, кто удовлетворен правительственным управлением нефтяными доходами, однако 2/3 недовольных также живут с этими ожиданиями.

Таким образом, эмпирически подтверждается выдвинутая «гипотеза ожидания», согласно которой недовольство и несогласие с использованием нефтяных доходов, потенциально способные трансформироваться в протестную активность, сегодня значительно перевешиваются и, как следствие, сдерживаются ожиданиями населения будущих улучшений материальных условий жизни в связи с растущими нефтяными доходами.

Суммируя изложенное, можно сказать, что в условиях нефтяного бума два фактора, действующих «снизу», т.е. со стороны населения (в анализе мы не затрагивали факторы, действующие «сверху», т.е. политику властей), препятствуют возникновению в Азербайджане природно-ресурсного конфликта и связанной с ним политической нестабильности. Это не способствующий протестной активности политический климат («гипотеза политического сдерживания») и доминирование оптимистических ожиданий выгод от нефтяных доходов в будущем над неудовлетворенностью текущим положением дел в области их использования («гипотеза ожидания»).

В то же время, как показал проведенный нами факторный анализ, из указанных двух факторов заметно более весомым является второй. Это означает, что в сравнении с политическим климатом, низким уровнем политической и гражданской активности населения первостепенную роль в предотвращении протестной активности и ресурсного конфликта играют связанные с нефтяным бумом массовые ожидания выгод и улучшений в будущем. По всей видимости, в соотношении этих двух факторов ожидания выступают непосредственной причиной, а политический климат - благоприятствующим ее действию общим фоном.

RESUME

OIL BOOM AND POLITICAL STABILITY

Rajab Sattarov,
Baku State University

This article presents the main findings of the research on the impact of the current oil boom on political stability in Azerbaijan. The analysis of the data gathered in quantitative and qualitative surveys shows that the population's expectations of future benefits are the main factor preventing protest activities in response to dissatisfaction with current management of income from oil wealth.

ФАКТОРЫ ПРЕСТУПНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

*Халилова Фарах Рахман к.,
преподаватель кафедры социологии БГУ*

1. Базовым фактором, обуславливающим состояние преступности в обществе (да и вообще всего общества), является системный характер имеющихся здесь место изменений, в основе чего лежит принципиальное, коренное преобразование экономического базиса, предполагающее переход от планово-административной к рыночной системе хозяйствования и, соответственно, иной характер надстроечных отношений, а также изменение режима функционирования общества – увеличение степени его открытости как на уровне взаимодействия внутри системы, так и на уровне взаимодействия системы с внешней средой;

2. Такого рода изменения не могут проходить безболезненно для людей. Дело в том, что в результате этих процессов меняются ценностные ориентации и цели, реализация которых, в свою очередь, требует изменения норм и моделей поведения. Необходимость адаптации к новым условиям жизни и трудности, возникающие при этом ведут к росту различного рода отклонений. А трудности эти обусловлены, в первую очередь, тем, что проведение любых преобразований связано с сознанием людей и, соответственно, требуется время для того, чтобы оно функционировало адекватно сложившейся ситуации.

С другой стороны, сама ситуация пока ещё не адекватна требованиями, целям, которые ставятся перед обществом – оно находится в состоянии глубокого реформирования. Необходимо иметь

ввиду и субъективный фактор, то есть то, насколько целесообразно и ответственно осуществляется управление различными сферами общества. О данной ситуации можно сказать, перефразируя булгаковского героя, что разруха и в головах, и в клозетах. Всё это в результате имеет итогом состояние общества, которое Э.Дюркгейм обозначил понятием «аномия». Ано-мия есть состояние ценностно-нормативной раскогласованности социальной системы, следствием чего является рост степени индивидуализма.

В основе последнего лежит как сложившаяся в обществе экономическая ситуация, когда каждый вынужден искать свои собственные пути приспособления и просто выживания, что отдаляет людей друг от друга, так и то, что индивидуализм является неотъемлемым элементом западной «чувственной» культуры, которая стала всё более распространяться у нас после «открытия» общества. Таким образом, мы имеем довольно-таки весомый капитал индивидуализма, который является благоприятной почвой для роста числа девиаций, в том числе и преступлений;

3. Как было отмечено выше, решающим фактором, обуславливающим состояние преступности в нашем обществе, является сложившаяся экономическая ситуация, для которой характерны такие проблемы, как несоответствие доходов достаточно большого количества населения потребностям как биологического, так и социального уровня, инфляция, безработица, высокая степень социально-экономического расслоения, низкая степень экономической свободы, проблема эффективности функционирования налоговой системы, проблема теневой экономики и т.д. Следует учитывать также политические факторы (Нагорно-Кара-бахский конфликт, низкий уровень политической культуры населения, включая участников политической борьбы и т.д.), фактор коррупции (коррупция является преступлением, обладающим мультипликационным эффектом, то есть свойством порождать другие преступления), нравственно-духовный, правовой и другие факторы;

4. Реальный уровень преступности в обществе можно оценить как довольно-таки высокий. Это подтверждают результаты проведённого автором социологического исследования (2005-2008). Согласно полученным данным, большинство респондентов (89%) положительно ответили на вопрос о том, давали ли они взятку. Последнее же является преступным актом. Но в условиях аномии это не воспринимается как преступление, а рассматривается как способ достижения цели. Показательны в этом смысле ответы на вопрос: «Совершали ли Вы преступление?», на который большинство респондентов (87%) ответили «нет».

5. Отношение людей к деятельности правоохранительных органов также имеет важное значение для оценки состояния преступности в республике. Исследование показало, что большинство населения (91%) не доверяет им. А это говорит о том, что имеются проблемы с регистрацией преступлений, то есть происходит неполная их регистрация, что, в конечном счёте, ведёт к тому, что официальной статистикой представляется неполная информация о реальном положении дел. Последнее ещё раз подтверждает сказанное выше об уровне преступности в обществе;

6. Таким образом, проблема преступности носит системный характер. Она обусловлена всеми теми противоречиями, которые имеются в обществе, среди которых базовыми являются:

- противоречие между целями развития общества и необходимостью времени для их достижения (включая необходимость формирования адекватного сознания);

- противоречие между необходимостью поддержания жизни на биологическом уровне и возможностью её законного удовлетворения;

- противоречие между необходимостью поддержания жизни на социальном уровне, характерном для общества (удовлетворение потребностей в образовании, здравоохранении, работе и т.д.) и возможностью её законного удовлетворения;

- противоречие между ценностями «достойной» жизни (наличие современной техники, виллы, квартиры в престижном районе...) и возможностью их законного достижения. В основе этих противоречий лежит целый комплекс определённым образом взаимосвязанных факторов - экономических, политических, правовых, нравственно-духовных, культурных, демографических и т.д.

AİLƏ ZORAKILIĞINA MƏRUZ QALAN QADINLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞLİKİ

*Nəzərova Gülnar Rahib qızı,
BDU-nun magistrantı*

Açar sözlər: Ailədaxili zorakılıq, ailə, gender (qadın və kişi), zorakılığın formaları, zorakılığın tarixi

Key words: domestic violence, family, gender (men and women), the forms of violence, the history of violence

Ailə-insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin təkrarsız institutudur. Ailə – “ümumi qəbul edilmiş anlayışda qan qohumluğu və ya nigah əlaqələri ilə bizim bağlandığımız bütün adamlardır”. Ailənin əsas məqsədi – qalib gəlmək,

özünü qorumaq, ailə üzvlərinin əsas tələbatlarını ödəyə bilmək və nəslin davamını təmin etməkdir. Azərbaycanda ailə-nigah hüquqları ailə və nigah haqqında Məcəllədə öz əksini tapmışdır; bu məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qoyulmuş qaydalara əsasən nigahı tənzimləyir. Azərbaycanın Əsas Qanununun 34-cü maddəsinə uyğun olaraq “nigah qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanır”, “nigah dövlətin himayəsi altındadır”, “ər və arvadın hüquqları bərabərdir”. Respublikada ailə və nigah barədə Məcəlləyə nigah müqaviləsi haqqında əlavə qəbul edilmişdir. Müqavilədə ər və arvadın mülkiyyəti barədə müqavilə rejimi nəzərdə tutulmuşdur. Kişilərin təsəvvür etdiyi kimi, ailə münasibətlərinin ideali çətin əldə edilir və müasir ailədə “münaqişələrə” səbəb olur.

Elə bir ölkə, insan qrupları yoxdur ki, onlara zorakılıq toxunmasın. Zorakılığın nümayişi, onun haqqında məlumat kütləvi informasiya vasitələrində kifayət qədərdir. Zorakılıq hər yerdədir, o iş yerlərində, küçələrdə, məktəblərdə, müəssisələrdə mövcuddur. Bu universal zorakılıq cəmiyyətin strukturunu bölür, həyat sağlamlığına və bütün insanların xoşbəxt olması üçün təhlükə yaradır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən dünyada hər il 1,6 mln. adam zorakılıq nəticəsində həlak olur. Belə ki, hər ölənə daha çox zorakılıq nəticəsində fiziki, seksual, reproduktiv və psixi xəstəliklər alanlar düşür. Bütün dünyada 15 yaşından 44 yaşına qədər ölümlərin vacib səbəbləri sırasında zorakılıq da var; kişilərin 14%, qadınlarsa 7%-i bu səbəbdən dünyasını dəyişir (2002-ci il). Bir çox adamlar öz peşəkar həyatında zorakılıqla rastlaşanda əziyyət çəkirlər, çünki bu onların şəxsi həyatının xoşagəlməz məsələləri ilə bağlıdır. Zorakılıqdan danışmaq mənəviyyətin, ideologiyanın və davranış mədəniyyətinin mürəkkəb mövzularına toxunmaq deməkdir. Konkret cəmiyyət və ya qrup çərçivəsində yaranmış əsas normalara qarşı gedən deviant davranış adlanır. Təcrübə göstərir ki, zorakı davranışı və onun nəticələrini qabaqlamaq mümkündür. Buna görə də zorakılığın mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Zorakılıq – son dərəcə mürəkkəb və qeyri- müəyyən fenomendir. Onun müəyyənləşdirilməsi – onun qısa elmi izahının verilməsi demək deyildir; burada hər şeydən əvvəl mühakimənin yeridilməsi tələb olunur. İnsan davranışında nəyin qəbul edilməsi və ya qəbul edilməməsi barədə təsəvvürü həmin cəmiyyətdə mövcud olan mədəni ölçülərdən asılı idi və sosial dəyərlər dəyişdikcə bu ölçülər də dəyişir. Bir çox tədqiqatlar vardır ki, onlar kimin tərəfindən və hansı məqsədlə hazırlanmasından asılıdır. Zorakılıq – qəsdən özünə, qeyri şəxsə, qrupa, birliklərə qarşı yönəldilmiş fikrin, qüvvələrin, hökmranlığın həqiqətən və ya qorxutmaq məqsədi ilə tətbiq edilməsi nəticəsində əmələ gələn bədən xəsarəti ilə, ölümlə, psixi travmalarla, inkişafdan qalma və s. ilə müəyyənləşdirilir.

Ailədaxili zorakılıq bir ailə üzvünün digər üzvü və ya köhnə üzvünə qarşı fiziki ya da psixoloji olaraq ziyan vurmasıdır. Ailədaxili zorakılığının müxtəlif təzahür formaları vardır: fiziki zorakılıq: itələmə, döymə, boğma,

yandırma, vurma, yaralama və s.; sözlə zorakılıq: söymə, bağırma, təhqir etmə, alçaltma, hədələmə, camaat arasında onun ləyaqətini tapdalamaq və s.; seksual zorakılıq: təhqir edici komentariyalar, seksual cəhətdən təngə gətirmə, birgə yaşamağa məcbur etmə, zorlama, incest vəs.; psixoloji zorakılıq: hədələmə, şəxsin hərəkətlərinə nəzarət etmə, qorxutma, özünə inam və özünü qiymətləndirməni aşağı salma, davamlı nəyəsə görə günahlandırılma və s.; iqtisadi zorakılıq: şəxsin əşyalarının məhv edilməsi, onun pullarını mənimsəmə, işləməyi və ya oxumağı qadağan etmə, qazancının mənimsənilməsi və s.

Dünyada geniş yayılan və çox ciddi olan bu problemin qurbanlarının 95%-i qadınlar olur və onların əsas hüquqları pozulur. Zorakılıq üzündən ildə 1200-ə yaxın qadın ölür, 2 milyon qadın da yaralanır. Hər il 4 minə yaxın qadın isə evdə ağır şəkildə döyülür, 1000-ə yaxın qadın hər gün müxtəlif zərbələrə tuş gəlir. Təəssüf ki, Azərbaycanda qadının döyülməsi ilə bağlı kişilərin 52%-i hesab edir ki, "qadın döyülərsə deməli, buna layiq nəsə edib". Qadınların 24%-də bu fikirlə razıdır. Tədqiqatlar onu da göstərir ki, hər 6 azərbaycanlı qadıncıdan biri əri tərəfindən döyülür. Azərbaycanda zorakılıq qurbanlarının 75%-i hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etmirlər. Bunun əsas səbəbi isə milli adət və ənənələrdir (www.joy.az). Ailə zorakılığının məqsədi digər bir kəsin idarə olunmasıdır. Kişilər daha çox bundan öz yaxınlarına qarşı istifadə edirlər. Ailədaxili zorakılıq bir ailə üzvünün digərinə qarşı fiziki, cinsi, psixoloji, sosial, iqtisadi və s. zorakılığından ibarətdir. Qadına qarşı zorakılıq istər cəmiyyətdə, istərsə də şəxsi həyatda meydana gəlməsindən asılı olmayaraq qadının fiziki, mənəvi, cinsi və iqtisadi baxımdan zərər görsünə səbəb olan, qadının əsas hüquq, müstəqillik və qürurunu zədələyən davranışdır. Qadına qarşı zorakılıq iş yerində, küçədə, məktəbdə, müharibədə rast gəlinir. Amma təəssüflər olsun ki, qadınlar ən etibarlı hesab edilən ailə daxilində daha çox zorakılığa məruz qalırlar. Hər nə qədər qəbul edilməsə də fiziki və cinsi zorakılığın 90%-i ailə daxilində törədilir. Təhqir, fiziki güc, cinsi zorakılıq, yaralama və hətta öldürmə şəkildə olan bu davranışlar kişilərin qadınlar üzərində hegomonluq etmək məqsədini reallaşdırmağa xidmət edir. Əslində, qadına qarşı zorakılıq tarixin bütün dövrlərində mövcud olsa da, onun bir problem kimi qəbul edilməsi, zorakılığın qarşısının alınması, zorakılığa məruz qalmanın qorunması və zorakılığı törədən cəzalandırılması ilə bağlı müəyyən işlərin həyata keçirilməsi 1970-ci illərdən başlamışdır. 1992-ci ildə Avropa Biriyyənin apardığı tədqiqatlar nəticəsində dünyada hər 4 qadıncıdan birinin həyatları boyu ən azı bir dəfə də olsa zorakılığın hər hansı bir növü ilə qarşılaşmışlar. Zorakılıq hər bir ailənin strukturunu ciddi şəkildə sarsıda bilər və ailə daxilində müxtəlif formalı böhran yaşanmasına gətirib çıxara bilər. Qadınlara qarşı zorakılıqdan danışıqarkən gender anlayışını xüsusi vurğulamalıyıq.

Gender cinsindən asılı olaraq sosial statusun müəyyən edilməsidir. Cins insanın bioloji əlamətlərini, gender isə sosial statusunu müəyyən edir. Genderin formalaşması insanın bütün həyatı boyu davam edir, ona mentalitet, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat və s. təsir edir, zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Bu dəyişikliyin fonunda kişi və qadın münasibətləri də dəyişir. Kişi və ya qadın olmaq cəmiyyətdə təkcə bu və ya digər anatomik xüsusiyyətlərdən yox, həmçinin onların daşdığı vəzifələrdən, onlara verilən hüquqlardan və s. asılıdır. Cəmiyyətin müəyyən hissəsi kişi və qadın arasında fərqi onların qəbul etdiyi qərarlarda, hərəkətlərində, məsuliyyətində görür. Bu fərqlər cinslər arasında qeyri-bərabərlik yaradır ki, bu da ailəyə, həyat tərzinə, sosial-iqtisadi statusa, sağlamlığa təsir edir. Genderi cəmiyyət yaradır. O kişinin və ya qadının modeli kimi yaranır və onların cəmiyyətdə, ailədə, siyasi strukturda, iqtisadi mədəniyyətdə və s. vəzifəsini təyin edir.

Zorakılığın tarixinə nəzər salsaq görürük ki, müxtəlif dövrlərdə zoralıq anlayışı müxtəlif mənə yükü daşıyıb. Əsrlər boyu zorlama hüquqda mülkiyyət cinayətləri sırasında yer almış, kişinin arvadının, bacısının, qızının zorlanması onun mülkiyyət hüququnun pozulması kimi qəbul edilmişdir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı zaman keçdikcə qadına qarşı cinsi zorakılığa daxili hüququn münasibətində müəyyən irəliləyiş hiss olunurdu. XIX əsrin axırlarından etibarən zor, yalan və təhlükə kateqoriyaları zorlamanın məcəllə tərifinə daxil edildi. Daha əvvəllər zorlama zamanı aşkar zorakılıq nişanələri aşkara çıxarılmadıqda hesab olunurdu ki, zorlama baş verməyib. Lakin 1845-ci ildə İngiltərədə Camplin işində zorlama baş verərkən qadın sərxoş vəziyyətdə olduğu üçün birbaşa zorakılıq tətbiq edilməmiş olsa da məhkəmə qərara aldı ki, sözü gedən işdə qadın spirtli içki ilə sərxoş edilmişdir və qadın onun razılığı olmadan, onun iradəsi əleyhinə zorlamaya məruz qalmışdır (Bresler F. *Sex and the Law*. London, 1988, p. 177). İlk dəfə olaraq müharibədə beynəlxalq adət normalarının məcəllələşdirilməsi cəhdi ABŞ-da atılıb. 1863-cü ildə Fransis Liber 100 sayılı Ümumi Qaydalar (*The Lieber Code* (General Orders 100), (War Dept. Classification No 1.12, Oct. 8, 1863, reprinted in *The Law of War: A Documentary History*. L. Friedman ed., 1971. P. 158) adlı silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq adət normalarına əsaslanan məcəllə hazırladı. Məcəllədə qadınlar da daxil olmaqla mülki əhali üçün müdafiə tədbirləri nəzərdə tutulurdu. Maraqlıdır ki, Liber Məcəlləsində cinsi zorakılıq da ləğv olunur və zorlama cinayətinə görə ölüm hökmü nəzərdə tutulurdu. Lieber Məcəlləsi beynəlxalq sənəd olmasa da, müharibə hüququnun özəyinin formalaşmasında vacib rol oynadı. Digər dövlətlər də bənzər məcəllələr qəbul etdilər. Müharibə hüququnun yazılı məcəlləsini qəbul edən dövlətlər humanitar hüququn inkişafında müstəsna rol oynamışdılar. Liber Məcəlləsi beynəlxalq adət hüququna əsaslanaraq əsgərlərin davranışını ilk dəfə olaraq məcəllələşdirdi və zorlamayı ölüm hökmü ilə cəzalandırılacaq cinayət kimi qəbul edərək beynəlxalq humanitar adət hüququnda zorlamanın qadağan

olunması mövqeyinin möhkəmləndirdi. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı cinsi zorakılıq cinayətləri yalnız əsgərin öz təşəbbüsü ilə həyata keçirilmirdi. Cinsi zorakılıqdan müharibədə silah kimi, terror və qorxu vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Lakin son olaraq bu cinayətlər cəzasız qalırdı. Şokedici və iyrənc zorlama məruzələri yalnız anti-alman təbliğatı üçün istifadə olunur, yalnız bu məqsədə xidmət edirdi (Brownmiller S. *Against Our Will. Men, Women and Rape.* New York, 1975. p.43). Son nəticədə, Birinci Dünya Müharibəsinin cinayətlərinin cəzalandırılması cəhdi uğurlu olmadı. Birinci Dünya Müharibəsindən dörd il sonra Müharibə Cinayətləri Komissiyası müharibə qanun və adətlərinin pozuntusu haqqında öz məruzəsini hazırladı. Zorlama və məcburi fahişəlik sadalanan 32 cinayət içərisində göstərilmişdi. Bu, cinsi zorakılığın müharibə qanunlarının aşkar pozuntusu olduğunun hələ o dövrlərdən qəbul edildiyini bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kadının status və Sağlığı ilə ilgili gerçəkliklər, Ankara – 2008, s91-102
2. James A Brundage. *Rape and Seduction in the Medieval Canon Law. In Sexual Practices and the Medieval Church.* Ed. Vern L. Bullough and James Brundage. Buffalo, 1982.
3. Bresler F. *Sex and the Law.* London, 1988,
4. The Lieber Code (General Orders 100), (War Dept. Classification No 1.12, Oct. 8, 1863, reprinted in *The Law of War: A Documentary History.* L. Friedman ed., 1971.
5. Brownmiller S. *Against Our Will. Men, Women and Rape.* New York, 1975.
6. www.bizimyo1.az
7. www.resurs.az
8. www.joy.az

CINAYƏTLƏRİN SOSIAL TƏBİƏTİ

Alıyeva Sevinc, BDU-nun magistrantı

Cinayətkarlığın sosiologiyası, hüquqi sosiologiyanın bir qolu kimi cinayətkarlığı cəmiyyətdə, sosial qruplarda, ayrı-ayrı şəxslər arasında sosial anomaliya kimi öyrənen elm sahəsidir. Cinayətkarlığın sosiologiyasının tədqiqat spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, o tək cinayətləri qanun pozuntusu kimi yox, həmçinin bilavasitə cinayətə sövq edən təhlükəli sosial hərəkət və fəaliyyətləri də öyrənir:

- deviant davranışı;
- faktiki cinayətlər;

- mənəviyyatı dağdan hərəkətlər.

Bundan başqa, sosioloqlar cinayətkarlığın sosial prinsiplərini, onun qabağının alınması tədbirlərini, cəmiyyətdə cinayətkarlığın dəyişikliyinə tendensiyasını, cinayətkarların sosial tərkibini, cinayətlərin növlərini öyrənir, cinayətkarlığın inkişaf proqnozlarını verirlər. Onlar verilən statistikalara, hüquqşünasların, sosial psixoloqların, psixiatrların, demoqrafların və başqalarının tədqiqatlarına əsaslanırlar.

Cinayətkarlığın sosiologiyası başqa hüquqi elmlərlə çox sıx bağlıdır. Cinayətkarlığın sosiologiyasına digər elmlərdən daha yaxın kriminologiyadır. Kriminologiyanın tədqiqat obyektı əxlaqsız, qanunsuz və cinayətkar əməllərə təhrik edən səbəblər, şərtlər, şərait olduğu zaman o, sosiologiyanın predmet sahəsinə daxil olur. Hüquqi cinayətkarlıq müəyyən hüquqi-dövlət normaları çərçivəsində nəzərdən keçirilsə, bu halda cinayətkarlığın sosiologiyası cinayət hüququ ilə sıx bağlıdır. Cinayətin bu və ya digər növünün törədilməsinin psixoloji xüsusiyyətlərindən söhbət gədirsə, bu zaman cinayətkarlığın sosiologiyası məhkəmə psixologiyası ilə sıx əlaqəlidir.

Cinayətkarlığın sosiologiyası verilmiş hüquqi və biliyin digər xüsusi sahələrindən istifadə edərək sosioloji tədqiqatın bütün metodiki və texniki spektrlərini cinayətlərin proqnozlaşdırılması və analizinə tətbiq edir.

Sosioloji fikir tarixində, cinayətkarlığın analizinə bir neçə yanaşma mövcuddur. Gəlin ən geniş yayılmış və aktual yanaşmalara nəzər yetirək. Hər şeydən əvvəl, hüquqi sosiologiyayı sosial orqanizm kimi cəmiyyətin və sosial hadisə kimi cinayətkarlığın qarşılıqlı əlaqəsi maraqlandırır.

Cəmiyyət üçün cinayətkarlıq nədir? Sosioloqların konsepsiyalarında bu sualın cavabı yoxdur. Lamber Kettle və Emil Dürkheym hesab edirdilər ki, cinayətkarlıq cəmiyyət üçün normal bir hadisədir. L.Kettle iddia edir ki, istənilən sosial sistem cinayətlərin müəyyən cəmiyyətini və müəyyən qaydasını özündə ehtiva edir. E.Dürkheym bütövlükdə cinayətkarlığın patoloji xarakterini qəbul edərək, istənilən cəmiyyət üçün verilmiş hadisənin mövcudluğunun zəruriliyi təkidlə qeyd edirdi. O qeyd edirdi ki, "cinayətkarlıq bütün sağlam cəmiyyətlərin ayrılmaz tərkib hissələrindən və əsas faktorlarından biridir".

Enriko Ferri cinayətkarlığın bütöv bir hadisə kimi analizinə statistik yanaşmanın məhdudiyətini xüsusi qeyd etdirdi. O, yalnız analizin kəmiyyət göstəricilərinin əsasında cinayətkarlığın mahiyyəti və onun cəmiyyətdə yeri haqqında nəticələrin çıxarılması mövzusunda şübhələrini gizlətmirdi. Əksinə, E.Ferri qeyd edirdi ki, bu sosial faktın daimiliyi onun zəruriliyinə dəlalət etmir.

Hüquqşünaslar cinayətkarlığı yalnız anormal və cəmiyyətə zərərli bir hadisə hesab edirlər. Lakin cinayətkarlığın sosiologiyasının tarixində belə bir fikir də söylənilmişdi ki, cinayətkarlığa cəmiyyətdə müəyyən pozitiv rol da xasdır. O bəzi təkamül dəyişikliklərini, islahatları, hüquqi normalardakı dəyişiklikləri və s. özündə öncədən əks etdirir.

Ən dolğun yanaşma E.Dürkheymin "Norma və patologiya" işində verilmişdir:

- Cinayət zəruri dəyişikliklər üçün açılan yolların mövcudluğunu özündə əks etdirir.

- Bəzi hallarda o, bu dəyişiklikləri bilavasitə hazırlayır.

- Kollektiv hisslər yeni formanı qəbul etmək üçün kifayət qədər elastikliyə sahibdir.

- Cinayət bəzən bu hisslərin hansı formanı qəbul edəcəyini müəyyən etməyə kömək edir.

- Çox hallarda cinayət yalnız gələcəyin əxlaqi nəticəsini öncədən duymaq, gələcəyə addımdır.

Cinayətkarlığın təbiətinin analizinə yanaşmalarda bir neçə istiqamət meydana çıxır:

- Antropoloji nəzəriyyə;

- Cinayətlərin sosial təbiəti konsepsiyası;

- Diferensial assosiasiya nəzəriyyəsi;

- Cinayət əsasları kimi sosial konflikt nəzəriyyəsi.

C.Lombrozonun ideyaları antropoloji nəzəriyyənin əsasını təşkil edir.

Bu ideyalar "Cinayətkar şəxs" işində öz əksini tapmışdır. C.Lombrozo cinayətkarı müəyyən antropoloji əlamətlərlə səciyyələndirirdi:

- kəllənin strukturu;

- kəllənin tutumu;

- bədənin uzunluğu;

- çənənin forması;

- ümumi üz quruluşu və s.

Bu əlamətlər nəsildən nəslə ötürülür (atavizm).

C.Lombrozo tərəfindən araşdırılan üzvi və zehni atavizm cinayətkarların çox sayda anomaliyalarında mütləq iştirak edir. Lakin cinayətkarlığın təbiətini yalnız atavizmlə bağlamaq bir tərəfli yanaşma olardı. Tədqiqatçının diqqətindən kənar qala bilər:

- qrup halında cinayətlər;

- təsadüfi cinayətlər;

- siyasi sferada baş verən cinayətlər və s..

Bir çox sosioloq və kriminoloqlar Lombrozonun antropoloqizmini ciddi tənqid atəşinə tuturdular. Buna baxmayaraq, cinayətkarlığa bioloji və fizioloji faktorların təsirini də inkar etmirdilər, lakin sosial faktorlara daha çox yer verirdilər.

Cinayətkarlığın sosial təbiətinin konsepsiyasının tərəfdarları cinayətkarlığın yaranmasını və inkişafını sosial həyat şəraiti ilə əlaqələndirirlər:

- sosial institutların fəaliyyət göstərmə səviyyəsi;

- cəmiyyətdə insanların özünü reallaşdırma imkanlarının mövcudluğu;

- mədəni dəyərlərin və ictimai rifahın səviyyəsi problemi;

- siyasi azadlıqların inkişafı;
- insanların tərbiyəsinin səviyyəsi.

Frans List yoxsulluq və ehtiyacı cinayətkarlığın inkişafının əsas sosial şərtləri hesab edir. Buna görə də, cinayətkarlıqla mübarizənin əsas istiqaməti kimi iqtisadi bərabərsizliyin aradan qaldırılması və zəhmətkeşlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının zəruriliyini xüsusilə vurğulayırdı.

Digər alimlər, İ.Teylor, P.Uolton, C.Yanq, cinayətkarlığın əsas səbəblərini burjuaziya sistemdə görürdülər. Burjuaziya idarə üsulunda insanların istismarı, təcavüzkar müharibələr, qətlər cinayət hesab edilmirdi. Diqqət yalnız, onların nöqtəyi-nəzərindən, sadəcə "sistemə qarşı qiyam" hesab olunan soyğunçuluq, oğurluq və fırıldaqçılığa yönəldilirdi.

E.Dürkheyim qeyd edirdi ki, cinayətkarlıq cəmiyyəti xarakterizə edən faktorlardan biridir. Cəmiyyətdə daima bu və digər cinayətlərə səbəb ola biləcək mənbələr mövcuddur. Hər bir cəmiyyətin özünəməxsus cinayət tipləri mövcuddur. Cinayətkarlıq sosial həyatın şərtləri ilə sıx bağlıdır.

E.Ferri cinayətkarlığı anormal bioloji və sosial hadisə hesab edirdi. Cinayət qətiyyəti bioloji hadisə deyildir. O, həmçinin fiziki və sosial ətraf mühitin məhsulu da deyildir. Cinayət bioloji, sosial və fiziki mənşəyə malikdir. F.List həmçinin cinayətkarlığın antropoloji faktorlarını da inkar etmirdi. Lakin antropoloji faktorları sosial faktorların törəməsi hesab edirdi. Cinayətkarlığın sosial faktorları arasında List aşağıdakı faktorları ayırırdı:

- cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrinin bərabərsizliyi;
- sosial əlaqələrin pozulması.

V.Bogner isə aşağıdakı sosial faktorları qeyd edirdi:

- şəxsi mülkiyyət;
- sosial stratifikasiya;
- rəqabət;
- istismar.

Cinayətkarlığın sosial təbiətinin konsepsiyasında anomiyaya nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Bu nəzəriyyə E.Dürkheyimin adı ilə bağlıdır. Sosial anomiyaya sosial intizamsızlıq, cəmiyyətin normativ sisteminin, sosial əlaqələrinin zəifləməsi və dağılmasıdır. Bu konsepsiya Robert Merton tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. O, "Sosial struktur və anomiyaya" işində bu haqda geniş şərhlər vermişdir.

Onun fikrincə, sosial anomiyaya cəmiyyətin mədəni dəyərləri və onların müxtəlif sosial qruplara çatmaq üçün sanksiyalaşdırılmış və institutlaşdırılmış imkanları arasında disbalansdır. Bu disbalans sosial sistemdə daimi gərginlik faktorudur.

Oxşar pozisiyanı E.Meyo bəyan etmişdir. Onun fikrincə, sərvət ona nail olma vasitələri ilə birləşmədən sosial inkişafın simvoluna çevrildə, bu zaman söhbət sosial anomiyadan gedir.

Beləliklə, cinayətkarlığa sosioloji baxış yeni, az tədqiq olunmuş insan zorakılığı həddlərini aşkar etməyə, hüququn qaranlıq mühitinə çıxış hesabına tədqiqat sahəsini genişləndirməyə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əzimov K.A., Nəsənov R.M. Sosiologiya. Bakı, 2003
2. Грибакина Э.Н. Социологический подход к изучению преступления // Российский юридический журнал. - 1995. - № 8.
3. Касьянов В.В. Социология права: учебное пособие / В.В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. - Изд. 2-е. - Ростов н/Д: Феникс, 2002.
4. Курганов С.И., Кравченко А.И. Социология для юристов. – М., 2000.
5. Лапаева В.В. Социология права: Краткий учебный курс / В.В. Лапаева; Под ред. В.С. Нерсесянца. - М.: Издательство НОРМА, 2000.
6. Лунеев В.В. Организационная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации // Социологические исследования. - 2002. - № 5.
7. Лунеев В.В. Преступность в XXI веке (методология прогноза) // Социологические исследования. - 1996. - № 7.
8. Социология права: Учебное пособие / Под ред. В.М. Сырых. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 2002.
9. Тайбаков А.А. Преступная субкультура // Социологические исследования. – 2001. - № 3.
10. Шипунова Т.В. Подходы к объяснению преступности: противостояние или взаимодополнение // Социологические исследования. – 2006. - № 1.
11. Юридическая социология. Учебник для вузов. – М., 2000.

POLİTOLOGİYA

TOTALİTAR SİYASİ REJİM VƏ ONUN SOSIAL NƏTİCƏLƏRİNİN MƏDƏNİ İNTEQRASIYAYA TƏSİRİ

*Şiriniov Azər Mehdi oğlu, BDU-nun
politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti*

Hər bir siyasi rejim müəyyən tipli dövlətlərə xas olan siyasi münasibətlərin, hakim ideologiya və siyasi mədəniyyətin mahiyyətini əks etdirir. O, cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyət üsulu olub dövlətin siyasi həyatını səciyyələndirir. Siyasi rejimin yaranması bərqərar olması bütün komponentlərinin formalaşmasından aşkarlıq cəmiyyətdə fəaliyyət səviyyəsindən, nəzarətdən, siyasi mədəniyyətdən, adət-ənənələrdən, qanunlardan və s. amillərdən asılıdır.

Politoloq D.Zerkinə görə, dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi siyasi rejimin keyfiyyətini əks etdirir. Dövlət vətəndaşa, vətəndaş cəmiyyəti isə dövlətə təsir göstərir. Fransız alimi J.Kermannın sözləri ilə desək, siyasi rejim müəyyən ölkənin siyasi hakimiyyətini formalaşdıran ideoloji, təsisatlı və sosioloji üsürlərin məcmusudur.

Bu baxımdan ötən əsrin birinci yarısında geniş yayılmış diktator rejimlərdən olan totalitar rejimi fərqləndirmək lazımdır. Siyasi rejimin bu tipi öz adını latınca «totalis» sözündən götürmüş və bütöv, tam, əhatəli mənasını ifadə edir. Bu rejim ictimai həyatın bütün sahələrinin dövlətin nəzarəti altında olmasını, cəmiyyət üzvlərinin siyasi hakimiyyətə və hakim ideologiyaya tabe olmasını tələb edir.

İtalyan faşizminin ideoloqu olan C.Centileni keçən əsrin 20-ci illərində Musollininin faşist rejimini səciyyələndirmək üçün ilk dəfə «totalitarizm» terminindən istifadə etmişdir. Rus tarixçisi S.Slobodskoy «İtalyan faşizmi və onun iflası» adlı əsərində Mussolini rejimini totalitar rejim kimi təhlil edərək yazırdı ki, italyan faşizmi özünün «totalitar» inkişaf mərhələsinə 1926-cı ilin noyabrında, yəni burjuva demokratiyasının son qalıqlarının siyasi partiya və təşkilatlar, vətəndaş və siyasi azadlıqlar ləğv edildiyi və faşist partiyasının mütləq inhisarının qurduğu bir dövrdə qədəm qoymuşdur (1, s.65). O, totalitar dövləti xalqın bütün enerjisini, maraqlarını və ümidlərini udan dövlət kimi xarakterizə edir. Fərdin, şəxsiyyətin

«cəmiyyət»ə tabe etdirilməsi «cəmiyyət»in fərd üzərində tam hökmranlığı totalitarizmin əsas prinsipi hesab olunur. Totalitar rejim hakimiyyətin tamlığını, çoxpartiyalılığını və şəxsiyyət azadlığını aradan qaldırır.

Totalitarizm siyasi sistem kimi ötən əsrdə meydana gəlsə də, onun mövcudluğu, qədim dövrlərə təsadüf edir. Eramızdan əvvəl qədim Yunanıstanda demokratiyanın çiçəkləndiyi bir dövrdə Afina və Sparta dövlətlərinin quruluşundakı totalitar və demokratik prinsiplər arasındakı fərq buna misal ola bilər. Spartanın hərbişdirilmiş quruluşuna uyğun olaraq ayrı-ayrı fərdlər tamamilə dövlətə tabe idi və vətəndaşların əsas vəzifəsi dövlətə xidmət etmək, dözümlü və mətin döyüşçü keyfiyyətlərinə yiyələnmək idi. Mənəviyyət, fərdin düşüncə tərzini bu məqsədə qurban verirdi.

Spartadan fərqli olaraq antik Yunanıstanın digər böyük dövlətində quldarlıq demokratiyasının çiçəkləndiyi Afinada azad vətəndaşlar mühitində ayrı-ayrı fərdlərin inkişafı üçün münbit şərait yaranmış, yaradıcı insanlara tam sərbəstlik verilmişdi, Esxili, Sofoklu, Aristofanı, Fukididi, Diogeni, Pifaqoru, Anaksaqoru və Kiçik Asiyadan olan digər mühacirləri məhz bu cəhət özünə çəkirdi. Buna görə də Afina o vaxtkı ellin dünyasının paytaxtına- mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi.

XX əsrdə tarixdə ilk dəfə olaraq dünyanın ən böyük dövlətlərindən biri olan SSRİ-də totalitar rejim yarandı. Bu rejim siyasi partiyaları məhv etmək və ya onları kommunist partiyasına tabe olan «oyuncaq» təşkilatlara çevirmək məqsədilə birpartiyalı totalitar dövlət yaratdı. Kommunist partiyasının təbii olaraq partiyanın dövlətlə, ən əsası isə partiya aparatının dövlət aparatı ilə tam birləşməsinə zəmin yaratdı. Nəticədə həm dövlət, həm də partiya rəhbərliyində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan şəxslər təmsil olundu. Bu proses dövlət və təsərrüfat iyerarxiyasının bütün sahələrində müşahidə olunurdu.

Belə bir siyasi sistemin möhkəm olması üçün dövlətlə partiyanın birgə inhisarı cəmiyyətin üstqurumuyla yanaşı onun iqtisadi bazisini də əhatə etmişdi. İri şəxsi mülkiyyət milliləşdirmə yoluyla, kiçik şəxsi mülkiyyət isə təzyiqlə, daha dəqiq desək, Stalin kollektivləşdirməsi yolu ilə dövlət mülkiyyətinə çevrildi.

Dövlət bütün mülkiyyəti öz inhisarına aldıqdan sonra totalitar rejim tam bərqərar oldu. Bu rejimin ən mükəmməl modeli olan kommunist modeli dünyanın nəhəng bir ölkəsində bu yolla yarandı. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, SSRİ həm də tarixdə ilk totalitar imperiya idi. Hərçənd, Hitler reyxi imperiya olsa da, o, qısa müddətdə süquta uğradı. Çox vaxt kommunist modelinin əksi sayılan bu model əslində natamam, iqtisadi cəhətdən pərakəndə, yarımçıq və qeyri-sabit idi. Bunu mükəmməl faşist rejimi olan nasizmin və nasist sisteminin daxili strukturunda da müşahidə etmək mümkündür. Nasist sistemində partiyanın mütləq inhisarı iqtisadi bazisə ya heç toxunmur, ya da onun cüzi bir hissəsini əhatə edir. Bu sistemdə bütövlüyə, monolitliyə deyil, əksinə, böhran zamanı asanlıqla ziddiyyətlərə çevrilə bilən, fərdilik yaratmağa meyilli olan şəxsi mülkiyyət və

onun müxtəlif növləri mövcuddur. Monolit üstqurum və dağınıq bazis faşist totalitar rejiminin daxili ziddiyyətinin əsasını təşkil edir. Bu ziddiyyətlər faşist rejimini qeyri-sabit və qısa ömürlü etdiyi üçün bütün faşist rejimləri kommunist rejimindən əvvəl dağılıb. Totalitarizmin ilk forması olan kommunizmin bünövrəsi 1917-ci ildə qoyulsa da, bu rejimin ikinci tarixi forması 1922-ci ildə İtaliyada yaranan faşist rejimi olmuşdur.

Totalitarizmin üçüncü tarixi forması 1933-cü ildə Almaniya milli sosializm ideologiyası zəminində qurulan siyasi rejim sayılır. Totalitarizmin ilk forması olan kommunizm 70 il, ikinci forması olan faşizm 22 il, nəhayət, üçüncü forması olan milli sosializm isə cəmi 12 il 4 ay yaşadı.

Faşist rejimləri gec yaransa da, onların erkən dağılması faşizmin həqiqi, əsl, mükəmməl, bitkin bir totalitar rejimin miskin təqlidindən başqa bir şey olmadığından xəbər verir.

Uinston Çörçill faşizmin meydana gəlməsini kommunizmlə əlaqələndirməklə ona orijinal genetik tərif vermişdir: «Faşizm kommunizmin kölgəsi, daha doğrusu, eybəcər övlədir» (8, s.288). Çörçilin bu tərifi Qərbdə demokratik və liberal ziyalılar arasında geniş yayılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı professor Luici-Stursenin mövqeyi maraqlıdır: «Əslində Rusiya və İtaliya arasında yeganə ciddi fərq bolşevizmin (və ya kommunist diktaturasının) sol faşizm, faşizmin isə (mühafizəkar diktaturanın) sağ bolşevizm olmasıdır. Bolşevik Rusiyası Lenindən, faşist İtaliyası isə Mussolinidən mif düzəldib» (3, s.29).

Totalitar rejimli dövlətlərin ən mühüm əlamətlərindən biri də kulta (latınca «sitayış» etmək deməkdir) pərəstişidir. Dində-allahlara, peyğəmbərlərə, siyasətdə isə liderin vahid hakimiyyətinə müxtəlif tarixi dövrlərdə sitayış olmuşdur. Ötən əsrin 20-50-ci illərində Mussolininin, Frankonun, Hitlerin, Stalinin və b. şəxsiyyətinə pərəstiş buna misal ola bilər. Maraqlıdır ki, totalitar sistemli ölkələrdə rəhbər kultu müxtəlif itaət şəklində təzahür edirdi. Məsələn, «Füerer prinsipi» üçün Hitleri «təbiətin ən yaxın dostu», «incəsənət bilicisi», «fəhlələrin dostu», «gənclərin dostu», «hər şeydən başı çıxan adam» və s. adlandırırdılar. Bu cür rəhbər kultu Mussolini üçün də yaradılmış, ona qeyri-adi keyfiyyətlər şamil edilmişdir. Ona hər olunmuş plakatların altında yazılmışdı: «Öz ölkəsinin bir nömrəli kəndlisi. Gündə yanıb qaralan, qurşaqdan yuxarı çıpaq olan bir nömrəli kəndli-duçə Aprilya şəhərində məhsul bayramında iştirak edir. Özünün son dərəcə mənalı nitqindən sonra duçə düz 4 saat taxıl döydü.

İspaniyada Frankonun şəxsiyyət kultusunda həddi-hüdudu yox idi. X.O.Qarsiya yazırdı: «Onun adı ətrafında İspaniya tarixində misli görünməyən kult formalaşmışdı. Hər şey, «Qırmızı» İspaniya üzərində qələbə, yeni «İspaniya» quruluşu da onun adıyla əlaqələndirilirdi (4, s.280).

SSRİ-də də Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin yaranmasının başlıca səbəbi ölkədə mövcud olan totalitar rejim idi. Onu «dövlət sosializminin yaradıcısı», «xalqın atası» və s. adlandırırdılar. Əslində ölkədə «dövlət sosializmi» adı altında inzibati-amirlik üsul-idarəsi yaranmış, tarix

saxtalaşdırılmışdır. Qəribə olsa da, sonralar şəxsiyyətə pərəstişə qarşı çıxan N.Xruşşov və L.Brejnev də bu yolla getmişlər. Bu gün də bəzi post sovet respublikalarında belə liderlərə təsadüf edilir.

Totalitar sistem ideologiyada da dərin iz qoymuşdur. Belə ki, sistemin cəmiyyətin və fərdin bütün həyatını dövlətin rəşional nəzarətin altına qoymaq cəhdlərinin nəticəsində meydana gəlməsi və fəaliyyət göstərməsində ideologiya mühüm rol oynayır. Əslində totalitar rejim öz həyatı gücünü ideologiyadan alır. İctimai həyatın ideologiyalaşması iqtisadi, sosial və mənəvi prosesləri bütünlükdə müəyyən baxışlar sistemi çərçivəsinə salmaq cəhdləridir. Totalitar ideologiya fəal formada təzahür edir, bir növ inqilabi mahiyyət daşıyır. Onun başlıca məqsədi «yeni cəmiyyət», «yeni insan», «yeni iqtisadiyyat» formalaşdırmaqdır.

Totalitar cəmiyyət qapalı, özünü daxildən yeyən və məhv edən cəmiyyətdir. O, daim parçalanma xəstəliyindən əziyyət çəkir. Burada insanlar süni sürətdə «doğmalar»a və «özgələr»ə bölünür. O, rəngarəngliyi, əksliklərin əməkdaşlığı, bərabərhüquqlu ünsiyyəti əsasında birgəyaşayışın ahəngdarlığını qəbul etmir (2, s.24).

Bu rejimin vətəni olan SSRİ qapalı bir cəmiyyət idi və onun digər dövlətlərlə əlaqəsi çox məhdud idi. Sanki bu ölkələrlə onu dəmir pərdə ayırırdı. Çıxışlarının birində U.Çerçill demişdir: «Bu dəmir pərdə bu ölkəni azad və qeyri-azad dövlətlərə ayırır». Totalitar rejimin bu xüsusiyyətini təhlil edən professor Ə.Abbasov «Açıq cəmiyyətə doğru transformasiya» adlı məqaləsində yazır: «Keçmiş SSRİ məkanında «açıq cəmiyyət»ə nəinki pərəstiş etmək, hətta bir termin kimi ondan istifadə etmək, elmi mübahisələrdə işlətmək sanki böyük günah idi. Vahid kommunist ideologiyasının hökmranlığı, sosial-siyasi-fəlsəfi araşdırmalara qoyulan məhdudiyətlər şəraitində rəşmi və qeyri-rəşmi yolla açıq cəmiyyət ideyasının qarşısı alınır, onun tərəfdarları isə hər cür təqib və təzyiqlərə düşər olurdular (2). Öz strukturuna görə bu rejim ayrı-ayrı insanları və bütövlükdə bir xalqı əzmək üçün ən bitkin sistem idi. O, xalqı terrora məruz qoymaqla yanaşı, həm də onu özünə qarşı törədilən cinayətlərə şərik edirdi. Totalitar dövlət təkcə xalqın adından danışmaqla kifayətlənmir, o, həm də bütün cinayətlərini millətin ən görkəmli nümayəndələri (demokratiyanın, insan hüquqları və siyasi azadlıqların müdafiəçiləri) də daxil olmaqla öz əlində silaha çevirdiyi xalqın iştirakı ilə törədirdi.

Bu rejimdə xalqı rəşmi kütləvi təşkilatlar vasitəsilə nəzarətə götürməklə dövlət onu diktaturaya qarşı çıxan insanların məhv edilməsi işinə cəlb edir. Əgər xalq özü dövlətin müdafiəsinə qalxırsa özünü onun düşmənlərini məhv edirsə, xalqla dövlətin bundan daha «məhkəm» hansı birliyindən söhbət gedə bilər.

Hakimiyyət təkcə fiziki terrora əl atmaqla kifayətlənmir. O həm də radio, mətbuat, televiziya, kino, kütləvi təşkilatlar vasitəsilə sistemli şəkildə terror həyata keçirir. Polis sərt qadağancedici tədbirlərə əl atır. Radio və televiziya xüsusi formada nəzarət altına alınır, milli radio və televiziyadan

başqa heç bir şeyə baxmaq və dinləmək mümkün olmur, qadağanı pozanlara isə ən sərt cəza tətbiq edilir.

Totalitar dövlətdə vətəndaşın demək olar ki, heç bir hüququ olmur, Burada hamı dövlətə xidmət göstərir və müəyyən tapşırıqları yerinə yetirir. Totalitar dövlət öz bürokratik iyerarxiya prinsiplərini vətəndaş cəmiyyətinə də tətbiq edir. Vətəndaş cəmiyyəti öz muxtariyyətini itirir, müxalifətin fəaliyyətinə son qoyulur, ictimai rəyə əhəmiyyət verilmir. Bu rejimdə böyük alimlər, yazıçılar, filosoflar olsa da, onların vətəndaşa çevrilməsi qeyri-mümkündür. Böyük alim və ya yazıçı qüdrətli dövlət və partiya qarşısında qorxaq və miskin məmura çevrilir.

Elə bu səbəbdən də XX əsr totalitar rejimli dövlətlərin heç biri ədəbiyyat, incəsənət və bütövlükdə mədəniyyət sahəsində böyük nailiyyətlərin qazanılmasına şərait yaratmamışdır. Hərbişdirilmiş bu rejim minlərlə alim və milyonlarla insanın əməyini istismar etməklə digər ölkələri öz təsiri altına salmağa qadir idi.

Əksinə demokratiyanın mərkəzi sayılan ABŞ, demək olar ki, bütün dünyanın mənəvi qüvvəsini maqnit kimi özünə çəkirdi. Təsadüfə deyil ki, bu ölkədə dövlətin yaratdığı demokratik mühit, vətəndaşlara verilən azadlıqlar şəxsiyyətin inkişafını, cəmiyyətin tərəqqisini şərtləndirir. Bu ölkədə Nobel mükafatına layiq görülən alimlərin sayı bütövlükdə bütün dünyada bu mükafatı alanların sayından çoxdur.

Totalitar rejim şəraitində ölkə vətəndaşlarının xarici səfərlərə getməsi ciddi məhdudlaşdırıldığından icazə yalnız rejimə sadıq və ya xidməti işlərilə bağlı olan vətəndaşlara verilirdi. Digər hallarda icazə yalnız məxfi dövlət orqanlarının yoxlamasından sonra polis rəyinə əsasən alınır. Səfərə çıxanlara xaricdə necə davranmalarına dair xüsusi təlimatlar verilir və onlar ölkə sərhədlərindən kənarında belə məxfi orqanların nəzarəti altında olurdular.

Totalitar rejimli sistem sol (Stalinizm, maoizm, titotzm) və sağ (milli sosializm, faşizm) təmayüllü olur. Totalitarizmin bu iki növünün imkanları arasındakı prinsipial fərqlər haqda aydın təsəvvür yaradan faktlara müraciət etmək olar. Belə ki, Hitler hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan ikinci dünya müharibəsi başlayana qədər (1939-cu il sentyabrın 1) 10 minə yaxın adamı, Stalin isə ən azı 10 milyona qədər insanı məhv etmişdi. Müqayisələr belə deməyə əsas verir ki, stalinizm əsl sol təmayüllü totalitarizm, terrorçu diktaturanın siyasi hakimiyyəti idi. Bu cür rejimlər ikinci dünya müharibəsindən sonra digər ölkələrdə də yaradılmışdır. Həmin rejimləri bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik idi:

- sənayenin inkişafını sürətləndirməsi və zorakı vasitələrlə məcburi kollektivləşdirmənin, bürokratik planlaşdırmanın həyata keçirilməsi;

- sosial sferaya nisbətən istehsalın inkişafına diqqətin artırılması, keyfiyyətin deyil, kəmiyyətin ön plana çəkilməsi, sosial sahədə əhalinin yaşayış səviyyəsinin təminatını dövlətin öz üzərinə götürməsi;

- tələbatların ödənilmə səviyyəsi insanların layiqli həyat səviyyəsi meyarlarından uzaq olsa da, dövlətin sosial müdafiə sahəsində siyasətinin

miqyası insanlarda, xüsusilə də qocalarda minimum təminatdan irəli gələn müəyyən nikbinlik hissini formalaşdırması;

-siyasi sahədə demokratiya faktiki olmasa da, deklorativ xarakterli aldadıcı utopik şüarlardan insanlara təsir vasitəsi kimi istifadə olunması;

-bürokratik dövlət terrorunun irticanı ön plana çəkməsi;

-fraksiya və diskusiyaların qadağan olunması, partiya liderinin tədricən kütlədən uzaqlaşması və , bürokratlaşması;

-milli münasibətlərdə şovinizm və antisemizm özünü büruzə verməsi;

- dövlət quruluşu sahəsində federasiya deyil, unitar hakimiyyət formasının həyata keçirilməsi.

Bu rejimdə xalqlar ya departasiyaya məruz qalır, ya da ümumiyyətlə, tarix səhnəsindən birdəfəlik silinirlər. Belə bir faktı xatırlamaq yerinə düşər ki, 1926-cı ildə keçirilən siyahıya almaya görə SSRİ-də 196 millət və xalq yaşayırdı. Cəmi 10 il sonra 1936-cı ildə Stalin Konstitusiyasının qəbul olunması ilə bağlı məruzəsində ölkədə 100-ə qədər millət və xalqın yaşadığı göstərilirdi. Qalanlarını isə nə az, nə çox, 100-ə qədərini kommunist rejimi siyahıdan silməklə rusların və ya müəyyən xalqların sayını artırmışdı. O dövrdə rejimin göstərişi ilə insanın milliyyətinə onun əmlakına yanaşılan kimi baxılırdı. Sovet rejimində adını itirən ilk xalq kazaklar oldu. Qıpçaq nəsilli əhalinin kazalıqdan çıxarılıb ruslaşdırılması nəticəsində, onlar sovet dövrünün ilk «yeni ruslar» oldular (7, s.5-6)

Bu gün Sibirdə irqi açıqca seçilən minlərlə monqoloid yaşayır ki, onların zahiri görünüşündə slavyanlıqdan əsər-əlamət yoxdur. Ancaq onlara rus deyirlər, rus dilində danışır və rus adları daşıyırlar.

Professor Ə.Tağıyev haqlı olaraq qeyd edir ki, «millətçi dövlətdə azlıqda qalan bütün xalqlar təhqirlərə və istismara dözməli olurlar. Tarixən Rusiya imperiyasında, faşist Almaniyasında, Cənubi Afrika Respublikasında, bu gün isə Ermənistanda mövcud olan rejimləri buna aid etmək olar (8, s.124).

Göründüyü kimi totalitarizm bütün sahələrdə olduğu kimi sosial sahədə də özünə məxsus münasibətlər yaradır. O, müəyyən sinfin, sosial qrupun, millətin üstünlüyünü bəyan edir, cəmiyyətdə məcburi metodlarla arzuolunan yekcinslik yaratmağa can atır. Bu rejim bütün cəhətlərinə görə o dərəcədə tənəzzül uğradı ki, hətta kommunistlər belə onun müdafiəsinə qalxmağa cürət etmədilər.

Dünya sosializm birliyinə daxil olan ölkələrdə bu proses müxtəlif forma və sürətlə getsə də, nəticə hər yerdə eyni oldu. Sovet İttifaqında bu sistem bir neçə gün ərzində, Polşa və Macarıstanda bir başqa formada, Şərqi Almaniya və Çexoslovakiyada çox qısa müddətdə dağıldı. Böyük və güclü xalq hərəkəti ötən əsrin sonlarında totalitar sistemin dağılmasını sürətləndirdi

Ədəbiyyat

1. **Azərbaycan qəzeti. 22 noyabr, 2009-cı il**
2. **Bağirov Ş. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun siyasi aspektləri. B., 2006**
3. **Jelyev J. Faşizm. B., 2005**
4. Гарсиа Хосе. Испания XX века. М., 1967
5. **Murad Adı. Qırçaq çölünün yovşanı. B., 1997**
6. Слободской С.М. Итальянский фашизм и его крах. М., 1946
7. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилл. М., 1977
8. **Таğıев Ә. Siyasət dərsləri. B., 2007**

Резюме

Тоталитарный политический режим и его результаты

В статье раскрывается сущность тоталитарного режима, рассматриваются проблемы негативного влияния этого явления на общество с помощью конкретно-исторических фактов, особое внимание уделяется характерным проявлениям этой политической системы.

Resume

Totalitarian political regime and its social results

Essence of the totalitarian regime is explained in the article, results he it created on the basis of it of historical facts for of the society are looked through, attention is paid to signs characterizing the totalitarian political system.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Расулов Р.А., БГУ,

Трагические события 11 сентября 2001 года в США убедительно показали уязвимость любого государства перед терроризмом и в то же время неготовность мирового сообщества к отражению угроз терроризма, принявшего в современных условиях международный характер и ставящего перед собой, по мнению некоторых исследователей, глобальные цели и задачи. В то же время эти события показали объективную необходимость более глубоких, адекватных знаний, причин и условий его возникновения и активизации в современных условиях.

Исследователи единодушны в одном – основания терроризма имеют комплексный характер. Это явление многоаспектное и включает в себя достаточно сложные взаимодействия политических, экономических, социальных и психологических факторов. Отсюда, очевидно, что адекватного понимания этого явления можно достичь только лишь путем комплексного, мультидисциплинарного исследования. При этом очень важно иметь ввиду уровни проявления и, соответственно, описания и исследования этого явления. Это первейшее и необходимое условие.

Вышесказанное – это положения которые разделяет подавляющее большинство исследователей терроризма. Нам бы хотелось остановиться на ряде аспектов концепции, транснационального терроризма, сформулированной группой российских исследователей. Скажем сразу – ряд её положений кажется нам слабо неаргументированными и не убедительными.

Авторы этой концепции называют транснациональным терроризмом – террористическую деятельность направленную в конечном итоге на уничтожение или расшатывание мировой политической системы мира. Террористы считают её несправедливой, ибо она не отвечает их чаяниям и надеждам, они находится в ней на второстепенных ролях. Справедливости ради, необходимо отметить, что авторы этой концепции отмечают, что они не отождествляют транснациональный терроризм с исламом. Однако последующие их аргументы свидетельствуют о явном противоречии в суждениях.

Прежде всего необходимо согласиться с исследователями, которые утверждают, что политическое влияние ислама – явление абсолютно естественное. Необходимо учесть и то, что реально, фактически политизация ислама произошла лишь в последние десятилетия. Именно тогда заговорили об «исламском фундаментализме», «исламском радикализме» и, наконец, следует учесть и то, что фундаментализм непосредственно не выступает причиной терроризма. Фундаменталистские течения – это вечные спутники любой религии, о чем свидетельствует история мировых религий.

Ряд исследователей справедливо подчеркивает, что мусульмане никогда не объявляли войну христианству, ибо почитают в качестве пророков Авраама и Иисуса. Джихад для радикального ислама – это борьба с Западом. Корни международного терроризма, их ненависти к Западу имеют культуроцивилизационный, психологический характер. Речь идет, прежде всего, о глубоком разочаровании мусульманского мира во всех существующих моделях светского устройства общества. Важнейшей причиной вспышки исламского радикализма следует, по мнению ряда исследователей, считать дальнейшее развертывание процессов глобализации по американскому образцу – вестернизации. К этому мнению подталкивает и опыт антишахской революции в Иране – 1978-1979 годов.

Говоря о последствиях вышеуказанной вспышки исламского радикализма, необходимо подчеркнуть роль глубокого внимания к менталитету, мировоззрению и к групповой психологии населения мусульманских государств. Необходимо избегать того невежества, которое существует во многих средствах массовой информации отражающих поведение, образ жизни и ценности мусульман. В этой связи ряд исследователей сформулировали целую совокупность социокультурных стереотипов и фактов ошибочного восприятия отдельных черт образа жизни в мусульманских странах. Все это в совокупности с другими – политическими, социально-экономическими и международно-правовыми мерами поможет избежать столкновения цивилизаций, об угрозе которой предупреждал человечество С.Хантингтон.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирский Г.И. «Политический ислам» и западное общество» - Полис. 2002. №1.
2. Современные глобальные проблемы мировой политики. Под редакцией М.М.Лебедевой. М., 2009.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNDƏ GEOSİYASİ MARAQLAR

Vahabova Həmidə, BDU-nun magistrantı

XX əsr dünyada baş verən bir çox əsaslı dəyişiklərlə tarixin arxivinə daxil oldu. Hegemon imperiyalardan olan SSRi-nin dağılması ilə dünya xəritəsində yeni müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Tarixi təcrübə göstərir ki, yeni yaranmış hər bir müstəqil dövlət ilk növbədə milli təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra onun qarşısında duran strateji vəzifələrdən biri xalqımızın milli mənafeyinə uyğun və dünya birliyinin qəbul etdiyi normalardan irəli gələn prinsiplərə əsaslanan xarici siyasətin qurulması idi. Hər bir milli dövlətin təhlükəsizliyi regional və qlobal təhlükəsizliklə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirən amillərdən biri milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasıdır. Milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılması aşağıdakı şərtlərdən irəli gəlir:

- Azərbaycan zəngin enerji resurslarına, əlverişli təbii iqlimə, sərvətli torpağa malikdir;
- İqtisadi inteqrasiyanın tələblərinə cavab verən daxili bazar, əmək ehtiyatları, sosial infrastruktur mövcuddur;
- Əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir;

Bundan əlavə, aydın dövlət siyasətinin tərtib edilməsi və iqtisadi, siyasi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elmi-texniki və s. sahələrdə milli maraqların müdafiəsi probleminə bir- birilə bağlı yanaşmalar kompleksinin səmərəli tətbiqi üçün konkret yanaşmaların planlaşdırılması və strategiyaların hazırlanması, sistem və onun struktur hissələrinin təşkili və onların bilavasitə idarə olunması, fəaliyyətinin səmərəliliyi, milli təhlükəsizlik üzrə tədbirlərin və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Milli təhlükəsizlik ərazinin, xalqın həyat tərzinin təhlükəsizliyi, idarəetmənin konstitusiyaya vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən ibarətdir:

- Daxili və xarici siyasətdə milli mənafeyin müdafiə edilməsi;
- Milli mənafeyə uyğun dost dövlətlərin sayının artırılması;
- Sülh siyasəti
- Ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi;
- İqtisadi təxribatın qarşısının alınması;
- Millətin sağlam inkişafının tənim edilməsi;
- Maddi və mənəvi sərvətlərin qorunması.

Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bütün vasitələrdən: dövlət siyasətindən, diplomatiyadan, təbliğatdan, hərbi strategiyadan, kəşviyyat və əks kəşviyyatdan istifadə edilir.
(5)

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasəti dövlətin müstəqilliyinə, özünü qoruması və tərəqqisənə, milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş məqsədəuyğun siyasətə əsaslanır. Milli təhlükəsizlik siyasəti dövlət təhlükəsizliyinin müxtəlif sahələrdə müvafiq qanunvericilik bazasının

yaradılmasını, doktrina, konsepsiya, dövlət və idarəetmə proqramlarının hazırlanmasını təşkil edir.

Hər bir ölkənin, regionun inkişafında onun yerləşdiyi ərazi mühüm amil kimi çıxış edir. Ərazi ölkənin dünya iqtisadiyyatından asılılıq dərəcəsini müəyyən edir. Bundan əlavə, ərazi, relyef, miqyas, məhsuldarlıq və geostrateji mövqe kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirərək, nəinki ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, eyni zamanda siyasi quruluşa, əhalinin dünyagörüşünə, mentalitetinə, xarakterinə də təsir göstərir. Geostrateji mövqe bir vaxtlar İngiltərənin, hal-hazırda ABŞ-ın dünya imperiyasına çevrilməsində həlledici rol oynamışdır. Məhz bu amil müasir dünyada demək olar ki, bütün qlobal və regional layihələrin işlənməsi və reallaşması üçün başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür. Yaşadığımız dövr dünyanın geosiyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Dünyada baş verən hadisələr respublikamızın yerləşdiyi geosiyasi regiondan da yan keçmir, əksinə, geosiyasi proseslərin "seysmik qurşağında" yerləşən bu tip regionlarda qlobal dəyişikliklər daha tez və daha çox duyulur. Azərbaycan dövlətinin yaradılmasının tarixi, siyasi şəraitinin bir amili də dünyada baş verən geosiyasi dəyişikliklərlə izah olunur. XX əsrin 90-cı illərində Almaniyanın birləşməsi, dünya sosializm sisteminin, Sovet İttifaqının dağılması mühüm geosiyasi proses idi. Azərbaycan Respublikasının milli müstəqillik ideyası bu prosesdə yaradıldı. Hər bir yeni yaranan müstəqil dövlət dünyanın geosiyasi məkanında öz siyasi mövqeyini qazanır.

Əgər hər bir dövlətin əraziyə, əhaliyə, habelə relyef, landşaft, təbii ehtiyatlara və sərhədlərdə malik olduğunu nəzərə alsaq, onun dünya siyasi məkanında milli maraq və mənafeələrinin mövcudluğunu da təbii qarşılamaq olar. Dövlətin sərhəddi dəyişir, əhali miqrasiya edir, lakin geocoğrafi məkan dəyişməzdir. Müstəqillik əldə etmiş keçmiş Sovet respublikaları öz təbii ehtiyatları və mövqeləri ilə aparıcı dünya dövlətlərinin diqqətini cəlb etməyə başlayırlar. Xəzər regionu bu baxımdan daha perspektivli görünür. Xəzər regionunda ən əlverişli mövqe Cənubi Qafqaza məxsusdur. Çünki, Xəzər dənizi və Qara dəniz, Rusiya, İran və Türkiyə arasında yerləşməsi bu regionu Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizinə çevirir. Xəzərin zəngin karbohidrogen yataqlarının böyük bir hissəsinin burada yerləşməsi isə onu, xüsusilə də, ən mühüm nöqtəyə və zəngin neft-qaz potensialına sahib Azərbaycanı daha cazibəli edir. Bütün bunlar Xəzər regionunun, Cənubi Qafqazın dünyanın geosiyasi xəritəsində mühüm mövqeyə malik olduğunu göstərir.

Xəzər regionunun strateji bölgə kimi dünya ölkələrinin əməkdaşlıq meydanına çevrilməsi dünya ölkələrinin bu bölgədə rəqabətini gücləndirir. Digər tərəfdən isə Azərbaycana öz milli maraqlarını təmin etmək üçün strateji tərəfdaşlar seçmək imkanı yaradır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə milli mənafeyin təmin edilməsi uğrunda apardığı siyasi-mədəni, iqtisadi strategiyası ilk vaxtlar çox gərgin xarakter

almışdır. Azərbaycanın geosiyasi gücünü aşağıdakı amillərlə şərtləndirmək mümkündür:

1. Azərbaycan Avrasiyanın bir hissəsi kimi quru ərazi gücünə malikdir;
2. Azərbaycan dəniz sahilində yerləşir;
3. Azərbaycan Avropa-Asiya dəhlizində yerləşir;
4. Azərbaycan zəngin təbii sərvətə malikdir;

Bu mənada Azərbaycan qonşu dövlətlərlə xarici strategiyanı həyata keçirərkən geosiyasi cəhətə təbii ki, üstünlük verir. Xüsusi və işğalçılıq siyasəti olmayan, dinc iqtisadi quruculuqla məşğul olan ölkələrlə əlqələr yaradır, müqavilələr bağlayır. Qeyd edək ki, bu da zəruri hal kimi demokratiya yolu ilə dünya birliyinə inteqrasiya prosesinin qarşıya qoyulması ilə daha sıx bağlıdır. Beləliklə, Azərbaycanın bilavasitə geosiyasi mövqeyinə təsir edən amilləri belə şərtləndirmək olar:

1. Dünya dövlətlərinin Şimal-Cənub, Qərb-Şərq, mərkəz və əyalət münasibətləri; bu strateji xətt içərisində Azərbaycanın yerləşməsi.
  2. Müasir hərbi qüvvələrin məhəlli toqquşmaları;
  3. "Böyük Ermənistan dövləti" ideyası və onu reallaşdırmaq üçün Dağlıq Qarabağ və digər ərazilərinin işğal edilməsi;
- Azərbaycanın geostrateji məkanı aşağıdakı amillərlə xarakterizə olunur:
- Azərbaycanın coğrafi məkanı tarixən Azərbaycan xalqına məxsusdur;
  - Avrasiya kontinentində yerləşir;
  - Avropa və Asiyayı birləşdirən dəhliz rolunu oynayır;
  - Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə əlaqə saxlayır;
  - Cənubi Qafqaz siyasi regionunun əsas dövlətidir;
  - Türk dünyası ilə sıx əlaqələr saxlayır;
  - İpək yolu, neft magistralı Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında mövqeyini möhkəmləndirir;(3)

Geostrateji təhlükəsizlik geosiyasi iqtisadi və siyasi əlaqələr üçün əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan Azərbaycan həm geostrateji, həm də geosiyasi baxımdan əlverişli məkandır. Azərbaycan dövləti geosiyasi mənafeyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün sülh, konsensus siyasətini həyata keçirməklə yanaşı müdafiə tədbirləri görür. Dünya siyasətinə çıxmaq üçün dəniz donanmasının yaranmasını, xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsini vacib şərtlərdən biri kimi qarşıya qoyur.

Azərbaycan Respublikasının geosiyasi milli təhlükəsizliyinin istiqamətləri və onu doğuran amilləri belə qruplaşdırmaq olar:

- suverenliyin möhkəmləndirilməsi;

- ərazi bütövlüyünün qorunması;
- siyasi sabitliyin yaradılması;
- ölkənin müdafiə gücünün artırılması;
- demokratik islahatların həyata keçirilməsi;
- unikal geocoğrafi məkandan istifadə edərək beynəlxalq nüfuzun yüksəldilməsinə nail olmaq;

Azərbaycanın geosiyasi sistemi onun sülh şəraitində yaşamasına imkan verir. Geosiyasi sistemə təbii sistemi, tarixi, iqtisadi və mədəni inkişaf amilləri daxildir. Azərbaycanın müstəqilliyi və neftlə zənginliyi Ukrayna, Gürcüstan, Moldova kimi respublikaları Rusiyanın asılığından qurtarır, cənubunda yeni yaranmış dövlətlərin iqtisadi, siyasi hərbi birlikləri formalaşır. Azərbaycan Avrasiya kontinentinin bir hissəsi kimi Xəzər dənizi içərisinə daxil olan Abşeron yarımadası və adalar isə geostrateji əhəmiyyətin yüksək olduğu məkandır. Lakin araşdırmalar göstərirki, bu məkan nə qədər strateji mövqeyə malikdirsə, bir o qədər də siyasi mübarizələr meydanıdır. Ona görə də regionda Azərbaycan çoxsaylı işğalçılıq planlarının, ərazi itkisinin təbii sərvətləri uğrunda hegemon ölkələrinin siyasətinin qurbanına çevrilmişdir. Müasir Azərbaycanın Respublikasının geosiyasi maraq və mənafeələrinin qorunması problemi bilavasitə bu amilləri özündə ehtiva edir. Azərbaycan Respublikasının geosiyasi əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də beynəlxalq aləmdə neft amili ilə bağlı olmuşdur. 1994-cü ildən etibarən Azərbaycan əlverişli coğrafi siyasi mövqeyinin və zəngin təbii ehtiyatların dividendlərindən rasional istifadə etməyə başlamışdır. Daha çox investisiya cəlb etməklə regional münaqişələr, iqtisadi böhran və digər problemlərin həlli üçün əlverişli zəmin hazırlamağa çalışır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasında neft siyasəti aparıcı strategiyadır. Azərbaycanın zəngin neft resurslarına malik olan coğrafi məkanda yerləşməsi XX əsrin 90-cı illərində ümumilli lider H.Əliyev tərəfindən düzgün qiymətləndirilərək dövlətin neft strategiyası zamanın nəbzinə uyğun olaraq vaxtında milli mənafeyə yönəldildi. Ümmumilli lider H.Əliyevin gərgin səyi nəticəsində 1994-cü ildə sentyabrın 20-də imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" adlı neft müqaviləsi dünya ölkələrinin Azərbaycanla əməkdaşlığının bütün tərəflərinin rəvac vermişdir. Müstəqilliyin ilk illərindən bu prosesin ardıcıl aparılması geosiyasi maraqların təmin edilməsində mühüm amil oldu. Neft Azərbaycanın strateji sərvətidir. Neft ölkənin iqtisadi, siyasi, hərbi gücüdür. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrinin şirkətləri Azərbaycanın neft sənayesinə sərmayə qoymuş, başqa sahələr üzrə iqtisadi müqavilələr bağlamışdır. Gedən siyasi prosəslər göstərmişdir ki, neft strategiyası yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi olub, ölkənin beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsinə kömək edir.

Daha mühüm məsələ odurki, neft müqaviləsində iştirak edən dövlətlərin əksəriyyəti BMT Təhlükəsizlik Şurasının, ATƏT-in, Şimali Atlantika Alyansının, "Böyük Yeddi" in üzvü olan ölkələrdir. Azərbaycan dövlətinin

bu strategiyanı düzgün qurması dünya siyasi məkanına fəal inteqrasiya deməkdir. Azərbaycanda milli mənafeləri təkcə xarici ölkələrin maraq dairəsindən deyil, həm də daxili sabitliyin, inkişafın və təhlükəsizliyin təmin olunmasından irəli gəlir. Ümummilli lider H.Əliyev yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü millillik münasibəti ilə xalqımıza müraciətində qeyd edir: "Ölkənin dünya miqyasından geostrateji əhəmiyyətə malik olan əlverişli coğrafi mövqeyindən, zəngin təbii ehtiyatlarından və böyük potensialından istifadə edərək Şərq və Qərb arasında körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirməyə qadirdir." Buradan respublikamızın geosiyasi məqsədi və ondan irəli gələn milli maraqları aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının geosiyasi maraqları onun bütün sahələrdə öz milli dövlətinin qurulması və bu istiqamətdə məqsədlərə nail olmaq kimi iqtisadi-siyasi mədəni yüksəlişin əsas amilidir. Dövlətin təhlükəsizliyinin və milli maraqlarını çevik siyasət apararaq dünya siyasətində kəşifən və toqquşan maraqlar çərçivəsində təmin etmək kimi mühüm vəzifədən ibarətdir. XX əsrin son on ilində beynəlxalq aləmdə Azərbaycan diplomatiyası bu istiqamətdə çox gərgin iş aparmışdır. Bu gərgin siyasi fəaliyyətin milli maraq və mənafeələrin təminatı baxımından bir sıra istiqamətini təlqin etmək olar. Əvvəla, dünyanın iri dövlətləri və onların şirkətləri ilə qurulan neft sahəsindəki əməkdaşlıq, Azərbaycanın milli maraqlarına xidmət edir. Böyük iqtisadi inkişafa nail olunmuşdurki, bu da dövlətin özünün mühüm inkişafının göstəricisidir. Əsası ümummilli lider tərəfindən qoyulmuş bu strategiya hər iki tərəfin maraq və mənafeyinə uyğundur.

İkincisi, yuxarıda göstərdiyimiz kimi dünyanın mühüm strateji xəttində yerləşən Azərbaycan bu gün əslində düşmən qüvvələrin əhatəsindədir. Bu əhatədə fəal siyasi gedişlər etmək, milli inkişafa nail olmaq, bir yandan milli geosiyasi maraqları doğurur, onu həyata keçirməyi tələb edir. Digər tərəfdən güclü hərbi-maddi texniki qüvvənin yaradılmasını zəruri edir. Müstəqil ölkə kimi güclü ordu Azərbaycana bir çox cəhətlərə görə vacibdir ki, beynəlxalq və regional sülhün qorunmasında və daim narahat region üçün mühüm amildir.

Üçüncüsü, Azərbaycanın geosiyasi maraqlarını doğuran ən əsas amil regionun sabitliyi üçün münasibətlərin dinc siyasi yollarla həlli, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi və bu mexanizmdə ikili standartların aradan qaldırılmasıdır. Azərbaycan xalqlar arasında sülhün, mehribançılığın, terrorizmin, seperatizmin milli etnik münaqişələrin dünyada qarşısının alınması uğrunda, milli mənafeyinin təmin olunmasında sabit region ideyası ilə bütün dünyada mübarizə aparır.

Dördüncüsü, Azərbaycan bu gün öz milli mənafeələrinin təmin olunması uğrunda bəşəri dəyərlərə söykənən milli siyasət – tibbi, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi islahatların aparılmasını həyata keçirir. Xalqımız bəşəriyyət sivilizasiyasına qoşulur. Lakin bütün bunlarla yanaşı araşdırma göstərirki,

müasir dövrdə Azərbaycan öz geosiyasi maraqlarının təmin olunmasında çox böyük maneələrlə üzləşmişdir. Bu maneələr ilk növbədə onunla bağlı idi ki, Azərbaycan müstəqil ölkə kimi müasir dövrdə dünya siyasi səhnəsinə və geosiyasi maraqların təminatında bu kifayət qədər müddət deyildi. Digər tərəfdən isə SSRİ-nin süqutu bir çox sahələrdə tənəzzülə doğru başladı. Bu təsir bir yandan yeni qurulacaq inkişafın ağırlığını yaşatdı, o biri tərəfdən isə Azərbaycanın Rusiya və İran kimi kifayət qədər güclü və bu bölgədə geosiyasi maraqları olan ölkələrin əhatəsinə saldı. Həmin dövlətlər də fikrimizcə, Azərbaycana iqtisadi "bazar" mövqeyi ilə yanaşı olaraq müxtəlif proseslərin inkişafını və milli problemlərin həllini əslində çətin vəziyyətə saldı. Buna baxmayaraq Azərbaycanın geosiyasi üstünlüyü onun təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında". Bakı, 2001
2. Qasimov M. Müasir geopolitika. Bakı 1999
3. Piriyev A. Siyasi strayegiya və milli təhlükəsizlik. Bakı 2005
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı 2000
5. Azərbaycan Respublikasının "Milli təhlükəsizlik haqqında konsepsiyası" Bakı 23 may 2007

SOSIAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ: İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN MODELİ

Ramil Vaqif oğlu Vəlibəyov, BDU-nun magistrantı

SUMMARY

Ways the decision of social problems: Practice of the developed countries and Azerbaijan model

R.V.Valibayov

Usually in a social policy basis put two major principles. The first is connected with scientific understanding of a category "freedom" with reference to economy. One of treatments offered thereupon is that: "Freedom without responsibility does not exist. It gives chances to bear joint responsibility (by social alignment) in relation to those citizens who are weak or limited in the labour possibilities. The market economy gives everyone chance (within the limits of its abilities), but at the same time, limits possibility (taking into account freedom, the rights and interests of fellow citizens) completely to solve independently question on how to conduct the economic life. The second principle is connected with definition by the state of a parity of interests of various public groups. Before economic policy, including its social aspect, there is a problem of definition of optimum compromises between these interests.

Cəmiyyətlərin tərəqqi mərhələsinin başlanğıcında mülki inkişaf qeyri-bərabərliyin yüksəlməsi, bir təbəqənin digərinə təzyiqinin artması ilə əlaqədar olub. XVIII-XIX əsrlərdə sənaye inqilabının baş verməsi bazar əlaqələrinin inkişafını stimullaşdırdı, şəxsi azadlığın bərqərar olması və sosial ədalətə böyük diqqətin ayrılması ilə bu münasibətlər daha da dərinləşdi. Bu faktor isə sənaye dövlətlərinin sosial qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq üçün səylərinin artırılmasına stimula verdi. Müasir dövrdə isə bazar iqtisadiyyatının vəzifəsi insanlar arasında bərabərliyi təmin etməkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müasir ölkələrdə stabil və kifayət qədər yüksək gəliri olan orta sinfin formalaşması sosial bərabərliyin aradan qaldırılması üçün əsas yaratdı. Bu gün artıq sosialyönlü iqtisadiyyata malik dövlətlərin bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri effektiv sosial siyasət strategiyası işləyib hazırlamaq və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin sosial müdafiəsini təşkil etməkdir. Bu dövlətin hər növ fəaliyyətini, ölkədəki iqtisadi münasibətlərin bütün sferalarını əhatə etmiş olur. Yəni, dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi, ölkədə məşğulluğu, yüksək kvalifikasiyalı və məhsuldar əməyi stimullaşdırmaq, insanların sosial müdafiəsini təmin etmək və milli gəliri artırmaqdır.

Ümumiyyətlə, müasir bazar iqtisadiyyatı modeli sosial bərabərliyin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Burada ictimai rəyi elə bir səviyyəyə qaldırmaq lazımdır ki, insanlar bazarı onlar arasında kompromis vasitəçi kimi qəbul etsinlər. Bazar əlaqələrinin inkişafı öz növbəsində isə sosial bərabərliyin qurulmasına təkan verir. Adətən, sosial siyasətin əsasını iki vacib prinsip təşkil edir. Birincisi, iqtisadiyyata aid edilən «azadlıq»kateqoriyasının elmi anlamı ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı irəli sürülmüş nəzəriyyələrdən biri belədir:

«Azadlıq» məsuliyyətsiz mövcud ola bilmir. Bu zəif və əmək imkanlarından məhrum olan vətəndaşlara münasibətdə sosial bərabərliyin yaradılması yolu ilə birgə məsuliyyət daşımaq imkanı verir. Bazar iqtisadiyyatı hər kəsə imkan daxilində şans verdiyi kimi, eyni zamanda, vətəndaşların hüquq, azadlıq və maraqlarını nəzərə alaraq, hər kəsin iqtisadi həyatını bütövlükdə təkbaşına qurmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. İkinci səbəb, müxtəlif ictimai qruplarla dövlətin maraqlarının uzlaşdırılmasıdır. Məhz, sosial siyasətin qarşısında, bu maraqlar arasında kompromisin tapılması hədəfi durur (optimal variant).

Sosial proqramların reallaşdırılması üçün davamlı ictimai nəzarət, institusional güclər arasında balansın qorunması və cəmiyyətdə yüksək demokratik mədəniyyətin formalaşması lazımdır. Bu baxımdan da, hazırda sosial ədalətin qorunması istiqamətində çoxsaylı proqramlar həyata keçirən bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sosial bərabərlik axtarışında olan digər subyektlər üçün mühüm təcrübə mənbəyi rolunda çıxış edir.

Hazırda 2009-cu ilin mart ayında Kostitusiyasında dövlət siyasətinin sosialyönlü olduğunu təsbit edən Azərbaycan Respublikası da cəmiyyətdə sosial bərabərliyin təmin olunması istiqamətində mühüm layihələr, proqramlar həyata keçirib. Məhz, bu məqalədə sosial siyasət sahəsində böyük uğurlar əldə etmiş ölkələrin təcrübəsini və Azərbaycan modelini müqayisə edərək, sosial problemlərin həlli istiqamətlərinin və dövlət-cəmiyyət maraqlarının uzlaşdırılmasının optimal yolunu tapmağa çalışacağıq.

Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sosial siyasət sosial müdafiə və sosial xidmətlər ilə bağlı dövlət proqramları mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir.

Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə Avropa Sosial Modelinə uyğun olaraq, burada insanlara yüksək sosial müdafiəsinə, keyfiyyətli təhsilin verilməsinə və sosial dialoqun dəstəklənməsinə zəmanət verilir. İnkişaf etmiş sosial müdafiə sistemi Avropa Sosial Modelinin fundamental fərqli komponentidir. Məhz, sosial müdafiə modeli sosial təminatla bağlı proqramların təşkilinin və reallaşdırılmasının çətinliyindən asılıdır.

1995-ci il Avropa komissiyasının təqdim etdiyi hesabatı görə, Avropa Birliyində 4 model dominantlıq edir: kontinental, anqlo-sakson, skandinaviya və cənubi-avropa modelləri.

Kontinental model: Almaniyada – bu model sosial müdafiə və peşəkar fəaliyyətin uzunmüddətliliyi arasında möhkəm əlaqə yaradır. Bunun əsasında, sığortalananların hesabına maliyyələşdirilən sosial sığorta xidmətləri durur. Almaniyada sosial sığortanın üç qolu var: ahılığa və əlilliyə, xəstəliyə və istehsal posesində baş vermiş bədbəxt hadisəyə görə. Hazırkı modelin əsas prinsipləri, eyni zamanda, Avstriyada, Fransada və Benilüks ölkələrində mövcuddur.

Sosial yardım sisteminin inkişafı Almaniyanın «sosial bazar təsərrüfatının» əsas elementlərindən biridir. Bu sistemdə cəmiyyət «sosial dövlətin» nümayəndəsi kimi səbəbindən asılı olmayaraq, hər bir insanın sosial

müdafiəsi barədə məsulliyət daşır. Başqa sözlə desək, cəmiyyət Almaniyada leqal yaşayan hər bir insanın sosial müdafiəsinin təmin olunmasını reallaşdırmalıdır. Almaniya modelində mərkəzi yeri sosial sığorta tutur. Qərbi Avropa ölkələrinin bir çoxlarında sosial sığorta sistemi əsas və ikinci dərəcəli altsistemlərə ayrılır. Onlar isə növbəti istiqamətləri özündə birləşdirir: tibbi və pensiya, əlilliyə görə sığorta, işsizliyə görə, bədbəxt hadisələrə görə.

Almaniyanın xüsusi ədəbiyyatlarında sosial müdafiə sisteminin əsas prinsipləri aşağıdakı kimi göstərilib:

- **Sığorta prinsipi:** Göstərilən mövcud yardımın həcmi sığorta obyektlərinin ödəmələrinin hesabına həyata keçirilir. Bu baxımdan göstərilən xidmətlər individual xidmətlərin həcminə bərabər olur (ekvivalent qanunu). Bu qanuna görə, sosial sığorta sistemi solidar yenidənpaylaşdırmanı da həyata keçirir.

- **Təminat prinsipi:** Sosial müdafiə vergilərdən kənar müstəqil şəkildə də həyata keçirilir. Məsələn, müharibə qurbanlarının sosial müdafiəsinin təminatı dövlət büdcəsi hesabına reallaşdırılır. Bu yardımı alanlar heç bir vergi ödəməyiblər. Lakin onlar bunu dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə alıblar. Əlbəttə ki, bu prinsip işləyən yerdə sığorta prinsipi qismən fəaliyyət göstərir.

- **Yardım etmək prinsipi:** Bu yardımı öz fəaliyyətilə ilə çətin yaşayış vəziyyətindən çıxmaq üçün bir qrup insanlar alır. Eyni zamanda, sosial təminat prinsipi kimi, bu prinsip də dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Bu o deməkdir ki, bu prinsip daha çox dövlət büdcəsindən asılıdır və bir sıra hallarda sosial təminatın səviyyəsi aşağı olur.

Yardım elementi Almaniyanın sosial siyasətinin ayrılmaz hissədir. Baxmayaraq ki, sığorta prinsipi ölkənin sığorta risklərinin hamısını qarşılaya bilmir.

Almaniyada sosial müdafiə sistemi özünüidarə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Yəni, sosial sığorta dövlət idarəçiliyi institutlarından asılı olmayaraq, hüquqi, maliyyə və təşkilati olmaqla üç hissəyə ayrılır. Amma dövlət bunların həyata keçirilməsinə ciddi nəzarət qoyur. Əlbəttə, bu cür təşkilati-hüquqi forma ölkədə yüksək səviyyəli həmkarlar hərəkatı nəticəsində müsbət nəticə verə bilər. Almaniyada, həmçinin, pensiya, xəstəliyə və istehsal prosesində baş vermiş bədbəxt hadisələrə görə, təminat həyata keçirən təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bu ölkədə iqtisadçılar, psixoloqlar və sosioloqlar sosial yardım alanları ictimai istehsal prosesinə cəlb etmək üçün müxtəlif metodlar axtarışındadırlar.

Anqlosakson model: Böyük Britaniya – Böyük Britaniyada və İrlandiyada həyata keçirilən sosial müdafiə sistemi Almanidəki modeldən radikal şəkildə fərqlənir. 1942-ci ildə ingilis iqtisadçısı U.Beveric tərəfindən hökumətə təqdim olunmuş hesabat bu sistemin əsasında durur. Beveric təklif

edir ki, bu sosial müdafiə sistem universal prinsiplər əsasında qurulsun və maddi cəhətdən ehtiyacı olan əhali təbəqəsinə yardım edilsin.

Digər tərəfdən isə həmahənglik və sosial xidmətlərin unifikasiyası prinsipləri yardımın həcmi və onların verilməsi şərtləri ilə ölçülür. Beveric «bərabər yardım bərabər vergi əvəzinə» şərtini ədalətli sayırdı. Çünki, bir çox hallarda xərclərə baxmayaraq, bərabər pensiya və yardım prinsipinə riayət olunurdu. Bu modelin əsas qəyəəsi ondadır ki, aktiv əhali sırasında yer alan insanların hər biri minimal sosial qayğıya hüququ var.

Müvafiq sosial müdafiə sisteminin maliyyə məsələsi sığorta ödəmələri və ümumi vergilər əsasında formalaşır. Ailə yardımı və səhiyyə xidmətləri dövlət büdcəsi, digər sosial yardımlar isə iş verənlərlə işə götürülənlərin sığorta ödəmələri hesabına maliyyələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, anqlosakson modelinin tərkibində də müəyyən fərqlər var. İngiltərədə gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir əhali təbəqəsinin nümayəndəsinə pulsuz tibbi xidmət edilir. Amma İrlandiyada pulsuz tibbi xidmət aşağı gəlirli əhali üçün həyata keçirilir. Böyük Britaniyanın sosial müdafiə sisteminin iki əsas spesifik xüsusiyyətinə nəzər salmaq lazımdır:

- Sosial sığorta proqramları vahid sistemi təşkil edir;
- Bu amil sosial xidmətlərlə təminat sahəsində dövlət idarələrinin rolunu artırır, eyni zamanda, özəl sığorta şirkətlərlə tarixi əlaqələrin inkişafına təkan verir.

İşdən çıxarılmış işçilərin, iş verənlərin və dotasiyaların hesabına formalaşmış vahid fond da mövcuddur. Bu fondun hesabına pensiya və səhiyyə sığortası formalaşdırılır, xəstəliyə və əlilliyə görə pensiyalar verilir.

Belə ki, Böyük Britaniya dövlətinin sosial müdafiə sisteminin xarakterik xüsusiyyətləri onunla fərqlənir ki, konkret sosial proqramların reallaşdırılması üçün ayrı sığorta ödəmələri nəzərdə tutulmur. Bu proqramların maliyyələşdirilməsi bütün sosial gəlirlər hesabına həyata keçirilir.

Cənubi Avropa modeli: İtaliya – İspaniya, Portuqaliya və Yunanıstan da sosial müdafiənin Cənubi Avropa modelinə sahibdirlər. Ekspertlər bunu daha çox inkişaf edən, dəqiq təşkilati struktura malik olmayan model kimi dəyərləndirirlər. Məhz, buna görə, «rudimentar» prinsiplər bu modelin bunun təşkil edir. Mövcud modeldə sosial təminatın səviyyəsi olduqca aşağıdır, amma sosial müdafiə ailə və qohumların qayğısına hesablanır. Buna görə də, ailə və vətəndaş cəmiyyətinin digər institutları burada heç də az rol oynamır.

İtaliyada sosial müdafiənin əsas problemlərindən biri cənub əhalisi ilə şimal insanların gəlirləri və işləmə səviyyələri arasındakı fərqlərdir. Yəni, İtaliyanın şimalında işsizliyin səviyyəsi 7,5 faizdirsə, cənubunda isə bu rəqəm 20 faiz təşkil edir. Eyni zamanda, insanların risklərdən qorunmasının qeyri-qənaətbəxş olması probleminin mövcudluğu əhalinin bir sıra gəlirlərdən azad olmasına gətirib çıxarıb. Növbəti problem isə sosial xərclərin assimetrik struktura malik olması ilə bağlıdır. Bu özünü pensiya təminatında sosial

xəçrlərin ÜDM-un 15,4 faizini təşkil etməsində göstərir (Avropada orta səviyyə 11,9 faizdir). Xatırladaq ki, ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında İtaliyada pensianın həcmi Fransadan və Niderlanddan sonra ən yüksək idi. Buna görə də, adətən İtaliyanı pensionerlər ölkəsi də adlandırırlar. Nəhayət, İtaliya üçün xarakterik olan məsələ boz iqtisadiyyatın iqtisadi sektorda üstünlük təşkil etməsidir.

Bütövlükdə, 90-cı illərdə İtaliyada başlanmış sosial islahatların əsasında 3 prioritet dayanır:

- Effektiv, bərabərsəviyyəli və ədalətli sosial müdafiə sisteminin yaradılması üçün maliyyə ilə yanaşı, sosial büdcənin konsolidasiyasına nail olmaq;

- Peniyanın müxtəlif variantlarının unifikasiyası;

- Məşğulluq siyasətində aktiv mərhələyə keçmək, əmək bazarına effektiv təsir göstərmək üçün dövlətlə həmkarlar və işverən birliklər arasında dialoq atmosferinin yüksəldilməsi.

Skandinaviya modeli: İsveç – Müasir dövrdə sosial siyasətin ən yaxşı nümunəsi kimi «rifah dövlətinin İsveç modeli» qəbul edilir. Sosial müdafiənin bu modeli Danimarka, İsveç və Finlandiya üçün xarakterikdir. Burada sosial xidmət bütün vətəndaşlar üçün hüquq kimi müəyyənləşdirilib və sosial müdafiə vergiləri hesabına maliyyələşdirilən bu hüquqa bütün vətəndaşlar sahibdir. Yəni, bu modeldə sosial müdafiə dövlətin rəhmi kimi deyil, vətəndaşların qanuni hüququ sayılır. Digər modellərdən fərqli olaraq, burada işsizliyə görə sığorta dövlətin sosial müdafiə sistemindən çıxarılaraq, könüllülük prinsipi üzərində qurulub.

Skandinaviya modelinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

- Cəmiyyətin dəstəyini tələb edən müxtəlif sosial risklərin geniş əhatələnməsi;

- Sosial xidmətlərin məşğuliyət və sığorta ödəmələrindən kənar olaraq, bütün vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulmasıdır;

- Burada sosial müdafiənin səviyyəsi olduqca yüksəkdir. Bu əslində, gəlirlərin bərabərləşdirilməsinə hesablanmış aktiv paylaşdırma siyasəti nəticəsində əldə olunmuşdur.

İsveç modelinin əsas prinsipini onun universallığı, əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etməsidir. Digər tərəfdən, Avropa sosial iqtisadiyyatının bir çox modellərində, eyni zamanda, İsveç modelində istifadə olunan həmrəylik prinsipi özünü göstərir. Bunun əsas mahiyyəti ondadır ki, burada sosial statusundan asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar sosial müdafiə sisteminin maliyyələşməsində iştirak edir.

Nəhayət, bu modeldə vacib element qismində əhalinin kasıb təbəqəsinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması funksiyasını öz üzərinə götürən dövlət çıxış edir. İsveçdə dünyada ən yuxarı vergi tutulmalarının mövcud olması,

burada əhalinin sosial müdafiəsinin yüksək səviyyədə təşkil olunmasına şərait yaradır.

İsveçin iqtisadi siyasətinin əsas hədəflərindən biri məşğulluqdur. Ümumi sayda İsveçdə məşğulluğun səviyyəsi 92 faizdir. Bu inkişaf etmiş ölkələr arasında ən yüksək göstəricidir.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Avropada sosial sistemin üç əsas hədəfi var: sosial risklərdən sığorta, gəlirlərin paylaşdırılması və aztəminatlı ailələrə yardım etmək.

ABŞ modeli: XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, insanların layiqli həyat səviyyəsilə təmin etmək məsuliyyəti dövlətin üzərinə keçdi. «Ümumi rifah dövləti» cəmiyyətin sosial və iqtisadi həyatına müdaxilə etməklə, insanların işlə təminatını həyata keçirən, layiqli maaş verən, stabil qiymət, yüksək keyfiyyətli həyat, nəhayət, cəmiyyətdə sosial razılığa bərqərar edən ümumi kompleks institutları özündə birləşdirən «böyük hökumət»lə assosasiya edilir.

Kompleks sosial proqramların işlənməsi və reallaşdırılması, azgəlirli əhaliyə kömək edilməsi «ümumi rifah dövləti»nin əsas fəaliyyətidir.

«Ümumi rifah dövləti»nin əsas hədəflərindən biri demokratiyanın genişləndirilməsi, gəlirlərin ədalətli yolla bölüşdürülməsi və insanların hüquqi, siyasi və sosial hüquqların tanınmasıdır.

ABŞ-da sosial müdafiə məsələsi cəmiyyətin vacib prioritetlərindəndir. Burada sosial təminat dövlətlə özəl təşkilatlararasıda bölünür. Özəl şirkətlər öz əməkdaşlarının qeydinə qalır, dövlət isə ehtiyac duyulan sahələrdə fəaliyyət göstərir. ABŞ modelində dövlət insanlara minimal yardımın edilməsi məsuliyyətini üzərinə götürür. Biznes isə sosial xidmətləri yüksək səviyyədə və keyfiyyətdə həyata keçirir.

ABŞ-da sosial müdafiə iki sferanı – sosial sığorta və sosial yardım sahələrini əhatə edir. Sosial sığorta ahıllığa görə pensiya, işsizliyə müavinət verilməsini, bu və ya digər statuslu insanlara tibbi yardımın göstərilməsini nəzərdə tutur. Bu sfera dövlətin sosial xərclərinin əsas hissəsini əhatə edir. Yəni, sosial sığorta amerikalıların böyük hissəsini təşkil edir.

Dövlətin sosial müdafiə siyasətinin ikinci sferasını sosial yardım təşkil edir. Bu proqram ailə vəziyyəti ağır olan vətəndaşlara maddi yardımın edilməsini, kasıb təbəqənin nümayəndələrinə tibbi xidmət, ərzaq talonlarının verilməsini, pulsuz istilik, kondisioner quraşdırılmasını, uşaqlar üçün məktəblərdə səhər yeməyinin təşkil edilməsini və s. nəzərdə tutur.

Bütövlükdə, ABŞ-da 180-ə yaxın sosial proqram həyata keçirilir.

Azərbaycan modeli: Vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə kömək göstərilməsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması Azərbaycanda dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biridir. Son illərin reallıqları ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dinamik iqtisadi inkişafı sosial sahənin də yüksəlməsinə səbəb olub. İqtisadiyyatda həyata keçirilən

köklü dəyişikliklər makroiqtisadi sabitliyi təmin etməklə bərabər, əhalinin sosial müdafiəsini də gücləndirmək üçün möhkəm zəmin yaradıb.

Azərbaycanda həyata keçirilən sosial siyasəti fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, ölkədə aztəminatlı, yoxsul insan olmamalıdır. Azərbaycanda hər il dövlət büdcəsi təsdiq olunarkən sosialyönümlülük prioritet olaraq qalır. Aztəminatlı əhaliyə dövlət qayğısını əks etdirən göstəricilər içərisində ayrı-ayrı qrup vətəndaşlara müxtəlif güzəştlərin və imtiyazların verilməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Son bir neçə ildə sosial müdafiəyə ehtiyacı olan insanların maddi durumunun yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərlə yanaşı, onların bəzi zəruri tələbatlarının ödənilməsi üçün də dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin miqdarı artırılıb. Bununla da müharibə əlilləri və şəhid ailələri üçün yaşayış evlərinin tikintisi, onların minik avtomobilləri ilə təminatı sürətlənib, əlillərin sanatoriya-kurort müalicəsinin təşkili, minlərlə ailəyə hər il pulsuz dərman preparatlarının verilməsi təmin olunub. Azərbaycanda ünvanlı dövlət sosial yardımını sisteminin yaradılması da aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına təkan verib. Ünvanlı dövlət sosial yardımının göstərilməsinin məqsəd və prinsiplərini, təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyən "Ünvanlı dövlət sosial yardım haqqında" qanun qüvvəyə mindikdən sonra onun ünvanlılıq, ədalətlik, bərabərlik kimi prinsiplərinə əməl olunur. Bu yardımın verilməsi minlərlə ailənin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olub. Minimum əməkhaqlarının, pensiya və müavinətlərin davamlı olaraq artırılması ilə yanaşı, ünvanlı sosial yardım mexanizminin tətbiqi nəticəsində ölkədə adambaşına düşən orta aylıq gəlirlər davamlı olaraq artmaqdadır.

Azərbaycanda aparılan sosial-iqtisadi siyasətin məzmunu vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşması ilə bərabər, onların məşğulluğunun artırılması, daha yaxşı yaşamaları üçün əlavə pul gəlirləri əldə etməsindən ibarətdir. Hökumətin qəbul etdiyi bütün qərarlar konkret olaraq cəmiyyətin iqtisadi sifarişlərini özündə əks etdirir, xalqın sosial qayğılarının təmin olunmasına əhatəli şəkildə baza yaradır. Regionlarda yaradılan yeni müəssisələr, iş yerləri də məhz vətəndaşların yaxşı yaşamaları üçündür.

Azərbaycanda əhalinin güzəranının yaxşılaşması yalnız əməkhaqlarının, pensiya və müavinətlərin artması ilə yekunlaşmır. Son illərdə yüzlərlə yeni müəssisələrin yaradılması və bərpa olunması nəticəsində 824 min yeni iş yeri açılıb ki, bu da əhalinin sosial vəziyyətini xeyli dərəcədə yüksəltdi.

Sosial siyasətlə bağlı qanunların qəbulu da diqqət mərkəzindədir. Pensiyaçıların, təqaüdcülərin, əlillərin, şəhid ailələrinin, milli qəhrəmanların ailələrinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə bağlı çoxlu sayda hüquqi sənədlərin qüvvəyə minməsi sosial sahədə böyük irəliləyişə səbəb olub. Pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, fərdi uçot sisteminin tətbiq olunması bu sahədə müsbət dinamika ilə müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycanın inkişaf strategiyasına əsasən, əhalinin sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin, o cümlədən yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən minimum əməkhaqqının, pensiyaların baza hissəsinin, sosial müavinətlərin və digər sosial təyinatlı xərclərin mütəmadi olaraq artırılması qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdir.

Belə ki, Azərbaycan modelində nəzərdə tutulur:

- İnsanların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması,
- Vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsi ilə təminatı,
- Ümumi rifah dövlətinin yaradılması.

Beləliklə də, bu məqalədə dövlətin sosial siyasəti, gəlirlərin idarə olunması, məşğulluğun təmin olunması, əmək bazarında dövlət siyasəti, sosial müdafiə və sosial zəmanətlər barədə dünyanın ən optimal təcrübələri, eyni zamanda, Azərbaycan modeli əsasında qısa da olsa, araşdırma apardıq. Gəldiyimiz qənaət budur ki, bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin ən ümdə məsələsi məhz, vətəndaşlarının sosial təminatını və müdafiəsini gücləndirməkdir. Hazırda dövlətlər müəyyənləşdirdikləri siyasi kurslarında mütləq sosial sferaya böyük yer ayırırlar. Azərbaycan modeli də təzə-təzə özünə hüquq qazansa da, digər ölkələr üçün mühüm istinad, təcrübə mənbəyi ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı

1. Антропов В.В. Модели социальной защиты в странах ЕС/ В.В.Антропов// Мировая экономика и международные отношения. – 2005. - №11. – с.70-77
2. Булатов А.С. Экономика: Учебник/ А.С.Булатов. – 3-е изд., перераб.и доп. – М.: Экономистъ,2003. – 896 с.
3. Гарбузов В. Социально-экономическая модель США/В.Гарбузов// Общество и экономика.- 2004.- №11-12.- с.228-277
4. Куликов В.В. Социальная политика как приоритет и приоритеты социальной политики/В.В.Куликов, В.Д.Роик// Российский экономический журнал.- 2005.-№1.- с.3-17
5. Мадиевский С. Социальная помощь в Германии/ С.Мадиевский// Мировая экономика и международные отношения.-2003.-№10.-с.42-44
6. Миронов С. Социальная политика: уточнение задач, отладка механизмов/ С. Миронов// Общество и экономика.-2005.-№5.-с.5-12
7. Сидорина Т.Ю. Социальная политика- между экономикой и социологией/Т.Ю.Сидорина//Общественные науки и современность.- 2005.-№6.-с.112-120
8. Стрежнева М.В.Проблемы социальной политики в Европейском союзе/М.В.Стрежнева//Мировая экономика и международные отношения.-2006.-№8.-с.22-31

9. Якобсон Л.И. Социальная политика: коридоры возможностей//Л.И.Якобсон//Общественные науки и современность.- 2006.-№2.-с.52-66

10. <http://orel.fio.ru>

11. <http://tisbi.ru/science/vestnik>

12. <http://www.rian.ru>

РЕЗЮМЕ

Пути решения социальных проблем: Практика развитых стран и азербайджанская модель

Р.В.ВЕЛИБЕКОВ

Обычно в основу социальной политики закладывают два важнейших принципа. Первый связан с научным пониманием категории “свобода” применительно к экономике. Одна из предлагаемых в этой связи трактовок такова: “Свобода без ответственности не существует. Она дает шансы нести совместную ответственность (путем социального выравнивания) по отношению к тем гражданам, которые слабы или лимитированы в своих трудовых возможностях. Рыночная экономика дает каждому шанс (в рамках его способностей), но в то же время, ограничивает возможность (с учетом свободы, прав и интересов сограждан) полностью решать самостоятельно вопрос о том, как вести свою экономическую жизнь. Второй принцип связан с определением государством соотношения интересов различных общественных групп. Перед экономической политикой, в том числе ее социальным аспектом, стоит задача определения оптимальных компромиссов между этими интересами.

AZƏRBAYCANIN HƏRBİ-SİYASİ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASI

İbrahimli Müjgan, BDU-nun magistrantı

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin təhlükəsizlik siyasəti regional qüvvələrin müdaxiləsinə və maraqlarına olan reaksiyalardan ibarətdir. Bu baxımdan əhlükəsizlik siyasəti istiqamətində iki müxtəlif düşərgəni görürük: bir tərəfdən Rusiyadan dərin siyasi, iqtisadi, hərbi asılılığı və İranla yaxın münasibətləri

olan Ermənistan,digər tərəfdən NATO proqramlarına inteqrasiya olunmuş, Türkiyə ilə yaxın münasibətləri olan Azərbaycan və Gürcüstan. Sadə dillə desək, Avro-Atlantik təhlükəsizlik variantı-müasirləşmə və demokratikləşmə, Rusiya variantı isə münaqişələrin manipulyasiya edilməsi deməkdir. Bu istiqamətləri birmənalı şəkildə qiymətləndirmək də düzgün olmazdı. Çünki bəzi hallarda zidiyyətlərə də rast gəlinir.

Azərbaycan ABŞ münasibətləri

Təhlükəsizlik məsələləri baxımından Azərbaycanın Qərbə doğru istiqamətlənməkdən başqa real alternativini yoxdur. Maliyyə səbəbindən və Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəmərilə nəql olunan neftin ixracatını qorumaq üçün bir strateji partnyor kimi ABŞ-a ehtiyac var.

Cənubi Qafqazda Vaşinqtonun məqsədlərinə Gürcüstan və Azərbaycanla strateji partnyorluğu genişləndirməklə yanaşı,Ermənistanın Rusiyadan asılılığını azaltmaq daxildir. Eyni zamanda bu siyasət-BTC ilə enerji ixracı, beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizə, eləcə də İran və Mərkəzi Asiya ilə bağlı regiondakı geostrateji vəziyyətdən yararlanmağa yönəlmişdir.

ABŞ Hökumətinin Xəzər Dənizi hövzəsinin geostrateji əhəmiyyətini anlaması ilə Vaşinqtonun bura olan strateji maraqları artdı. Rusiyanın neft-qaz nəqli marşrutları üzərində inhisarından qurtulmaq məqsədilə Avrasiya Nəqliyyat Dəhlizinin bir hissəsi kimi BTC-nin strateji əhəmiyyətini ön plana çəkən bir kampaniyaya başladılar.

2001-ci il 11sentyabr hadisələrindən sonra, ABŞ-ın Azərbaycanla bağlı siyasətində enerji maraqları artıq prioritet təşkil etmirdi, halbuki, onlar hələ də güclü təsirə malik idilər. ABŞ-ın hərbi maraqlarının arxasında global terrorizmlə mübarizəyə olan ehtiyac dururdu. Bakı Davamlı Azadlıq Əməliyyatını dəstəkləyərək,Vaşinqtona ərazisi üzərindən uçuş və öz təyyarə bazalarından istifadə hüquqları verərək,Əfqanıstandakı əməliyyatlara qoşunları ilə dəstək olmuşdur. Onun həmçinin 150 əsgərdən ibarət İraqa göndərdiyi şəxsi heyət orada müsəlman ölkəsindən olan yeganə sülhməramlı qüvvə oldu.

Azərbaycanın İranla qonşuluğu onun strateji dəyərini Vaşinqton üçün Gürcüstandan da yüksək edir. ABŞ-ın Avropa Komandanlığı (EUCOM) bütövlükdə həm region,həm də konkret olaraq Azərbaycanla bağlı olan bir sıra nəzəri təşəbbüslərə başlamışdır. 2002-ci ildə Hərbi Əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmışdır (1, 28 mart 2002-ci il).

Bakı ABŞ hərbi bazalarından rəsmi olaraq imtina etmişdir bunun da bir neçə səbəbi vardır-İranla qonşuluq münasibətlərinin nəzərə alınması, ABŞ tərəfindən ikili standartların həyata keçirilməsi, Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçi kimi mövqeyinin passivliyi və s.Bütün bu problemlərə baxmayaraq NATO ilə yaxın əlaqələrin qurulması rəsmi Bakının siyasətinin mühüm aspektlərindəndir.

NATO strukturlarına inteqrasiya

NATO ilə əlaqələrin genişlənməsi tək ABŞ-la münasibətlərin dərinləşməsi deyil, həmçinin Avropaya yaxınlaşma deməkdir. Azərbaycan 1994-cü ildən Alyansın tərtib olunan Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (PFP) proqramının üzvüdür. Bundan başqa Alyans daxilində Azərbaycan – Təhlükənin Azaldılması üzrə Əməkdaşlıq (CTR) proqramı, Fərdi partnyorluq üzrə Fəaliyyət Proqramının da (İPAP) üzvüdür (İPAP-ın 1ci fazası 2005-ci ildə başlayıb, 2007-ci ildə tamamlanmışdır və 2007-ci ildə isə rəsmən qəbul olunmuşdur). 2004-cü ildə NATO-nun İstanbul sammitində Cənubi Qafqaz prioritet zonalardan biri elan edildi.

2008-ci ilin martında NATO-la əməkdaşlıq haqqında yeni saziş imzalandı. NATO rəsmiləri Bakını üzvlüklə bağlı inandırmağa çalışsa da buna nail olmadı. Təbii ki, belə ehtiyatlı davranışla Bakı Gürcüstanın üzləşdiyi eyni düşmənçilikdən yayınmağa çalışır. Digər bir səbəb isə hal-hazırda Gürcüstan və Ukraynanın üzv qəbul olunmasının tərəfdarları ilə 2008-ci ilin aprelində NATO-nun Buxarestdəki sammitində Üzvlük üzrə Fəaliyyət Planının (MAP) qəbul olunmasının qarşısını müvəffəqiyyətlə alan Almaniya və Fransa kimi ölkələr arasında NATO-nun necə bölündüyünü başa düşmək istəyidir.

Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki Gürcüstanla müqayisədə Azərbaycanın NATO-ya üzv olmaq istəyi o qədər də güclü deyil. Bunun səbəbi əlbəttə ki balanslaşdırılmış siyasətlə bağlıdır. Yəni Azərbaycan NATO-la münasibətlərində Rusiya faktorunu haqlı olaraq daim nəzərdə tutur. Ölkə rəsmilərinin bəyanatlarında da dəfələrlə bildirilmişdir ki əsas məqsəd üzvlük deyil, NATO standartlarına çatmaqdır. Bakı silahlı qüvvələrin NATO standartlarına çatdırılması üçün İPAP-ın tələb etdiyi hərbi islahatları 2015-ci ilə qədər davam etdirəcəkdir (2, səh.25-27).

Rusiya və İranla mürəkkəb münasibətlər

Azərbaycan Rusiya və NATO-ya qarşı siyasətində daim müvazinəti qorumağa çalışır. Əlbəttə ki, Moskva Azərbaycanın Qərblə münasibətlərini qısqançlıqla müşahidə edir. Azərbaycan MDB daxilində hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlığını nəzərə cərpacaq dərəcədə azaldıb. Digər tərəfdən o, silahların alınması da daxil olmaqla Moskva ilə hərbi əməkdaşlığını intensivləşdirib.

Enerji sektorundakı nəzarətin ələ keçirilməsi cəhdi ilə yanaşı Moskvanın nəzarət olunan qeyri-sabitlik paradiqmasına münaqişələrin idarə edilməsi də daxildir. Reallıqda bu əngəlləmələr münaqişələrin həll olunmasının qarşısını öz xeyrinə almaq deməkdir. Rusiya Bakını birbaşa nəzarətdə saxlaya bilməsə də o, Ermənistanla əməkdaşlığı gücləndirərək münaqişənin həllinə maneçilik törədir. Moskvanın tətbiq edəcəyi iqtisadi sanksiyalar isə Azərbaycana Gürcüstan yaxud Ermənistandan az təsir edə bilər. (3, səh. 47-48)

İran və Rusiya ilə münasibətlərin korlanmasından qaçmaq üçün Azərbaycanın düşünülmüş ehtiyatlı siyasəti normal şəkildə yanaşı yaşamağa istiqamətlənib. Bu, Pakistan və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə əlaqələrini

dərinləşdirən Azərbaycanın daha geniş strategiyasının bir hissəsidir. Qarabağ münaqişəsinə gəldikdə isə Bakı yalnız Türkiyə ilə partnyorluğa arxalanır.

Qarabağ münaqişəsində Ermənistanı dəstəkləyən İran həqiqi təhlükə hesab olunmur. Müəyyən dərəcədə regiondakı gərgin vəziyyət Azərbaycanın xeyrinədir. Çünki İran yaxınlığında, strateji məkanda yerləşmə onun strateji əhəmiyyətini artırır. İranla əlaqələr dostluğa əsaslanmasa da, inamsızlıqla müşayiət olunsada Azərbaycan üçün əhəmiyyətlidir. Bunu əhəmiyyətli edən səbəblər arasında İranın Naxçıvanı enerji ilə təchiz etməsi faktoru da durur(4, səh.14-16).

Avropa strukturlarına inteqrasiya

Avropa Birliyi ilə 3 Cənubi Qafqaz ölkəsi arasında Avropa Qonşuluq Siyasəti (ENP) sazişinin imzalanması münasibətlərin daha da dərinləşməsinə istiqamətlənmişdir. ENP Fəaliyyət Planı 2006 –cı ilin noyabrında qəbul edilmişdir. Demokratiya, qanunun aliliyinə və insan hüquqlarına hörmət etməyə, həmçinin bazar iqtisadiyyatının bərqərar olunmasına yönəlmiş islahatların həyata keçirilməsini qarşısına məqsəd qoyan planın icrası 1999-cu ildən Avropa Birliyi–Azərbaycan Partnyorluq və Əməkdaşlıq Sazişinin (PCA) qurumları tərəfindən yoxlanılır.

Avropa Birliyi Qarabağ münaqişəsinə əhəmiyyət verməyə bilməz. Çünki Avropa Qonşuluq Siyasətinin uğuru sülh prosesinin müvəffəqiyyətindən asılı olacaq. Lakin Avropa Birliyinin münaqişənin həlli prosesinə təsiri və siyasi variantı yoxdur. O, da digər qurumlar kimi eyni dilemma ilə üzləşir. Avropa Birliyinin Azərbaycana aid fəaliyyət planı ərazi toxunulmazlığı hüququnu dəstəklədiyi halda, Ermənistanı aid fəaliyyət planı öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini özündə əks elətdirir.

Türkiyə və Gürcüstanla hərbi-iqtisadi partnyorluq

Bakı üçün Türkiyə zəruri müttəfiqdir. Vaxtaşırı anlaşılmazlıqlar, problemlər olsa da Cənubi Qafqaz və xüsusilə Azərbaycan mövcud Türkiyə rəhbərliyi üçün arzuolunan olaraq qalır. Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı siyasəti iqtisadi maraqlar şəbəkəsindən, geostrateji məqsədlərdən, Azərbaycanın timsalında isə etnik əlaqələrdən ibarətdir.

Əsas boru kəmərinin inşasına qərar verilənədək marşrutun Ceyhandan keçməsi üçün Türkiyə çox mübarizə aparmışdır. Belə vəziyyət Bakini güclü mövqə ilə təmin etdi və artıq Azərbaycana Türkiyənin kiçik qardaşı kimi baxmırlar.

Ankara həmrəyliyini yalnız BTC-nin reallaşmasının birgə müdafiəsində nümayiş etdirməyib. 2001-ci ildə İranın kanonerkaları Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda BP neft şirkətinin tədqiqat aparana gəmisinə qarşı provokasiya törətdikləri zaman Ankara Tehrana açıq-aydın xəbərdarlıq göndərmişdir.

Artan tendensya ilə 65% enerji idxalından asılı vəziyyətdə olan Türkiyənin genişlənən iqtisadiyyatına yeni enerji mənbələri lazımdır. Digər tərəfdən Türkiyə Avropa enerji bazarının mərkəzi və regionun iri enerji terminalı kimi nüfuz əldə etmək niyyətindədir. Məqsəd Türkiyə enerji sistemini qonşu və xüsusilə də Avropa enerji sisteminə inteqrasiya etməkdir.

Azərbaycandan uzanan paralel qaz boru kəmərilə yanaşı BTC Şərqi-Qərbi Nəqliyyat dəhlizinin əsas marşrutunu formalaşdırır. Marşrutun reallaşması ilə bağlı Vaşinqtonun dəstəyi sonda həlledici oldu. BTC-nin çəkilməsi İrən Xəzər boru kəmərinə kənarlaşdırmağa və Xəzər hövzəsindən neft və qazın bir qisminin Rusiya boru kəməri şəbəkəsindən yan keçməsinə imkan verdi. Türkiyə üçün də marşrut strateji səbəblərə görə vacibdir (5, səh.103-118).

Texniki təhlükəsizliyi və qiymət sabitliyini yaxşılaşdırmaqla o, Türkiyəyə strateji neft ehtiyatlarını artırmaq imkan verir. Boru kəməri regionda enerji münsibətlərini strukturunu dəyişib. 2005-ci ildə BTC-nin təntənəli açılışı ilə Türkiyə Cənubi Qafqazda yeni rol və perspektivlər aşkar etdi.

Bununla belə, BTC-ni doldurmaq üçün Bakının dediyi kimi, Azərbaycan neftinin kifayət qədər olması şübhə doğurur. Yəqin ki nəhəng Qazaxıstanın Kaşaqan neft yatağının kəşfiyyatı başlayanda sualtı boru kəmərinin tikintisinə başlanılmalıdır və bu çətin ki, Moskvanın razılığı olmadan edilsin. Moskva Qara dənizlə Aralıq dənizini birləşdirmək üçün Burqasdan Aleksandropulosa qədər boru kəmərinin tikintisinin təşviq edilməsinə üstünlük verir. Qazaxıstanın öz növbəsində Rusiyadan Çinədək yaxud Türkmənistandan İrana kimi digər ixrac alternativləri vardır.

Qərbi qaz idxalını diversifikasiya etmək üçün Xəzər və bəlkə də İrən qazını Türkiyədən keçirərək Avropaya nəql edilməsini nəzərdə tutan, 2100 mil uzunluğunda Nabukko boru kəməri layihəsinin gerçəkləşdirilməsi üçün, Trans-Xəzər qaz boru kəməri zəruri olacaqdır. Nabukko boru kəmərinin başlanğıc nöqtəsi Ərzurum olcaq. Oradan boru kəməri Azərbaycan və İrandan gələn potensial Trans-Xəzər qaz boru kəmərilə birləşdiriləcək. Boru kəməri İstanbuldan, şərqi Yunanıstandan, sonra şimalda Bolqarıstan boyunca, Rumıniyadan və Macarıstandan keçməklə Avstriyada bitəcək.

BTC və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərləri yalnız Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının vacib elementi deyil. Azərbaycanla Gürcüstan arasında, xüsusilə enerji və həmçinin hərbi sahədə strateji partnyorluq yaranmışdır.

PFP proqramı çərçivəsində Ankara öz hərbi sistemini NATO standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün hərbi islahatlar sahəsində Azərbaycana verdiyi dəstəyi Gürcüstan da verir. Son illər ərzində təhlükəsizlik siyasəti və hərbi əlaqələr Cənubi Qafqazda Türkiyə siyasətinin bir hissəsi olmuşdur.

Ankara Azərbaycan hərbi zabitlərinə 1996-cı ildən keçdiyi təlimlərdən başlamış əməkdaşlıqdan fərqli olaraq Türkiyə ilə Gürcüstan arasında hərbi əlaqələr sonradan genişlənməmişdir. 2002-ci ildə hər 3 ölkə terrorizm, silah

qaçaqmalçılığı ,çirkli pulların yuyulması və s. qarşı mübarizə haqqında 3 tərəfli saziş imzaladılar. Türkiyə Azərbaycan orduları arasında əməkdaşlıq 2007-ci ildə yenidən intensivləşdi.

Azərbaycanla Gürcüstan regional əməkdaşlıq üçün əlavə sahənin inkişaf etdirilməsi üçün on ildən çox çalışıblar. Ukrayna və Moldova ilə birlikdə 1997-ci ildə onlar Rusiyanın orbitindən çıxmaq üçün MDB-yə alternativ kimi GUAM təşkilatını təsis ediblər. Moskva üçün bu həmişə ABŞ tərəfindən Rusiya əleyhinə istifadə olunan bir alət olmuşdur.

2006-cı ildən təşkilata üzv olan ölkələr ona yeni nəfəs gətirməyə çalışmışlar.Rəsmi olaraq GUAM-ın əsas məqsədi Rusiya enerjisi asılılığından qurtulmaq üçün yolların aranması da daxil olmaqla biznes sahəsində əməkdaşlıqdır.

Eyni zamanda üzv ölkələr NATO ilə fəal əməkdaşlıq etdikləri üçün bu təşkilatın hərbi-siyasi komponenti də var. Belə bir fikir də mövcuddur ki GUAM-ın birgə sülhməramlı qüvvələri yaradılsın(bu Azərbaycan üçün də boru kəmərlərinin təhlükəsizliyi və Xəzər dənizindəki sektorları baxımından əlverişli olardı.)

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.BBC monitoring xidməti -Böyük Britaniya, 28 mart 2009
- 2.Liz Fuller :Azərbaycan –NATO münasibətləri RFE\ RL, 25 sentyabr 2008 səh.25-27
- 3.Maykl Marqelov: Rusiyanın Cənubi Qafqazda milli maraqları 2002 səh. 47-48
- 4.Endryu Ketn: İrənin Xəzəryanı dödlətlərlə zidiyyətli münasibətləri 2006 səh.14-16 .
- 5.Zeyno Baran: Bakı-Tbilisi –Ceyhan boru kəməri: Türkiyə üçün nəticələr Vaşinqton DC 2005 səh.103-105.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

*İ.Ə.Eyyubov,
BDU-nun politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti*

XII əsrin ən görkəmli mütəfəkirələrindən biri olan İlyas Yusif oğlu Nizami 1141 –ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur.

Nizami Gəncədə təhsil almış, ciddi müəllim yolu ilə dövrünün müxtəlif elmlərini dərinlən öyrənmişdir. Əsərlərindən məlum olur ki, o tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika və digər elmləri öyrənməyə səy göstərmişdir.

Nizami öz dövrünə görə hərtərəfli təhsil almışdır.

Nizami Gəncəvi Qədim Hindistan, Yunanıstan və Yaxın Şərqi fəlsəfi və siyasi fikrini kifayət qədər mənimsəmişdi. Şair lirik-fəlsəfi şeirlər toplusu ilə yanaşı ona ümumdünya şöhrəti qazandırmış, ədəbiyyat, fəlsəfə və siyasi fikir tarixinə ümumi «Xəmsə» adı ilə daxil olmuş «Sirlər xəzinəsi», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «Xosrov və Şirin», «İskəndərnamə» kimi məşhur əsərlər yaratmışdır.

Nizaminin sağlığında onun tərcümeyi-halı yazılmamışdır. Şairin ölümündən sonra onun haqqında bir çox şair və təskirəçilər şairin həyatını düzgün araşdırma bilməmişdilər, onu bir şeyx kimi tanıtmışdılar.

Nizamini gəncliyində saraya dəvət etmişdilər, lakin saray şairi olmaq istəmədiyindən bu təklifdən imtina etmişdi.

Nizaminin yaşadığı dövrdə islam ideologiyası geniş yayılmışdı. Lakin Nizaminin özünəməxsus dünyagörüşü var idi. Bununla belə o, öz fikirlərində islamın dini əhkamlarından uzaqlaşma bilmirdi. Lakin o təbiətin ümumi qanunauyğunluğunu fəlsəfi cəhətdən dərk etməyə çalışmışdır. Onun yaratdığı böyük lirik şeirlərdə əks olunmuş o mütərəqqi ictimai-siyasi fikirlər irəli sürmüşdür. Bu fikirlər onun insan və insan taleyi haqqında humanist düşüncələrində daha aydın hiss olunur.

Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» əsəri ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri əhatə edən əhəmiyyətli həyatı məsələlərə həsr olunmuşdur.

Nizami bu əsərdə insan həyatında, cəmiyyətin inkişafında, ən təsirli amillərdən biri olan söz termininə xüsusi diqqət yetirir.

Qələm ilk dəfə hərəkətə gələndə,

Birinci hərfi sözdən başladı.

Sirlər pərdəsi açılarkən,

Oradan əvvəlcə söz silvələndi.

Söz səsi ürəklərə girən kimi,

Can öz azad bədənini torpaqa tapşırırdı.

Nizamiyə görə insanın həyatda gözünü açan, insanın dünyagörüşünü artıran da məhz söz olmuşdur. Hər cür fikir, eləcə də siyasi ideyalar yalnız və yalnız söz ilə ifadə olunur.

Nizami tarixi həqiqətlərdən çıxış edərək, göstərir ki, sözü, sənəti qiymətdən salmaq istəyənlər birinci növbədə özlərini hörmətdən salırlar.

Nizaminin fikrincə, insanı onun layiq olduğu nəciib keyfiyyətlərdən məhrum edən zülmüdür. Buna görə o, yaşadığı dövrün zülmkar feodal-patriarxal mühitinin eybəcərliklərini «Sirlər xəzinəsi» əsərində daha qabarıq şəkildə göstərməyə çalışmışdır. «Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsiyyə» və «Zəlm şahla düz danışan qocanın hekayəti», «Qarı və sultan Cənçər» dastanı bölmələrində şair ayrı-ayrı hökmdarların adını çəkir, onları xalqa etdiyi zülm və zorakılıq hallarından söz açır. Şair öz məsləhətləri ilə

onları zülmədən və zorakılıqdan əl çəkməyə çağırır. Nizami hökmdarlara müraciətlə deyir:

Məsləhətə möhtacdır ədalət hər bir zaman,
Xalqa zülm amansız cəzasından dad, aman.
Can yandırsan orduna, məmləkətə, yurduna,
Arxalana bilərsən öz xalqına, orduna
Zülmkarlıq dağıdar, bərbad eylər ölkəni
Ədalət səadətlə abad eylər ölkəni...
Zümlə yetimləri çörəyə möhtac qoysan,
Kim çatar qiyamətdə dadına, fəryadına?

Nizami «Sirlər xəzinəsi» əsərində ən humanist, ümumbəşəri, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi ideyaları şəhr etmişdir.

Şair müasirlərini ədalətə, düzlüyə, mərdliyə, xeyirxahlığa, çağırmış və dövrün zalım hökmdarlarını tarixdən gətirdiyi ibratımız misallarla tərbiyələndirməyə çalışmışdır, şəhər və kəndləri xarabalığa çevirən, insanlara rəhm etməyən zülmkar hakimləri kəskin tənqid etmişdir, eləcə də müasirlərini zülmə, haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə səslənmişdir.

Nizami hökmdarlara müraciət edərək, onları xalqla mehriban olmağa, kimsisizləri müdafiə etməyə çağırır.

Nizami «Qarı və sultan Cəncər» dastanında Qarının dili ilə deyir:

Hər elin hökümdarı el dərdinə qalandı,
Zülmün hara çatıb ki, var-yoxumuz talandı.
Yetimlərin malını talamaqdır işin də,
Axbazları soymusan, şirə qalıb dişində.
Qarıların nəyi var, quldurluqdan sən utan!
Onların ağ birçəyindən utan!
Şaham deyib öyünmə, sən ki, qulsan tamaha,
Viran qoydun elləri, şah olmaz səndən daha.

Beləliklə, Nizami şahları nəinki ədalət məhkəməsinə, qayda-qanuna riayət etməyə çağırır, həmçinin saysız-hesabsız pisliklər və ədalətsizliklər etdiyi üçün onlara Allah tərəfindən cəza veriləcəyini bildirir.

Şair «Sirlər xəzinəsi» poemasının bütün hekayələrində, şüurlu və vicdanlı adamların hamısını zülmü ifşa etməyə çağırır, zalımlara qarşı barışmaz və amansız olmağı tövsiyə edir.

Şair bu poemada bir sıra müsbət siyasi ideyalar irəli sürmüş, ədalətli cəmiyyət barədə ictimai fikirlərini sonrakı əsərlərində də ardıcıl surətdə nəzərə çatdırır.

Nizami «Xosrov və Şirin» əsərində ictimai ədalət, kamil, insan problemi, saf mənəviyyat, fərdin mənəvi təkamülü kimi məsələlər yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bu əsərdə həmçinin humanist, nəcib bəşəri problemlərin təhlilinə cəhd edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum roman olan «Xosrov və Şirin» bəşəriyyəti daim düşündürən ictimai və fəlsəfi ideyaların ifadəsi kimi mənalanır. Əsər yalnız bədii məzmunu ilə səciyyəli deyil, eləcə də ictimai

ədalət, dövlət idarəçiliyi, rəiyyətə qayğı kimi əhəmiyyətli məsələləri irəli sürür.

Nizami öz ictimai ideyalarını ədalətli şah obrazlar vasitəsilə ifadə edir.

Şair poemada şahin, rəiyyətin xeyrinə olan qanunları pozmuş yeganə oğlunu cəzalandırmasını şahin ədaləti kimi izah etməklə, qanun qarışısında hamının bərabərliyi ideyasını irəli sürür.

Nizami qanunları pozanlara aşağıdakı kimi münasibət bildirirdi:

Bax gör [şahlar] bundan əvvəl yadları deyil,

Öz dürdanələrini (də) necə tənbeh edirlər!

O ədalət və insaf harada qaldı?

Övladla belə rəftar indi hamı?

İndi yüz məzlumun qanı axıdılsa.

Heç bir damcı su da bədəndən kənara axıdılmaz

Beləliklə şair qədim dövrdə qələmə aldığı əsərinə müasirlik ruhu vermiş, əsərin daha əhəmiyyətli olmasına çalışmışdır.

Poemada təsvir olunmuş Şirin hakimiyyət illərində ölkəni zülməndən qorumuş, xalqa mərhəmətli münasibət bəsləyən, kəndlidən xərac almayan hökmdar kimi təsvir olunur.

Şair Şirini ədalətli hökmdar kimi təsvir etməklə onun hakimiyyəti dövründə kəndlilərin firavan yaşadıqlarını, güzəranlarının yaxşı olduğunu, hökmdarın rəiyyətə qarşı qayğıkeş olduğunu bildirir.

Nizami dövrünün hakimlərinə belə müraciət edir:

Şahın niyyətiləri xoş olsa əgər,

Otdan gül yerinə cövhərlər bitər.

Zalım pis niyyətli olsa şah əgər,

Dünyadan pis adla o köçüb qədər.

Beləliklə, şair dövrün zalım hökmdarlarına xəbərdarlıq edərək, onları zülməndən çəkindirməyə çağırır.

Poemada humanist siyasi motivlər, dəyərli sosial fəlsəfi və mənəvi məqamlar aydın səviyyədə nəzərə çarpır və Nizaminin sonrakı sosial utopiyasının zəmini kimi mənalanır.

Nizaminin yaradıcılığında «Leyli və Məcnun» əsəri özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir.

Nizami həmin əsərdə özünün demokratik ideyalarını, insanların səadətə və azadlığa qovuşması kimi nəcib ictimai idealarını əks etdirir, əxlaqi-siyasi kamilliyə malik cəmiyyət arzuladığını bildirir.

O, əsərdə bir sıra mütərəqqi fikrlər, demokratik ideyalar təbliq etməyə səy göstərmişdir. Şair poemada zalımları pisləmiş, məzlumları zülmə qarşı mübarizəyə səsləmiş etiraz və nəsihət yolu ilə dövrünün hökmdarlarını ədalətsizlikdən, zülməndən əl çəkməyə çağırmış, xeyirxah əməllərin həyata keçirilməsini təbliğ etmişdir.

Nizami «Leyli və Məcnun»da insanların ictimai borcundan, vəzifələrindən, hər bir şəxsin yalnız özü haqqında deyil, eləcə də başqaları və bütövlükdə cəmiyyət barədə düşünməsindən söhbət açır.

Şair insanlara bir birinin əlindən tutmağı, kimsəsizlərin, yoxsulların qayğısına qalması, xalqın rahatlığı və səadəti naminə mübarizə aparmağı tövsiyə edir. Bütün bunlar Nizaminin ictimai-siyasi düşüncə tərzinin dolğun təzahürüdür.

«Leyli və Məcnun» poemasında Qeys ilə Leylinin sevgisi, bu sevginin son nəticədə faciə ilə nəticələnməsindən şair belə qənaətə gəlir ki, mövcud cəmiyyətin hakim feodal patriarxal münasibətləri, yaramaz qayda-qanunlar azad həyat, azad sevgi münasibətlərini həmişə aradan qaldırır.

* * *

Nizami Gəncəvi təxminən, 1196-cı ildə yazdığı «Yeddi gözəl» poemasında cəmiyyət və insanlar haqqında mütərəqqi fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə «İnsanlığın vəzifəsi yeyib yatmaqdan ibarət deyil, ayıq olmaq, hünər göstərmək insanın əsas vəzifəsidir».

Şair qətiyyətlə bildirir ki, insanın başlıca ləyaqətli məhz xalqa xidmət etməkdən ibarətdir.

«Yeddi gözəl» əsərində yürüdülmən dərin ictimai-siyasi mülahizələrin məcmuu son nəticədə ağıllı hökmdar ideyasının yaranması ilə tamamlanır. Şair cəmiyyətdə əmin-amanlığa, firəvanlığa, ədalətə nail olmağa çağırır. Bir sözlə, poemada ədalətli hökmdar surəti yaratmağa müvəffəq olur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şah əsər sayılan «İskəndarnamə» ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərinin dərinliyi ilə səciyyələnir.

Əsərin ikinci hissəsi sayılan «İqbalnamə»də fərqləndirici cəhət bundan ibarətdir ki, orada ictimai-siyasi ideyalara daha çox yer verilir.

Əsərin baş qəhrmanı Makedoniyalı İskəndər olsada, Şair onun işğalçılıq hərəkətlərini qələmə almağı qarşısına məqsəd qoymamışdır, ideal, xoşbəxt cəmiyyət və dövlət quruluşunun utopik mənzərəsini yaratmışdır.

Nizami qətiyyətlə bildirirdi ki, dövlət o zaman qüdrətli ola bilər ki, azadlığı və sosial ədaləti bərabər etsin.

Nizami İskəndəri məhz ideal hökmdar surəti kimi təsvir etmişdir. O əsərdə ağıllı, tədbirli, ədalətli bir hökmdar, elmin, sənətin böyük dostu kimi tərənnüm olunmuşdur.

Poemada həmçinin azadlıq uğrunda gedən mübarizələrə haqq qazandırılır.

Nizami İskəndərin Daraya qalib gəlməsinin əsl səbəbini onun ədalətli sərkərdə kimi hərəkət etməsi və xalqa arxalanması ilə əlaqələndirir.

Buna görə də poemada, Nizami İskəndərin güclü, Daranın isə zəifliyini belə göstərir:

Sən quvvət ölçənsən, o qızıl çəkən,

Sən adil, o isə zalım, qan tökən...

Arasan ölkəni, bütün ordunu,

Bir nəfər tapılmaz ki, sevsin onu.....

Mütəfəkkir şair dövlətin mövcudluğunun və möhkəmliyinin başlıca amillərindən biri kimi, qanunlara ciddi əməl edilməsinə xüsusi önəm verirdi. Hökmdar başçılıq etdiyi məmləkətdə qayda- qanunların qərarlaşmasına nail

olmalıdır. Haqqında mülahizə yürütdüyümüz əsərdə siyasi həyatın əsas dəyərləri hesab edilən bərabərlik, azadlıq və ədalət barədə irəli sürülən ideyalar «İskəndərnamə»nin ictimai-siyasi ruhunu xeyli gücləndirir. İnsanların xoşbəxt gələcəyinə aid təsvir olunan ideal cəmiyyət arzusu Nizaminin spesifik sosial-siyasi utopiyası kimi mənalanır.

Nizaminin sosial-siyasi utopiyasında cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyi aradan qalxır, idarə edənlərlə tabelikdə olanlara rast gəlinmir, cəmiyyətdəki bütün nemətlər insanlar arasında bərabər qaydada bölüşdürülür, ən başlıcası isə cəmiyyət üzvlərinin siyasi hüquq bərabərliyi həyata keçirilir.

Nizaminin təsəvvür etdiyi ideal dövlətdə qocalara, kimsəsizlərə, zəiflərə kömək edilir, əhalinin bu təbəqələrinə qayğıkeşlik göstərilir. Beləliklə, dövlətin ümumi rifah qayğısına qalması kimi çox mühüm siyasi ideya irəli sürülür. Nizaminin ən əhəmiyyətli siyasi fikirlərindən digəri onun xeyli mütəfəkkirdən əvvəl, bütün xalqların azadlığı və müstəqilliyi ideyasını irəli sürməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı - 2004.
2. Məcid Əfəndiyev. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2002-ci il.
3. Məlikova M.X., Bayramov E.R. Azərbaycanın siyasi-hüquq nəzəriyyələri tarixi (oçerklər). Bakı, 1984.
4. Nizami Gəncəvi – Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1981.
Xosrov və Şirin. Bakı, 1983.
Leyli və Məcnun. Bakı, 1983.
Yeddi gözəl. Bakı, 2000.
İskəndərnamə. Bakı, 1982.

CƏNUBİ QAFQAZIN TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Vahabova Həmidə BDU-nun magistrantı

Cənubi Qafqaz dünyanın geosiyasi xəritəsində mühüm mövqeyə malikdir. Cənubi Qafqaz mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında tarixi körpü olmasına, tarixi, sosial-iqtisadi inkişafına görə fərqlənən regiondur. Hər üç Cənubi Qafqaz dövləti Avropa istiqamətində istək və səciyyəyə malikdir. Bu istək ölkələrin siyasi elitesi və vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən ifadə edilir. Azərbaycan Qafqazın, Xəzər – Qara dəniz hövzəsinin, Avrasiyanın və bütövlükdə global dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən bir bölgəsində yerləşir. Odur ki, bir dövlət olaraq onun

milli maraqları, milli təhlükəsizliyi region və qlobal maraqlardan ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə təmin oluna bilməz. Azərbaycanın, Qafqazın, Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin və bütövlükdə Avrasiyanın təhlükəsizlik məsələlərinə müxtəlif yanaşmalar, onlar arasındakı üst-üstə düşən və kəsişən məqamlar hazırda geniş müzakirə olunan mövzulardandır. Sovet İttifaqının dağılmasından dərhal sonra yaranan münaqişələr, Rusiyanın təzyiqi, regional qüvvələr arasında gedən mübarizədən doğan təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar inteqrasiya amillərinə təsir etmişdir. Cənubi Qafqaz regionundakı münaqişələrin hələ də gız həlli tapmaması bu regionun ölkələrinin təhlükəsizliyinə ciddi maneələr törədir. Ölkələrdən hər biri regionda qüvvələrlə münasibətlərdə müəyyən problemlərə malikdir. Ermənistan Azərbaycanla müharibə şəraitindədir, Gürcüstan Rusiya ilə gərgin münasibətdədir, eyni zamanda balanslı siyasət yeritməyə qadir olan Azərbaycanın da Rusiya ilə münasibətlərində ziddiyyətlər vardır. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin əsas problemi- Dağlıq Qarabağ, Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin həlli, ölkənin ərazi bütövlüyünün və suveren dövlət hüquqlarının bərpası məsələsidir. Bu problem nəinki Azərbaycana, onun müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə, vətəndaşların sabit həyat şəraitinə ciddi zərbə vurmuş, həm də 15 ildən artıq bir dövrdə regionda dövlətlərarası iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri pozmuş, ölkələri və qarşılıqlıya sürükləmiş, onların bir- biri və beynəlxalq aləmlə münasibətlərinə, regional və beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə çox ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Hazırda bu münaqişə həm Qafqazda, Avrasiya və Avropada, həm də bütövlükdə qlobal dünyada həllini gözləyən ən çətin və mürəkkəb problemlərdən biri hesab olunur. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərindən biri də malik olduğu təbii sərvətlərini, karbohidrogen ehtiyatlarını xarici müdaxilə olmadan, özünün müəyyən etdiyi daxili və xarici tərəfdaşlarla işləmək, təhlükəsiz və əlverişli yollarla dünya bazarlarına çıxarmaq və əldə olunan gəliri ölkənin inkişafına yönəltməkdən ibarətdir. Azərbaycan Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi mühüm nəqliyyat kommunikasiya dəhlizlərinin keçdiyi əhəmiyyətli bir geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji məkanda yerləşir. Bu faktor regionda mövcud olan milli dövlətlər, regionun və dünyanın aparıcı dövlətləri arasında balanslaşdırılmış siyasət yürütməyi, kəsişən və üst-üstə düşən maraqları nəzərə almağı tələb edir.

Əhəmiyyətli ərazi, geosiyasi və geoiqtisadi üstünlüklərdən ölkənin milli maraqları çərçivəsində bəhrələnmək xarici siyasət və milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələrindəndir. Bütün bunlar Azərbaycanın regionda aparıcı mövqə tutmasını şərtləndirir. Hər bir dövlət xarici müdaxilə olmadan öz daxili siyasətini qurmaq və idarə etmək, daxili sabitliyi qorumaq, ölkənin strateji inkişafını, konstitusiya quruluşunu təmin etmək, daxili sabitliyi qorumaq, ölkənin strateji inkişafını, konstitusiya quruluşunu təmin etmək vəzifəsini həyata keçirir. Azərbaycan özünün müəyyən etdiyi demokratik cəmiyyət,

hüquqi və dünyəvi dövlət, dünyanın qabaqcıl və siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya xəttini reallaşdırmaq üçün regionun və dünyanın güc mərkəzləri ilə münasibətlərə dair xüsusi düşünülmüş, ardıcıl siyasət yeritməlidir.

Avrasiya məkanında təhlükəsizlik bağlı istənilən məsələ ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqi olan Avropa dövlətləri ilə yanaşı, regionun Rusiya, İran, Türkiyə, Çon kimi böyük dövlətlərinin, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan və digər kiçik, lakin çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən ölkələrinin ciddi reaksiyasını doğurur. Rusiyanın regional təhlükəsizlik siyasətinin kökündə Qərbin bölgədə mövqelərinin möhkəmlənməsinə yol verməmək üçün region ölkələrinin beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə çıxışını, Qərblə hərbi inteqrasiyasını, bu sahədə sərbəst siyasət yeritməsini əngəlləməkm cəhdi dayanır. Rusiyanın ənənəvi olaraq regionda təsir imkanlarını qoruyub saxlamaq üçün daxili münafişələrə üstünlük verməsi, ərazi bütövlüyünü və seperatizmi dəstəkləməsi Azərbaycanla Gürcüstanı regiona yeni geosiyasi oyunşular və güc mərkəzləri cəlb etməyə sövq edir. Bugün qərbin regiondakı mövqelərinin möhkəmlənməsinin əsas səbəblərindən biri və birincisi məhz budur. Qafqazın təhlükəsizlik məsələsində Azərbaycanın mövqeyi birmənalıdır: Qafqaz regionunun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinin qarşısını almaq. Azərbaycan bu mövqeyini 1993-cü ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə həyata keçirmiş, bölgə ölkələrinin ərazisində xarici qoşunların və hərbi bazaların yerləşdirilməsinin, Qafqazın militaristləşməsinin əleyhinə çıxış etmiş və öz mövqeyini 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitinin yüksək tribunasından bəyan etmişdir. Azərbaycanın Qafqaz siyasətinin məqsədi etnik, ərazi münafişələri danışıqlar, konsensus yolu ilə aradan qaldırılmasına nail olmaqdır. Qafqazın iqtisadi inteqrasiyasında Azərbaycan həlledici rol oynayır. Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar, beynəlxalq müqavilələr transnəqliyyat demokratikləşmə prosesi Qafqazın siyasi sabitliyinə təsir edir. Siyasi strategiyada "Qafqaz evi" nin yaradılması əsas problemlərdən biridir. Bu məsələ Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən irəli sürülüb, regionun suverenliyini, əməkdaşlığın genişlənməsini, regionda təhlükəsiz yaşayışını təmin etməsini nəzərdə tutur. Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin olunmasında Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlar ilə terrorizmlə mübarizə, sülhün qorunması istiqamətində əməkdaşlıq edərək öz rolunu artırır.

BEYNƏLXALQ MÖNASIBƏTLƏRİN MÜXTƏLİF MƏRHƏLƏLƏRİNDƏ İMPERİALİZM VƏ ONUN FORMALARI

Emin Kərimov, BDU-nun II kurs magistrantı

30 illik müharibədən sonra 1648-ci ildə Vestfal sülhü Avropanı müstəqil (Land) ölkələrə parçaladı. Bu müqavilə həm də beynəlxalq münasibətlərin əsasını qoymuş olur. Beynəlxalq münasibətlər bir neçə mərhələdən sonra postpermanet mərhələyə çatır.

1. Beynəlxalq münasibətlərin ilkin mərhələsi (1648-1815)-bu əsasən ənənəvi dövrün sonu inqilablar dövrünün startı sayılır. Bu mərhələdə protestantizm öz dini normalarına xas formasiya yaratmış oldu. Avropadan ilk imperialistlər meydana gəldi: İspaniya, Portuqaliya, Niderland və İngiltərə.

2. Beynəlxalq münasibətlərin ikinci mərhələsi (1815-1918)-Sənaye mərhələsi kimi araşdırılmışdır. Belə ki, Avropada maşınlı istehsalat keçid sənaye inqilabı kimi tarixdə qaldı. I Dünya müharibəsi döyüntülərlə bərabər inqilabın proletar mərhələsini gətirdi.

3. Beynəlxalq münasibətlərin üçüncü mərhələsi (1918-1945) Versal-Vaşinqton sistemində mandatlarla bölünmüş dünya indi daha artıq istismar olunurdu. Almaniyada Kapitalizmin içəridəki əlaltıları-yəhudilərə nifrət artdı. A. Hitlerin (1933) hakimiyyətə gəlməsi ilə gərginlik artdı. 1939-cu ildə dünya yeni bir müharibənin iştirakçısı oldu. 1945-ci il qalib qüvvələr (SSRİ və anqlo-saks) dünyanı böldükdülər.

4. BMT-nin yaradılması humanist ideyalara yer ayırdı. 1946-cı ildə tarixdə soyuq müharibə kimi məlum qarşıdurma start aldı. Həm ABŞ, həm də SSRİ beynəlxalq hüququ üçün istismar edirdi. İngiltərə imperiyasının parçalanmasında beynəlxalq hüquq SSRİ-nin xeyrinə idisə, insan azadlıqlarını bəhanə edən ABŞ-in yerli ölkələrə təzyiqli sosialist ölkələr tərəfindən işğal kimi dəyərləndirilirdi.

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК КАТЕГОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Ширинова Кенуль, магистрантка БГУ

1. Использование термина « национальная безопасность » в политической практике по мнению многих исследователей заметно определило его концептуальную разработку. Традиционное использование термина в политической практике приходится на начало XX века и связывается с именем президента США Теодора Рузвельта.

На теоретическом же уровне развитие исследований этой категории приходится на период после второй мировой войны. Б. Масквини

выделяет четыре этапа в исследовании проблем безопасности. Этапы-политической теории, политической науки, политической экономии и так называемой этап «третьих дебатов».

2. В спектр факторов, определяющих общее состояние национальной безопасности, обычно включаются традиционные внешние так и внутренние стимуляторы. Структура национальной безопасности рассматривается в тесной взаимосвязи ее военных, политических, экономических, социальных и экологических компонентов. Необходимо подчеркнуть принципиальную возможность рассмотрения национальной безопасности и международной безопасности с учетом структурно-силовых и реляционно-поведенческих атрибутов.

3. Наиболее важным компонентом отражающим сущность и содержание национальной безопасности на сегодняшний день считается:

- 1) Ее основные объекты – государство, общество, личности и их жизненно важные интересы и ценности.

- 2) Негативные стимуляторы- угрозы-внешние и внутренние, военные и невоенные, интенциональные и неинтенциональные .

- 3) Механизмы обеспечения – военные и невоенные.

То национальную безопасность можно определить как защищенность жизненно важных интересов личности (граждан), общества и государства, а также национальных ценностей и образа жизни от широкого спектра внешних и внутренних угроз, различных по своей природе (политических, военных, экономических, информационных, экологических и т.д).

4. Национальную безопасность можно рассматривать и как:

- государственную безопасность;
- локальную (региональную) безопасность;
- частную (фирм и личности) безопасности;

Различные аспекты национальной безопасности включают и следующие понятия:

- национально-государственная безопасность;
- федеральная безопасность;
- общественная безопасность;

5. В современном мире национальная безопасность неразрывно связана с глобальной безопасностью. Существует множество всяких служб и ведомств, имеющих прямое или косвенное отношение к обеспечению безопасности-правоохранительные органы, армия, разведка и контрразведка, спасательная служба и т.д.

6. Для решения конкретных задач в сфере безопасности используются именно те службы, которые располагают для этого необходимыми силами и средствами.

Обеспечение внутренней безопасности невозможно без постоянного диалога с соседними государствами с региональными и международными организациями.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR TARİXİNİN İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Emin Kərimov, BDU-nun II kurs magistrantı

XVII əsrin I yarısı 30 il davam edən müharibədən sonra 1648-ci ildə Vestfal sülhü Avropanı müstəqil (Land) ölkələrə parçaladı. Bu müqavilə həm də beynəlxalq münasibətlərin əsasını qoymuş oldu. Beynəlxalq Münasibətlərin inkişafında meyllərə nəzər salaq:

1. Beynəlxalq münasibətlərin ilkin mərhələsi (1648-1815)-bu əsasən ənənəvi dövrün sonu inqilablar dövrünün startı sayılır. Bu mərhələdə geniş hüquqlar qazanmış protestant qüvvələr öz dini-etik normalarına xas ictimai-iqtisadi formasiya yaratmış oldular. Reaksiyonerlərin nüfuzunu itirməsi, inqilabi çevrilişlər protestant etikasının kapitalist ruhuna bəraət verməsi fonunda, varlı şəhərlilər və yeni zadəganlar manufaktura işini genişləndirdilər.

Burjua inqilabları hər yerdə feodal-patriarxal ənənəni dağıdır, əvəzinə “İctimai müqavilə”, “Təbii hüquq”, xüsusi protestant təlimlərini bərqərar edirdilər. Gəlirin artması yeni bazarlara tələbatı artırdı. Protestant kilsələrinin də amansızca haqq qazandırdığı imperialist işğalların ilkin mərhələsi başladı. Avropada ilk imperialistlər yarandı: İspaniya, Portuqaliya, Niderland və İngiltərə. Bu dövrün geniş yayılmış təlimlərindən biri də “İctimai müqavilə”, “Təbii hüquq” nəzəriyyəsidir. Burjua inqilablarının əlində bayraq olan bu təlimlər feodal krallara qarşı lozunqa çevrilmişdi. Bu nəzəriyyəyə görə dövlət ilahi tərəfdən deyil, ictimai müqavilə əsasında yaradılmışdır və bu təlimin tərəfdarlarına görə vətəndaşlara heç bir halda qanunda istisna nəzərdə tutulmur (T. Hobbs, C. Lokk).

Bir qədər sonrə isə “Vətəndaş cəmiyyəti” nəzəriyyələri meydana gəldi. Böyük alman filosofu İ. Kant bu haqqda söyləmişdir: “vətəndaş cəmiyyəti aşağıdakı aprior prinsiplərə əsaslanır: insan azadlığı; bərabərlik; cəmiyyətdəki vətəndaşın müstəqilliyi”. XVIII əsrin sonlarına doğru artıq katolik Avropanın geri çəkildiyi heç kimdə şübhə doğurmurdu. Bundan başqa artıq yalnız iki kilsədən ibarət olmayan protestantizm bütün dünya ölkələrinə yayılırdı. Kapitalizmin ən amansız formada dəstəklənməsi yeni yırtıcı bir imperialisti-ABŞ eksploatasiya aparatını meydana gətirdi. XVIII əsrin daha önəmli əlaməti sənaye çevrilişi sayılır. Bu daha öncə istismar olunan əhalinin sayını artırmaqla siniflənməni və bu siniflərin özünüdərkini, təşkilatlanmasını təmin etdi. Məhsul artıqlığı beynəlxalq müstəvidə koloniyalar uğrunda müharibə genişləndirmiş oldu. XVII əsrin sonu XIX əsrin əvvəli üçün artıq aparıcı Avropa ölkələrində feodal-patriarxal quruluş (Almaniya dağınıq idi), burjua dövlətləri ilə

əvəzlənmiş oldu.Yəni artıq əsas gəlir və nüfuz sahələri protestantların ixtiyarında idi. Artıq protestantların katolik kimi problemi qalmamışdı. Beləliklə Avropanın daha sonrakı inkişafını dünyəvi burjuaziya ilə dünyəvi monarxistlər arasında gedən mübarizə xarakterizə etdi.

2. Beynəlxalq münasibətlərin ikinci mərhələsi(1815-1918)- Sənaye(industrial) mərhələ kimi arşdırılmışdır. Bu dövrdə monarxiyalara qarşı burjua inqilabları ilə yanaşı zəhmətkeşlərin sosial haqlar uğrunda mübarizəsi ilə əlamətdardır. Belə ki, Ekspluatativ siyasət Fransa proletariatını ayağa qaldırdı.1871-ci il Paris zəhmətkeşləri istismarçıları şəhərdən qovdular.Şəhəri ələ keçirən fəhlələr İnternasionalın rəhbərləri ilə əlaqə sayəsində digər Avropa ölkələrinin fəhlələrindən yardım alırdılar.Paris kommunasının məğlubiyyəti ilə Bir neçə il səngiyən fəhlə hərəkatı yeni dalğa ilə baş qaldırdı.XIX əsrin 70-ci illərin ortaları Almaniyada, Fransada, 80-ci illərdə Avstriyada, Macarıstanda, Çexiyada, Polşada, Litvada, İtaliyada, İspaniyada,proletariatın partiyaları yaradıldı.Doğrudur bu partiyaların hamısı Marksist təmayüllü partiya deyildi.Bunların arasında anarxist Bakuninçilər, reformist Bernştayn tərəfdarları(Lenin onları “opportunist” adlandırır.) da var idi.Buna baxmayaraq zəhmətkeşlər burjuaziyaya ciddi zərbə vura bildilər.Almaniyada parlament seçkilərində demək olar ki, qələbə çalan partiya olmadı, Sosial-demokratlar burjua partiyalarından geri qalmadılar.

Monarxistlərə qarşı zəhmətkeşlərin gücündən istifadə etmiş respublikaçı bujuaziya XIX əsrin ortalarından başlayaraq proletariata qarşı opponent mövqeyə keçdi.Avropanın sonrakı inkişafı bu antoqonozmin bir-birini nonsensi ilə müəyyənləşdi.Lakin yalnız bu iki sinfin fəaliyyəti yox, həm də ayrı-ayrı imperialist ünsürlərin vurduğu ziyan tarixi “zənginləşdirirdi”. İmperialistlər bloklarda birləşdilər. Bunun nəticəsi kimi 1914-1918 illərdə yeni tipli silahlarla silahlanmış iki blok arasında baş vermiş müharibə tarixə I Dünya Müharibəsi kimi düşdü.Dağıntı və tələfatların ardından sosial inqilabların yeni proletariat mərhələsi kuliminasiyaya çatdı. 1917-ci il burjua inqilabından az sonra Rusiyada bolşeviklər Sosialist inqilabını reallaşdırdılar. Almaniya və müttəfiqləri məğlub dövlətlər kimi Versal sülhü ilə əzildilər.Bu müqavilənin şərtlərinin ədalətsizliyi məğlub ölkələrdə xüsusilə Almaniyada revanşizm əhvalı yaratdı.Almaniya prezidenti Hindenburg deyirdi:“vaxt gələcək biz bu kağız parçasını süngülərimizin ucunda oda atacağıq”.

3. Beynəlxalq münasibətlərin üçüncü mərhələsi-(1918-1945)Versal-Vaşinqton sisteminə görə mandatlarla bölünmüş Yer kürrəsi indi daha artıq istismar olunurdu. Koloniyaların amansız istismarı, bazarlar uğrunda ölüm-dirim savaşı , hərbi xərclərin artması,istehsalın nəzarətdən çıxması, inhisarların soyğunçuluğu son anda Ümumdünya iqtisadi böhranına səbəb oldu. Bu böhran xüsusilə Almaniyada kapitalistlərin Avropa xalqlarına ,xüsusilə almanlara vurduğu ziyana görə onların içəridəki əlaltılarına-yəhudilərə nifrəti artırdı. İdeya əsasını böyük F.Nitşedən götürmüş “Tule-Gesellschaft” cəmiyyətinin

dahi filosofun “Kamil İnsan” ideyasına söykənərək, almanların (bəzən ARİlərin) qədim torpaqlarında “özgələrsiz” yaşamaq fikrini təşviq edir, digərlərindən daha böyük zəka sahibi olduqları ideyası ilə görkəmli mütəfəkkirə əsaslanaraq antisemit baxışlara əlovlandırırdılar. Bu həm Adolf Hitlerin Nasional-Sosialist Alman Fəhlə Partiyasına (NSDAP) həm də digər revanşistlər üçün baza rolunu oynadı. Ümumdünya iqtisadi böhranı vəziyyəti gərginləşdirdi. A.Hitlerin (1933)hakimiyyətə gəlməsi ilə gərginlik artdı. 1939-cu ildə dünya yeni bir müharibənin iştirakçısı oldu. 1945-ci il Müharibədən qalib çıxmış qüvvələr(xüsusiyyətlə SSRİ, B.Britniya, ABŞ)dünyanı yenidən nüfuz dairələrinə böldülər.

4.BMT-nin yaradılması ilə tarixən avropalıların işləyib, hazırladıqları və mübarizələrdə təkmilləşmiş hüquq və azadlıqlar ayrıca bir konsepsiya kimi qəbul olundu. 1946-cı ildə tarixdə soyuq müharibə kimi məlum olan proses bu ümid dolu qısa zamanı sona çatdırdı. Sosialist sisteminin Qərbin əleyhinə apardığı təbliğat cavabsız qalmırdı. Kapitalistlər də öz növbəsində sosialist ölkələri hüquq və azadlıqları tapdalamaqda,bir çox beynəlxalq qanunları pozmaqda ittiham edirdilər.

Lakin bu da insanları sosial ədalət fikrindən daşındırmaqda kifayət etmirdi. Buna görə onlar kütlələrin könlünü oxşayan yeni nəzəriyyələr uydurdular. a)Konvergeniya-həm sosializmin, həm də kapitalizmin əlamətlərini özündə birləşdirən nəzəriyyə kimi insanın təkrarolunmazlığı, hüquq və azadlıqları, planlı iqtisadiyyat, sosial müavinətlər, minimum iş müddəti,b) Texnotron-istehsalatda elm adamlarının başçılıq edəcəyini vəd verən nəzəriyyə müəssisələrin idarə heyətinə mütəxəssislərin cəlb edilməsi, bu heyətdə həmkarlar ittifaqlarının təmsil olunması. Lakin bu nəzəriyyələr də özlərində neokolonialist məqsəd güdürdülər. Hər milli dövlətin daxilinə nüfuz etmək, orada müqavimət göstərə biləcək təlimləri məhv etmək bu nəzəriyyələrin əsas borcu idi. Nəhayət 90-cı illərin əvvəli “soyuq müharibə” sona çatdı. Sosializm sistemi dağıldı. Dünya yeni bir işğalın-neoimperializmin şahidi oldu. Neoliberalizm-dövlətləri birmənalı özəlləşdirməyə çağıran, ölkələri TMK(Trans-Milli Kooperasiya)-lara tabe etdirən, dünya iqtisadiyyatına TMK-ların nəzarəti və dünyanın istənilən nöqtəsində qiymətləri diktə edən TMK nəzəriyyəsidir. TMK dünya ölkələrində itehsalatı aşağı sala, yaxud işçi qüvvəsini ucuzlaşdırmağa bilər. Milli dövlətlərdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin insan hüquq və azadlıqlarına zidd hərəkətləri məhz bu təşkilatların yardımı ilə baş tutur. Əlbəttə yalnız bu neoimperialistləri qınamaq vəziyyəti tam təsəvvür etməyimizə kifayət etmir. Milli ölkələrin satqın hakimiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Bu hökumətlər ölkənin milli mənafeyini TMK-lara təhvil vermək bahasına, xalqa zidd siyasətlərini davam etdirməkdə yardım alırlar.

ƏDƏBİYYAT

Alman dilində:

- 1.G.Auth, Die Theorien der Internationalen Beziehungen- München2008
- 2.D.Fuchs, E.Roller, Lexikon Politik Hundert Grundbegrief-Stuttgart 2007
- 3.A.Hitler, Mein Kampf –Oldenbourg 1938
- 4.K.Marx, Das Kapital-1972 Leipzig

Azərbaycan dilində:

- 5.M.Veber ,Protestant etikası kapitalizm ruhu- Bakı 2007

Rus dilində:

- 6.Н.А.Нартов,Гэополитика-Москва 2007
- 7.Институт при ЦК КПСС,История Марксизма-Ленинизма-Москва 1990

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ PARLAMENTİN ROLU

*Yaqubova Nazilə, BDU-nun II kurs
magistranı*

Azərbaycanda ilk parlament Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə çox çətin və mürəkkəb bir tarixi dövrdə meydana gəlmişdi. Zaqafqaziya Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilmiş və bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra orada iştirak edə bilməyən nümayəndələri 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə toplaşılar və Zaqafqaziya ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini yaradırlar.

Zaqafqaziya Seymində və hökumətində fəaliyyət göstərən hər üç millətin nümayəndələrindən hər biri öz millətinin mənafeyini ümumzaqafqaz mənafeyindən üstün tuturdu. Bir sözlə yenidən parçalanma məsələsi labüd idi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında bəyannaməni qəbul edir.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-da M. Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan Parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. Həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmadığı üçün Azərbaycan Milli Şurasında qeyri millətlər də təmsil olunmalıdır, daha doğrusu Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdır. Bu iclasın qərarına əsasən hələ 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə birbaşa yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Yeni Parlamentin formalaşdırılması 1918-ci il dekabrın 3-də başa çatdırılmalı idi. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi.

1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski parlamentdə öz proqramı ilə çıxış etdi və yeni hökumətin tərkibini təsdiq olunmağa təqdim etdi. Parlament hökumətin proqramını qəbul etdi və F.Xoyskinin təşkil etdiyi hökumətə etimad göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentçilik tarixində 2-ci dövr və ya Bakı dövrü 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək cəmi 17 ay davam etmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Bütün bu icaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun -qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi.

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və Ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Qeyd olunmalıdır ki, Parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi qanun və qərarların müzakirəsində Parlament üzvləri, bir qayda olaraq, həmrəylik və yekdillik nümayiş etdirirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və hökuməti ölkənin başının üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün də böyük iş aparırdı. Bununla bağlı olaraq Cümhuriyyət Parlamenti 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Ə.M.Topçubaşov ağır çətinlikləri dəf edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olsa da XI Qırmızı Ordunun Şimali Azərbaycanı işğal etməsilə onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımçıq qaldı.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 23ay ərzində, yəni 28 may 1918-ci ildən 28 aprel 1920-ci ilədək olan qısa bir dövrdə milli parlamentin formalaşdırılması və həmin dövr üçün ən demokratik prinsiplərə əsaslanan 21 iyul 1919-cu il tarixli parlamentə seçkilər haqqında qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan tarixində parlamentarizmin formalaşması

və inkişafı üçün hüquqi irs qoymuş oldu. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin müstəqil dövlətçilik fəaliyyətinə SSRİ-nin yaranması ilə son qoyuldu.

Sosialist konstitusiyaları hakimiyyət səlahiyyətlərini qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları arasında bölərək, sözdə üstünlüyü və tam hakimiyyəti nümayəndəli orqana verir və real idarəetmə funksiyalarını hökumət və nazirliklərin əlində cəmləşdirirdi. Başqa sözlə hər şeyin arxasında Kommunist Partiyasının komitələri dururdular. Dövlət və demokratiya haqqında sosialist nəzəriyyəsi, hətta “parlament” terminindən yan keçirdi. Belə ki, marksizmlenin əsasını qoyanlar, xüsusən də Lenin tərəfindən parlament institutu hərtərəfli pislənərək faktiki olaraq “hakimiyyətsiz hay-küy” kimi qiymətləndirilirdi. Sosialist ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda bütün səviyyələrdən olan seçkili orqanlar vahid sistem təşkil edirdilər ki, bu sistem də bütün dövlət mexanizminin əsasını təşkil edir və ona xalq nümayəndələrinin ali orqanı başçılıq edir. SSRİ-də bu orqan 1936-cı ildən SSRİ Ali Soveti, 1988-ci ildən SSRİ Xalq Deputatları qurultayı hesab edilirdi. (2.167)

Azərbaycan Respublikasının tarixində yeni dövr 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpası haqqında” Bəyannaməsi ilə başladı. Bu Bəyannamənin ardınca 1991-ci il 18 oktyabr tarixində “Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı qəbul edildi.

Məhz bu Konstitusiya Aktında ilk dəfə olaraq respublikamızda hakimiyyətin bölünməsi prinsipi tanındı.

“Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktının 13-cü maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanır:

- Qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Parlamenti tərəfindən həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, ” parlament ” termini qanunvericilikdə ilk dəfə məhz bu Konstitusiya aktında işlədilmişdir. (2.172)

Bu aktın ardınca keçid dövrü elan olunması ilə və Ali Sovetin (qanunverici orqanın) fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə əlaqədar 1991 – ci il oktyabrın 30 – da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi haqqında “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu qəbul edilmiş oldu.

Bu Konstitusiya qanununun 3-cü hissəsində deyilir : “...keçid dövründə Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Milli Şurasına verilir “.

Hakimiyyətin bölgü prinsipi ilk dəfə” Dövlət müstəqilliyi haqqında “ Konstitusiya aktında təsbit olunsa da, bu akt heç də tam olaraq ali dövlət

hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin konstitusion münasibətləri tam ifadə etmirdi.

Bütövlükdə, ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin bütün konstitusion səlahiyyətlərini, hakimiyyətin bölgüsü prinsipi baxımından tənzimləyən ilk mühüm sənəd, 1995 – ci il 12 noyabrda referendum yolu ilə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hesab olunur.

Konstitusiya dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə əsaslandığını göstərməklə, qanunvericilik hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasının parlamenti – Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirildiyini təsbit etmişdir.

Parlamentin qanunvericilik səlahiyyətləri dedikdə - bu qanunların qəbulu sahəsindəki səlahiyyətlərin məcmusu başa düşülür, hansı ki, parlamentin səlahiyyətlərinin əsas hissəsini təşkil edir və parlamentin fəaliyyətində çox böyük yer tutur. Qanunların qəbulundan bəhs edərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə ilk növbədə dövlət başçısı da daxil olmaqla tez-tez parlamentdən kənar orqanlar iştirak edir.

Həmçinin parlament hakimiyyətin digər qolları olan icra və məhkəmə hakimiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Konstitusiyanın 95-ci maddəsinə görə Milli Məclis prezidentin təqdim etdiyi hərbi doktrinamı, dövlət büdcəsini təsdiq edir, Baş nazirin təyin olunmasına razılıq verir, yuxarı instansiya məhkəmələrinin hakimlərini təyin edir, beynəlxalq müqavilələri, Beynəlxalq Bankın İdarə Heyətinin üzvlərini təsdiq edir və s.(1.24) Qanunverici hakimiyyətin məhkəmə hakimiyyətinə təsiri isə məhkəmə quruluşu, hakimlərin statusu, məhkəmə icraatı ilə bağlı məsələlərin nizma salınmasında, hakimlərin təyində, amnistiya aktlarının tətbiqində və s. məsələlərdə özünü göstərir.

Dünya parlamentərinin başlıca xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən Azərbaycan parlamentini - Milli Məclisi digər dövlət hakimiyyəti orqanlarından fərqləndirən başlıca xüsusiyyət , məhz onun nümayəndəlik xarakterinin olması və qanunvericilik hakimiyyətinin yalnız bu orqan tərəfindən həyata keçirilməsidir. Bu gün tam məsuliyyətlə qeyd edə bilərik ki, respublikamızda demokratik, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğunun qanunvericilik bazasının yaradılmasında Azərbaycan parlamenti - Milli Məclisi öz töhvələrini vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2004.
2. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. B.,2003.
3. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997.
4. İbadov N. Müqayisəli politologiya. B., 2010.
5. Milli məclis analitik-informasiya jurnalı. B., 2007.

СТРУКТУРА ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

*Махмудов Назим Шахин о., магистрант кафедры
политологии и социологии БГУ*

Как известно само системы национальной безопасности и ее обеспечение само по себе сложная, многоуровневая система, которая состоит из многих подсистем безопасности. Эти подсистемы находятся в постоянном взаимодействии между собой, а также параллельно находятся под воздействием импульсов поступающих из среды безопасности.

Основным субъектом обеспечения национальной безопасности является, как известно государство. Оно обеспечивает национальную безопасность всей своей совокупной мощностью, которая определяется его природными ресурсами, уровнем развития экономики, морально-политическим потенциалом населения, геополитическим положением страны, и, наконец, состоянием военной мощи. Поэтому чем сильнее государство, тем надежнее обеспечивается национальная безопасность.

В обществе жизненно важные интересы всех объектов безопасности подвергаются воздействию самых различных угроз, поэтому особую практическую значимость имеет подразделение национальной безопасности по сферам жизнедеятельности, в которых и проявляются эти угрозы.

Существует такая классификация: политическая, экономическая, социальная, военная, информационная и экологическая безопасность.

Под **политической безопасностью** понимается способность политической системы (в первую очередь государственной власти) противостоять негативным для себя и общества тенденциям (опасностям, рискам, вызовам и угрозам) и при этом активно расширить и реализовать позитивные тенденции в развитии социума. Выделим 3 важнейших момента, характеризующие политическую безопасность. Во-первых – политическая безопасность означает устойчивость политической системы, то есть совокупность социально-политических институтов, осуществляющих управление обществом. Во-вторых - выражение и реализация политической системой базовых интересов основных социальных групп, с одновременным обеспечением социально-политической стабильности. В-третьих- отсутствие в обществе жестких социально – политических конфликтов, либо постоянные и одновременно эффективные действия, в первую очередь политической власти, по минимизации деструктивного воздействия на социум таких конфликтов.

Экономическая безопасность – это такое состояние экономики, при которых обеспечивается устойчивый экономический рост,

оптимальное удовлетворение общественных потребностей, высокое качество управление, защита экономических интересов на национальном и международном уровнях.

Экономическая безопасность представляет собой важнейший элемент национальной безопасности, его материальную базу.

Экономическая безопасность имеет несколько уровней:

1. Экономическая безопасность страны в целом
2. Экономическая безопасность региона
3. Экономическая безопасность отрасли
4. Экономическая безопасность предприятия
5. Экономическая безопасность индивида.

Военная безопасность – состояние страны, которое бы препятствовало и противодействовало нанесению ущерба ее национальной безопасности средствами вооруженного насилия.

Вне проблемы военной безопасности в ближайшее и обозримое будущее вряд ли возможен подход к решению проблемы укрепления национальной безопасности, из-за того что в мире до сих пор господствует силовой фактор взаимопониманий.

Военная безопасность – определяется угрозами и средствами противодействия им, которые в первую очередь находятся в компетенции «силовых» ведомств. Материальное обеспечение сил и средств военной безопасности осуществляется, прежде всего, военно-промышленным комплексом государства, а также другими структурами его экономики.

Военная безопасность – непосредственно связана с состоянием военно-политической обстановки на глобальном, региональном и двухстороннем уровнях, а также с обороноспособностью страны.

Обороноспособность – это способность страны предупредить, или нейтрализовать воздействие военной силы извне средством вооруженного насилия.

Социальная безопасность – это защита жизни граждан, их здоровья и материального положения, пресечение преступной деятельности, контроль за миграционными и демографическими процессами. Часто параллельно с социальной также выделяют и **культурную безопасность**, которая прежде всего связывается с обеспечением сохранности культурного наследия, а также идентичности в глобализирующем мире.

Информационная безопасность – это состояние защищенности информационной среды общества, обеспечивающее ее формирование, использование и развитие в интересах граждан, организаций, общества и государства.

Объектом угроз информационной безопасности выступают сведения о составе, состоянии и деятельности объекта защиты (персонала, материальных и физических ценностей, информационных ресурсов).

Угрозы информации выражаются в нарушении ее целостности, конфиденциальности, полноты и доступности.

Источники угроз преследуют следующие цели: ознакомление с охраняемыми сведениями, их модификация в корыстных целях, и уничтожение для нанесения прямого материального ущерба.

Экологическая безопасность – совокупность мер, нацеленных на обеспечение экологической безопасности личности, общества и государства от возможных либо реальных угроз, которые являются результатом антропогенного влияния на окружающую среду, а также от стихийных бедствий и катастроф.

К XXI веку перед мировым сообществом встали такие проблемы в области экологии, как расширение озоновой дыры, увеличении выбросов углекислого газа, глобальное потепление, недостаток пресной воды и т.д. С этими проблемами государствам по отдельности бороться очень сложно. Из-за этого важнейшим фактором экологической безопасности следует отнести и наличие системы международно-правовых гарантий экологической безопасности, как отдельного государства, так и сообщества в целом. Именно в сфере экологической безопасности как никогда человечество сознает себя как единое целое, именно отсюда легче всего делать первые шаги по формированию системы международной безопасности.

Безусловно, на каждом этапе исторического развития приоритеты тех или иных видов безопасности объективно меняются, и потому важнейшей задачей обеспечения национальной безопасности является достижение в каждый временный период определенного рационального паритета между различными видами безопасности.

PARLAMENT DEMOKRATİK TƏSISATLAR SISTEMINDƏ

*Yaqubova Nazilə, BDU-nun II kurs
magistranı*

Parlamentin meydana gəlməsi hakimiyyətin demokratikləşməsi uğrunda aparılan mübarizənin nəticəsidir. Qanunverici orqan kimi parlamentin yaranması və fəaliyyəti monarxın mütləq hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması mexanizmini işə saldı. Dövlət quruluşu sistemində parlament tək cə qanunverici

orqan kimi deyil, həm də icraedici orqan üzərində nəzarətçi orqan kimi də böyük rol oynayır.

Demokratiyanın əsas təsisatı olan, hakimiyyət bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən parlament dövlət hakimiyyəti qolları arasında yüksək seçkili nümayəndəli orqan kimi xüsusi yer tutur.

Müasir parlamentlər dövlətin ali orqanı olub, xalqın suveren iradəsini ifadə edir. Parlament mühüm ictimai münasibətləri qanunların qəbul edilməsi yolu ilə tənzimləyir, dövlət büdcəsinin təsdiqi və ona nəzarəti həyata keçirir, icra hakimiyyəti orqanlarının və ali vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət edir. Belə ki, bəzi ölkələrdə prezidentin seçilməsi, hökumətin təşkili, konstitusiyaya məhkəməsinin təyini və s. onun səlahiyyətinə aiddir.

Qanunverici hakimiyyət orqanı kimi parlamentin fəaliyyətinin təşkili, onun quruluşu palataların təşkili xüsusiyyətlərindən asılıdır. Parlamentlər bir qayda olaraq birləşməli və ikipalatalı olur.

Parlamentin başlıca iş forması sessiya hesab olunur. Sessiya parlamentin iclaslarının çağırıldığı və daimi komissiyaların fəaliyyət göstərdiyi dövrdür. Sessiyalar adətən yaz və payız sessiyalarına bölünür.

Parlamentin öz funksiyalarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsi üçün Konstitusiyaya onu müəyyən səlahiyyətlərlə təmin edir. Bu, qanunlar və qərarlar qəbul edilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər toplusudur və xüsusən də qanun qəbul etmək parlamentin səlahiyyətlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Qanun qəbul etmək dövlətin hüquqyaradıcılıq sahəsində fəaliyyətinin əsas formasıdır.

ПРИНЯТИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

Ширинова Кенуль, магистрантка БГУ

Принятие и использование политических решений образуют внутреннюю сторону механизма воспроизведения политической системы. Они вызываются необходимостью реализовать существующие в обществе политико-управленческие задачи. Выбор центров принятия этих решений, а также указываемые в них цели и средства, пути и этапы, соотнесение

требований конкретной политической задачи с условиями и выполнение диктуются интересами и волей экономически и политически господствующих сил.

Любое политическое решение принимается для решения конкретной политической ситуации. Если исходить из того, что политическая деятельность последовательная, внутренне связанная цель политических событий и явлений, а также совокупность поступков различных субъектов политики, то в качестве исходного момента, «пускового механизма» всех событий и поступков выступает именно политическое решение.

Политическое решение-это способ реализации интересов участников политических событий. Политический процесс есть взаимодействие определенных политических позиций, носителей соответствующих взглядов, исполнителей тех или иных политических ролей. Их реализация возможна посредством проведения тех или иных политических мер, действий на основе политических решений.

В силу разносторонности социальных процессов в которых осуществляется целеполагание, науке практически никогда не ставился вопрос о выработке универсального, «полного» и единого алгоритма принятия решений. Такой подход обусловлен и неоднозначной интерпритации данного явления, которое понимают то как определенную технологическую цепочку действий, связанную с получением особого интеллектуального организационного «продукта»; то как способ реализации интересов конкретных субъектов то как метод урегулирования конфликтов, предполагающий коррекцию стратегии и тактики целедостижения , и т.д. В целом сегодня все эти разноречивые трактовки можно свести к двум основным подходам к его содержательному описанию соответствующему конструированию политических технологий: норматическому и поведенческому.

Авторы, придерживающиеся нормативного подхода, рассматривают принятие как совокупность рационально обусловленных действий и процедур, последовательное применение которых способствует выдвижению их реализации (Р. Абельсон, А. Леви и др). Такая исследовательская установка тесно связанная с основными постулатами теории « рационального выбора », исходит из понимания человека как рационального существа, самодостаточного для выработки устраивающих его оптимальных и в конечном счете эффективных решений с процессуальной точки зрения таким образом понимаемое принятие решений представляющий собой совокупность действий, жестко связывающих оценку проблемы, выбор решения и планируемый позитивный результат.

Важнейшими же методами обеспечения такого процесса являются разнообразные математические модели и исследования операций (Б.Ланге, В.Садовский).

Поведенческий подход к трактовке принятия решений (Г.Саймон) основывается на том, что реальные, стоящие перед человеком цели слишком сложны, чтобы их можно было описать с помощью не только количественных, но и качественных методов. Более того, возможных для решения задач альтернатив существует значительно больше тех, которые доступны для рассмотрения человеком, а уж способы реализации так или иначе сформированных целей в еще большей степени сокрыты от человека. В силу этого принятие решений представляет собой уникальный способ взаимодействия конкретных субъектов, формирующих целевую программу своих действий в каждый раз заново складывающихся условиях. Поэтому, как полагают Л.Планкети и Т.Хейл, принятие решений-ситуационный процесс, в котором цели, методы и прочие его компоненты постоянно варьируются в зависимости от изменения всего комплекса условий существования конкретной проблемы.

На практике, как правило, используется комплексный подход, сочетающий в себе преимущества обеих моделей, предполагающих использование не только методы количественного описания ситуации, но средств качественного анализа. Однако и в этом случае сочетание элементов нормативного и поведенческого подходов настолько своеобразно в каждом конкретном случае, что по сути дела опять таки исключает возможность универсализации и алгоритмизации процесса принятия решений в целом.

Одной из задач политических решений является разрешение конфликтных политических ситуаций. Как эффективное средство решения политических конфликтов политическое решение зачастую предотвращает развитие конфликта в острую, непримиримую или еще хуже, вооруженную стадию.

Политическое решение представляет собой осознанный выбор субъектом деятельности варианта действий из многих возможных. При этом принятие политического решения обусловлено диалектикой таких понятий как свобода и ответственность. Чем выше статус субъекта, принимающего решение, в иерархии участников политических событий, тем выше степень его свободы в выборе вариантов действий. Вместе с тем это означает более высокий уровень его социальной ответственности за избранный ими вариант.

Существует ряд условий, соблюдение которых позволяет обеспечить высокий уровень объективности и реалистичности политического решения. Во-первых, важна целесообразность принятия

решения. Необходимо иметь четкие ответы на вопросы: зачем принимается решение, с какой целью, для чего? Принимается ли политическое решение под давлением того или иного политика, чтобы удовлетворить его амбиции, или в интересах очень узкой группировки лиц, все это должно быть выяснено до начала работы над политическим решением.

Во-вторых, важным из требований является своевременность разработки решения. Всякое политическое действие и тем более предшествующее ему политическое решение должны осуществляться в определенное и подходящее время. Нельзя не забегать вперед, не опаздывать.

В-третьих, необходима системность в учете факторов, значимых для принятия решения. Необходимо иметь в виду, что любая политическая проблема носит комплексный, многоуровневый характер, обладает множеством аспектов. Поэтому обязательным требованием является всесторонность и полнота анализа и оценки всех данных о ситуации, которую следует изменить политическим решением, всесторонность и полнота анализа и оценки всех последствий принимаемого политического решения.

В-четвертых, требуется коррекция внесения необходимых изменений как в само решение так и в механизм его реализации, что включает модификацию цели, времени, достижения, средств и способов реализации поставленной задачи. Необходимость коррекции возникает вследствие появления новых обстоятельств, условий деятельности, что ведет к изменению ситуации после принятия решения.

В-пятых, следует учитывать что всегда существует опасность неадекватной оценки политической ситуации, она вытекает из объективной неспособности отразить все многообразие составляющих ее элементов, тенденций и противоречий. Упрощение или абсолютизация, преувеличение значения того или иного аспекта политической ситуации ведет к принятию неверного политического решения. Всесторонний учет политической ситуации, и важнейших, ведущих компонентов основного звена оказывали решающее воздействие на успех или неудачу процесса принятия решения. В обществе с достаточно высоким уровнем политической культуры принимаемые решения в основном соответствуют вышеизложенным главным требованиям, и поэтому их реализация не нарушает целостности и стабильности политической системы общества в целом. Там же, где данные требования не учитываются или учитываются не в полной мере, принимаемые политические решения нередко приводят к серьезным политическим кризисам. Необходимо отметить, что в западной политологии, и прежде

всего в США, в годы Второй мировой войны началось формирование специальной теории принятия политических решений.

Значительный вклад в развитие теории принятия политических решений внес Г. Саймон, сформулировавший ее важнейшие принципы во многих своих работах и прежде всего в таких как «Административное поведение» (1947г.) и «Новая наука управленческих решений» (1960г.). По мнению Г. Саймона, теория принятия решений не только лежит в основе механизма всякого, в том числе политического, поведения в обществе но и предопределяет характер организационной структуры этого общества.

Другой американский политолог, Р. Дале, определил факторы, от которых зависит политическое решение.

Субъектом политических решений выступают непосредственно индивиды, граждане, члены общественных организаций либо их представители в выборных органах государственной власти, политических, профессиональных и иных общественных организациях, в компетенцию которых в соответствии с конституцией или уставом входят выработка и принятие решений. Это общее положение нуждается в некоторой конкретизации.

На различных этапах процесса подготовки и принятия решений могут быть задействованы различные социальные субъекты. Так на этапе выявления проблемы могут заявить о своих интересах самые широкие слои населения, политические партии в целом и общественные организации по интересам. На этапе формулирования и анализа проблемы, не оставляющей равнодушными самые различные социальные слои, на первый план выходят политические партии, общественные организации, эксперты, государственная организация. На этапе принятия решения в действие выступают представительные органы государства, партийных и общественных организаций. В определенных случаях сам акт принятия решения в зависимости от значения проблемы могут осуществить более или менее широкий круг граждан (собрания) или большинство взрослого населения (референдумы, голосования).

Все разнообразие политических решений можно подразделить на пять типов:

- 1) законы и постановления высших органов власти;
- 2) решения местных органов власти;
- 3) решения принимаемые непосредственно гражданами;
- 4) решения высших органов политических партий и общественных организаций.

Как видно, первый и второй тип решений принимаются представительными и исполнительными органами власти, третий непосредственно населением, четвертый и пятый-негосударственными

организационными структурами политической власти. Решения, которые принимают непосредственно граждане, могут быть как общего значения (выборы высших органов власти, референдумы) так и местного масштаба (выборы в местные органы власти, общие собрания жителей)

Разные типы политических решений характеризуются различным уровнем интеграции социальных интересов. Задачей политического решения принимаемого на самом высшем уровне в системе власти, является гармонизация разнородных классовых и групповых интересов, общесоциальных в то время как цель решений местного уровня состоит прежде всего в соединении локального интереса с общесоциальным. Таким образом, решения того и другого уровня как правило взаимосвязаны, скоординированы друг с другом.

Представительным условием принятия политического решения являются осознание социальными субъектами своих потребностей и их четкое, ясное формулирование в виде определенных социальных запросов и предназначений. Если это условие не выполнено, то неизвестно, в чем состоит суть социальной проблемы, которая подлежит разрешению, и есть ли она вообще. Процесс, в ходе которого социальные субъекты осознают свои потребности и преобразуют их в определенные социальные притязания и устремления, называется артикуляцией (от латинского *artikulatio*-членораздельно ясно произносить) интересов.

В политической практике можно руководствоваться разными теориями (методами) принятия решений. Один из общепризнанных подходов, автором которого является Ч. Линдблом, рассматривает два метода принятия решений: рационально-универсальный или («корневой метод») и метод последовательных ограниченных сравнений (или «метод ветвей»). При первом методе выстраиваются в ряд все «ценности», или «приоритеты», имеющие значения для достижения данной цели, вырабатывается несколько возможных альтернативных путей ее реализации и выбирается оптимальный. Метод также является «универсальным», так как лица, вырабатывающие политику учитывают все возможные альтернативы и ценности. Он требует максимальной объективности и беспристрастности на основе систематически получаемой информации.

«Метод ветвей» [инкрементальный (от английского *increment*-возрастание, увеличение) подход-постепенное приращение путем добавления малых величин] наиболее распространен как и «метод последовательных ограниченных сравнений». При этом подходе лица, принимающие решения, игнорируют одни социальные ценности, связанные с содержанием их программ, концентрируя внимание на других, по их мнению, приоритетных. Разрабатывая приемлемую программу действия, они руководствуются не широким спектром

возможностей, а лишь малым «инкрементальными» шагами, которые по их опыту представляются или осуществляются. На практике субъекты управления, используя «метод последовательных ограниченных сравнений», прагматически отбирают среди находящихся «под рукой» непосредственных возможностей наиболее приемлемый способ удовлетворить групп и лиц, заинтересованных в данной программе.

Подводя итог проведенного исследования необходимо отметить, что политическое решение является важнейшим видом управленческого решения. С проблемой принятия политического решения участники политических решений сталкиваются, когда оказываются перед необходимостью выбора оптимального варианта поведения (политического действия). Политическое решение это также технологическое преобразование политической власти в управлении социальными процессами.

При принятии политических решений необходимо учитывать их значимость, предусматривать их возможную конфликтность, а также попытаться спрогнозировать возможные негативные результаты воздействия этих решений на общественную жизнь. Анализировать эффективность принимаемых решений, понимать насколько они совпадают с требованиями сегодняшней ситуации. Требуется своевременная реакция на результат реализации политического решения. Необходима грамотная корректировка принимаемых политических решений, для чего должны привлекаться различные независимые эксперты, ученые, занимающиеся подобными проблемами, а также изучение общественного мнения, более глубокая демократизация некоторых аспектов в процессах принятия решения.

Список использованной литературы:

1. Карнов А.В. «Психология принятия управленческих решений». Под редакцией доктора наук, академика ФАО, проф. В.Д. Шадрикова-М.: Юрист, 1998г.
2. Современное управление. Энциклопедический справочник. Том 2.- М. «Издат. центр», 1997г.
3. Планкейт Г. Хейл «Выработка и принятие управленческих решений». М.: Экономика 1984г.
4. Иванов А.И., Малявина А.В. «Разработка управленческих» Учебное пособие М.: ИИК «Камета», 2000г.
5. Карданская Н.Л. «Принятие управленческого решения» учебник для вузов. М.: «Юнити», 1999г.
6. Ларичев О.И. «Наука и искусство принятия решений» М.: «Наука», 1979г.

7. Сафаров. Р.Н. «Принятие политических решений» Казань. гос. ун-т., Казань, 1999г.

SOSIAL SIYASƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MÜHÜM TEXNOLOGİYALARIN MAHİYYƏTİ: «SOSIAL RİFAH DÖVLƏTİ» VƏ SOSIAL ƏDALƏT PROBLEMİ

Vəlibəyov Ramil Vaqif oğlu, BDU-nun magistrantı

Sosial siyasətin başlıca vəzifələrinin reallaşması son nəticədə müəyyən məqsədlərin əldə edilməsi naminə həyata keçirilir. Sosial siyasətin məzmunu məhz burada ifadə olunur. Yəni planlaşdırmanın, idarəetmənin, tənzimləmənin, sosial layihələşdirmənin əsl mənası sosial məqsədlərin əldə edilməsi ilə şərtlənir. Sosial idarəetmə dedikdə, sosial hadisə və proseslərin qanunauyğun inkişafı və fəaliyyətinin cəmiyyət tərəfindən şüurlu, məqsədyönlü formalaşdırılan vəzifələrə tabe olması başa düşülür. İdarəetmə insanların bütünlükdə sosial sistemə və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə məqsədəuyğun, sistemli təsiridir. Başqa sözlə, istehsalın, onun ayrı-ayrı sahələrinin, sosial və mənəvi sferanın, müxtəlif müəssisələrin idarəetmə obyektinə çevrilməsidir. İdarəetmə ictimai həyatın sosial məsələlərinin həlli naminə insan ehtiyatlarının və maddi resursların təşkili və səfərbər edilməsidir. İdarəetmə vəzifələrinin həlli üçün başlıca tələblər elmi cəhətdən əsaslandırılmış xətt, səriştəlilik, səlahiyyət, ziddiyyətlərdən xilas olmaq, bütün əlaqələrin ciddi uzlaşdırılması, məntiqi ardıcılıq və.s-dir.

II Dünya müharibəsindən sonra bir çox Avropa ölkələrində dövlətin gəlirlərinin bölünməsi, sosial təminat, əmək münasibətləri sferasına müdaxilə etməsi xüsusi diqqəti cəlb etməyə başladı. Bu isə müharibədən əvvəlki onillikdə bütün dünyanı bürümüş iqtisadi böhranın nəticələrinin, təsirlərinin Avropa ölkələrinin əksəriyyətinin aparıcı siyasətçiləri tərəfindən dərk edilərək araşdırılması nəticəsində baş verdi. Onların əksəriyyətində belə əminlik yarandı ki, işsizlik və əhalinin dilənçiləşməsi prosesi kimi demoralizasiya amilləri bir də heç vaxt təkrar olunmamalıdır. Məhz, buna görə də, Avropa dövlətləri əhalinin sosial təminatı ilə bağlı qayğıları öz üzərinə götürməyə başladılar. Bu tədbirlər isə yeni tipli cəmiyyətin, yəni, **sosial rifah dövlətinin** qurulması yolunda fundament rolunu oynadı. Bu dövlətdə isə vətəndaşlar sosial təminat hüququ əldə edirdilər. Dövlətin qayğıları sırasına əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin olunması, təhsil qayğısı, mənzillə təmin olunmaları, sağlamlığın qorunması və istirahətin təşkili məsələləri aiddir. Bununla da, əhalinin öz yaxın əhatəsindən asılılığı tarazlaşdırıldı. Bu cəhət yeni yaradılan dövlət tipini – sosial rifah dövlətini bundan əvvəlki cəmiyyətdən, yəni, sənaye cəmiyyətindən köklü surətdə fərqləndirirdi.

Sosial rifah dövləti elə birgəyaşayış forması kimi müəyyən olunur ki, burada hakimiyyət orqanları demokratik sistem çərçivəsində belə birgəyaşayışın bütün üzvləri üçün yüksək maddi rifaha təminat verir. Başqa sözlə, sosial rifah dövləti elə bir dövlət formasıdır ki, hər bir vətəndaşa layiqli həyat səviyyəsi, sosial müdafiə, istehsalda iştirakçılıq, habelə, bir ideal olaraq bərabər imkanlar təmin etməyə çalışır.

Sosial ədalət prinsiplərinin daha tam şəkildə reallaşmasına çalışaraq sosial rifah dövləti insanlar arasında əmlak bərabərsizliyini və digər qeyri-bərabərliyi ağrısız yollarla yumşaldır. Sosial dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətini sosial siyasət təşkil edir. Dövlətin yüksək maddi və iqtisadi göstəriciləri bu ölkələrdə güclü sosial siyasəti səmərəli mexanizmə çevirir.

Sosial rifah dövləti kateqoriyasını elmə ilk dəfə 1941-ci ildə ingilis alimi U. Templ daxil etmişdir. Bu nəzəriyyəni işləyən tədqiqatçılar bu cəmiyyətin üç əsas modelini fərqləndirirlər:

1. Sosial müdafiənin pozitiv dövləti
2. Sosial müdafiə dövləti
3. Ümumi rifah sosial dövləti

Sosial rifah dövlətinin tarixən bərqərar olunmuş üç ümumi təsnifat prinsipi mövcuddur:

1. Liberal prinsip – Bu halda sosial yardım qalıq prinsipi əsasında həyata keçirilir. Yəni, yoxsullara, öz minimum tələbatını ödəyə bilməyən aztəminatlı təbəqələrə dövlət kömək edir.

2. Konservativ (mühafizəkar) prinsip – Bu halda əsas yardım fərdi qaydada deyil, ailələr üçün nəzərdə tutulur, müxtəlif ixtisas və status qruplarına ayrı-ayrı proqramlar təklif olunur.

3. Sosial-demokrat prinsipi – İlk dövrlərdə bu prinsip bütün fondların, həmkarlar ittifaqları və digər demokratik birliklərin sərəncamında mərkəzləşdirmək vasitəsilə həyata keçirilirdi. Sonralar isə vətəndaşlıq hüququna əsaslanan universalizm mərhələsinə yetişdi. Yəni, hər bir vətəndaş ehtiyac dərəcəsindən və verdiyi əmək töhfəsindən asılı olmayaraq konkret imtiyazlarla bərabər hüquqlar əldə etdilər.

“Sosial ədalət” kateqoriyası ictimai elmin «sosial azadlıq», «sosial məsuliyyət» kateqoriyası ilə yanaşı durur. Bu şərait isə sosial ədalətin sosial siyasət sistemində mühüm yer tutmasını şərtləndirir, başqa sözlə, sosial ədalətin təmin edilməsi sosial siyasətin aparıcı vəzifələrindən biridir.

Ədalət anlayışı tarixi dəyişkənliyin təsirini öz üzərində hiss edən sosial həyat kateqoriyasıdır. Hər bir tarixi dövr, hər bir xalq və millət, hər bir ictimai quruluş ədalət haqqında öz təsəvvürlərini formalaşdırır. Lakin bütün dövrlər üçün ümumi olan bir prinsip dəyişməzdir ki, bu da dövlətin, siyasi rejimin, konkret hökmdarın ədalətin təcəssümü olması haqqında fikrinin əsaslandırılması cəhədidir. Hər bir konkret şəraitdə özünəməxsus şəkildə dərk edilən ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biri

sosial siyasət hesab olunur. Bu halda sosial ədalət haqqında təsəvvürlər ilkin, sosial siyasət isə törəmə mahiyyət daşıyır. Yəni, siyasi rejim sosial ədalət haqqında rəsmi baxışları və mövqeyi müəyyənləşdirir və ona uyğun sosial siyasət həyata keçirir.

Sosial ədalət cəmiyyətin inkişafının maddi və mənəvi səviyyəsi ilə şərtlənmiş olan və sosial qrupların, siniflərin, insanların həyat şəraitində mövcud olan bərabərlik və ya bərabərsizlik ölçüsüdür. Sosial ədalət həqiqi xalq hakimiyyətini, qanun qarşısında bütün vətəndaşların bərabərliyini, millətlərin faktiki hüquq bərabərliyini, şəxsiyyətə hörmət və onun hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu iş geniş sosial təminatlar, işlə təmin olunma, mədəniyyət nümunələrindən və mənəvi irsdən istifadə, təhsil, səhiyyə xidmətindən istifadə, mənzil və s. hüquqlara real malik olma, uşaqlara, analara, yaşlı nəslin nümayəndələrinə qayğı deməkdir.

SİYASİ TEXNOLOGİYALARIN SİYASİ HƏYATDA ROLU.

Abbasova Pərvanə, BDU-nun magistrantı

İllər keçdikcə siyasi tədqiqatlarda konkret reallıqdan uzaqlaşmaqda olan abstrakt, nəzəri baxışlarla yanaşı, siyasi həyatın praktiki məsələlərinin öyrənilməsi də cəmlənməyə başlayır. Belə ki, siyasi həyatda önəmli olan təkcə nəzəriyyə və konsepsiyalar deyil, həm də siyasətin hansı üsul, metod və texnologiyalarla gerçəkləşməsidir. Bu suallara konkret siyasi situasiyaları öyrənən, proqnozlaşdıran **tətbiqi politologiya** cavab axtarır. Tətbiqi politologiya konkret proqramlar, tövsiyələr və **siyasi texnologiyaların** məcmusu kimi təsvir edilir. **Siyasi texnologiyalar - müəyyən vaxt və müəyyən yerdə konkret siyasi subyektin məhz, siyasi məqsəd və məsələlərinin ən optimal və səmərəli reallaşdırılmasına yönələn və ardıcılıqla istifadə edilən proseduralar, üsullar və fəaliyyət vasitələrinin cəmidir.**(1.190) Siyasi texnologiyaların formalaşması və istifadəsi, onların həyata keçirilməsinin ritmi subyektin ixtisası və səriştəsindən praktiki bilik və müəyyən texniki resurslardan istifadə etmək bacarığından asılıdır.

Bu və ya digər priyom və proseduraların istifadəsi bilavasitə iştirak edən subyektlərin vəziyyəti, texniki təchizatı və həll olunan məsələnin konkret şərtlərindən, maddi və s. resurslardan olmasından asılıdır.

Siyasi texnologiyaların müxtəlif tipləri məlumdur. Məsələn, fəaliyyətin qaydaya salınmasının xarakteri və dərəcəsi nöqtəyi-nəzərindən **normativ** və **deviant texnologiyalar** seçilir.

Normativ texnologiyalar cəmiyyətdə mövcud ola qanun, norma, ənənə və adətlərlə şərtləndirilən fəaliyyət növüdür. **Deviant texnologiyalar**

isə,əksinə,bu cür tələblərdən və standartlardan çox uzaq olan fəaliyyət növləridir.Sonuncular sırasına,məsələn,qanunlara,yaxud ictimai əxlaq normalarına zidd olan 'boz' və 'qara 'texnologiyalar spektri daxildir.Təcrübə göstərir ki,siyasi prosesin böhran anlarında - ali hakimiyyət orqanlarına seçkilər,daxili və xarici böhranlar zamanı belə növ texnologiyalardan geniş istifadə edilir.Belə hallarda təsir subyektləri kompromat,şantaj,böhtanla kifayətlənməyib,hətta terror,sui-qəsd və qiyamların təşkilinə də əl atırlar.(1.192)

Siyasi texnologiyalar - hakimiyyətə yiyələnmə texnologiyasıdır.Bu mənada,hakimiyyətin çoxşaxəli olması siyasi texnologiyaların çoxvariantlı olması zəruriliyini ortaya qoyur.

Müasir dövrdə daha çox tətbiq olunan siyasi texnologiyalar-**seçki texnologiyaları-seçici texnologiyaları,informasiya-analiz texnologiyaları,rekloimic texnologiyaları,siyasi marketing texnologiyası,siyasi qərarların qəbul edilməsi, lobbicilik və siyasi məsləhətləşmə texnologiyası** sayılır.(2.121)

Seçki texnologiyaları -siyasi texnologiyaların əsas məğzini təşkil edir.Seçkilər cəmiyyətin siyasi həyatının ən mühüm demokratik proseduralarından biridir. Demokratiyanı seçkilərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.Gerçək demokratik seçki bir sıra tələblərə cavab verməlidir.Bunlardan biri seçkilərin zəruri və dövrü olmasıdır.Seçkilərin zəruriliyi tələbi siyasi hakimiyyətin formalaşmasının başqa yolunu qəbul etmir.Dövrilik isə hakimiyyət dövrlərinin qanunla çərçivələnməsidir.Siyasi hakimiyyətlər əbədi ola bilməz.O,müəyyən zaman çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir.Digər bir tələb seçkilərin şəffaflığıdır.Bu tələbə görə seçici seçkili orqanlara namizədlər haqqında məlumatlar almaq imkanına malik olmalıdır.Daha sonra seçkilərdə alternativlik olmalıdır.Rəqib və rəqabət olmadan demokratik seçki keçirmək mümkün deyil.(4.272)

Seçkinin siyasi həyatda rolu – insanlara öz konstitusion hüquqlarını gerçəkləşdirmək imkanı verir;vətəndaşlarda qanunlara əməl etməyə vərmiş və hörmət aşılایır;partiyaların real gücünü müəyyənləşdirir;siyasi elitanın yeniləşməsinə,kadrların hazırlanmasına,formalaşmasına pozitiv təsir göstərir;qanunverici orqanın legitimliyini gücləndirir;partiyaları möhkəmləndirir,təcrübələndirir;partiya sistemlərinin strukturlaşmasına və onların cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verir;siyasi mədəniyyətin,siyasi şüurun inkişafına pozitiv təsir göstərir və s.

Seçkili orqanlara seçkilər öz xarakterinə görə:

- prezident;
- parlament;
- bələdiyyə və s.bölünür.

Növünə görə isə seçkiləri

-növbəti,yəni seçkili orqanın səlahiyyətlərinin başa çatması ilə əlaqədar keçirilən seçkilərə;

-növbədənə,yəni seçkili orqanın öz fəaliyyətinin vaxtından qabaq dayandırılması ilə əlaqədar keçirilən seçkilərə;

-nümayəndilik orqanlarına keçirilən əlavə seçkilərə ayrılır.(3.164)

Seçki kampaniyasının strategiyası – siyasi mübarizənin hər bir subyekti həm hakimiyyətə yol tapmağın real təminatı üçün,həm də seçicilər və digər siyasi subyektlərə özlərinin mövcudluğunu xatırlatmaq üçün imkan dairəsində bütün səviyyə və miqyaslarda seçkilərdə iştirak etməlidir.Seçki kampaniyası aparılmasının üsul və metodlarının hazırlanması,həmçinin müəyyən partiya,yaxud siyasətinin imicinin formalaşması eyni vaxtda həyata keçirilir.Seçki kampaniyasının konkret strategiyası əsasən real situasiyaya uyğun əldə olunan resurslarla,kampaniyanın özünün miqyası və bundan doğan müəyyən şərtlərlə müəyyənləşir. Məqsədlərin müəyyənləşməsi seçki kampaniyası strategiyasının müəyyən olunması üçün başlıca əhəmiyyətə malikdir.Qarşıya qoyduqları məqsəddən asılı olaraq,seçki subyekti seçkilərdə müxtəlif formalarda iştirak edə bilər–seçkilərdə müstəqil şəkildə iştirak etmək;digər partiyalarla blokda kiçik tərəf müqabili kimi iştirak etmək;digər partiyalarla paritet əsaslarla formalaşdırılmış blokda iştirak etmək;perspektiv siyasi karyera naminə digər partiyaları,yaxud seçki bloklarını dəstəkləməklə seçkilərdə iştirak etmək;müstəqil,ya da başqa partiyalarla birlikdə seçkini boykot etmək.

Digər texnologiyalar seçki texnologiyalarının tətbiqi şəraitində formalaşır və həyata keçirilir.Seçki texnologiyaları təşkilat,təbliğat,reklam- imic-informasiya və d. tədbirlərin kompleksini nəzərdə tutur.Onun praktik icrası ‘komanda’ və seçki qərargahının yaradılmasından başlayır.Bu kampaniyanın vacib tərkib hissələrindən biri namizədin imicinin formalaşdırılmasıdır.Bir çox ekspertlər hesab edirlər ki,seçiciyə namizədin imici,yəni emosional-hissi amil daha çox təsir edir.

Təbliğat kampaniyası - seçki texnologiyaların vacib elementidir.Təbliğat kampaniyası-ilk növbədə,nəzərdə tutulan tədbirlərin lazımınca yerinə yetirilməsi və dəyişməkdə olan situasiyaya adekvat reaksiyanın verilməsi deməkdir.Təbliğat kampaniyasının əsas vəzifəsi-kampaniyanın düzgün keçirilməsinin təşkil edilməsidir.Namizədin seçicilərlə təmasının dərəcəsinə əsaslanan təsnifatdan çıxış edərək,təbliğatı formasına görə 1.birbaşa; 2.dolayısıya bölürlər.

Namizədin imicinin yaradılması texnologiyası.İmic reklam,təbliğat və pablisiti vasitəsilə ictimai şüurda məqsədyönlü olaraq insan və ya məhsul haqqında yaradılmış təsəvvürlər deməkdir.İmicin uzunmüddətliliyinin səbəblərini hələ uzun əsrlər öncəsində məşhur filosof Heraklit tərəfindən qeyd edilmiş duyum effektində axtarmaq lazımdır - “əsas nəyin necə olduğu deyil,bizim onu necə başadüşməyimizdir.Siyasi liderin arzuolunan imicini

yaratmaq üçün imicin qanunlarına riayət etmək lazımdır: **a)** imic sistemli olmalıdır,yəni onu tez-tez dəyişməyə lüzum yoxdur; **b)** əksər hallarda imic bioqrafıq xarakter daşıyır. **İmicin yaradılması mərhələləri - a)** hər bir imicin əsasını təşkil edən mövqeyin müəyyənləşdirilməsidir,bu,obyektin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması.Bu zaman biz onun mənfə və ya müsbət qütbə sürükləyirik;**b)** mövqeyin müəyyənləşdirilməsinə qarşı irəli sürülən tələblər. Liderin imicini yaradarkən təkcə xarakterik xüsusiyyətlərindən danışmaq yetməz,həmçinin onun üstünlüklərini vurğulamaq lazımdır.Bütövlükdə imcin yaradılması texnologiyası dedikdə,aşağıdakı mərhələlərə diqqət yetirmək lazımdır: **A)Problemin qoyuluşu -** burada əsas məqsəd insanlar üçün cəlbedici görünə biləcək siyasətçi və təşkilat imici yaratmaqdır. **B)Tədqiqat mərhələsi -** təşkilat və onun liderinin lazımi imicinin formalaşması üçün bir sıra dəqiq vəzifələrin yerinə yetirilməsi labüddür.

İmicologiyaya diqqət yetirsək imicin aşağıdakı tiplərini seçib ayırmaq olar: güzgü,yaxud şəffaf, arzu edilən,şəxsi, korporativ, müsbət və mənfə imic.

Siyasi reklam texnologiyaları – seçki texnologiyaları ilə birbaşa əlaqəsi olub,namizədin imicinin formalaşmasında başlıca rol oynayır.Heç şübhəsiz,namizədin imicinin yaranması böyük siyasi,təşkilati,ideoloji,sosial-psixoloji səylərin sərfl edilməsini tələb etməklə yanaşı,həmçinin müəyyən nəzəri postulat,qayda və texnologiyalara əsaslanır.Siyasi reklamın ən mühüm vəzifələrindən biri namizədə qarşı maraq oyatmaq və onun adını tanıtmaqdan ibarətdir.

Siyasi reklam kampaniyası – müəyyən zaman çərçivəsində qarşıya qoyulmuş vəzifənin həyata keçirilməsi üçün birləşmiş ümumi strateji məqsədlərin yerinə yetirilməsi deməkdir.Siyasi reklam kampaniyası qarşısına qoyduğu vəzifə və məqsədlərdən asılı olaraq,seçki kampaniyaları dövründə keçirilən qısamüddətli,hökmran siyasi elitənin kütləvi əhval-ruhiyyəyə təsir vasitəsi kimi istifadə etdiyi ortamüddətli,dövlətin “öz dəyər və həyat tərzinin“ beynəlxalq aləmdə reklamı zamanı istifadə etdiyi uzunmüddətli kimi növlərə bölünür. Siyasi reklam kampaniyası 4 əsas tərkib hissədən ibarətdir: 1) Reklam verənlər-reklam sifarişləridir.Onlara ayrı-ayrı siyasi xadimlər,partiyalar,seçkiqabağı kampaniyalarda namizədlər bəzi hallarda hökmran elita aid olur; 2) Reklam agentliyi - reklam üzrə yaradıcı mütəxəssislərin,kommersantlardan ibarət olan nmüstəqil idarələrdir. 3) Reklam vasitələri – lazımi informasiyanı reklam verəndən istehlakçıya ötürür və əsasən KİV vasitəsi ilə təsir göstərir.Reklam vasitələrinə misal olaraq qəzet,televiziya,”Direkt Meyl”,radio,jurnal,xarici reklamı göstərmək olar. 4) Reklam istehlakçıları – reklamın ünvanlandığı adamlar,yaxud elektoratdır.

Bazar iqtisadiyyatı və ictimai həyatın demokratikləşdirilməsi şəraitində siyasi proseslərə rəğmən də yeni hadisələri müşahidə etməyə başlamışıq.Belə hadisələrdən biri də **siyasi yaxud seçki marketingdir**.Günümüzdə onlarla siyasi partiya və hərəkatların və onlar

arasındakı mübarizənin mövcud olduğunu nəzərə almış olsaq, onda siyasi marketingin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görmüş olarıq.

Siyasi marketing texnologiyası – Siyasi texnologiyaların bir növü olmaqla, seçki kampaniyasının elə bir təşkili formasını ifadə edir ki, siyasi bazarın tələbatına uyğun olaraq, siyasi “məhsulu” (ideaları, partiya proqramları) cəmiyyət üzvlərinə, eləcə də elektorata əlverişli qiymətlərlə satılır.

Bu cür tədqiqatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki istehlakçıya hansı siyasi xadimi, yaxud partiyanı təklif etmək lazımdır ki, onun tələbatlarına cavab versin. Müasir şəraitdə yaradıcı təxəyyülün həyətə keçirilməsi maddi tərəfdarlıqsız – yəni **reklam büdcəsi** olmadan mümkün deyildir. Reklam büdcəsi 2 hissədən ibarətdir: reklam kampaniyalarının keçirilməsi üçün ayrılmış vəsaitin ümumi sayı, bura da müvafiq orqanlar tərəfindən hər bir namizədə ayrılmış vəsaitləri aid etmək olar; reklam verənin xüsusi vəsaitləri. Reklam büdcəsinə elektoratın sayı, reklam verənlərin öz ehtiyatları, rəqiblərin gücləri kimi faktorlar da nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir.

Yuxarıda adları çəkilən siyasi təbliğat-təşviqat, siyasi reklam, siyasi imicin yaranması, siyasi marketing texnologiyaları ilə yanaşı, **informasiya-analiz texnologiyaları** da seçki qabağı kampaniyanın keçirilməsi zəminində özünü göstərən və əhəmiyyətli rol oynayan siyasi texnologiya növüdür. Seçki kampaniyalarının uğuru onun informasiya təminatından çox asılıdır. (1.197)

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, seçki texnologiyalarının əsas aləti kompüterlərdir. Müasir seçki kompaniyalarını kompüterlərsiz təsəvvür etmək çətindir. Kompüterlər vasitəsilə: seçicilərin və namizədlərin siyahısı tutulur; elektoratın orientasiyası ilə əlaqədar sosioloji tədqiqatın göstəriciləri emal edilir;

müxtəlif regionlar üzrə ölkədəki sosial-siyasi vəziyyət qiymətləndirilir; siyasi liderlərin populyarlıq və nüfuz səviyyələri-reytingləri qiymətləndirilir; mövcud siyasi proseslərin monitorinqi keçirilir; elektoratın davranışı modelləşdirilir; səsvermənin nəticələri proqnozlaşdırılır; nəticələr çıxarılıb yekunlaşdırılır. (2. səh. 129)

Siyasi texnologiyalardan danışarkən **siyasi qərarların qəbul edilməsi texnologiyasına** da toxunmaq gərəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi fəaliyyətin əsas sahəsi qərarların hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsidir. Siyasi qərarların qəbul edilməsi texnologiyası dedikdə - problemin öyrənilməsi ilkin informasiyanın analizi, alternativlərin dəyərləndirilməsi və optimal variantın seçilməsi, qərarın qəbulu, onun yerinə yetirilməsi, yerinə yetirilməyə nəzarət, nəticənin dəyərləndirilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Qərarlar iki yolla qəbul edilir: **1. kompromis, konsensus; 2. səsvermə.** Siyasi qərarları qəbul edərkən **populizm, elitizm, radikalizm** kimi stilləri mövcuddur. Bunların izahını verək: **Populizm** – kütləvi ovqata arxalanmaqla siyasi qərarların yerinə yetirilməsi deməkdir. **Elitizm** – siyasi

proseslərdə nümayəndəli orqan və strukturlara arxalanmaq deməkdir. Bu zaman hakimiyyət aparatının fəaliyyətinə və pərdəarxası olaylara üstünlük verilir. **Radikalizm** – vətəndaşlara ən az sülh vəd edən metoddur. Bütün bunlardan başqa hər bir siyasətçinin öz qərar qəbuletmə stili var. siyasi liderlər öz xarakterlərinə, davranış tərzlərinə görə bir-birindən fərqləndiklərinə görə, onların hər biri yaranmış şəraitə müvafiq olaraq qərarlar qəbul edir. (2. səh. 123)

Beləliklə, siyasi texnologiyalar çox geniş anlayış olmaqla, siyasi həyatda aparıcı rol oynayır, siyasi prosesləri tənzimləyir, siyasi hadisə və məsələni qaydaya salır. Siyasi texnologiyalar nəinki məqsədə çatmağın vasitələrini nizamlayır, eyni zamanda hərəkətin ardıcılığını, subyektin davranışının alqoritmlərini dəqiqləşdirir və möhkəmləndirir. Məhz alqoritmlər bu və ya digər məsələnin həllinin ən optimal və səmərəli üsullarını ayırıb təsbitləməyə, əldə edilən nəticəni ötürməyə və tirajlamağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. N. Ələkbərova “Siyasi elmin tarixi və metodologiyası” Bakı 2005.
2. X. İbrahimli “Politologiya” Bakı 2008.
3. N. İbadov “Müqayisəli politologiya” Bakı 2010.
4. B. Y. Çirkin “xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ” Bakı 2000.

SOSIAL SİYASƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ VƏ SAHƏLƏRİ

Vəlibəyov Ramil Vaqif oğlu, BDU- magistrantı

Cəmiyyətin inkişafı prosesində sosial siyasətin həyata keçirilməsi onun məqsəd və vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirməkdən asılıdır. Sosial siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı xarici ölkə jurnallarından birində qeyd olunur ki,

sosial siyasətin məqsədi belə hallarda cəmiyyətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə yardım etməkdir (1).

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi prinsipləri araşdırılarkən, sosial sahələrin təsnifləşdirilməsinə diqqət yetirilməlidir. Çünki, cəmiyyətdə mövcud olan sosial problemlər məhz sosial sahələrdə yaranır, inkişaf edir və həll olunur. Bu baxımdan sosial sahələr barədə aydın təsəvvürə malik olmağımız həm çox vacibdir, həm də sosial problemlərin həllinin yaxşılaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial siyasətin həyata keçirilməsi müəyyən prinsiplərə söykənir. Belə prinsiplərdən başlıcası komplekslik və tamlıqdır.

Komplekslik və tamlıq prinsipləri yetkin sosial siyasət üçün vacibdir. Sosial siyasət yalnız artıq tam dərk olunmuş tələbatlarla məşğul olarsa, öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməz.

Sosial inkişafın sürətlənməsinə nail olmaq üçün hələlik gizli şəkildə olan tələbatların aşkara çıxarılması istiqamətində fəaliyyət göstərmək lazım gəlir. Məlumdur ki, müəyyən vaxt kəsiyinə görə tələbatın həcmi artır. Lakin problemə belə statistik yanaşma müəyyən mənada bəsitləşdirməyə aparır. Məsələn, insanın tələbatları dinamik şəkildə formalaşır və daimi artmaq meylinə malikdir. Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı artan tələbatların daha yüksək səviyyədə ödənilməsinə imkan yaratmalıdır. Bu imkanların təsiri altında əhalinin sosial əsaslandırılmış həyat şəraiti və yeni yaşayış minimumu haqqında təsəvvürlərin yaranması reallaşır. Eyni zamanda, müqayisəli qiymətləndirmə nəticəsində meydana çıxan etalonlar da sıradan çıxır və əhəmiyyətini itirir. Çünki, başqa ölkələr də belə inkişaf yolunu keçir. Bununla əlaqədar olaraq, daim gizli tələbatların real tələbata çevrilməsi prosesi baş verir və getdikcə daha da intensivləşir.

Sosial problemlər mahiyyət və xarakterinə görə, geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu problemlər siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrlə bağlı məsələlər zəminində aşkara çıxır. Sosial problemlərin həllinə həmişə iki istiqamətdən yanaşılır:

- 1) sosial problemlərin hüquqi aspektlərinin öyrənilməsi;
- 2) konkret sosial problemlərin müəyyənləşdirilməsi, onların ayrı-ayrılıqda, qrup halında, yaxud kompleks şəkildə aradan qaldırılması.

Göstərilən hər iki istiqamət sosial sahələrin təsnifatını tələb edir.

Mövcud ictimai münasibətlər insan-cəmiyyət, insan-təbiət, insan-mədəniyyət sahələrindəki əlaqələrin mexanizmini və bu mexanizmə uyğun hüquqi əsasları müəyyənləşdirir. Məlumdur ki, sosial problemlərin həlli insan inkişafı ilə əlaqədardır. 1990-cı ildə BMT İP ilk dəfə olaraq "İnsan inkişafı haqqında hesabat" dərc etmişdir. Bu hesabat insanların müxtəlif sahələrdə təminatını nəzərdə tutan geniş bir proqramın vacibliyini aydın göstərir. İnsan inkişafı üçün əsas amil gəlir götürülsə də, sağlamlıq, təhsil, yaxşı mühit, fəaliyyət və söz azadlığı, mədəniyyət kimi məsələlərin də sosial sahə ilə sıx əlaqədə olduğu qeyd olundu. Təcrübə göstərir ki, stratlar təhsil, məişət şəraiti,

məşğulluq, gəlir, ictimai məcmuu məhsuldan alınan pay, mədəniyyət və sair amillərə görə bir-birindən fərqləndirilir. Bütün cəmiyyətlərdə qruplar arasında sosial vəziyyətlərinə görə bərabərsizlik hökm sürür. Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə, insanların şəxsi bacarıq, qabiliyyət və cəhdləri onların sistem daxilində yerlərinin dəyişməsinə, eyni zamanda, sosial vəziyyətlərinə təsir göstərir (3).

Lakin sosial problemlərin elə qrupları var ki, onlar ümumi mahiyyət daşıyır, gəlir payından və yaşayış səviyyəsindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün vacibdir. İnsan hüquqlarının qorunması, fəaliyyət və söz azadlığı ümumi səciyyəli sosial məsələlər sayılmalıdır. Bu, cəmiyyət üzvləri olan insanların bərabər hüquqlara, eyni hüquq qabiliyyətinə malikliyini əhatə edir. İrqi, cinsi, milli, etnik azlıq və s. bu kimi fərqlər əsasında insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması sosial problemlərin ümumbəşəri mahiyyətinə xələl gətirir. Ümumi səciyyə daşıyan əsas insan hüquq və azadlıqlarının qanun şəklində təsbit olunması, dövlətlərin ona qoşulması son dərəcə vacib beynəlxalq məsələdir. Buna görə də, BMT-nin Nizamnaməsində insan hüquqları sayəsində əməkdaşlıq xüsusi qeyd olunmuşdur (2).

"BMT millətlərin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq mərkəzidir. Onun insan hüquqları haqqında sənədləri mənəvi-siyasi qüvvəyə malikdir. Bu sənədlər dövlətlər üçün beynəlxalq-hüquqi təminatları müəyyənləşdirir və təmin edir"(2).

İnsanın öz həyat və məişət şəraitini yaxşılaşdırması üçün onun məşğulluğu, başqa sözlə desək, işlə təmin olunması vacibdir. Əmək şəraiti və məşğulluq sosial sahənin xüsusi qolu kimi fərqləndirilməlidir. Məşğulluq dövlətin iqtisadi vəziyyə-tindən, inkişaf səviyyəsindən, ölkə əhalisinin sıxlığından, ərazisindən, iqlim şəraitindən, beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakından və s. asılıdır. Bütün bu məsələlərin iki istiqamətdə - daxili siyasət çərçivəsində və beynəlxalq əlaqələr sahəsində tənzimləməsi çox vacibdir (4).

İnsanın əmək fəaliyyəti onun sağlamlığı ilə bilavasitə əlaqədardır. Sağlamlıq çoxkomponentli anlayışdır. Müəyyən dövlət üçün bu, səhiyyə üzrə kadrların sayı, onların hazırlıq səviyyəsi, texniki təchizatı, ölkənin iqtisadi vəziyyəti, coğrafi şəraiti, keçici xəstəliklərin yayılma dərəcəsi, immunlaşdırma işlərinin aparılması, əmək və məişət şəraiti, ərzaq məhsullarının bolluğu və s. problemləri qarşılıqlı vəhdətdə həll etməyi tələb edir.

Təhsil və mədəniyyət məsələləri sosial problemlərin başqa qolu kimi ayrıca qrup təşkil edir. Təhsil istər məşğulluq, istərsə də əmək məsələləri ilə əlaqədardır. Eyni əlaqə mədəniyyət üçün də səciyyəvidir. Hər iki problem insanın həyat səviyyəsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Ölkənin coğrafi mövqeyi, ətraf mühit və ekologiya, yaşayış yeri ilə təchizatda, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Sosial sahənin bu qolunu yaşayış yeri və şəraiti adı altında birləşdirmək, zənnimizcə, daha məqsədəuyğun sayılmalıdır.

Sosial mühit, sosial struktur və bir sıra digər məsələlər də bəzən sosial problemlər cərgəsinə daxil edilir. Bizim fikrimizcə, belə qruplar bölgü prinsipinin başqa şəkildə seçilməsindən irəli gəlir və qəbul etdiyimiz meyar kənarında qalır. İnsan hüquqları sahəsi ümumi qanunlarla yanaşı, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasını, hərbi cinayətlər və genosid, məcburi əmək və quldarlıq, vətəndaşlıq, söz azadlığı, qadın hüquqları, uşaqların müdafiəsi və s. alt qrupları təşkil edir.(3)

Elmi ədəbiyyatda sosial sahələrin təsnifi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. A.P.Kuznetsova əməyi də sosial sahəyə aid edir. O, yazır: "Bazis proseslər kimi əməyin, istehsalın sosial sahədən çıxarılması nəzəri cəhətdən tamamilə yolverilməzdir" (5).

ABŞ-da ümumi federal və ştat səviyyəsində sosial sahənin göstəricilərinin daxil edildiyi illik statistik məcmuəyə səhiyyə, sosial təminat, məşğulluq, gəlir, mənzil şəraiti, asudə vaxt və əyləncə, əhalinin demoqrafik göstəriciləri daxil edilir (2).

Göründüyü kimi, sosial siyasətin həyata keçirildiyi bir çox sahələr mövcuddur. Bəzi tədqiqatçı alimlər həmin sahələrin formalaşmasına müxtəlif aspektlərdən yanaşdıqlarına görə, bir-birilərindən fərqlənirlər. Yəni, sosial siyasətin həyata keçirildiyi sahələrə həmin alimlər müxtəlif mövqedən yanaşırlar. Məsələn, V.M.Kapitsının fikrincə, sosial siyasətin əsas sahələri aşağıdakılardır: 1) səhiyyə və məcburi tibbi sığorta; 2) ailəyə, uşaqlara, ana və atalara yardım 3) mənzil siyasəti, əhaliyə kommunal və məişət xidməti; 4) yaşlıların və əlillərin müdafiəsi; 5) əhaliyə sosial xidmət; 6) ətraf mühitin qorunması; 7) qaçqın və məcburi köçkünlərin, mühacirlərin sosial müdafiəsi. (6)

İ.A.Qriqoryeva belə hesab edir ki, sosial siyasət kasıblara kasıblıqla mübarizə aparmağa, sosial sığortanı inkişaf etdirməyə, gənclərlə iş aparmağa, məşğulluğu həvəsləndirməyə, müavinət alanların iqtisadi və sosial müstəqil adamlar cərgəsinə keçməsinə yönəlməlidir. (7)

V.V.Kolkov isə müasir sosial dövlətlərin təcrübə və fəaliyyətini araşdıraraq göstərir ki, bu dövlətlərdə sosial siyasətin əsas elementləri sosial təminat, sosial yardım, sosial müdafiə və sosial iş təşkil edir. (8)

Buradan aydın olur ki, sosial siyasətin bilavasitə həyata keçirildiyi sahələri tədqiqatçılar bir-birindən fərqli şəkildə müəyyənləşdirmişlər. Lakin həm V.M.Kapitsın, İ.A.Qriqoryeva, həm də V.V.Kolkov sosial siyasətin həyata keçirildiyi sahələri düzgün aydınlaşdırmışlar. Onların bu məsələyə münasibəti sosial siyasətin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməyə də imkan verir.

Bəs beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT sosial siyasətin həyata keçirilməsində əsas hansı sahələri müəyyənləşdirmişdir.

BMT-nin sosial statistika göstəriciləri əsasən aşağıdakı sahələri əhatə edir: əhali, cəmiyyətin sosial strukturu, ailə və məişət, gəlir və ailə əmanətləri, həyat səviyyəsi, səhiyyə, ərzaq məhsullarının istehlakı, mənzil şəraiti, təhsil və

mədəniyyət, əmək şəraiti və məşğulluq, kənd əhalisinin həyat şəraiti, sosial təminat, uşaqların saxlanması və tərbiyəsi, əlillər, qocalar və pensiyaçılar, əxlaqi statistika, ictimai fondlar. (8)

Əmək, gəlir, təhsil və s. sahələrdə siyasətdən bəhs edərkən bu sahələrin bütünlüklə deyil, qismən sosial siyasətlə bağlılığını açıqlamaq lazım gəlir. Çünki, sosial sahənin problemləri də özlüyündə geniş spekteri əhatə edir. Məsələn, əmək məşğulluğu işlə təminatda vasitəçiliyi, işçilərə ixtisası dəyişmə və işlə əlaqədar yeni yaşayış yerinə köçmə ilə bağlı köməyi, işi müvəqqəti itirməklə bağlı müavinət almağı, işdən çıxarmanı məhdudlaşdırmağı, işdənçıxarma üzərində nəzarəti və s. əhatə edir. Yaxud, əmək haqqı sahəsində həyata keçirilən siyasət zəruri minimumun müəyyənləşdirilməsini, əmək haqqı tariflərinin dərəcələrə bölünməsinə, əmək haqqının mühafizəsini və onun düzgün ödənilməsinə və s. özündə birləşdirir. Əməyin mühafizəsi əməyin təhlükəsizliyini və əmək gigiyenasının təmin olunmasını, iş vaxtının və məzuniyyətin tənzimlənməsini, əmək mədəniyyəti şəraitinin yüksəldilməsini və s. nəzərdə tutur.

Qeyd olunanların hər biri bilavasitə ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətlə bağlıdır. Deməli, dövlətin müxtəlif sahələrdəki daxili siyasəti onun sosial siyasəti ilə uzlaşmalıdır. Eyni zamanda, sosial siyasət həyata keçiriləndə də digər sahələrdəki siyasətlə əlaqə nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu məsələlərin həlli sosial siyasətin müəyyən tərkib hissəsi, sahəsi əsasında aparıla bilər. Bu baxımdan sosial siyasətin aşağıdakı sahələrini qeyd etmək olar: 1) məşğulluq sahəsində siyasət; 2) əmək haqqının formalaşdırılması sahəsində siyasət; 3) əməyin və ətraf mühitin mühafizəsi; 4) sosial müdafiə və təminatı; 5) səhiyyə; 6) mənzil; 7) asudə vaxtın və istirahətin təşkili.

Bundan başqa, sosial siyasət peşə təhsilini, mədəniyyətin yayılmasını, sosial patologiya ilə mübarizəni də əhatə etməlidir.

Bu təsnifat tam olmaya bilər. Lakin belə qruplaşdırma sosial siyasətin qəbul olunmuş əsas sahələrini əhatə edir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, sosial siyasətin göstərilən problemlərinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi vardır.

Sosializm cəmiyyətində istehsal vasitələrinin milliləşdirilməsi və məhsuldar qüvvələrin inkişafının bütün sosial problemləri birbaşa aradan qaldıracağı haqqında irəli sürülən nəzəri fikirlər özünü doğrultmadı. Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədi bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu vəzifələr sırasına aşağıdakılar daxildir: ixtisasa uyğun iş təminatı; ailəni saxlamağı nəzərdə tutan əmək gəliri; mədəni yaşayış səviyyəsini təmin etməyə imkan verən mənzil; əmək qabiliyyətini itirdikdə maddi təminat; xəstəlik zamanı yardım; istirahət üçün şərait və s.

Bütün bu vəzifələrdən hər hansı birinin yerinə yetirilməsi müəyyən fəaliyyət tələb edir. Məsələn, tam məşğulluğun əldə olunması, ilk növbədə, kifayət qədər iş yerlərinin açılmasını şərtləndirir.

Lakin bu zaman da əlavə amillər meydana çıxır. Açılan iş yerlərində işləmək üçün ixtisaslaşma vacibdir. Eyni zamanda, tam əmək qabiliyyəti olmayanların (əlillərin) işlə təminatı da nəzərdə tutulmalıdır (2).

Bu problemin aradan qaldırılması ixtisaslaşdırma işinin təşkil edilməsini aktual bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Öz yaşayış yerində lazımı işlə təmin oluna bilməyənlərin miqrasiyası da bu problemlə qismən bağlıdır. Sosial siyasətin bir istiqaməti də işçilərin əsassız işdən azad edilməsinə qarşı yönəlməlidir.

Vətəndaşların müvafiq gəlirli təminatı üçün milli gəlirin əhalinin şəxsi istehlakı üçün nəzərdə tutulan hissəsinin düzgün müəyyən olunmasını tələb edir. Milli gəlirin bu hissəsinin müxtəlif sektorlar, peşə qrupları arasında bölünməsinə mütənəsiblik qorunmalıdır. Əmək haqqı tarifi düzgün dərəcələrə bölgüsünü müəyyənləşdirmək zəruri istehlak səviyyəsini təmin etmək üçün gərəklidir. Hər hansı bir qrupun əmək haqqının sosial zəruri minimumdan aşağı düşməsinə imkan vermək olmaz. Bu haqların başqa tədbirlər hesabına çoxuşaqlı ailələr üçün artırılmasına çalışmaq lazımdır.

Müvafiq yaşayış sahəsi ilə təminat təkcə yeni mənzillərin tikintisini deyil, həm də bu mənzillərin düzgün paylanmasını tələb edir. Mənzil haqqı həddinin yuxarı olmaması, mənzil avadanlıqlarının alınmasındakı şəxsi təşəbbüskarlığın stimullaşdırılması da göstərilən problemin vacib tərəflərindən biri kimi çıxış edir.

Sosial siyasətin əsas məqsədinin onun elementləri və tərkib hissələri üzrə, şərhli göstərir ki, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün olduqca müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Bu vasitələrdən hər biri isə öz növ-bəsinə müəyyən amillərdən asılı olur. Qeyd edilən xüsusiyyətlər sosial siyasətin ayrı-ayrı istiqamətlərə yönəldilməsini tələb edir. Məsələn, məşğuluq üzrə siyasət, əmək haqqı sahəsində siyasət, sosial təminat, mənzil siyasəti, təhsil və s.

Hər bir istiqamət üzrə həyata keçirilən sosial siyasətin iki fazasını ayırmaq mümkündür: a) müvafiq vəsaitlərin toplanması və onun xalq təsərrüfatının ümumi inkişafını təmin edəcək istiqamətdə sərfi; b) bu vəsaitlərin əhalinin tələbat strukturunu nəzərə almaqla rəşional istifadəsi.

Birinci faza daha çox iqtisadi xarakter daşıyır, ikinci faza isə sifş sosial mahiyyətlidir.

İqtisadi və sosial məsələlər də bir-biri ilə çuğlaşır. Sosial sahənin elə fəaliyyət istiqamətləri mövcuddur ki, burada iqtisadi səciyyə daha qabarıq nəzərə çarpır. Bir sıra sahələrdə isə, təbii ki, sosial cəhətlər ön planda durur. Beləliklə, bir daha aydın olur ki, sosial siyasətin bütün sahələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla yanaşı, onlar dövlətin daxili siyasətinin müxtəlif sahələri ilə də kəşişir.

ƏDƏBİYYAT

1. Journal of Social Policy. 1979. Vol.8, Part 1.P.47 Muller İ. Dis. Bedeutune des. Subsidiaritat sprinzips auf der Evene des Staats. Subsidiparitat und Demokratie. Dus-seldorf, 1981, s.89
2. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. ООН, 1966-76. Преамбула.
3. Философский энциклопедический словарь. М., 1983
4. Орлова Э.А, Социокультурные предпосылки социальной работы // Социокультурные особенности социальной работы. М., 1997. С. 24.
5. Кузнецова А.П. Социальные показатели и формирование наемного труда в современной России. М.,1998, с.61.
6. Капицын В.М. Социальная политика и право: шущность и взаимозависимости. Российский журнал социальной работы. 1998. №8, с.
7. Григорьева. Социальная политика и социальное реформирование в России в 90-х годах. СПб, 1998, с.56-58.
8. Колков В.В. Социальная безопасность. 4.1., М., 1998, с.27
9. Şirəliyev N. və Əhmədov Ə. Politologiya, Bakı, 1997
10. Nadı Rəcəbli. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komporativ təhlili. Bakı 2003

PEZİOME

Социальная политика представляет собой проводимую государственными структурами, общественными организациями, органами местного самоуправления, а также производственными коллективами систему мер, направленных на достижение социальных целей и результатов, связанных с повышением общественного благосостояния, улучшением качества жизни народа и обеспечением социально-политической стабильности, социального партнерства и социального смысла в обществе.

SUMMARY

Social policy represents spent by the state structures, public organizations, local governments, and also work collectives system of the measures directed on achievement of the social purposes and results, connected with public welfare increase, improvement of quality of life of the people and maintenance of sociopolitical stability, social partnership and social sense in a society.

ERMƏNİ TERRORÇU TƏŞKİLATLARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANDA TƏXRİBATÇILIQ FƏALİYYƏTİ

*Məhəmməd Hüseyinli Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
Ağcabədi filialının dosenti, tarix elmləri namizədi
Yaqub Səmədov Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
Ağcabədi filialının baş müəllimi tarix elmləri namizədi*

XIX əsrin əvvəllərində meydana gələn, uzun müddət tək-tək, seyrək aksiyalar kimi tarixə düşən terror keçən əsrdə, xüsusilə də onun sonlarına doğru ağırlaşmaz dərəcədə sürətlə artaraq öz ideologiyası, tərəfdarları, dayaqları, təlim görmüş dəstələri, silah-sürsat cəbbəxanaları olan, bütün dünyanı daimi gərginlədə saxlayan müdhiş bir qüvvəyə çevrilmişdir.

ABŞ-da 11 sentyabr 2001-ci il faciəsi əyani surətdə nümayiş etdirdi ki, bu gün dünyanın heç bir yerində, hətta qüdrətli iqtisadiyyata, texnikaya, elmə malik olan ölkələrin də insanların terror təhlükəsindən təminatı yoxdur.

Beynəlxalq terrorizmdən ən çox ziyan çəkən ölkələrindən biri kimi Azərbaycan beynəlxalq antiterror koalisiyasına qoşularaq, bu müdhiş bəlaya qarşı mübarizədə öz töhfəsini verir.

Respublikamız beynəlxalq terrorizmin istər ideyaca, istərsə də hərbi cəhətdən mükəmməl təşkil olunmuş və artıq dövlət terrorizmi səviyyəsinə qaldırılmış erməni terrorizmi ilə üz-üzə qalmışdır.

Erməni terrorizmi dünyanın demək olar ki, bütün guşələrinə yayılmış terror təşkilatları şəbəkəsinə malikdir. Erməni terrorçuları bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərir, ancaq onlar əsasən erməni icmasının narkotik maddələrinin daşınması ilə açıq məşğul olduğu Livanda, xüsusən də Beyrutda yuva salıblar. Vaxtı ilə Fransa mətbuatı narkotik maddələrin satışından əldə edilən gəlirin bir hissəsinin terrorçuların cibinə axdığını təsdiq etdirən məlumatlar dərc etmişdi. Beynəlxalq terrorizm üzrə ekspertlər də erməni terrorçularının narkotik maddələrin satışından əldə olunan gəlirlərdən öz cinayətkar əməllərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün istifadə etdiklərini təsdiqləmişlər.

Belə ki, bir sıra beynəlxalq toplantılarda Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarında nəzarətsizlik ucbatından həmin ərazilərdə narkotik maddələrin istehsalının və ticarətinin geniş miqyas alması faktlarla bir daha sübut edilmişdir.

Terrorizm mütəşəkkil cinayətkarlıq – insan, silah və narkotik maddələrin alverinə şərait yaradan təcavüzkar separatizmlə də sıx əlaqədardır.

Azərbaycan ərazilərinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı ilə yanaşı, Ermənistan xüsusi xidmət orqanları döyüş zonalarından uzaq mülkü obyektlərdə sərnişin nəqliyyatında onlarla terror aktı törətmiş, nəticədə 2000-dən artıq günahsız azərbaycanlı həlak olmuşdur.

Erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycana qarşı apardıqları terror müharibələri

XX əsrin 80-cı illərin sonlarından başlayaraq ardıcıl xarakter almışdır. XX əsrin 80-cı illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan ərazilərində törədilən terror-təxribat faktlarının bəzilərinə nəzər salaq: 16 sentyabr 1989-cu ildə “Tbilisi-Bakı” marşrutu ilə hərəkət sərnəşinin avtobusu partladılmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır; 10 avqust 1990-cı ildə “Tbilisi-Ağdam” marşrutu ilə hərəkət edən sərnəşinin avtobusu partladılmış 20 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır. Cinayətin təşkilatçıları A.Avanesyan və M.Tatevosyan cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşlar; 9 yanvar 1991-ci ildə “Molodyoj Azerbaydjana” qəzetinin müxbiri Salatın Əsgərova və üç rus hərbi qulluqçusunun olduğu avtomobilə qarşı terror aktı nəticəsində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir. Cinayətkar qrupun üzvləri A.Mkrtyan, Q.Petrosyan, A.Manqasaryan və Q.Arustamyan cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşlar.

1991-ci ildə noyabrın 20-də Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında “Mİ-8” vertalyotunun atəşə tutulması nəticəsində heyət və sərnəşinlər – Azərbaycanın görkəmli dövlət və hökumət nümayəndələri, Rusiya və Qazaxıstandan olan müşahidəçilər – bütünlüklə 19 nəfər həlak olmuşdur. 22 yanvar 1992-ci ildə “Ağdam-Şuşa” marşrutu ilə uçan “Mİ-8” mülkü vertalyotu Şuşa şəhəri yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən vurulmuşdur. Nəticədə çoxu qadın olmaqla və uşaq olan 44 nəfər həlak olmuşdur.

Erməni terrorçuları Bakı metropoliteninin ayrı-ayrı stansiyalarında da terror aktlarını həyata keçirmişlər. Belə ki, 19 mart 1994-cü ildə Bakı metropoliteninin 20 yanvar stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər yaralanmışdır. Məhkəmə sübut etmişdir ki, terror aksiyası erməni xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmış, separatçı “Sadval” ləzgi təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. 3 iyul 1994-cü ildə Bakı metropoliteninin “28 may” və “Gənclik” stansiyaları arasında elektrik qatarının partlayışı nəticəsində 13 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır.

Yuxarıda göstərilən terrorçuluq faktları sübut edir ki, Ermənistan Respublikası dövlət səviyyəsində terroru dəstəkləyərək terrorçuluğu siyasətinin əsas vasitələrindən birinə çevirmişdir. Çoxsaylı faktlar, məhkəmə materialları sübut edir ki, Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı törədilən terror aktları Ermənistan hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilərək bu ölkənin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

90-cı illərin əvvəllərində ermənistanın rəsmi dairələri “Daşnakstün”, “Asala”, “Erməni birliyi” və digər məşhur erməni terror təşkilatları fəallarınnın reabilitasiyası məqsədilə geniş miqyaslı kompaniyaya başlanmışdı. Onlara sığınacaq verməklə yaşayış və terrorçuluq fəaliyyətləri üçün gərəkli şərait yaratmış, müvafiq maliyyə dəstəyi göstərmişlər.

1983-cü ildə iyul ayında Parisdə Orli aeroportunda 8 nəfərin ölümü və 60 nəfərin yaralanması ilə nəticələnmiş terror aktına görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş terrorçu Veros Qarabadyanın azad olunması üçün

Ermənistanda dövlət səviyyəsində imza toplama kampaniyası keçirilmişdir. 2001-ci ilin aprelində Fransa məhkəməsi tərəfindən azad olunan terrorçu Ermənistanda rəsmi sığınacaq tapmışdır.

Məşhur terrorçu, 28 noyabr 1985-ci ildə 6 il müddətinə həbs edilmiş Monte Melkonyan 1990-cı ildə Fransa həbsxanasından buraxılaraq Ermənistana gəlmiş və terror fəaliyyətini davam etdirmək üçün buradan da Dağlıq Qarabağa göndərilmişdir. M.Melkonyan Xocavənd rayonunun işğalı zamanı erməni terror dəstəsinin komandanı olmuşdur. 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağda öldürülən terrorçunun Yerevanda dəfn mərasimində rəsmi şəxslər, o cümlədən Ermənistan prezidenti də iştirak etmişdir.

Yuxarıda göstərilən faktlar bir daha sübut edir ki, terrorçuluq Ermənistanda dövlət səviyyəsində müdafiə edilir, bu gün də respublikamıza qarşı terrorçuluq və təxribatçılıq cəhdləri edilir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin göstərişlərini rəhbər tutan Azərbaycan xüsusi xidmət orqanları xalqımıza qarşı yönəlmiş terror aktlarının qarşısının alınmasında sayıqlıq nümayiş etdirir və bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

SIYASİ İŞTİRAKÇILIQ VƏ SIYASİ İNDİFERENTLİK ARASI SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ ƏLAGƏSİ

BDU-nun sosiologiya kafedrasının dos. Ü.A.Şəfiyev

Cəmiyyətdə siyasi iglimin təbiətində bas verən dəyişikliklər vətəndaşların siyasi iştirakçılığına və protest siyasi aksiyalara təsirsiz ötüşə bilməz. Bu baxımdan sabit və transformasiya dövrlərini fərgləndirmək zəruridir. Siyasi iştirakın formal və nəticəsiz xarakteri protest siyasi aksiyalar üçün əhəmiyyətli reaktiv qismində çıxış edir. Labrint siyasi vəziyyəti dəyişdirmək üçün aktiv siyasi iştirakçılığın faydasızlığını dərk edən solum siyasi impotentlik hissi yaşayarag ya siyasi laqeyidlik və siyasi özgələsmə mərazinə tutulur, yaxud fəal protest siyasi aksiyalara müraciət etməli olur.

Siyasi iştirakçılıq sahəsində yaranan inam böhranı cəmiyyəti Niandra sapını bir sıra hallarda ölkə hüdudlarından kənarə axtarməgə sövq edir. Bu isə öz növbəsində dövlətin siyasi sabitliyi üçün həm daxilə,həm xaricdə təhlükə mənbəyi yaradır. Problemin həllənə ölkə daxilində çıxış yolu tapmayan narazılar öz metropol maraqlarını güdən dövlətlərin əlində Axil dabanına çevrilir. Və bu daban narazılar vətəni yedək,marionet, forpost dövlət imici əta edir. Utilitar məqsəd güdən siyasi elita öz igtidarını goruməg naminə ya avtarkiyaya ölkəni sürükləyir, ya da ən ağır şərtlərlə böyük güclərlə hesablaşmalı olur. Belə vəziyyət xüsusilə postimperiya dövrü yaşayan, ilkin müstəqillik dövründə olan siyasi subyektlər üçün xarakterikdir. Buna misal kimi Ermənistan dövlətinin real siyasi həyatını göstərmək olar. Ermənistan

nəinki iqtisadi, eləcə də mənəvi – psixoloji və siyasi baxımdan faili muxtar deyildir. Sözügedən ölkənin siyasi sferasında davamlı gərginlik, permanent hakimiyyət çevrilişləri, fərqli dövlətlərə yön götürmədə polilema qarşısında qalma, qərar qəbul etmədə hüquqsuzluq öz xələfi kimi müasir Ermənistanın da taleyini müşayiət etməkdədir.

Siyasi iştirakçılıq öz formasına görə müxtəlifdir. Belə ki, dövlət qulluğunda iştirakçılıqdan tutmuş rəsmi və qeyri rəsmi idarəetmə institutlarında fəaliyyəti, kütləvi siyasi aksiyalarda iştirakı, fərdi siyasi düşüncəni, disident fəaliyyəti, passiv siyasi münasibəti və süurlu siyasi indiferentliyi özündə ehtiva edən siyasi iştirakçılıq formaları arasında mühüm müəyyənədicilərlə əlaqələr vardır. Bir sıra hallarda siyasi iştirakçılıq uğursuzluğu yaşayan, respondent kimi rəyinə, seçici kimi seçiminə hörmət olunmadığını gören solum siyasi indiferentliyə üstünlük verir. Solumun siyasətdən qaçışı o zamana qədər baş verir ki, o, dərk edir ki, artıq siyasət onunla məşğul olur. Bu zaman vətəndaş protest siyasi fəaliyyətə müraciət etməli olur. Əgər hakimiyyət vətəndaşın həyat vasitələrini məhdudlaşdırmaq hesabına onu müvafiq qərara itaətə məcbur edirsə, o halda vətəndaş protest siyasi aksiyaya da az meyilli olur. Belə vəziyyət cəmiyyətdə gərginliyin bifunksiyasını yetişdirir. Əgər hakim elita öz sıralarına narazıları, radikalları neytrallaşdıraraq kooptasiya etməzsə onda fluktasiya baş verməz, beləliklə də daha radikal siyasi iştirakçılıq dalğası qeyri siyasi sabitliyi şərtləndirə bilər (Ermənistanı olduğu kimi).

Əlbətdə siyasi laqeyidlik təkcə siyasi pessimizmin təzahürü və nəticəsi kimi ortaya gəlir. Onu doğuran səbəblər sırasında siyasi şüursuzluq, hətta potest siyasi şüurdan məhrum olma, siyasi savadsızlıq, siyasi sosiallaşma mühitinin qənaətbəxş olmaması və s. faktorlar az rol oynamır. Cəmiyyət tarixində elə tarixi dövrlər olmuşdur ki, bəzi zümrələrin siyasi fəaliyyəti qanunla yasaq edildiyindən həmin təbəqələr siyasi təsəvvürlərdən məhrum olmuş və kütləvi siyasi laqeyidlik nümayiş etdirmişlər. Siyasətə çar sənəti kimi baxılma ənənəsi də bir çox təbəqələri uzun müddət siyasi təsəvvürlərdən belə uzaqda saxlamışdır.

Nə qədər acı olsa da cəmiyyətin müxtəlif sistemlərində, o cümlədən ailə təsisatlarındakı patriarxal münasibətlər qadınların və uşaqların əksər hallarda evin kişinin siyasi mövqeyi ilə həmrəyliyində, daha sonra siyasi laqeyidliyinə səbəb olur. Belə vəziyyət əyalət ölkələrinin əksəriyyəti üçün xarakterikdir. Bu tipli vəziyyətin davamlı olmaması üçün ailə daxili liberal dəyərlərin, cəmiyyətdə feminizmin deyil, gender balansının təmin edilməsi, normal siyasi sosiallaşma mühitinin tam bərqərar edilməsinə nail olunması zəruridir.

Siyasi sosiallaşma agentlərinin fəaliyyət sferalarındakı validlik böhranı da vətəndaşların siyasi laqeyidliyinə az təsir etmir. Belə ki, kivilərin müxtəlif manipulyativ yollarla ictimai rəyi dəşdirməyə yönəli fəaliyyəti, yanlış infarmasiyalarla oxucu etibarını itirməsi vətəndaşların siyasətdən qaçışını

şərtləndirən amillərdəndir. KİV sözügedən fəaliyyəti ilə təkcə vətəndaşların siyasətə marağına deyil, mətbuat industriyasına və satış bazarına böyük problem yarada bilər.

Beləliklə, siyasi iştirakçılıq və siyas indiferentlik arası qarşılıqlı təsir əlaqələri vardır. Bu əlaqələr ciddi qanunauyğuluq əsasında baş verir. Siyasi iştirakçılığın siyasi laqeyidliyə həm pozitiv, həm də mənfi təsiri vardır. Onlar arası münasibəti tənzimləmək zəruridir. Bunun üçün istər siyasi iştirakçılığın, istərsə də siyasi laqeyidliyin dinamikası daim nəzarətdə saxlanılmalı, onlar arası münasibətlər tənzimlənməlidir.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Рустамова Фидан, магистрант факультета международных отношений и международного права, Бакинский государственный университет

Внешняя политика Азербайджанской Республики, подготовленная и претворенная в жизнь со 2-ой половины 1993-го года, связана с именем Гейдара Алиева. Эта политика, подготовленная по его инициативе и под его руководством опираясь на глубоко осмысленные научные концепции, постепенно началась претворяться в жизнь. То есть был дан отпор стихийной политике, не имевшей цели, намерений, которая претворялась в жизнь без опыта, которая не учитывала конкретные условия, реализацию, соотношение сил, и которая, нанося ущерб народу и национальным интересам республики, привела к тому, республика, только что в тяжелых военных условиях приобретшая независимость, осталась в изоляции от международного мира. Этот новый подход, будучи очень правильным и претворенный в жизнь большой дальновидностью, сформировал необходимое начало для дальнейшего протекания нашей внешней политики. Однако сколько хорошо бы ни была подготовлена концепция, если четко не использовать механизм ее претворения в жизнь, если не создать все необходимые благоприятные условия для ее претворения в жизнь, эта концепция останется всего лишь на бумаге. Таким образом, прежде всего для линии новой внешней политики должны были быть обеспечены спокойные условия. Для этого надо было остановить войну и организовать стабильность внутри страны. С этой целью за счет прекращения стрельбы с Арменией в мае 1994-го года, не допуская в страну военных объединений и некоторых других действий, предпринятых ради создания стабильности внутри страны, была создана спокойная обстановка для последовательного претворения в жизнь новой внешней политики (1).

Учитывая все факторы, опираясь на силу интеллектуальности, знаний, богатого опыта, Гейдар Алиев установил основные направления нового внешнеполитического курса Азербайджана. Эта обновленная линия внешней политики, в первую очередь, должна была выполнить самые важные и самые неотложные задачи. Одна из этих задач заключалась в выведении Азербайджана из изоляционного положения в международный мир, разрушении мыслей, созданных против Азербайджана, доведении до мировых государств и мировой общественности нашей правовой работы, разрушении информационной блокады вокруг нашей республики. Одной из других задач являлась ликвидация без основания накалившихся отношений Азербайджана с некоторыми государствами, обеспечение уравновешенной внешнеполитической линии с зарубежными странами, оказание еще большего внимания отношениям с соседними государствами, достижение рациональных миролюбивых взаимных и дружественных соседних отношений. Одна из основных задач, стоящих перед государством, заключалась в создании отношений с большими государствами, полностью соответствующих международным правовым нормам и международным принципам на основе миролюбивой, дружелюбной и полезной взаимной соседской деятельности, в присоединении к существующим различным международным и региональным организациям и активном участии в них; в обеспечении, таким образом, участия независимого Азербайджана в большой мировой политике (2).

Правильное определение места, роли, стратегической значимости Азербайджана в мире и сложном Кавказском регионе также являлось одной из важнейших и значимых задач (8).

Для успешного осуществления и претворения в жизнь всех этих обязанностей необходимо было глубоко знать политический ход всех происходящих в мире происшествий, уметь правильно оценивать имеющиеся условия, а также делать правильные выводы из межгосударственных отношений, конкретных политических задач в регионе, их экономической значимости и действия на мировую политику, а также из столкновений интересов и взглядов. Таким образом, необходимо было вести разностороннюю внешнюю политику (7).

Гейдар Алиев, как умелый, опытный глава государства и зрелый политический деятель, продемонстрировал свое умение успешно и с большим мастерством подходить к этим сложным обязанностям и обязательствам. Это принесло Азербайджану авторитет и славу в международном мире, создало доверие к установленной Гейдаром Алиевым новой линии внешней политики и ее позиций. В результате, Азербайджан превратился в центр интересов всех передовых стран мира, начал играть большую роль в области международного и регионального

сотрудничества, превратился в одну из самых привлекательных стран для стока инвестиций (3).

В результате преобразований во всех сферах общества, претворенных в жизнь за счет многосторонней напряженной деятельности Гейдара Алиева Азербайджанская Республика стала равноправным членом Совета Европы, присоединилась к общеевропейской семье и заняла здесь достойное место. Гейдар Алиев не только установил новую линию внешней политики Азербайджанской Республики, он также четко и умело обдумал и подготовил все пути, способы, приемы и методы для претворения этой политики в жизнь.

Политика Гейдара Алиева помогла нашему государству выйти на международную арену (4).

Гейдар Алиев являлся наиболее влиятельной личностью на территории Южного Кавказа в течение долгого периода времени. Его личный вклад в установлении дружеских отношений между Соединенными Штатами Америки и Азербайджаном, существующими в настоящее время, а также сохранении независимости Азербайджана играет огромную роль. Именно под его руководством Соединенные Штаты Америки и Азербайджан являлись союзниками в борьбе против терроризма, включая операции, проведенные в Афганистане и Ираке. Решительность, которую он проявил в сфере достижения справедливого и длительного разрешения Нагорно-Карабахской трагедии путем мирных переговоров сыграла огромную роль в установлении мира и стабильности в регионе. В то же время, его позиция и предпринимаемые действия сыграли первостепенную роль в привлечении иностранных инвестиций в больших объемах, которые укрепили экономическое положение Азербайджана. Эти достижения способствовали улучшению жизни миллионов азербайджанцев, и создали все условия для вхождения Азербайджана в двадцать первый век как независимое государство (Джордж БУШ, Бывший Президент Соединенных Штатов Америки) (5)..

Ушел из жизни выдающийся государственный деятель, который завоевал уважение и огромное влияние во всем мире. В течение многих лет активная деятельность Гейдара Алирза оглы Алиева была связана с общей историей наших народов. Он заложил основу стратегического сотрудничества между Россией и Азербайджаном, сделал огромный личный вклад в укрепление дружбы и взаимопонимания, существующего между нашими странами. (9)

Его кончина является невосполнимой утратой для Содружества Независимых Государств, всего международного сообщества, отмечал Владимир ПУТИН, Премьер-министр Российской Федерации.

Гейдар Алиев был великим лидером Азербайджана. Он принес стабильность своей стране в период кризисов. Азербайджанский народ

может гордиться наследием, оставленным им. В период его деятельности в качестве Президента наступил прогресс в отношениях между нашими странами, и отношения между Азербайджаном и Европой значительно улучшились. Я хорошо помню его удачный визит в Британию в июле 1998 г., в особенности нашу встречу в моей резиденции, расположенной на ул. Даунинг, 10. Он заложил основу отношений, существующих между Объединенным Королевством и Азербайджаном в настоящее время. Мы горды тем, что огромные капиталовложения британских компаний Объединенное Королевство способствует будущему прогрессу Азербайджана, подчеркивал Тони БЛЕЙЕР, бывший премьер-министр Великобритании (10).

Покойный Гейдар Алиев занимает достойное место в турецкой и мировой истории благодаря своим бесценным заслугам во имя счастья и процветания Азербайджана, а также установлению мира в регионе и в мире в целом, считал Реджеб Тайиб ЭРДОГАН, премьер-министр Турецкой Республики (6).

Таким образом, международно-правовая деятельность Гейдара Алиева отличается самобытностью, основанной на личностных характеристиках этого великого деятеля современности, со стечением обстоятельств в региональном развитии политических процессов, с ролью личностного фактора в человеческой истории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гасанов Али. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку, Шарг-Гарб. 2007.
2. Мехтиев Рамиз, доктор философских наук, профессор. Азербайджанская республика 1991-2001 гг. Баку, Гызыл Шарг, 2001.
3. Личность Гейдара Алиева в Азербайджанской истории. Баку. под научной редакцией А.М.Гасанова. Баку, 2000.
4. Гейдар Алиев и современный Азербайджан. Под научной редакцией Рамиза Мехтиева. Баку, 2003.
5. Гейдар Алиев- от политического руководителя к общенациональному лидеру. Монография. Под редакцией профессора, доктора исторических наук Ирады Гусейновой. Баку, Техсиль, 2005.
6. Гарибов Фархад. Путь Гейдара Алиева. Баку, Гюлистан, 2006.
7. Аббасбейли Агалар. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997.
8. Ибрагимов Назим, Шукуров Ибрагим. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан. Баку, Баку, 1994.
9. Гасымов А. Возвращение. Баку, Баку, 1996

10. Azərbaycan: вызовы глобализации. Под научной редакцией профессора, доктора философских наук Рамиза Мехтиева. Азербайджан, Баку, 2004.

Xülasə:

Bu məqalədə Heydər Əliyevin beynəlxalq hüquqi fəaliyyətindən bəhs edilir. Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq fəaliyyətində bir subyekt kimi aktiv iştirak etməsində böyük əməyi olmuşdur. Bu məqaləni araşdırarkən beynəlxalq hüququn dövlətlər üçün vacibliyi ilə yanaşı dövlət rəhbərlərinin də öz dövlətlərinin beynəlxalq hüquqda tam hüquqlu subyekt kimi iştirakında böyük rol oynayır. Bu baxımdan bizim dövlət rəhbərlərimiz həm mərhum Heydər Əliyev həm də onun layiqli davamçısı olan İlham Əliyev beynəlxalq hüququn inkişafında bir dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının operativ iştirakını təmin edir və bu yöndə böyük işlər görməyə davam edir.

Summary:

In this article describe the activities of Heydar Aliyev in international law. This article also describes the tremendous work of Heydar Aliyev in development of international law in the Republic of Azerbaijan. While researching this article, in addition to the importance of international law for States also describes the importance of participation of States in international law as subjects of international law. From this point of view takes into account the operational involvement as late national leader Heydar Aliyev and his worthy on İlham Aliyev in the development of international law in the Republic of Azerbaijan.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PARTİYALAŞMA PROSESİNİN BAŞLICA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

***BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrasının müəllimi,
siyasi elmlər namizədi Həsənov Mehman Zahid oğlu***

Cəmiyyətin demokratik dəyərləri qəbul edərək inkişaf etdirməyə meylliliyi ilk növbədə ölkədə yeni keyfiyyət halına keçmək və yeni mənəvi ideyaların yaradılması zərurətindən irəli gəlmişdir. Məlum həqiqətdir ki, köhnə ideyaların puç olması cəmiyyətdə mənəvi sahədə dərin boşluqlar yaratmışdı və onun yerini yeni, daha sağlam, bəşəriyyətin inkişafını təmin edə biləcək ideyalar doldura bilərdi. Bu ideyalar qismində yalnız demokratik dəyərlər çıxış edə bilərdi. Ölkənin demokratik idarəetmə sisteminə keçidi də bu zərurətdən irəli gəlmişdir. Demokratik idarəetmə sisteminə keçidin ən zəruri elementi kimi, onun əsas siyasi institutlarının və demokratik prinsiplərinin qurulmasıdır. Demokratiyanın vacib siyasi prinsipi kimi, çoxpartiyalılıq çıxış edir.

Ölkəmizin tarixi keçmişinin tədqiqi müəyyən etmişdir ki, istər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması prosesində, istərsə də müasir dövrdə, müstəqilliyimizin yenidən bərpa edilməsi prosesində ən əhəmiyyətli rolü müxtəlif ictimai birliklər və yaranmış siyasi partiyalar oynamışdı. Biz bu rolün nədən ibarət olmasını müəyyən etmək üçün ilk növbədə hər iki dövrün siyasi reallıqlarını müqayisə əsasında nəzərdən keçirməliyik. Düzdür, tarixi reallıqlar, qüvvələr nisbəti və ümumən bəşəriyyətin inkişaf səviyyəsi bu dövrlərdə müxtəlif idi, bununla belə dövlətçiliyimizin gələcəkdə daha da inkişaf etməsi üçün bu tarixi mərhələlərin öyrənilməsi çox vacibdir. Bu fikri Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev “Azərbaycanın XIX-XX əsrlər siyasi tarixinin problemləri”inə dair gənc politoloqlarla keçirilən seminarında, həmçinin «Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti”ndə təsdiq etmişdir (3, s.26).

Siyasi tarixə müraciət edərək XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinin siyasi proseslərinə diqqət verdikdə məlum olur ki, həmin dövrdə Rusiya imperiyası həqiqətən də süquta məhkum idi. Çünki, bu imperiya da digərləri kimi mahiyyətcə elə yaranmışdı ki, son nəticədə mütləq dağılmalı idi. İmperiyanın dağılmasına gətirib çıxaran əsas səbəblərə misal olaraq, ərazisinin həddən-ziyadə geniş olmasını, etnik və milli tərkibin yekcins olmamasını, daxili qeyri-sabitlik amilinin olması, hakimiyyət uğrunda qeyri-sivil vasitələrdən istifadə olunmasını və s. göstərmək olar.

Məlumdur ki, bu dövrdə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yeni qüvvələr qoşulmuşdu. Bu qüvvələrin ideya bazasını “sosializm” ideyası təşkil etmişdi. Həmin qüvvələr bilavasitə ölkədə gedən partiyalaşma prosesinin həm səbəbkarı, həm də məsul olan tərəfi idilər. Ölkədə çoxlu sayda partiyaların və digər qurumların yaranması üçün bu cür şəraitin olması 1905-ci il 17 oktyabr ayında rus çarı tərəfindən məlum manifestin verilməsi nəticəsində mümkün olmuşdu. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, analogi formada bu cür proses SSRİ-də baş vermişdi. Burada Konstitusiyanın 6-cı maddəsinin ləğvi ilə kommunist partiyasının inhisarlığına son qoyulmuş, ölkədə çoxlu sayda ictimai birliklər və siyasi partiyalar formalaşmışdı.

Əsrin əvvəlində partiyalaşma prosesinin daha bir spesifik cəhəti o idi ki, bu dövrdə ilk yaranan partiyalar sosial-demokratik təmayüllü qüvvələr

olmuşdur. Sonrakı mərhələdə isə siyasi meydana millətçi təmayüllü partiyalar çıxmağa başlamışdı.

Azərbaycan əsrin əvvəlində imperiyanın əyalətlərindən birisi kimi mövcud olduğu üçün bütün siyasi proseslər, həmçinin partiyalaşma prosesi də mərkəzdə olduğu kimi baş verirdi. Burada da, ilk öncə sosial-demokratlar, sonra isə liberal və millətçi təmayüllü partiyalar formalaşmışdır. Biz bu partiyalara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

1. Sosial–demokratlar və onun müxtəlif təsisatları (inqilabçı-sosialistlər, anarxistlər);

2. Liberal təmayüllü partiyalar (müsəlman konstitusiya partiyası, kadetlər);

3. Millətçi təmayüllü partiyalar (Qeyrət, Difayi, Müdafiə, Müsavat) (9, s. 332-333).

Qeyd etdiyimiz bu üç qrup partiyalar bir-birindən məqsədlərinə və ümumən proqramlarına görə kəskin fərqlənirdilərsə, müasir dövrdə siyasi partiyaların proqramlarına baxdıqda elə kəskin fərqlər nəzərə çarpmır. Yalnız o zaman millətçi təmayüllü partiyalar yerli əhalinin maariflənməsinə, özünü dərk etməsinə, milli şüurun oyanmasında çox böyük rol oynayırdısa, müasir dövrdə əksər partiyalar bu mühüm vəzifəni şəərəflə həyata keçirirlər.

Siyasi tarixdən bizə məlum olduğu kimi, “Qeyrət”, “Difayi”, “Müdafiə” və “Müsavat” kimi millətçi partiyalar öz əsasını “Hümmət” adlı siyasi təşkilatdan götürmüşdü. Bu təşkilat müsəlman ölkələrində ilk sosial-demokratik təşkilat olmaqla, eyni zamanda özünəməxsus cəhəti ilə seçilirdi. Belə ki, o mahiyyətcə sosial-demokratların fəaliyyətinin davamını xatırladan bu təşkilat əslində müstəqil surətdə fəaliyyət göstərirdi və onun sosial bazasını əsasən yerli əhalinin nümayəndələri təşkil edirdi. Sonradan hümmət təşkilatının üzvləri müstəqil milli partiyaların yaranmasında fəal iştirak etmişdilər. Bu təşkilat bir növ indiki, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Hümmət təşkilatı dağıldıqdan sonra onun bazasında “Fədai” (1905), “İttifaq” (və ya “sosialist ittifaqçılar partiyasının müsəlman təşkilatı”), “Difayi” (1906), “Əş-Şəms” (1906), “Müsəlman konstitusiya partiyası” (1906), “Müdafiə” (1907), “Müsavat” (1911), “İttihadi-İslam” (1917), “Əhrar” (1918) partiyaları yaranmışdı. Bu partiyaların proqram və nizamnamələri fərqli cəhətləri ilə seçilir. Belə ki, məsələn: “Difayi” və “Müdafiə” partiyaları daha çox daşnak silahlı qüvvələrinə və onun rus havadarlarına qarşı ölkənin hərbi baxımdan müdafiəsi üçün yaradılmış hərbi təşkilat idisə, digər siyasi təşkilat, “Müsavat” partiyası müsəlman islam partiyası kimi fəaliyyətə başlamış, sonradan 1911-1917-ci illər ərzində böyük təkamül keçərək, islam partiyasından milli-demokratik partiyaya çevrilmişdir. Bu da daha çox onun lideri olan M.Ə.Rəsulzadənin özünün dünyagörüşündəki dəyişikliklərlə əlaqədar idi. O, “romantik panktürkçülük”dən “milli-müstəqillik” ideyalarına qədər böyük dəyişikliklərdən keçmişdir.

Bu dövrdə formalaşmış siyasi partiyaların fəaliyyətinin geniş təhlilini vermədən təkcə onu qeyd etmək vacibdir ki, məhz bu və ya digər partiyaların və onun liderlərinin fəaliyyətinin nəticəsidir ki, Azərbaycanda 1918-ci il mayın 28-də ilk müstəqil demokratik dövlət yaranmışdı. Müstəqilliyi əldə etdikdən sonrada siyasi partiyalar öz fəaliyyətlərini davam etdirmiş, bu dəfə əsas siyasi meydan qanunverici orqan olan parlament olmuşdu. Buraya keçirilən seçkilərin nəticəsində yerlər aşağıdakı kimi paylanmışdı:

- “Müsavat” demokratik bloku – 27 nəfər;
- “Müsavat” təmayüllü birtərəflər – 6 nəfər;
- “İttihad” partiyası – 11 nəfər;
- “Sosialist bloku” - 10 nəfər;
- “Əhrrar” partiyası – 7 nəfər;
- Birtərəflər – 3 nəfər (12, s.53).

Partiyaların siyasi fəaliyyəti 1918-ci ilin 19 noyabrında qəbul olunmuş “Seçki qanunu” vasitəsilə nizamlanırdı. Azərbaycanın Sovetlər tərəfindən işğalından sonra çoxpartiyalılığa əsaslanan siyasi sistemin fəaliyyətinə qadağa qoyulmuş oldu.

Sonrakı tarixi mərhələdə (1922-ci il dekabr) Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil olaraq müstəqil dövlət səviyyəsindən yarım-müstəqil dövlət səviyyəsinə endirilmişdir. Tamam başqa aspektdə “tək partiyalı” sistemdə uzun müddət qaldıqdan sonra XX əsrin sonu üçün məlum siyasi proseslər nəticəsində Azərbaycan yenidən azadlığa çıxmaq şansı əldə etmişdir. Əldə edilən bu müstəqillik Azərbaycan xalqının totalitar rejim daxilində uzun müddətli mübarizəsinin bilavasitə nəticəsi idi. Bu mübarizəni yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Azərbaycan Demokratik Respublikası ilk dəfə milli azadlıq, müstəqillik toxumlarını bütün Azərbaycana səpdi. Bu toxumlar uzun müddətdən sonra cücərdi, boy atdı və nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi” (1, s.19).

Müstəqillik dövrünün bu son mərhələsinin əsas xarakterik cəhətini milli-azadlıq hərəkatları və ölkənin partiyalaşma prosesinə sövq edilməsi ilə xarakterizə olunur. Siyasi ədəbiyyatda partiyalaşma mərhələsinin tarixi baxımdan bölgüsü belə verilmişdir:

1. Hazırlıq mərhələsi (1988-90);
  2. Siyasi partiyaların yaranma mərhələsi (1991-1992);
  3. Azərbaycan Respublikasında həqiqi çoxpartiyalılığın qurulması (1993-95);
  4. Siyasi partiyaların bloklaşmaya və birgə iştiraka meylliliyi ilə səciylənən müasir dövr (1995-ci ildən bu günə kimi).
- Birinci mərhələ ölkədə mövcud rejimə qarşı milli-azadlıq hərəkatının başlanması ilə xarakterizə olunur. Bu hərəkata aşağıdakı cəhətlər xas idi:
- ictimai-siyasi hərəkat milli-azadlıq hərəkatı olub, demokratik məzmununa malik idi;

-hərəkət əsas etibarını ilə dinc xarakter daşıyırdı. Əsas səciyyəvi cəhəti mitinqlər və küçə yürüşlərindən ibarət idi;

-ictimai-siyasi hərəkətin ilk mərhələsində kortəbii siyasi fəallıq güclü idi;

-ictimai-siyasi hərəkət müxtəlif siyasi cərəyanları, müxtəlif əqidəli şəxsləri özündə birləşdirmişdi;

-mitinqlərdə əsasən imperiyadan ayrılmaq, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, qaçqınların hüquqlarını qorumaq, ekologiyanı sağlamaq tələbləri irəli sürülürdü.

İctimai-siyasi hərəkət mahiyyətcə Azərbaycan vətəndaşının şüurunun keyfiyyətcə yeniləşməsi və onda yeni siyasi dəyərlər olan azadlıq, demokratiya, müstəqil dövlətçilik, humanizm və bir sıra başqa ideyaların dərin kök salması demək idi. Bu mərhələdəki milli-vətənpərvərlik hissi inkişaf mərhələsinə görə iki səviyyə keçmişdi:

1. İllüziyalı (utopik və ya romantik) vətənpərvərlik;

2. Konkret tarixi şəraitə əsaslanan həqiqi vətənpərvərlik.

Birinci istiqamətin tərəfdarları Topxana meşəsindən bir-iki ağacın kəsilməsindən hiddətlənib az qala erməniləri Yerevanacan qovmağa hazır idilər. Adi siyasi şüurun məhsulu olan vətənpərvərlik təbii ki, tezliklə insanlarda sönməyə başladı. Burada müxtəlif subyektiv amillərin rolu az olmamışdı. Qarabağ uğrunda gedən mübarizələrin elə ilk günlərindən başlayaraq, romantik vətənpərvərlər ya hər vasitə ilə aradan qaldırılmış oldular, ya da onlara müxtəlif üsullarla fəaliyyətlərinə mane olmağa başladılar. Belə olan halda digərlərində bu hiss ötməyə və öz yerini vətənpərvərliyin digər daha praktiki, utilitar formasına güzəştə getməyə məcbur oldu. Partiyalaşma prosesinin ikinci mərhələsində AXC daxilində ideoloji və əqidə baxımından fərqli qruplar yaranmağa başladı və nəticədə bu qruplar ayrılaraq siyasi partiya halında formalaşmağa başladılar. “Müsavat”, “AMİP”, “MHP” və s. bu kimi partiyaları misal göstərmək olar. Eyni zamanda həmçinin, AXC-yə müxalif olan partiyalarda məhz bu dövrdən başlayaraq yarandı.

Üçüncü mərhələdə isə, Azərbaycanda partiyalaşma prosesi siyasi həyata daha güclü təsir göstərməyə başladı. Partiyaların sayı rəsmi olaraq 20 oldu (hal-hazırda 40-dan artıq partiya mövcuddur). Məhz bu dövrdən etibarən vətəndaş cəmiyyətinin vacib elementi olan çoxpartiyalılığın inkişafına real imkanlar yarandı. Lakin obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən demokratik prinsiplərin cəmiyyətdə tam bərqərar olmaması, azad parlament seçkilərinin keçirilməməsi və nəhayət, 1993-cü ilin iyun qiyamı bu prosesi konstruktiv məcradan çıxarmış oldu. 93-cü ilin hadisələri göstərdi ki, müstəqilliyin elan edilməsi kifayət deyil, onun üçün möhkəm hüquqi təminatların yaradılması və xüsusilə də, demokratik dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi (o cümlədən sabit demokratik təsisatların formalaşdırılması) həyati baxımdan vacibdir. Bu ümdə məqsədlərə yalnız

1995-ci ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə tədricən nail olmaq mümkün oldu.

Dördüncü mərhələnin isə, əsas xarakterik cəhətini o təşkil edir ki, artıq siyasi partiyalar sərbəst şəkildə demokratik proseduralardan istifadə edərək, siyasi hakimiyyət uğrunda leqal mübarizəyə başladılar. İstər Milli Məclisə keçirilən seçkiləri (1995, 2005, 2010), istərsə də, sonrakı tarixi mərhələlərdə prezidentlik kürsüsünə (1998,2003,2008) və bələdiyyə orqanlarına keçirilən seçkiləri buna misal göstərmək olar. Bu hakimiyyət orqanlarına keçirilən seçkilərin əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif səpgili siyasi partiyalar hakimiyyətə gəlmək üçün həm ayrılıqda, həm də blok və ittifaqlarda geniş şəkildə iştirak etmişlər. Bu isə öz növbəsində yeni meyarların və münasibətlərin üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Bunu biz xüsusən 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərində görə bilərik. Belə ki, müxtəlif düşərgələrdə öz fəaliyyəti ilə seçilən AXCP-nin islahatçılar qanadı, Müsavat, AMİP, ADP və s. bu kimi partiyalar uzun sürən vahid lider axtarışından sonra bloklaşmaya və ittifaqlara girməyə daha çox üstünlük verməyə başladılar. Müsavat, ADP cütliyinə qarşı AMİP və AXCP-nin islahatçılar qanadı çıxış etdi. Onların bir-birilə siyasi rəqabəti isə, üçüncü tərəfi təşkil edən Yeni Azərbaycan Partiyasının başda İlham Əliyev olmaqla parlaq qələbəsi ilə nəticələndi.

Burada bir şeyidə qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan məkanında hakimiyyət uğrunda mübarizədə xüsusi yeri “Qarabağ problemi” tutduğundan bütün diqqət bu məsələnin həll edilməsi cəhdi üzərində qurulmuşdu. “Qarabağ kartı” həm uduşu, həm də məğlubiyyəti müəyyən edən əsas siyasi amil hesab olunurdu. Bu cür mürəkkəb şəraitdə yaranan siyasi partiyalar əsasən iki istiqamətdə formalaşmışdır:

Birincisi, AXC-nin daxilindən çıxan liderlərin ətrafında (məs; AMİP, Müsavat və s.);

İkincisi, bu qurumdan kənar, müstəqil surətdə formalaşmış partiyalar (məs; ALP, ADP və s.).

Müstəqil surətdə formalaşmış partiyalar içərisində xüsusən seçiləni Yeni Azərbaycan Partiyasıdır. Onun yaranma tarixini və dövlətçilikdə oynadığı rolu geniş şərh edən Yeni Azərbaycan Partiyasının icra katibi Əli Əhmədovun məsələlərlə bağlı münasibəti diqqəti cəlb edir. Onun fikrinə görə “ölkəmizin müasir siyasi tarixinin plüralizm və onun mühüm əlaməti hesab olunan çoxpartiyalılıqla səciyyələndiyini desək, səhv etmərik. Azərbaycanın milli azadlığa qovuşması siyasi azadlığın əldə edilməsi ilə təxminən eyni vaxta təsadüf etdiyindən müstəqil dövlət quruculuğu prosesi təbii surətdə həm də cəmiyyətin demokratikləşməsi ilə müşayiət olunur. Partiyalaşma bu yönümdə cərəyan edən proseslərdən doğan obyektiv nəticə kimi təzahür edir”(13).

Daha sonra Azərbaycanın siyasi reallıqlarının təhlilini aparan Ə.Əhmədov göstərir ki, ölkəmizdə partiyalaşma hərəkəti bir-birindən kəskin

surətdə fərqlənən iki qrup səbəblərlə şərtlənmişdir. Birinci qrup səbəbdən yaranan partiyalar ayrı-ayrı hakimiyyət iddialı fərdlərin cərəyan edən proseslərdən bəhrələnmək istəyini reallaşdırmaq cəhdi olub əslində bir növ “dəbə uyğunlaşmaq” təsiri bağışlayır.

İkinci qrup səbəbdən meydana gələn partiyalar isə obyektiv tələbatdan doğan zərurət kimi özünü təsdiq edir. Belə partiyaların yaranması ayrı-ayrı fərdlərin istəyinin nəticəsi deyil, cəmiyyətin özünümühafizə instiktinin təsiri altında birləşmək, təsisatlanmaq zərurətini dərk etməsidir. Təhlil və müqayisələr göstərir ki, haqqında sözü gedən motivlə zəminində yaranan siyasi qurum parametrlərinə yalnız Yeni Azərbaycan Partiyası uyğun gəlir.

Məlumdur ki, hər bir siyasi prosesin ölkənin siyasi həyatında müəyyən rolu olur. Bu onun cəmiyyətin ümumi inkişafında oynadığı rolu və əhəmiyyətlik dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Eynilə də siyasi partiyaların bizim cəmiyyətdə oynadığı rolun nədən ibarət olmasını müəyyən etmək onun əhəmiyyətlik dərəcəsini təhlil etməyə şərait yaradır. Bu baxımdan siyasi partiyaların mövcudluğu aşağıdakı amilləri səciyyələndirir:

1. Ölkədə siyasi plüralizm meyilləri artır, demokratik dəyər və proseduraların daha da genişlənməsinə meydan açılır;

2. Siyasi avanqard kimi xalqın və millətin təşkilatlanmasına, cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin yetkinləşməsinə ciddi təkan verilir;

3. Siyasi partiyalarda birləşmiş adamlar ciddi siyasi ideyalar və fəal dünyagörüşü əxz edir, özlərinin daimi fəallaşan həyat mövqeləri ilə siyasi proseslərə təsir etmək, cəmiyyəti məqsədəuyğun dəyişdirmək imkanları əldə etmiş olur;

4. Ölkədə formalaşan çoxpartiyalı sistem cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi kimi milli dövlət quruculuğunu inkişaf etdirir, ümumbəşəri sivilizasiyaya doğru hərəkətləri istiqamətləndirir və s.

Bütövlükdə, Qərb təcrübəsindən çıxış edən Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyalar aşağıdakı mühüm funksiyaları həyata keçirirlər:

1. Maraqların və məqsədlərin ümumiliyi əsasında vətəndaşların birliyinə çalışma və onların sosial-siyasi maarifləndirilməsi. Partiyalar öz məqsədlərinə müvafiq vətəndaşların ümumi maraq nöqtələrini tapmağa çalışır və bunun əsasında onları öz bayrağı ətrafında birləşdirməyə və onları siyasi cəhətdən formalaşdırmağa çalışırlar. Görülən tədbirlər sosial bazanın genişləndirilməsinə və bunun üçün strategiya və taktikanın dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Siyasi maarifləndirmə işində partiyalar həm təklikdə, həm də digər ictimai təşkilatlarla birgə iştirak edirlər;

2. Kütlələrə cəmiyyətin siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətinin izah edilməsi və gələcək fəaliyyət platformasının təklif edilməsi. Bu situasiyada partiyalar tək və ya blok şəklində hərəkət edə bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətə gəlmək istəyən partiyalar çox halda vəziyyəti bilərəkdən kəskin mənfi emosiyalara yönəldir, diqqəti neqativ halların üzərinə yönəldərək özlərini millətin “yeganə xilaskarı” kimi qələmə verirlər;

3. Hakimiyyət uğrunda mübarizə və bu hal üçün fəaliyyət proqramının təqdim edilməsi. Bizim cəmiyyətdə bu normal demokratik proseduradır;

4. Qanunvericilik orqanında yerlər uğrunda mübarizə və parlament fraksiyası vasitəsilə qanunvericilik təşəbbüslərinin irəli sürülməsi. Partiyalar, adətən, icra hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparsalar da, parlament seçkiləri istənilən siyasi qüvvənin təbliğat və nüfuzunun yoxlanılması üçün gözəl imkandır. 1995-ci ildə parlament seçkilərində majoritar qaydada seçilən deputatların yarısından çoxunun birtərəf olması siyasi partiyaların o dövrdə Azərbaycanda hələ kifayət qədər güclü kök salmadığına, seçicilərin (elektoratın) partiyadan daha çox inandığı şəxsiyyətlərə üstünlük verdiklərini aşkar etmişdi. Bu halda eyniliklə milli mentalitetin və digər amillərin də müəyyən rolu olmuşdur;

5. Digər siyasi partiyalarla münasibətlərin prinsip və formalarının müəyyənəlməsi; seçki bloklarının yaradılması, parlamentdə və parlamentdən kənar əməkdaşlıq və ya rəqabət prinsiplərinin müəyyənəldirilməsi;

6. İqtidarla müxalifətin təşkil edilməsi, onun siyasəti təmsil etdiyi təbəqələrin mənafeyini təmin etməzsə, dövlət orqanlarına təzyiq göstərməsi. Bu məsələni bir qədər aydınlaşdırmaq lazımdır. Belə ki, hakimiyyətdə təmsil olunmamış siyasi partiya heç də avtomatik surətdə müxalifətə keçmir. Əgər iqtidarın siyasəti partiyamı təmin edirsə o, onu kənardan müdafiə edə bilər. Bu, bütün sivil dünyada qəbul edilmiş normal praktikadır. Bu həmin partiyaların eyni sosial bazamı təmsil etməsindən, ancaq müəyyən səbəblərdən həmin qüvvələrin bir siyasi təşkilatda olmamasından irəli gəlir. Bunun perspektivi hadisələrin gedişatından asılı olaraq ya status-kvonun saxlanılması, ya da partiyaların birləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Müxalifətdə olan partiyaların da mövqeyi arasında kəskin fərq vardır. Müəyyən siyasi partiyalar seçkilərin nəticəsini, formalaşmış hakimiyyət orqanlarını tanıyır və onunla münasibətdə müntəzəm əlaqələri də olur. Bununla belə onlar iqtidarın zəif nöqtələrini göstərməklə tənqid edir, alternativ strateji fəaliyyət proqramı təklif etməklə növbəti seçkilər üçün öz elektoratını genişləndirməyə çalışır. Bu cür müxalifət normal müxalifət hesab edilir və Avropa demokratik ölkələri üçün xarakterik haldır.

Müxalifətin digər qanadı radikal mövqe tutaraq seçkinin nəticələrini, formalaşmış hakimiyyəti tanımır və ona qarşı total siyasi mübarizə aparır. Bu mövqeli siyasi partiyalar özlərinin fikirlərini mütləq düz hesab edərək iqtidarın bütün hərəkətlərini bəzən yanlış formada tənqid atəşinə tutur. "Barışmaz" müxalifət adlanan bu siyasi təbəqə, adətən, sosial qruplara yox, iqtidardan bu və ya digər səbəbə görə narazı düşən fərdlərə istinad edir. Bu müxalifət qanadının tərkibi yekdil olmayıb, müəyyən məqsəd birliyinə əsaslanır;

7. Vətəndaş cəmiyyəti ilə siyasi hakimiyyət arasında vasitəçilik funksiyası həyata keçirir. Bu, prinsipcə cəmiyyətin sonsuz vaxtda təkmilləşmə prosesi olub, insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Hətta sivil cəmiyyətin ən yüksək hədlərinə çatmış ölkələr belə vətəndaş cəmiyyətinin daim təkmilləşmə prosesindən uzaq deyillər;

8. Dövlət aparatında, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai təşkilatlarında çalışmaq üçün kadrların hazırlanması və irəli çəkilməsi. Ayrı-ayrı dövlətlərdə bu məsələ müxtəlif cür həll edilir və ölkənin siyasi ənənələrinə əsaslanır. Partiyaların bir qisminə (Müsavat, AXCP) artıq nisbətən formalaşmış kadrlardan istifadə edilirsə, digər qisminə gənc kadrların irəli çəkilməsinə üstünlük verilir (YAP, AMİP). Dövlət strukturlarında isə, qarışıq prinsipdən, yəni həm müxalif partiyalardan, həm də iqtidarı müdafiə edən siyasi partiyalardan, həm təsərrüfatlardan, həm də elmi müəssisələrdən irəli sürülən kadrlardan istifadə edilir;

9. Gənclərin fəal siyasi və sosial-iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsi. Fəaliyyət prinsiplərindən asılı olmayaraq respublikada bütün siyasi partiyalar gənclərlə iş xüsusi fikir verirlər. Hər birinin ya tərkibində gənclər birliyi, ya da onunla əməkdaşlıq edən gənclər təşkilatı vardır.

Beləliklə, siyasi partiyaların siyasi proseslərə təsirini ümumiləşdirsək, onda onun buradakı rolu çoxcəhətli olması ilə seçiləcəkdir. Həmin çoxcəhətli rola aiddir:

1. Seçkili dövlət orqanlarının formalaşması işində iştirak etmə;
2. Sonradan dövlət mexanizmlərinin siyasi, sosial və ideoloji əsaslarının möhkəmləndirilməsi işində iştirak etmə;
3. Daxili və xarici siyasətin yaradılması və həyata keçirilməsi prosesində iştirak etmə;
4. Dövlətin qanunvericilik fəaliyyətinə təsir etmə;
5. Müxtəlif dövlət orqanlarının fəaliyyətinə dair nəzarət sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi və s.

Bütün bu yuxarıda göstərdiyimiz təhlildən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında formalaşan çoxpartiyalı sistem özünün spesifik cəhətləri ilə seçilən prosesdir. Bu prosesdə iştirak edən siyasi qüvvələr, xüsusən də siyasi partiyaların vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasındakı rolu diqqəti cəlb edir. Partiyanın bu və ya digər rolunun cəmiyyətdə hansı səviyyədə təmin olunması isə, ilk növbədə cəmiyyətin özünün sağlam əsaslarla, yəni demokratik dövlət quruculuğu əsasında inkişafına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev "Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, 136s.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. (13 cild). Bakı 1997-2004
3. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı, 2001, 183s.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995, 56s. .

5. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu; Bakı, 1995, 30s.
6. Yeni Azərbaycan Partiyasının Nizamnaməsi (yeni nəşr). Bakı, 2000, 47s.
7. Azərbaycanda çoxpartiyalı sistemin formalaşma prosesi: problemlər və perspektivlər. "İnam plüralizm mərkəzi, 1997, 70s.
8. Əfəndiyev M.Ə. Siyasi elmin problemləri. Bakı, 1998, 538s.
9. Əhmədli M. Siyasi partiyaların blok və koalisiyalarının formalaşması. Bakı, 1998, 310s.
10. Ялийев Г.Ъ. Демократийа вь мцасирлик. Бакы, 1996, 230с.
11. Hacızadə Hikmət. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol. Bakı, 2002, 445s.
12. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, 110s.
13. Ахмедов Али. Диалектика демократического идеала в реальной демократии// Возрождение XXI век, 1999, №12, с.33-41
14. Байрамов А.Р. Правовое государство и политические партии. Баку, 1995, 121с.
15. Варламова Н.В., Пахоленко Н.Б. Общественный консенсус: подходы к проблеме// Государство и право, 1992, №9, с.3-11
16. Лобер В.Л. Проблема демократии в политической философии Норберто Боббио// Социально-политические науки, 1991, №6, с. 86-95

SUMMARY

The actuality of the problem in the objective necessity the research process of the formation of multiparty system in the Azerbaijanian Republic in contemporary conditions on the one hand, bat on the second the degree of the investigation of this problem.

Main content of this articles can be introduced as the followings:

- 1. Taking into consideration that the political parties can be mentioned as the important institutions of the policy, actually influencing to the formation and the functioning of the political power in the work are being researched the process of institutionalization of the political parties in the Azerbaijanian Republic in contemporary conditions.**
- 2. The process of the formation and the functioning of the political parties in Azerbaijan is going in condition of the systematical transition- from where the necessity to reveal out the influence of this factor to the process of the institutionalization of the political parties.**
- 3. Taking in to account the specificity of conditions of the formation of parties in our research is being revealed out the influence of the socio-economical, legal factors, as well as the traditions, the stereotypes of conduct, stipulated the national mentality of course.**

4. As far as the development of a real multi-party system signifies the process of a further democratization, in the thesis is being analyzed a number of mechanisms of the mutual relations of these processes in conditions of the Azerbaijan Republic.
5. The formation and the activity of the political parties leads to the formation of a certain party system, which can also find its attraction in the content of this articles.

The same time the results of the articles can be used for further research works of the various aspects of this many sided problem.

SİYASİ PARTİYALARIN CƏMİYYƏTDƏ YERİ VƏ ROLU.

Qulamova Məryam Elxan qızı, BDU-nun magistrantı

Açar sözlər: siyasi partiyalar, demokratiya, çoxpartiyalılıq, siyasi təşkilat, ictimai təşkilat

Ümumiyyətlə, bugünkü cəmiyyətdə siyasi partiyaların rolu haqda danışmaq elə də asan deyil. Çünki, mürəkkəb strukturlu cəmiyyətlərdə siyasi partiyalar da öz daxili və xarici quruluşu, funksiyaları, siyasi proseslərdə oynadığı rol və tutduğu mövqe çox müxtəlifdir. Bu mövzunu araşdırmaq üçün “siyasi partiya” anlayışının kökünü araşdırmaq lazımdır.

Beləliklə, “siyasi partiya” anlayışı haqqında nə demək olar, siyasi partiyanın tərifini vermədən, partiyanın siyasi sistemdə rolunu, demokratiya institutu kimi onun funksiyasını aydınlaşdırmaq çətindir. ədəbiyyatda siyasi partiyanın mahiyyətinin anlaşılmasında onun çoxsaylı tərəflərinə (bir sıra

müəlliflər onun 200-dən çox tərfi olduğunu göstərir) müxtəlif yanaşmalar haqqında danışılır. Partiyaya əsasən aşağıdakı kimi tərif verilir:

1. ümumi ideoloji dəyərləri birləşdirən qrup kimi;
2. spesifik təşkilat növü kimi;
3. müəyyən sinfin və ya başqa sosial qrupun müəyyən fəal hissəsini ümumi mənafehinin ifadəçisi kimi;
4. cəmiyyətdə siyasi konfliktin ifadəsi və onların konkret problemlərinin həll olunması silahı kimi.

Partiyanın əsas əlaməti - sinfi mənafehin ifadəsidir. O, partiyanın yaranmasının həqiqi mənbəyini göstərir – cəmiyyətin təbəqələşməsi və bir qrup və ya təbəqənin digəri üzərində üstünlüyü (hakimiyyəti) ilə şərtlənən sosial-sinfi ziddiyyətləri göstərir. Baxmayaraq ki, qeyri-marksist politoloqlar əsasən sinifləri və sinfi ziddiyyətləri inkar edirlər, hər halda müəyyən mənada cəmiyyətdə sosial qrupların mövcudluğunu və onların müxtəlif maraqlarını etiraf edirlər. Beləliklə, siyasi partiyaların mövcudluğunu bununla əlaqələndirərək, obyektiv olaraq, marksizmlə həmrəy olurlar.

Marksizm baxımından siyasi partiya müəyyən ideologiya ilə xarakterizə olunur. Məsələn, kommunist partiyası sosializm ideyasının inqilabi fəhlə hərəkatı ilə birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Digər partiyalara isə iqtisadi və siyasi hakimiyyəti əlində saxlayanların maraqlarını əsaslandıran öz ideologiyası xasdır. Müasir cəmiyyətlərdə marksizm tərəfindən təklif edilən ideoloji dəyərlərin siyasi qütbləşməsini inkar edən xarici ölkələrin politoloqları ideoloji amilin rolunu heç də kənara atmırlar. Hətta onlardan bir çoxu partiyayı bu və ya digər ideologiyayı, siyasi doktrinayı qəbul edən insanların qrupu kimi qələmə verirlər. Bu fikir öz əksini Şvartsenberqin yuxarıdakı tərifində də tapmışdır. İdeologiya, hər şeydən əvvəl, ictimai varlığın sosial-qrup və yaxud sinfi mənafehlərdən əks olunmasıdır. İdeologiya həmişə cəmiyyətin müəyyən hissəsinin mənafehinə ifadə edir, onun əsas prinsipi partiyalılıq prinsipidir. İdeologiyanın dəyəri onun ayrı-ayrı qrupların mənafehinin nə dərəcədə ifadə edilməsi ilə ölçülür. Partiyalılıq – subyektin sosial mövqeyinin müəyyənliyidir.

Nəhayət, siyasi partiyaya təşkilat kimi baxaq. Məlumdur ki, heç bir partiya təşkilatsız mövcud ola bilməz. Siyasi partiyanın marksist-leninçi konsepsiyasının bəzi elementləri müasir dövrdə müxtəlif siyasi reallıqlara ziddir. Burada iki məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Hər şeydən əvvəl partiyanın sinfi təbiətinin tərifini dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyulur. Məhz bu planda partiya heç də hər bir xüsusi sinfin hissəsi deyil və heç də hər hansı bir sinfin maraqlarını tam təmsil etmir. Müasir partiyaların əksəriyyəti özündə müxtəlif sinif və təbəqələrin nümayəndələrini müəyyənləşdirir, onların bir çox oxşar maraqlarını ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər siyasi partiyanın yaranmasının yalnız siniflərarası antaqonizmin həlledici rol oynadığı haqqında düşünmək sadələşmələrdir. Birincisi, cəmiyyətlərdə sosial antaqonizmlərin digər növləri də var (məsələn, millətlərarası). İkincisi, siyasi

konflikt ayrı-ayrı sosial qruplar və təbəqələr arasında uzunmüddətli, hətta xroniki olsa belə, heç də həmişə antaqonist forma almır və bu ona partiyanın formalaşmasının amili olmağa maneçilik törətmir. Üçüncüsü, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə siyasi həyatda sinfi fərqlərin olmasına mədəniyyətin modern və ənənəvi elementləri arasındakı konfliktlər mühüm təsir göstərir. Və onun bazasında da partiya ilə cəmiyyətin ayrılması baş verir.

Sinfi partiyalar heç də yox olmayıb, bir sıra ölkələrdə onlar hələ də qalır. Alman politoloqu K.Beyme qeyd edir ki, bu cür partiyalar məhz sinflər və təbəqələr arasında sosial konfliktlərin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətlərdə qalır. Bu ölkələrdəki iri partiyalar əksər hallarda müəyyən sinfi mənafeləri əks etdirir.

Marksist partiyası proletar partiyasının digər partiyalardan doqmatik spesifik əlamətindən (partiya sinfin avanqardıdır, onun rəhbəredici qüvvəsidir və i.a.) xilas ola bilsə, həmin partiyanın obyektivliyi daha da dərinləşər.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq siyasi partiya belə tərif vermək olar: partiya ictimai və siyasi dəyərlərə əsaslanan, müəyyən ictimai sinflərin, qrupların və təbəqələrin təşkilatıdır; siyasi hakimiyyəti ələ almaq və onda iştirak etmək yolu ilə ümumi məqsəd və maraqların reallaşmasına cəhd göstərən könüllü ictimai birlikdir.

Siyasi partiyaların mahiyyətini araşdırarkən onların yaranma tarixi, inkişaf istiqamətləri və fəaliyyət ardıcılıqlarına xüsusi diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Avropa və Amerikanın müasir partiyaları XIX əsrdə yaranmışdır. Siyasi institut kimi bu partiyalar Avropa siyasi mədəniyyətinin elementləridir. Siyasi partiyaların yaranması ümumi seçki hüququ uğrunda mübarizə ilə, cəmiyyətin sosial strukturunun qütbləşməsi və sosial ziddiyyətlərin həlli və nizamlanması zərurətilə, fəhlə sinfinin inkişafı və onun sinfi şüurunun artması ilə, müstəmləkə xalqlarının milli şüurunun oyanması ilə bağlı olmuşdur.

M.Veberin ardınca bir çox müəlliflər siyasi partiyalar tarixini üç mərhələyə bölür: aristokratik qruplaşma partiyası, siyasi klub partiyası və müasir kütləvi partiyalar. ədəbiyyatda qeyd olunur ki, həqiqətdə hər üç mərhələni yalnız iki ingilis partiyası keçmişdir: liberallar (viqilər) və konservatorlar (torilər). Müasir partiyaların əksəriyyəti isə bu mərhələləri keçmədən dərhal kütləvi partiya kimi formalaşmışdır. İngiltərədə partiyalar 1832-ci il seçki islahatı gedişində yerlərdə seçicilərin qeydə alınması zamanı liberalların təşəbbüsü ilə birliklərin meydana gəlməsi nəticəsində, ABŞ-da XIX əsrin 30-cu illərində Consonun prezidentliyi dövründə, Respublikaçılar partiyası isə 1854-cü ildə meydana gəlmişdir. Fransada və digər Avropa ölkələrində partiyalar 1848-ci il inqilabi gedişində, Rusiyada XIX əsrin 90-cı illərində yaranmışdır. Martov göstərirdi ki, Rusiyada ilk olaraq sosialist partiyaları yaranmışdır: 1892-ci ildə Polşa sosialist partiyası, 1898-ci ildə Rusiya sosial-demokratik partiyası, 1902-ci ildə isə eserlər partiyası, 1904-cü

ildə Azərbaycanda “Müsavat” partiyası (1911) siyasət meydanına çıxmışdır. Sonralar Rusiyada konservativ (sağ mühafizəkarlar) partiyalar yaranmışdır.

M.Düverjyeyə görə partiyalar mənşəyinə görə elektoral və xarici mənşəli olur. Elektoral partiyalar bilavasitə vətəndaşların seçki hüquqlarının, parlamentin səlahiyyətlərinin genişlənməsi və nümayəndəli məclis rolunun artması ilə bağlıdır. Bizim dövrümüzdə bu cür partiyalar parlament qrupları və seçki komitələri bazasında yaranır. “Xarici mənşəli” partiyalar “xarici” (siyasi strukturlara münasibətdə) təşkilatlardan həmkarlar təşkilatlarından, dini icmalardan meydana gəlir.

Məlumdur ki, yaxın keçmişdə Şərqi Avropa ölkələrində kütləvi təşkilatlar və partiyalar fəaliyyət göstərmişdir: Bolqarıstanda Vətən cəbhəsi, Çexoslovakiyada Milli cəbhə, Polşada Vətənpərvər Milli dirçəliş hərəkatı və s.

Yeni sosial-siyasi şərait cəmiyyətdə siyasi xarakterli digər hərəkat və təşkilatları ortaya çıxardı. Buna misal olaraq siyasi forumları, Polşada “Həmrəylik” tipli müstəqil həmkarlar təşkilatını göstərə bilərik. Onlar mövcud partiya sistemi əleyhinə əhalinin geniş təbəqələrinin alınmasına həlledici amilə çevrilmişdilər.

Keçid dövrünü yaşayan Azərbaycan cəmiyyətində müasir siyasi mühitin bərqərar olması prosesi gedir. Posttotalitar cəmiyyətin gələcək inkişaf perspektivləri siyasi partiyaların yaranması və formalaşmasından az asılı deyildir. Bu proses bir tərəfdən demokratik solumun özünütənzimləmə mexanizminin tərkib hissəsi, digər tərəfdən, modernləşmənin mühüm alətidir.

Keçid dövrünün əvvəllərində partiyalaşmanın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri o idi ki, həmin vaxt birpartiyalı sistemdən çoxpartiyalılığa transformasiya olunmaqdan yox, o vaxtkı partiya-dövlət sisteminin yenidən qurulmasından, yeni dövlətçiliyin və ona adekvat olan partiya sisteminin yaradılmasına cəhdlər göstərilməsindən söhbət gedirdi. Lakin hadisələrin gedişi partiya-dövlət sisteminə son qoydu və çoxpartiyalılığa əsaslanan açıq cəmiyyətin yaranması prioritet oldu.

Bir qədər də çoxpartiyalılıq problemini daha dərinədən təhlil edək...

Çoxpartiyalılıq probleminin tədqiqi cəmiyyətin sosial-sinfi strukturunun analizi ilə bilavasitə bağlıdır. Sosial strukturun konfliktoloji, inteqrasiyalı və sinfi prizmadan təhlili müxtəlif təbəqələrə bölünmüş cəmiyyətin strukturyaradıcı mexanizminin öyrənilməsi vasitəsilə mümkündür. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində ənənəvi mövcud olan sosial strukturdan yeni struktura keçid, yeni sosial qrupların yaranması prosesi gedir. Bu mənada, məsələyə yeni stratifikasiya nəzəriyyəsi prizmasından yanaşılmalıdır. Məlumdur ki, postsosialist ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan cəmiyyətində də yeni sosial qruplar, təbəqələrin (xüsusilə orta sinfin) əmələ gəlməsi və köhnə sosial-sinfi strukturun aradan çıxması prosesi gedir. Təbii ki, həmin sosial təbəqə və qrupların siyasi mövqeləri də yeni təşkilatların

nəinki sosial bazasının tədqiqini, eyni zamanda, insanların siyasi mövqələrinin təhlilini ortaya çıxarır.

Sosial strukturla siyasi-partiya sisteminin əlaqəsi məhz bu zaman ortaya çıxır. Bu əlaqə sosial qrupların öz siyasi tələblərini dərk etməsi prosesində ortaya çıxır. Sosial təbəqələşmənin artması fonunda sosial qrupların maraq və tələblərinin şaxələnməsi öz ifadəsini siyasi təşkilatlaşmada tapır. Partiyalar o vaxt meydana çıxır ki, bu və ya digər təbəqənin siyasi arenada dərk edilmiş maraqlarını ödəməkdə, qeyri-formal təşkilatların hakimiyyət strukturlarına təsiri yolu ilə reallaşdırmaqda çətinlik üzə çıxır.

Çoxpartiyalılıq ictimai idarəetmənin bəşəri sivilizasiya tərəfindən işlənib-hazırlanmış formasıdır. Çoxpartiyalılıq şəraitində bir neçə partiyanın siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparması ictimai tərəqqiyə nail olmaq məqsədilə plüralizmdən istifadə olunması mexanizmi kimi çıxış edir.

Nəhayət, bütün bu əlamət və xüsusiyyətləri ümumiləşdirib demək olar ki, demokratik rejimlərə Avropa parlamentarizminin ənənəvi prinsipləri ilə fəaliyyət göstərən partiyalar xasdır. Burada hakimiyyət uğrunda mübarizə leqallaşdırılır; ümumi seçkilər hakimiyyət institutlarının əsas formasıdır; hakimiyyətdə seçkilərdə qələbə çalmış bir partiya və ya partiyaların koalisiyası durur; hakim partiyalara qarşı müxalifət partiyaları durur; bütün partiyaların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Demokratik dövlətlərin Konstitusiyalarında siyasi partiyaların əsas məqsədləri və fəaliyyət şəraiti, onların hakimiyyət sistemində rolu müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Həsən Şirəliyev, Əli Əhmədov. “Politologiya”
2. Məcid Əfəndiyev. “Siyasi elmin əsasları”
3. Dilqəm İsmayılov. “Azərbaycan cəmiyyətinin transformasiyasının zəruriliyi və keçid dövrünün zəruriliyi.”
4. Hacı Hacıyev. “Sabit inkişaf konsepsiyası haqqında”
5. www.e-qanun.az “Siyasi partiyalar haqqında qanun”

МНОГООБРАЗИЕ ЖИВОЙ ПРИРОДЫ — ЗАЛОГ НАШЕГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

М.Алескерова, БГУ

Природа нашей планеты поразительно богата и многообразна. Мир полон удивительных творений. Там где не вмешивается человек, природа живет и формируется по совершенным законам установленным Творцом. Но с приходом цивилизации все изменяется. К сожалению, с незапамятных времен человек убивал животных и вырубал леса. Со

временем люди заселили практически всю планету. В результате деятельности человека многие растения и животные лишились привычных мест обитания или вообще исчезли с лица Земли. В XX веке загрязнение окружающей среды стало настоящей проблемой для практически для всей планеты.

На многих пляжах мира разбросаны пластиковые упаковки, которые пролежат в таком виде в течение нескольких десятков лет. Менее заметны вредные отходы промышленного производства, которые обычно стараются где-нибудь захоронить. Но поговорка: с глаз долой — из сердца вон, в этом случае не верна. Отходы могут попадать в подземные системы водоснабжения и причинять серьезный вред здоровью людей и животных. «Мы не знаем, что делать со всеми химикатами, производимыми современной промышленностью, — признался венгерский ученый из Будапештского института гидрологии. — Мы даже не можем уследить за ними». Деятельность человека часто наносит непоправимый ущерб природе.

К примеру, за последние 40 лет в непальских Гималаях было вырублено 50 процентов лесов, которые использовали либо в качестве топлива, либо для изделий из дерева. Осознание этого факта привело к тому, что люди стали создавать заповедные территории. Еще в очень давние времена люди заботились о сохранении отдельных - наиболее ценных с их точки зрения - природных участков или объектов. Например, считается, что первая заповедная зона на Шри-Ланке была создана уже в III веке до н.э. Первые упоминания об природоохранном статусе территории известной сейчас как Национальный парк Ишкель относятся к 13 веку, когда правящая тогда в Арабском халифате династия Хафсидов запретила в окрестностях озера охоту. В Средние века в Европе, зная заботилась о сохранении продуктивности своих охотничьих угодий. Для этого выделялись особые участки, где с целью воспроизводства дичи временно запрещалась любая охота, причем наказание за нарушение запрета было довольно суровым. Как охраняемая природная территория Беловежская пуца известна с конца XIV – начала XV вв., когда Великий князь Ягайло объявил ее заповедной.

Первые государственные заповедники, охранявшие природные общества, появились еще в XVI веке. Однако **первый национальный парк** был открыт только в конце 19-го века, в США. Этой действительно высокой чести удостоилось уникальное Йеллоустонское плато, богатое гейзерами и горячими минеральными источниками, где в 1872 году был открыт Йеллоустонский национальный парк. В 1916 году в США была создана Служба национальных парков. Такие национальные парки США как Гранд-Каньон, Джаспер, Олимпик и другие в настоящее время хорошо известны за пределами Северной Америки.

С тех пор на всех континентах было открыто много парков. Первый национальный парк в Европе был создан в 1914 году в кантоне Граубюнден, Швейцария. Затем в 1922 году был открыт национальный парк Гран-Парадизо в Италии. Первым национальным парком во Франции был Вануаз, созданный в 1963 году. Он на протяжении 14 километров граничит с итальянским Гран-Парадизо. Всего во Франции семь национальных парков, три из которых расположены в альпийском полумесяце, протянувшимся от Франции до Австрии. В альпийском полумесяце также расположены и другие национальные парки: Берхтесгаден в Германии, Высокий Тауэрн в Австрии, Стельвио в Италии и Триглав в Словении.

В настоящее время в мире существует более тысячи национальных парков и десятки тысяч охраняемых территорий. По приблизительным оценкам их около 70000, и занимают они примерно 10% всей суши. В России существуют 101 заповедник и 35 национальных парков, которые вместе занимают площадь 40 млн.га (около 2% площади Российской Федерации).

Национальный парк Беловежская пуца. Национальный парк «Беловежская пуца» расположен на территории Каменецкого и Пружанского районов Брестской области и Свислочского района Гродненской области. Административный центр национального парка находится в поселке Каменюки Каменецкого района. Государственный национальный парк «Беловежская пуца», расположенный на территории Республики Беларусь, представляет собой единый природный комплекс с Беловежским национальным парком Республики Польша. Площадь национального парка составляет с белорусской стороны 87 363 га; с польской – 10 501 га.

«Беловежская пуца» – один из старейших заповедников в мире. Как охраняемая природная территория Беловежская пуца известна с конца XIV – начала XV вв., когда Великий князь Ягайло объявил ее заповедной. Территорией Беловежской пуцы в конце XIII – начале XIV вв. владеют литовские князья, в 1386 г. пуца перешла во владение Речи Посполитой, а в 1795 г. – вошла в состав России. После окончания Первой мировой войны Беловежская пуца принадлежит Польше, а с 1939 г. входит в состав Белорусской ССР и приобретает статус государственного заповедника. После окончания Второй мировой войны часть заповедника вместе с его историческим центром – поселком Беловежа отошли к Польше. В августе 1957 г. заповедник был реорганизован в Государственное заповедно-охотничье хозяйство, основной задачей которого стало разведение диких животных и организация охот для высокопоставленных чиновников. Постановлением

Совета Министров Республики Беларусь от 16 сентября 1991 г. № 352 ГЗОХ был реорганизован и в его границах в целях сохранения уникального природного комплекса, а также создания условий для экологического и эстетического воспитания населения был создан первый в Республике Беларусь государственный национальный парк «Беловежская пуща».

Гайд-парк стал Королевским парком в 1536 году, когда он был выкуплен королем Генри VIII. До этого времени эта земля была прекрасным местом для охоты. С течением времени здесь стали отмечать национальные праздники, проводить соревнования. Многочисленные рыцарские казармы на окраинах и непрекращающаяся традиция устраивать оружейные салюты, которые были неотъемлемой частью древних парадов, напоминают об историческом военном прошлом. Самыми известными достопримечательностями парка являются Серпантин, озеро для купания и катания на лодках и Rotten Row, знаменитая на весь мир дорога для верховой езды, которая освещается по ночам.

В парке также есть дорожки длиной 4 мили для велосипедистов и для любителей катания на роликах. Богатая растительность парка делает его экологически чистым местом в самом центре города.

Одна из достопримечательностей Баку, излюбленное место отдыха бакинцев и гостей города. В 2009 году отметил свой 100 летний юбилей. Протяженность парка, составляющая на данный момент 3 км 700 метров, после генеральной реконструкции будет составлять 25 км. История бакинского бульвара уходит корнями к началу XIX века, когда бакинская городская управа неоднократно обсуждала вопрос о создании приморского бульвара. Но лишь в 1909 году были предприняты конкретные шаги, инициатором которых стал азербайджанский инженер Мамедгасан Гаджинский. Городские власти ассигновали на закладку бульвара 600 000 рублей. Материальную поддержку также оказали бакинские меценаты. Властями города был объявлен конкурс на лучший проект, в котором приняли участие около 30 специалистов, среди которых были видные архитекторы и инженеры-строители. Победителем конкурса стал Г. М. Термикелов. Вначале была благоустроена прибрежная территория, расположенная между причалом общества «Кавказ и Меркурий» и домом Сеида Мирбабаева. Ныне эта территория от Кукольного Театра до площади «Азнефть».

Были расчищены территории, посажены деревья, кустарники, разбиты цветники. По проекту инженера Н.Баева на бульваре была также построена купальня, которая походила на сказочный летний дворец. Послевоенные годы В послевоенные годы, в 40-х годах, в связи с подъёмом уровня воды в Каспийском море и частичной реконструкцией

бульвара, купальня была ликвидирована. К началу 50-х годов длина Приморского бульвара составляла уже 2,7 км, от судоремонтного завода им. «Парижской коммуны» до нового морского пассажирского вокзала. В 1966 году, по проекту архитектора М.Гусейнова, на Приморском бульваре, в районе площади «Азадлыг» была создана открытая к морю площадка, которая заканчивалась сходами к морю, декорированными партерной зеленью, цветниками и каскадом фонтанов.

В 1967 году М.Гусейновым был подготовлен новый проект реконструкции всего Приморского бульвара. В связи со значительным понижением уровня Каспийского моря, который достиг в 1977 году своей низшей отметки, в результате чего была обнажена широкая полоса бывшего морского дна, были предприняты работы по созданию второй нижней террасы Приморского парка, где были устроены аллеи, газоны и фонтаны. В связи с резким повышением уровня Каспия в 90-х годах, была затоплена значительная часть Приморского парка, в том числе прогулочная эстакада, катерная пристань и яхт-клуб. В результате проведенных реконструкционных работ нижнюю террасу бульвара подняли на несколько метров.

В 2007 году в Приморском парке, напротив площади «Азнефть» состоялось открытие музыкального фонтана, не имеющего аналогов в мире. В 2008 году завершилось строительство второго фонтана, сооруженного напротив Дома Правительства. Было обновлено и отреставрировано 15 аттракционов, кафе «Мирвари», кинотеатр «Бахар». В связи с указом президента, в 2008 году началась генеральная реконструкция Приморского парка, на которую мерией города Баку будет выделено 500 миллионов долларов США. Территория Приморского парка будет увеличена в пять раз. Длина его протянется от морского вокзала до поселка Зых и от Дворца ручных игр до мечети Биби-Эйбат. Масштабная реконструкция будет завершена до 2015 года.

Ключевые слова –Key Words: Природа –nature, Природный – natural, Польза –benefit, Окружающая среда –enviroment

Resume

All alive nature is the benefit of our life on the Earth planet. So that's why is very important for all people of the world to save our national resources and richness : lakes, forests and parks. A national park is an area of a country that each state proteets because of its natural beauty or because it hasc a special history.

Литература

1. Jonathan Kalerman – “ Soundproof book ”
2. J.W.Visser - “ Root Ecology ”
3. Юрий Дубягин - “ Мировые Парки ”
4. Е. А. Воронцов - “ Города и парки мира”

NATURFƏLSƏFƏ VƏ TƏBİƏTŞÜNASLIQ

**prof. V.M. Kərimov, təbiət fakültələri
üzrə fəlsəfə kafedrası, BDU**

İdrak tarixinin göstərdiyi kimi, insan biliyinin bir-birilə sıx bağlı olan fəlsəfə və təbiətşünaslıq kimi iki mühüm sahəsi qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə təşəkkül tapıb inkişaf etmişlər. Bu bilik sahələrinin münasibəti məsələsi daim düşündürsə də onun düzgün başa düşülməsinə gəlib çatanadək idrak kəşməkeşli yollardan keçmiş, onu müxtəlif şəkildə təsəvvür etmişlər.

Ümumiyyətlə fəlsəfə ilə təbiətşünaslığın münasibəti məsələsində tarixən üç əsas istiqamət formalaşmışdır: a) fəlsəfəni "elmlər elmi" kimi qələmə verərək elmləri ona tabe etdirən naturfəlsəfə; b) elmlərin öz-özlüyündə fəlsəfə olub heç bir fəlsəfəyə ehtiyacı olmadığını və fəlsəfənin lüzumsuzluğunu söyləyən pozitivizm; c) elmi fəlsəfə ilə təbiətşünaslığın həqiqi münasibətini açaraq onların qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə mövcud olub inkişaf etdiyini əsaslandıran dialektik-materialist istiqamət.

İnsan biliklərinin son dərəcə aşağı səviyyədə olduğu, elmin konkret sahələrinin olmadığı qədim dövrdə dünya haqqında bütün təbii-elmi təsəvvürləri də özündə ehtiva edən ümumi bir elm – naturfəlsəfə mövcud olmuşdur. Naturfəlsəfə daxilində fəlsəfə ilə təbii-elmi təsəvvürlər və sonralar onlar əsasında yaranıb inkişaf edən təbiət elmləri arasında fəaliyyət sahəsi aydın şəkildə ayrılmamış, onların tədqiqat predmetləri hələ müəyyənləşməmişdi. Buna görə də o dövrün mütəfəkkirlərinin fəlsəfi baxışları təbiət haqqındakı baxışları ilə çulğamış və onlar eyni zamanda təbiətşünas olmuşlar.

İdrakın inkişafı gedişində ayrı-ayrı təbiət elmlərinin müstəqil elm kimi formalaşaraq fəlsəfənin hökmranlığından azad olması, bir-birinin ardınca fəlsəfədən ayrılması baş verir ki, bu da fəlsəfə və təbiətşünaslığın münasibətində yeni mərhələ olmaqla həm öz tədqiqatlarında dərinləşmək imkanı qazanan təbiət elmlərinin, həm də öz predmetinə daxil olmayan və buna görə də həll edə bilməyəcəyi məsələlərdən xilas olan fəlsəfənin özü üçün müsbət hadisə idi.

Dünyanın bütöv, ümumi mənzərəsini vermək tələbatından yaranan naturfəlsəfə əsasən dialektik xarakter daşısa da konkret tədqiqatın nəticələrinə əsaslanmadığından öz yerini metafizikaya tərk etməli olmuşdu. Biliklərin diferensiasiyasının genişləndiyi İntibah və Yeni dövrdə eksperimental təbiətşünaslığın inkişafı gedişində təbiətin öyrənilməsində zəruri olaraq tətbiq olunan analitik tədqiqat metodunun birtərəfli şişirdilməsi nəticəsində meydana çıxan metafizik metod təbii-elmi idrakdan fəlsəfəyə də keçirilərək onun xarakterini (metafizikliyini) müəyyən edir. O zaman naturfəlsəfənin inkişafında

İ. Nyuton, N. Kopernik, C. Bruno, İ. Kant, J. Kübye və b. işlərinin mühüm rolu olmuşdur. Təbiətşünaslığa münasibətində naturfəlsəfə ikili rol oynamışdır. Bir tərəfdən, təbiətin müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilən sahələri arasındakı əlaqələrin hələ məlum olmadığı, aralıq hərəkət formalarını öyrənən fiziki-kimya, biofizika, biokimya, geofizika və s. kimi sintetik elmlərin olmadığı dövrdə dünyanın bütöv elmi-fəlsəfi mənzərəsini verməyə çalışan naturfəlsəfə bu zaman hadisələrin hələ məlum olmayan əlaqələrini xəyali, fantastik rabitələrlə, çatışmayan faktları uydurma faktlarla əvəz edir, anlaşılmaz görünən hadisələrin hələ dərk olunmamış gerçək səbəbləri və əlaqələrini əqli surətdə uydurulmuş səbəblər və rabitələrlə əvəz edir, xüsusi tədqiqat tələb edən məsələlərə əqli quraşdırmaların köməyiylə qəti cavab verməyə çalışır, sonralar elm tərəfindən rədd edilən bəzi (məsələn, flogiston, teplotod və s. haqqında) ideyaları irəli sürürdü. Bununla yanaşı elmdə inqilab yaradan bir sıra mühüm kəşflər sayəsində təbiətşünaslığın dialektikləşməsi prosesində Hegel kimi dialektik mütəfəkkirlər idealist naturfəlsəfə çərçivəsində dünya, dəyişmə və inkişaf qanunauyğunluqları haqqında elmin inkişafını xeyli qabaqlayan dahiyənə fikirlər də söyləmişlər.

Təbiətşünasların nailiyyətlərinə əsaslanan materialist fəlsəfənin Demokrit, Epikur, Qassendi, Nyuton, Qaliley, Bruno, Lomonosov, Laplas, XVIII əsr fransız materialistləri, Dalton, Feyerbax, Maksvell, Mendeleyev və başqa nümayəndələri dünyanın materialistcəsinə anlaşılmasının bir çox prinsiplərini formulə etmişlər. Bunlara misal olaraq, materiyanın atomist quruluşu, materiya və hərəkətin ayrılmazlığı, materiya ilə məkan və zamanın vəhdəti, determinizm prinsipini, kainatın məkan və zamanda sonsuzluğu ideyasını və s. göstərmək olar.

Konkret elmlərin inkişafı, xüsusilə XIX əsrin I yarısında fizika, kimya, geologiya, biologiya elmlərinin inkişafı və getdikcə dərinləşməsi metafizik naturfəlsəfənin məhdudluğunu aşkara çıxararaq dünyaya dialektik baxışın işlənməsinə gətirib çıxarır. Təbiətşünaslığın öz inkişafında kifayət qədər yüksək səviyyəyə çatdığı və çoxlu faktik materialların toplanıb sistemləşdirildiyi, hadisələrin həqiqi səbəblərinin aşkara çıxarılıb öyrənilməsi, onlar arasındakı real əlaqələrin açıldığı həmin dövrdə naturfəlsəfənin gərəksizliyi aşkara çıxır və belə bir şəraitdə naturfəlsəfənin saxlanması elmin tərəqqisi yolunda ciddi maneəyə çevrilir. Bu halda naturfəlsəfənin saxlanması cəhdi, vaxtilə F. Engelsin qeyd etdiyi kimi, nəinki yersiz, hətta, geriyyə atılmış addım olardı.

Naturfəlsəfənin sonunun çatması heç də təbiət fəlsəfəsinin sonunun çatması demək deyildir. Məlumdur ki, təbiətin dialektikası, təbiətşünaslıq fəlsəfəsi, yaxud artıq çoxdan adlandırıldığı kimi, təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri mövcuddur və onun işlənməsi üzrə hərtərəfli tədqiqatlar aparılmışdır və aparılmaqdadır.

MÜNDƏRİCAT

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

F.N. İSMAYILOV, A.H. BABAYEVA. Şəkərli diabet xəstələrində koqnitiv funksiyaların tədqiqi.....	3
K. QƏHRƏMANOVA, F. İBRAHİMOVA. Əxlaqi davranışlar.....	16
CABBAROVA L.M. Deprivasiya anlayışının mahiyyəti və bəzi əsas xüsusiyyətləri.....	21
САЗОНОВА А. Ю.. Методы исследования ценностей.....	25
SƏMƏD İNTİZARGHOFRAN CAVAD Talassemiya xəstəliyinin psixi təsirləri və talassemiyali uşaqların (yeniyyətmişlərin) həyat təcrübəsi.....	29
QURBANOVA L. E. Onkoloji xəstələrdə xəstəliyin daxili mənzərəsinin xüsusiyyətləri.....	32
SƏMƏD İNTİZARGHOFRAN CAVAD OĞLU Talassemiya xəstələrinin sosial - psixoloji problemləri.....	36
QURBANOVA LƏMAN ELMAN QIZI Xərçəng xəstəliyinin inkişafının psixofizioloji modeli	38

KAZIMOVA ZƏHRA CAVANŞİR QIZI . Yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmənin formalaşması	43
N.B.İMAMVERDİYEVA, b.m F.M.MƏMMƏDOV Tələbələrin idrak fəallığının artırılmasında informasiya texnologiyalarından istifadənin imkanları.	51
F. MİKAYILOVA Neologizmlər və onların yaranma mənbələri.....	53
S.B.ALLAHVERDİYEVA, N.B.İMAMVERDİYEVA H.Əliyev şəxsiyyəti: millimənlik şüurunun formalaşdırılması.	54
QULIYEVA M.A. Görkəmli Azərbaycan pedaqoqlarının uşaqların ailədə sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsi haqqında fikirləri	56
КАДЫРОВА Р.Г, МУСТАФАЕВА Г. Р. Модернизация общества и проблема ценностей.....	60
A.БАЙРАМОВА, Н. ИМАМБЕРДИЕВА. Роль мотивов и интересов в развитии учебно-познавательной деятельности студентов.....	65
П.Т.ИСАЕВА Роль установок и стереотипов в формировании отношения к социальным процессам и формирование установок посредством СМИ.....	68
ХАНЛАРОВ Х.С. Национально – культурная идентичность и гражданское общество.....	73
K.H.PƏNAHOVA, G.H.SƏFƏROVA İbn Sinanın sosial görüşlər.....	75
HƏMİDOVA HƏMİDƏ FAZİL QIZI Heydər Hüseynovun həyat fəaliyyəti və elmi-fəlsəfi yaradıcılığı.....	79
SƏLİMOVA ÜLVİYYƏ. İnsan həyatının mənası və amalı.....	82
ƏLİYEVA LƏMAN. Şəxsiyyət və onun özünüifadəsində azadlığın rolu.....	86
HƏMİDOVA HƏMİDƏ FAZİL QIZI. Heydər Hüseynov Azərbaycan fəlsəfi tarixinin tədqiqatçisi kimi	90
XƏLİLOV R.N. Şəxsiyyət insanın sosial səciyyəsi kimi.....	91
E.Ə.ƏHMƏDOVA. Ş.V. Hüseynova. Müasir təbiətşünaslıq və elmi idrakın metodologiyası.....	96
KƏRİMOVA N. İ. Davamlı inkişaf konsepsiyasının təməl prinsipləri.....	105
AZƏR ALLAHVERDİYEV Arqumentasiya fəaliyyət növü kimi.....	109
FARUK KURT Platon-Aristotel və xoşbəxtlik əxlaqı.....	113
СУЛТАНОВ А.Ш. К вопросу европейской системы перевода кредитов (ECTS).....	118
ШИХАЛИЗАДЕ С.Э. Экологические проблемы каспийского моря и возможные пути их решения.....	124
K.A.SARIYEV. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas strateji istiqamətləri.....	128
Q.Ə. QITƏLİYEV. Antinhisar siyasət – iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin mühüm istiqaməti kimi.....	131
BABAYEVA A. Açıq iqtisadiyyat anlayışı və	

açıq iqtisadiyyatda dövlətin stabilləşdirmə funksiyaları.....	134
HEFZİ YUSİF KAMAL OĞLU İran İslam Respublikasının bank sistemi.....	138
ƏLİYEV A. H.Milli innovasiya sistemi: adət-ənənə və mənəviyyat faktorlarının rolu.....	142
BABAYEVA A. Tədiyə balansı açıq iqtisadiyyatın göstəricisi kimi.....	144
QURBANOVA L. M.. Dünya iqtisadi böhranının Azərbaycana təsiri və müasir iqtisadi artım.....	145
HEFZİ YUSİF KAMAL OĞLU. Azərbaycanla sahibkarlığın inkişafı və bank sistemi.....	148
QƏDİROV ELDAR. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı.....	153
QURBANOVA L. M.. İqtisadi böhranların yaranması (1929-1933-cu illər böhranının təmsalında).....	154
HEFZİ YUSİF KAMAL OĞLU. Sahibkarlığın inkişafında kommərsiya banklarının rolu.....	157
ABDULHƏMİDOV MƏNƏMMƏD Yeni iqtisadi sistem şəraitində maliyyə bazarının zəruriliyi.....	161
QƏHRƏMANOV S. M.Ev təsərrüfatı bazar iqtisadiyyatının subyekti kimi.....	166
HÜSEYNOVA A. F.. İqtisadi təhlükəsizlik sistemi.....	170
QƏHRƏMANOV S. M.Ailənin (ev təsərrüfatının) iqtisadi rolu.....	177
САТТАРОВ О. Р.Политические ориентации населения Азербайджана: современное состояние и основные тенденции.....	180
ДЖАВАДОВА Г. М.Социальные функции СМИ.....	187
A.İ.KOSAYEV Türk sivilizasiyası və qloballaşma.....	192
m. S.S.HAŞİMOVA. Təhsilin sosial funksiyası haqqında bəzi müləhizələr.....	193
ИСМАЙЛОВА С. А.Формирование корпоративной культуры на азербайджанских предприятиях.....	195
S.S.HAŞİMOVA Mədəniyyət şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm amili kimi.....	201
A.İ.KOSAYEV. Qloballaşma prosesində din amili.....	208
ДЖАВАДОВА Г. М.Электронное правительство и цифровая демократия.....	210
САТТАРОВ Р. М. Нефтяной бум и политическая стабильность	212
ХАЛИЛОВА Ф. Р. Факторы преступности в современном азербайджанском обществе	223
NƏZƏROVA G. R.Ailə zorakılığına məruz qalan qadınlarla sosial işin təşkili.....	225

ALIYEVA S. Cinayətlərin sosial təbiəti.....	229
ŞİRİNİOV A. M. Totalitar siyasi rejim və onun sosial nəticələrinin mədəni inteqrasiyaya təsiri	234
РАСУЛОВ Р.А. Некоторые аспекты исследования международного терроризма в современных условиях	241
VAHABOVA H. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətində geosiyasi maraqlar.....	243
VƏLIBƏYOV R. V. Sosial problemlərin həlli istiqamətləri: inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi və Azərbaycan modeli.....	249
İBRAHİMLİ M. M. Azərbaycanın hərbi-siyasi təhlükəsizlik strategiyası.....	258
EYYUBOV İ.Ə. Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi görüşləri.....	263
VAHABOVA H. Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyində Azərbaycanın rolu.....	268
KƏRİMOV E. Beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif mərhələlərində imperializm və onun formaları.....	270
ШИРИНОВА КЕНУЛЬ Национальная безопасность как категория политической науки.	271
KƏRİMOV E. Beynəlxalq münasibətlər tarixinin inkişaf meylləri.....	272
YAQUBOVA N. Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyində parlamentin rolu.....	275
МАХМУДОВ Н. Ш. Структура обеспечения национальной безопасности.....	279
YAQUBOVA N. Parlament demokratik təsisatlar sistemində.....	282
ШИРИНОВА К. Принятие политических решений.....	283
VƏLIBƏYOV R. V. Sosial siyasətin həyata keçirilməsi prosesində istifadə olunan mühüm texnologiyaların mahiyyəti: «sosial rifah dövləti» və sosial ədalət problemi.....	289
ABBASOVA P. Siyasi texnologiyaların siyasi həyatda rolu.....	291
VƏLIBƏYOV R. V. Sosial siyasətin həyata keçirilməsi prinsipləri və sahələri.....	297
HÜSEYNLİ M, SƏMƏDOV Y. Erməni terrorçu təşkilatları və onların Azərbaycanda təxribatçılıq fəaliyyəti.....	303
Ü.A.ŞƏFİYEV. Siyasi iştirakçılıq və siyasi indiferentlik arası səbəb və nəticə əlaqəsi.....	305
РУСТАМОВА Ф. Международно-правовая деятельность Гейдара Алиева.....	307
HƏSƏNOV M. Z. Azərbaycan Respublikasında partiyalaşma prosesinin başlıca xüsusiyyətləri.....	312
QULAMOVA M. E. Siyasi partiyaların cəmiyyətdə yeri və rolu.....	322

М.АЛЕСКЕРОВА. Многообразие живой природы — залог нашего благополучия.....	326
V.M. KƏRİMOV. Naturfəlsəfə və təbiətşünaslıq.....	330

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL
PROBLEMLƏRİ

elmi əsərlər toplusu

BURAXILIŞ № 4

Elmi redaktor: prof. **H.Ə.Əlizadə**
Məsul katib: **dos. A.S.Rüstəmov**
Kompüter dizaynı: **V.K.Musayeva**

Redaksiya həyəti:

prof. H.Ə.Əlizadə
AMEA-nın müxbir üzvü, **prof. B.H.Əliyev**
prof. H.R.İmanov
prof. R.N.Aslanova
prof. İ.Ə.Rüstəmov
prof. N.N.Muxtarova
prof. Ə.C.Əhmədov
dos. R.F. İbrahimbəyova
dos. S.A.İbadov
dos. Q.Y.Abbasova
dos. A.S.Rüstəmov

Çapa imzalanmışdır: 24 noyabr 2010-cu il
Format: 70 ×108
Şərti çap vərəqi – 29
Sifariş № 08
Tiraj – 100 nüsxə

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

BURAXILIŞ № 4, 2010

FƏLSƏFƏ

POLİTOLOGİYA
SOSİOLOGİYA
PEDAQOGİKA
PSİXOLOGİYA
İQTİSADİYYAT
MƏDƏNİYYƏTŞÜNASLIQ
SƏNƏTŞÜNASLIQ